

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Դ. ԳԻՐԲ

1898—№ 2.

Թ Ի Փ Լ Ի Ս

Տպարաններ՝ Մ. Դ. Ռոտինյանցի և Կ. Մարտիրոսյանցի

Типографии М. Д. Ротинянца и К. Мартиросянца.

1898

3

СНОВАНИЕ

Учреждение

Тифлисская

СНОВАНИЕ

1898

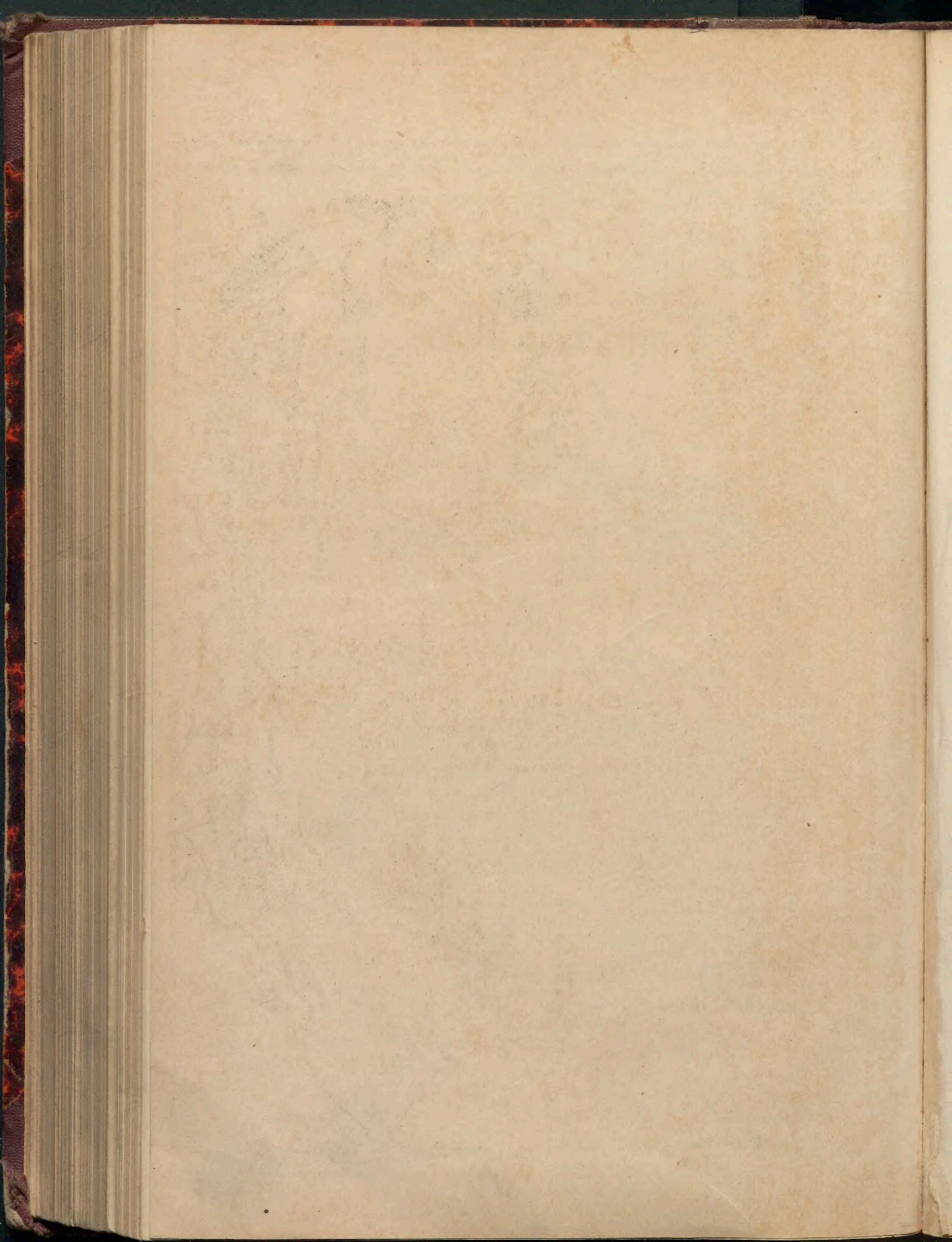
Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 13 Ноября 1898 года.

1898

Издательство

Издательство

E. G. C. F. B. H. S. H. N.

Երես

Պատմական համառոտ տեղութիւն 7. Պատմական
աւանդութիւններ 16. Տեղագրութիւն. Բնագրու-
թիւն 19. Քաղաքական մասն 6. Բնակիչներ 51.
Բնակարան 59. Ձգեստ և զարդ 61. Ընտանեկան
բարք 66. Ամուսնութիւն 66. Տղաբերք և կնոնք
85. Ընտանեկան կեանք 91. Ժողովրդական զե-
ղեր 96. Մահ, թաղումն և մեռելոց 100. Նշանա-
ւոր տօներ 106. Ժողովրդական երգեր 115.

Համալսարանի հայերի կեանքից ու աշխարհից 117. Տեղափոխություն 119. Վրճակագրություն 121. Համալսարանի հայերի կազմակերպությունը, բնակությունը, զգեստն ու լինակարանը 123. Վարդապետները և տնտեսական վիճակը 128. Առարկություններ 133.

ՀԻՐԱԿԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆՆԵՐԵՐ, Մ. Խաչատրյանի . . . 161—176

ԲՈՑՍԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ,

Ս. Զեյիսովա 177—202

Ընդհանուր տեղեկութիւն 177. Վայրենի բոյսերի
պարծածութիւն 179. Ընտանի բոյսերի գործածու-
թիւն 186:

ՀԱՅ-ԲՈՇՄԱՆԵՐ, Վ. Փափազեանի 203—275

Մարդահամարի 203. Մարդահամարական տեղեկություններ 219. Բնակարան 222. Կենցաղ և զբաղմունք 226. Լեզու 232. Սովորություններ 238. Բանառոր գրականություն 249. Իրաւաբանական սովորություններ 253. Բառարան 261.

ԿԱՔՆԱՑԻՆ ԱՐԳԻՒՆՔՆԵՐ, Ա. Քալանթարի	276—292
ԳՐԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ Պ. Զով. Сношенія Петра Велика съ Армянскимъ народомъ՝ Ս. Լիսիցեանի	293—313

ՄԵՐԳԵՐՆԵՐԻՆ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԳԵՐԳԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱ- ԿՈՒԹԵԱՆ ՆԻ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ, Ա. Պօղոզալի, Թարգմ. Ե. Լալայեանի	3—26
Հասարակութեան ծագման խնդիրը.—«Նախնական» Հասարակութիւններ.—(Շտարկէ) Կենդանիների և մարդկանց հասարակութիւններ 3. Թէ ինչպէս պէտք է դրուած լինի հասարակութեան ծագման խնդիրը. Հայրիշխանութեան մասին վիճարանու- թիւն 11. Նախնական գերդաստանը և հասարա- կութիւնը. Շտարկէի տեսութիւնը 21.	
ՕԳԻՒՍՏ ԿՕՆՏ, Ա. Թառաչեանի	27—59
Դրական փիլիսոփայութիւնը 27. Կոնտի սոցիալի- զման 38. Սոստիկա 44. Հասարակական դիմա- միկա 50.	
ՏԱՐԵՐՔ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, պրոֆ. Ռատցելի, Թարգմ. Ի. Յարութիւնեանի	59—96
ԾՐԱԳԻՐ ՀԻՒԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ՆԻ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՒԱՔԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ, Ս. Զելինսկու	93—106
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:	

Ն Կ Ը Ր Ն Ե Ր

1) Զանգեզուրի քարտէզ. 2) Զրգէժ-«Շուան». 3) Գորիս. 4)-
Քարահունջերի կին. 5) Գորիսեցի. 6) Ծիծեռնավանք. 7) և 8) Պղնձե
անօթներ. 9) «Ճոճք». 10) Կաթնատնտեսական գործիքներ:

Յաւում ենք, որ արտառանձման պատուիրած միջանի քլիշա-
ները ժամանակին չտապուեցին ներկայ գրքում զետեղելու, առա-
ջիկա՛յ գրքում համեմատաբար աւելի պատկերներ կը լինին:

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՋԱՆԳԵՋՈՒՐ

ՆԻՐԹԵՐ ԸՊԸԳԸՅ ՈՒՍՈՒՄՆ ԸՍԻՐՈՒԹԵԸՆ ՀԵՄԸՐ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՅ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.

Ջանգեգուրի ոստիկանական շրջանը ընկնում է համանուն գաւառի արեւելահիւսիսային կողմը և ամբողջովին բռնում է նախկին Հաբանդ գաւառը, որ ստորաբաժանւում էր երեք մասի—Ձոր Բարկուշատայ, Ձագեձոր և Աղահէճք: Բարկուշատայ ձորը այժմեան Ջնհէրի ձորն է, Ձագեձորը՝ այժմեան Գորիսն իւր շրջակայքով, իսկ Աղահէճքը՝ այժմեան Մաղաւուզը.—վերջին անունը այնքան էլ գործածական չէ: Առհասարակ այս հին անուններն այլ ևս չեն գործածոււմ, և Ջանգեգուր անունը գործ է ածւում ինչպէս ամբողջ գաւառի՝ այնպէս և այս երկրորդ ոստիկանական շրջանի համար:

Ջանգեգուր անունն, ըստ Հայր Ալիշանի, ծագել է Ձագեձոր անուան աղաւաղումից, իսկ սա՝ Ձագ նահապետի անունից ¹⁾: Հաւանական համարելով առաջին ենթադրութիւնը՝ կարծում ենք, որ Ձագեձոր խօսքն էլ յառաջացել է ոչ թէ Ձագ նահապետի, այլ «Ծակերի ձոր», անունից, որովհետեւ հէնց այժմս էլ, Գորիսից փոքր ինչ բարձր գտնուող ձորը, ուր եղել է ամենահին բնակութիւնը, կոչւում է «Ծակերի-ձոր», այդտեղ գտնուող բազմաթիւ «Ծակեր»—արհեստական քարայրի—պատճառով:

Մի աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Նոր-Գորիսից մի վերստ դէպի հիւսիս գտնուող վանքում երբեմն մի այնպիսի մեծ զանգ է եղել, որի ձայնը շատ հեռուն լսուելիս է եղել, ուստի և ժողովուրդը

¹⁾ Սիսական. եր 261.

սովորել է ասել. «Ջանգը-զոռ», այսինքն զանգը զօրաւոր, և իբր թէ զրանից էլ յառաջացել է Ջանգեզուր անունը:

Ջանգեզուրի շրջանը սաստիկ լեռնոտ լինելով և հաղորդակցութեան ճանապարհներ չունենալով՝ ինչպէս այժմ, նոյնպէս և անցեալում շատ անձանօթ է մնացել, այնպէս որ միայն հատուկօր տեղեկութիւններ կարելի է գտնել մատենագիրների մէջ, որոնք ոչ մի անփոփ գաղափար չեն տալիս այս գաւառի պատմական զարգացման մասին:

Նորագոյն պատմութիւնից էլ յայտնի են Մելիք-Հուսէինեանների, Մելիք-Քարխուղարեանների, Մելիք Հայկազի և Մելիք Փարամազի տիրապետութիւնը, որոնք որպէս մելիքներ կառավարել են, առաջին տոհմը՝ Գորիսը, երկրորդը՝ Տեղը և Խնձորեսկը, երրորդը՝ Խնածախը և չորրորդը՝ Խնձորեսկը իրենց շրջակայքով:

ՄԵԼԻՔ ՀԻՒՍԷԻՆԵԱՆՆԵՐ

Մելիք-Հիւսէինեանների ¹⁾ տոհմը յառաջացել է հին գորիսեցի խոջա Լազարի որդի Լալաչից, որի աւագ եղբայր Պարոնից սերել են այժմեան Պարոնեանները, իսկ կրտսեր եղբայր Աւագից՝ Աւագեանները: Պարոնեանները նշանաւոր են դարձած առևտրական ասպարէզում և այժմ էլ Գորիսի հարուստ տներից մինն են համարւում, իսկ Աւագեանները մնացել են աննշան գիւղացիներ: Այս եղբայրները ապրելիս են եղել Հին Գորիսում, ուր հողի պակասութիւնը բաւական նեղել է նրանց, ուստի և Պարոնը վերցնելով մի բուռն հաճար՝ (ροζα չաւար), գնում է շահի մօտ, ցոյց է տալիս նրան և ասում, թէ իրենց հողի վատութեան և սակաւութեան պատճառով ստիպուած են հաճար ուտել: Չահը մեղքանում է և նուիրում նրան հողեր Նոր Գորիսի մօտերքը:

Կարճ միջոցից յետոյ թարաքեամայ թափառականներ յարձակում են Հին Գորիսի վրայ, բնակիչներին կոտորում, թալանում և ցրւում: Այս միջոցին Լալի որդի Բաղըր մեռնում է, թողնելով Յոհան և Ամիր անունով որդիներ: Իսկ սրանք, որպէսզի ազատուին այս թափառականների հալածանքներից՝ փախչում են Չանախի գիւղը, մելիք Չահնազարի մօտ: Այստեղ Յոհանը յայտնի է դառնում իւր քաջութեամբ և ամուսնանում է շօշեցի մի մեծատան աղջկայ հետ: Այս ժամանակ

¹⁾ Այս տոհմից այժմ կենդանի է Մանուշար բէկը, վերջին Մելիք Յարութիւնի որդին, ամենից սիրուած ու յարգուած անձնաւորութիւն, որ սիրով պատմեց ինձ իւր տոհմի պատմութիւնը և ցոյց տուեց մելիքներից մնացած գրութիւնները: Նրա տուած տեղեկութիւնները ես լրացրի Քարահունջի Տէր Յովսէփ քահանայի և այլ ծերունիների յիշողութիւններով:

գործեսցիք զնում խնդրում են Յոհանին, որ գալ իրենց մեկիք դառնայ. սա էլ, երբ նոյն խնդիրը կրկնում են Մեկիք Ջահնագարին՝ յանձն է առնում և Փանահ խանից Գորիս, Խոտ, Ջնհէր, Հալիձոր, Քարահունջ, Ալիղուլիքենդ, Տաշքենդ, Մաղանջուղ, Կորու գիւղերի վրայ մեկիք հաստատուելով գալիս է կառավարելու: Մեկիք Յոհանը բնակութիւն է հաստատում նախ «Ծակերի ձորում», բայց յետոյ հիմնարկում է Նոր-Գորիս գիւղը և այնտեղ տեղափոխւում:

Նա շատ քաջ մարդ է եղել և շատ անգամ հալածել է թափառական թարաքեամաներին, որոնք ժամանակ անժամանակ չարձակումներ են գործելիս եղել Նոր-Գորիսի վրայ:

Մեկիք Յոհանին յաջորդել է նրա աւագ որդին՝ Մեկիք Յօսէփը: Սա շատ թույլ մարդ է եղել, այն-ինչ սրա եղբայր Սէլին կամ Հուսէինը աչքի է ընկել իւր քաջութեամբ, առատաձեռնութեամբ և խելքով: Այնպէս որ Մեկիք Յօսէփը միշտ սրան է եղել խորհրդի գլխելիս և գործերի մեծ մասը սրան է յանձնել կատարելու: Այսպիսով Հուսէինը մեծ ժողովրդականութիւն է ձեռք բերել և երբ ժողովուրդը խնդրել է մեկիք Յօսէփին, որ մեկիքութեան տիտղոսն էլ եղբօրը յանձնէ, քանի որ ամբողջ կառավարութիւնը նրա ձեռին է՝ մեկիք Յօսէփը համաձայնում է: Սակայն այս ծանր է թւում Հուսէինի աւագ եղբայրներին, որոնք ընդգիծանում են և մի կուռում դաշոյնի հարուածով Հուսէինի երկու մատը կտրում են և մի աչքն էլ կուրացնում. բայց և այնպէս՝ Հուսէինը յաղթող է հանդիսանում և մեկիք դառնում: Եղբայրները չեն դադարում, և Խոտ, Ջնհէր ու Հալիձոր գիւղերը դրդում են իրենց եղբօր դէմ: Այս պատճառով և՛ Մեհտի խանը 1805 թուին մի հրովարտակով չիշեցնում է վերոյիշեալ գիւղերին, որ նրանց մեկիքը Հուսէինն է:

Սրա ժամանակ Նախիջևանի խանի զինուորները երկու խմբի բաժանուած չարձակում են մինը Քարաշէնի, միւսը՝ Քարահունջի վրայ: Քարաշէնը շուտով անձնատուր է լինում, որը ասպատակողները թալանում են և երիտասարդներին գերի տանում. իսկ Քարահունջը պաշտպանւում է: Գիւղացիներն ապաստանում են եկեղեցում և սեղանի վէմ քարով ծածկում դուռը: Զինուորները կամենում են քանդել եկեղեցին, բայց չեն կարողանում: Այս ժամանակ բերում են դաշտում բռնած երկու եղբայրներ, որոնց հայրը նոյնպէս եկեղեցումն է ապաստանած լինում: Զինուորներն ստիպում են այս եղբայրներին աղաչել իրենց հօրը, որ դուռը բանայ, խոստանալով, որ այս դէպքում կը խնայեն ինչպէս այս երկու եղբօր, այնպէս և՛ նրանց հօր կեանքը, այն ինչ հակառակ դէպքում կսպանեն եղբայրներին: Սրանք թուրքերէն աղաչում են հօրը, որ բայ անէ դուռը, բայց և հայերէն

խնդրում են, որ իրենց երկուսի կեանքի համար չգոհէ բոլոր գիւղացիների կեանքը: Վերջապէս թուրքերը տեսնելով որ հայրը չէ լսում որդոց աղաչանքին, սուրը դնում են եղբայրների վզին և կանչում հօրը, որ ազատէ նրանց: Սակայն հայրը աղի արցունք թափելով՝ զոհում է որդիներին: Սրանք երկուսն էլ թաղուած են նոյն եկեղեցու դռան մօտ և ամբողջ ժողովրդից սիրուած են ու յարգուած:

Այս միջոցին Մելիք-Հուսէինը օգնութեան է գալիս քարահունջեցիներին, սակայն թուրքերն աւարն առած դէպի Նախիջևան են շտապելիս եղել: Մելիք-Հուսէինը յարձակում է նրանց վրայ Բազարչաչի մօտ, որտեղից Սիսիանու ճանապարհը տանում է դէպի Նախիջևան: Թուրքերի առաջնորդ Քալբին Մելիք Հուսէինին նկատելով՝ հրացան է պարպում վերան, սակայն գնդակը ծակում է միայն մելիքի դոնը (վերարկուն): Իսկոյն սրա ծառայ Խուրշուդը, որ Պարոնի ցեղից է եղել և շատ քաջ՝ գնտակով տալիս սպանում է Քալբուն: Զօրքը տեսնելով իրենց առաջնորդի սպանուելը՝ աւարը թողնում փախչում են:

Մի առաւօտ էլ Մելիք Հուսէինը նկատում է, որ էլի Նախիջևանի խանի մարդիկը իջնում են դէպի իրենց գիւղը, Նոր Գորիս: Անմիջապէս իմացնում է Խուրշուդին. սա անցնում է գետը, տանում իւր բարձր գդակը մի քանի ուրիշ գդակների հետ քարերի վրայ դնում և ինքը հակառակ կողմում պահ մտնում: Թուրքերի առաջնորդն ուղղւում է դէպի գտակները, կարծելով թէ հայերը եկել կտրել են իւր ճանապարհը և սկսում աչդ ուղղութեամբ հրացան արձակել: Այս միջոցին Խուրշուդը չետեի կողմից խփում է գնդակով և վաչը գլորում նրան: Անմիջապէս՝ նրան հետևող մարդիկը թողնում են և փախչում:

Մելիք Հուսէինը առատաձեռն է եղել և դէպի հոգևորականները, այնպէս որ երբ 1814 թ. Եփրեմ կաթողիկոսի նուիրակը գալիս է Գորիս՝ սա շատ սիրով ընդունում է նրան և մեծ նուէրներ տալիս: Այս պատճառով էլ Եփրեմ կաթողիկոսը մի կոնգակով օրհնում է նրան:

1815 թ. Մելիք Հուսէինը մեռնում է և նրան յաջորդում է որդին Մելիք-Ռուստամը¹⁾; որ միայն երեք տարի է մելիքութիւն անում և անորդի մեռնում: Նրան յաջորդում է եղբայրը Մելիք Յարութիւնը կամ Մելիք Թիւնին: Սա առաջին անգամ մտնում է Զանգեզուրում կարտոֆիլի մշակութիւնը, որի համար և՛ 1846 թ. Վօրօնցօվից Աննայի ժապաւէնով արձաթէ մեղալ ստանում, և խաղա-

¹⁾ Մեհդի-խանի նրան տուած հաստատութեան հրովարտակը գեռ ևս պահւում է նրանց ընտանիքում:

դուժեամբ կառավարում ժողովուրդը մինչև ռուսաց տիրապետութիւնը (1827 թ.) երբ նա հիւսիսէ և դառնում, այսինքն Ջանգեղուրի կառավարիչ:

Երբ կառավարութիւնը այս գաւառում ևս մտցրեց ընտրողական տանուտէրութիւնը, Մելիք Յարութիւնն իրան համար այդ անպատուութիւն համարելով՝ հրաժարուեց տանուտէր լինելուց, և հասարակական գործերից չետ քաշուած՝ մեռաւ 1880 թուին, թողնելով մի որդի՝ Մանուչար-բէկին, որ այժմ էլ կենդանի է:

ՄԵԼԻՔ ԲԱՐԻՍՈՒԴԱՐԵԱՆԵՐ.

Մելիք-Բարխուդարեանների նախահայր Մելիք-Բարխուդար Ա. գաղթել է Լոռուց Ջանգեղուրի նախ Կոռնձոր և ապա Տեղ գիւղը, բայց որովհետև Տեղն ամրոց չէ ունեցել՝ ուստի և կարճ միջոցից տեղափոխուել է Խնձորեակ գիւղը. միանգամայն իշխելով ինչպէս Տեղին, Խնձորեակին՝ այնպէս և սրա շրջակայ գիւղերի վրայ:

Մելիք-Բարխուդար Ա. շատ քաջ մարդ է եղել և իւր քաջերի գլուխն անցած՝ շատ անգամ հալածել է Նախիջևանի խանի ասպատակ գինուորներին:

Մի անգամ էլ Նախիջևանի խանը երեք մարդ է ուղարկում Տեղ գիւղը՝ գինի բերելու, պարզ է որ առանց վարձատրութեան: Մելիք-Բարխուդարը բռնում է այդ երեք մարդկանց, սպանում, քթերն ու շրթունքները կտրում, անցընում մի թելի վերայ, և տալով ջրեպանին, որի ականջները նոյնպէս կտրում է և անցընում թելին՝ չետ է ուղարկում, պատուիրելով ասել խանին, թէ Տեղն այժմ իւր մելիքն ունի—Ջահ Բարխուդար, որ ոչ մի խանի հարկ չի ուզում տալ:

Նախիջևանի խանը գայրանալով զօրք է ուղարկում, պատուիրելով կենդանի բերել այդ անձնափստահ մելիքին: Կռիւն սկսում է Սատու—ղալի մօտ և տևում վեց օր շարունակ: Վերջին օրը մելիքի վառօդն ու գնդակը վերջանում են: Այս ժամանակ Քեալբաջարցի մի թուրք, մելիքի գինուորներից մին, յայտնում է մելիքին, թուրքերէն լեզուով, թէ «վառօդը» վերջացած է, այդ բառի փոխարէն հայերէն «սևափողը» (սևահող) խօսքը գործածելով, որպէսզի խանի գինուորները չհասկանան: Սակայն մինը հասկանում է և յայտնում իրենց մեծին: Եւ սա, որ չորհնած ուզում էր դադար տալ՝ կրկին յարձակում է մելիքի վրայ: Կռիւր նորից տաքանում է, և մելիքը փոխալում է սրով կռուել: Կարճ միջոցում մելիքի բոլոր գինուորները, մօտ 600 հոգի, ընկնում են և մնում են միայն Մելիք Բարխուդարը և եղբայրը՝ Ղաւրա բէյը: Սրանք հերոսաբար շարունակում են կռուել, սակայն շուտով

վիրաւորում է Ղարա բէչի ձին, Իսկոյն Մելիք Բարխուդարն առնում է Ղարա-բէչին իւր գաւակը և շարունակում կռուել: Զուտով մութ գիշերը վրայ է հասնում և կռիւը դադարում է: Միւս օրը, վաղ-խանի զինուորները նորից ընկնում են կտրիճ մելիք-Բարխուդարի վրայ, որ Ղարա-բէչին գաւակն առած՝ սկսում է թուր խաղացնել: Սակայն գնդակը վաչր է գլորում և սրա ձին, Երկու քաջերը մի քիչ էլ կռուելուց յետոյ ուժասպառ անձնատուր են լինում և նստելով երկու քարի վրայ, որ մինչև այժմ էլ «Մելիք-Բարխուդարի քարեր» են կոչւում՝ առաջարկում են թուրքերին վերցնել մելիքական սուրը և նրանով կտրել իրենց գլուխները, որովհետև, պատճառաբանում են նրանք, մենք այնպիսի յուռուժներ ունենք, որ ուրիշ սուր չէ կարող մեր պարանոցը կտրի: Այն-ինչ նրանց ցանկութիւնն այն էր, որ անօրէնի սրով չընկնեն: Թուրքերը հաւատում են, վերցնում են մելիքական սուրը և կտրում երկուսի էլ պարանոցները և գլուխներն առած՝ վերադառնում Նախիջևան: Երբ ներկայացնում են գլուխները խանին՝ սա բարկանում է, որ իւր հրամանը չեն կատարել—մելիքին կենդանի բերել, և հրամայում է բերողներին գլխատել:

Մի քանի օրից հայերը խնդրում են խանից մելիքի և Ղարա-բէչի գլուխները և ստանալով՝ Ղարա-բէչինը տանում թաղում են Երևանի ս, հռիփսիմեանց եկեղեցում, իսկ մելիք Բարխուդարինը՝ ս. Էջմիածին: Իսկ սրանց մարմինը խնձորեսկցիները տանում են Խնձորեսկ և թաղում անապատում, ¹⁾ ուր մինչև այժմ մնում է գերեզմանաքարը հետևեալ տապանագրով.

Այս է տապան 'ի հանգստեան

Իջեալ մարմնով 'ի գերեզման

Մելիք Բարխուդար և մեծ իշխան

Նահատակեալ օրն Համբարձման,

Որ է ի գեղջէն Տեղոյ այն.

Ով ոք առնէ զսա լիշման,

Արքայութեան լինի արժան:

Թվ. ՌՃՂԷ.

¹⁾ Այս կռուի ժամանակ խնձորեսկեցի մի հարս, լսելով որ ամուսինն սպանուել է՝ փախչում է տնից և գալով կռուի դաշտը, որոնում գտնում է իւր ամուսնու գիակը և շալակած՝ գիշերները տանում է գէպի գիւղ, ցերեկները թագ կենալով զանազան տեղեր: Մինչև այժմ էլ խնձորեսկցիները ցոյց են տալիս այդ անվեհեր հարսի և նրա ամուսնու միմեանց կից գերեզմանները:

Հօր Մելիք Բարխուդարի աղետալի մահուան վրէժխնդիր՝ պատանի Դաւիթ դէկը 300 ձիաւորներով յարձակում է Նախիջևանի վրայ և անակնկալ կերպով ընկնելով խանի վրայ՝ սպանում է նրան, և փախչում: Խանի ժառանգները հետամուտ են լինում նրան, և նա ստիպւում է տեղից տեղ փոխուել, գլուխն ազատելու համար:

Այս միջոցին գալիս է նրա մօտ ջառջի Փանահը և համոզում մի առ ժամանակ իրեն յանձնել երկրի կառավարութիւնը, մինչև որ խանի մարդիկը դադարեն նրան հալածելուց և ինքն էլ չափահաս դառնայ: Դաւիթ բէկը համաձայնում է, խփել է տալիս իւր հօր վրանը Խնձորեսկի մօտ, հարամի ծառի տակ, Փանահին նստեցնում թախտի վրայ, Մելիք-Բարխուդարի տեղը, գլզկը (ղաչանը) տալիս է նրա ձեռը և ապա մելիքի սուրը իւր ձեռին բռնած, «խան ես ու խան» («խան սան քի խան սան») խօսքերը երեք անգամ կրկնելով՝ երեք քայլ է անում և սուրը յանձնում Փանահին: Սա համբուրում է Դաւիթ-բէկի ճակատը և ընդունում սուրը: Այնուհետև մի առ ժամանակ Փանահ-խանը կառավարում է Խնձորեսկի իւր շրջականներով և չետոյ անցնում գնում Ղարաբաղ՝ մելիք Ջահնազարի մօտ:

Փանահ-խանի հեռանալուց չետոյ Դաւիթ-բէկը վերստին ստանձնում է երկրի կառավարութիւնը, և կամենալով մելիք տիտղոսը կրել՝ գնում է Թէհրան, շահից հրովարտակ ստանալու: Սակայն այստեղ էլ Նախիջևանի խանի մարդիկը հետամուտ են լինում և կամենում են սպանել, այնպէս որ ստիպւում է վերադառնալ՝ առանց հրովարտակ ստանալու: Այնուհետև պարապում է շինութիւններով, շինում է իւր համար մի գեղեցիկ ապարանք, բաղկացած մի քանի բարձր և գեղեցիկ զարդամաներից, որոնցից առաջինի դռան վերայ մինչև այժմ էլ մնում է հետևեալ արձանագրութիւնը. ԹՎ. ՌՄԼԹ. ի վայելու՛մն Մելիք Բարխուդարի ուղի Դաւիթ բէկս շինեցի այս ամառաքս իբրայիմ խանի ժամանակ:

Այս ժամանակներում արդէն, ինչպէս տեսնում ենք, Փանահ-խանին յաջորդած էր Իբրահիմ խանը, որի հետ Դաւիթ բէկի չարաբերութիւնները հետզհետէ լարում են: Այնպէս որ երբ վերջինի ծառայ Ղասումը մելիք Բարխուդարի ստացած հրովարտակը և այլ թղթեր գողանալով փախչում է Իբրահիմ խանի մօտ՝ սա սիրով ընդունում է և Տեղ գիւղը նրան նուիրում: Այս բանի վրայ զայրացած՝ Դաւիթ բէկի որդին, Մելիք Բարխուդար բ. գնում է Թէհրան, թէ մելիքութեան մէջ հաստատուելու և թէ Իբրահիմ խանի անիրաւութեան դէմ բողոքելու, սակայն այնտեղ փախճանւում է, թողնելով իշխանութիւնը որդուն, Միրզաբէկին, որի ժամանակ արդէն վերջանում է մելիքութիւնը:

Մ Ե Լ Ի Ք Հ Ա Յ Կ Ա Ջ.

Միւս մեղիքներից նշանաւոր է Մելիք Հայկազը, որ իշխել է Խնածախ գիւղում: Սրա մասին պատմում են, թէ շատ խիստ և չարասիրտ մարդ է եղել: Յանցաւորներին դնելիս է եղել կողովի մէջ, բերանը փակել և գլորել տալիս մօտակա մի բարձր լեռան գագաթից, որ մինչև այժմ էլ կոչւում է Դատ-Մալիք: Ժողովուրդը բացատրում է, թէ այդ անունը, Դատ-Մալիք (վաչ Մելիք)՝ չառաջացել է քեթոցով գլորուող ջանցաւորի բացականչութիւնից:

Սրա բռնութիւնից չէ ազատուել նոյն իսկ որդին, որ կամենալով հօր մեղիքութիւնը հենց նրա կենդանութեան ժամանակ ստանձնել՝ գնացել է շահի մօտ, մահմեդականութիւն ընդունել և Ալահվերդի անունով և շահի գօրքով եկել հօր դէմ: Սակայն այս միջոցին Մելիք Հայկազը վախճանուած է եղել: Որդին սկսում է մեղիքութիւն անել և շինում է մի մզկիթ, որ մինչև այժմ էլ կա, Նա անժառանգ մեռնելով՝ նրանով Խրնածախի մեղիքութիւնն էլ վերջանում է:

ՄԵԼԻՔ ՓԱՐԱՄԱՋԸ իշխել է Խնձորեսկ գիւղում: Սրա մասին ոչինչ չի պատմում, բացի հետեւեալ անեկդոտային դէպքից.

Մի կիրակի օր գիւղացիները հաւաքւում են Մելիք Փարամազի դռան առաջ և խնդրում են Մելիքին, որ դուրս գալ իրենց դատերը կտրելու: Մելիքը չէ կամենում դուրս գալ և պատուիրում է միւս կիրակի գալ: Երբ գիւղացիները շատ թախանձում են՝ Մելիքը մերկ դուրս է գալիս և բարկանում, թէ «հալաւս (շապիկը) լուացաւ էն, հալա չորացաւ չի, հինչ ըք զահլա տանրմ»:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՏՈՒՆԸ. Զանգուզերի բոլոր մեղիքների տները միմեանց նման են, բոլորն էլ բաղկացած են մի քանի թաղակապ, մեծ դարադամներից, որոնց երեւցող առաջի մասերը սրբատաշ քարից են շինուած:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ ՀԱԳՆՈՒՄ ԷՒՆ պարսկական ճաշակով. կարմիր ալրշի (մետաքսի) անդրավարդիկ, բաց կրճքով արխալուղ և վերայից՝ դոն:

Գլխներին ծածկում էին բուխարալի երկար փափաղ. Ոտներին գուլպայ, որի բկի մէջ դնելով վարտիքի ծալքերը՝ տուլաղով ամրացնում էին: Սա մօտ 71 սանդիմետր (մի արշին) երկարութեան և 4½ սանտ. (մի վերշոկ) լայնութեան կտոր է, մի ծալքին ղալթան կապած, որ փաթաթում են գուլպալի բկին և ղալթանով ամրացնում, և ասպա հագնում չմոշկ. Իսկ ձի հեծնելիս՝ հագնում կարմիր չեաքմայ:

Մեղիքները ձգում էին ուսից մի կեռ թուր, իսկ հրացանը կրում էր նրանց հետևող հրացանակիրը:

Մեղիքների ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՔԸ մօտաւորապէս այսպէս էր ընթանում: Առաւօտները շատ վաղ վեր էին կենում, մի բաժակ օղի խմում, մի քիչ նախաճաշիկ անում, յետոյ դուրս գալիս իրենց տների առջ զբօսնում և գանգասաւորների դատը կտրում: Կէս օրին մի քանի հիւրերով վերադառնալով տուն՝ ճաշում էին, ուտելով սովորաբար երկու տեսակ կերակուր և խմելով առատութեամբ զինի: Զատ յաճախ սեղանակից էր լինում նրանց ծխական քահանան: Ճաշից յետոյ մի քիչ քնում էին և ապա նորից դուրս ելնելով՝ դատ կտրում, կամ շինամիջում նստած գիւղի առաջաւորների հետ զրոյց անում: Երեկոյեան եկեղեցի էին գնում, ուր իրենց պատուաւոր տեղն ունէին: Եկեղեցուց դուրս գալով՝ մեղիքներն իրենց սիրելիների հետ գալիս էին տուն ընթրելու: Ընթրիքը աւելի ճոխ էր լինում և աւելի երկար տևում: Ընթրիքից յետոյ նարդի և այլ խաղեր էին խաղում և շատ կանուխ քնում:

Վերոյիշեալ մեղիքներն ենթարկուած են եղել սկզբներում Նախիջևանի, և յետոյ Զուշու խաներին: Եղել են մեղիքներ էլ, ինչպէս Մեղիք հայկազը, որ բոլորովին ինքնագլուխ են իշխել:

Մեղիքների պարտականութիւնը գէպի խաները եղել է. 1) Զահի կամ խանի պատերազմ գնացած միջոցին, օգնութեան գնալ, զինելով իրենց վիճակի իւրաքանչիւր տնից մի մարդ և 2). Իւրաքանչիւր տնից մի ոսկի (երեք ռուբլի) առնելով՝ ուղարկել խանին, որպէս շահին հասանելի հարկ:

Մեղիքները իրենց վիճակների իւրաքանչիւր գիւղում տանուտէր էին նշանակում, որ օգնէր իրենց հարկ հաւաքելիս և կատարէր իրենց հրամանները: Գիւղացիների փոքրիկ վէճերը այս տանուտէրների մօտ էին վերջանում, իսկ փոքր ի շատէ լուրջ գործի ժամանակ գիւմում էին մեղիքին, գալով նրա մօտ առաւելապէս կիրակի օրերը: Մեղիքը մեղաւորին թակում էր, իւր գոմում բանտարկում, իւր օգտին տուգանք առնում:

Գիւղացիները պարտաւոր էին մեղիքին վճարել, բացի տուն գլուխ մի ոսկուց, որ խանին էր ուղարկւում՝ նաև մի մի սոմառ ցորեն՝ իրեն մեղիքի համար: Նաև տասանորդ հացահատիկներից և խոտից:

Բացի սրանցից բոլոր գութանները մեղիքի համար մի օր վար պիտի անէին, տնից մի մարդ գալով՝ արտերը պիտի հնձէին, խոտերը հարէին, ձմեռուայ համար վառելիք բերէին: Գիւղի հաշուով էլ մի ռանջպար, մի գզիր, մի ձիապան, մի իշապան և մի քանի ծառաներ էին տրւում: Հիւրեր գալիս՝ գիւղը հաւ, գառ և այլն էր տալիս, առանց որևէ վարձատրութեան: Նաւասարդին ամէն մի տանտէր

20—50 կոպէկ մի խնձորի մէջ խրած տանում էին մելիքին, նրա նոր տարին շնորհաւորելու: Նա էլ հիւրասիրում էր բոլորին, ճաշ տալով:

ՊԵՏՄԱԿԱՆ ԸՆԸՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

ՀՐՈՒՂԱՆ ԵՒ ԶՈՆԳԻ ԳԻՔԻ.

Սաղսաղան լեռան գագաթին երկու ահագին, միմեանց կից ժայռ են բարձրանում, որոնց վերի մասերը միացած են մի արհեստական պատով, այնպէս որ կազմել են մի փոքրիկ սենեակ: Զատ դժուար և նոյն իսկ անհնարին է այդ տեղ բարձրանալ: Աւանդաբար պատմւում է, թէ այդ տեղ բնակելիս է եղել հրուշան անունով մի հսկայ, որին ժողովուրդը վիշապ է անուանել:

Սա չբաւականանալով իւր այդ բնակարանով՝ նրա հանդէպ, Գարահող լեռնաշղթայի վերայ, մի փոքրիկ տափարակ տեղում, բնական ժայռ քարերի վրայ իւր համար մի ուրիշ բնակարան է շինել, մօտ 5 քառակ. մետր մեծութեան երեք քար ձգելով՝ և սրանց վերայ մի ուրիշը կանգնեցնելով ¹⁾: Երբեմն այստեղ և երբեմն Սաղսաղանի գլխին ապրելով՝ սա մեծ փնասներ է հասցրել շրջապատող ժողովրդին, սպանելով և թալանելով ամէն մի անցորդի: Քաջութեան հետ նա ունեցել է և հնարագիտութիւն: Այսպէս, մի անգամ մի մեծ կարաւան հեռուից նրան նկատելով՝ վախից յետ է դառել: Իսկոյն հրուշանը իշի մի համետ է գլորել ժայռից ներքև և մի կաթսայ մածուն վալը թափել և ինքն անմիջապէս թաք կացել: Կարաւանը այս տեսնելով՝ կարծել է, թէ առաջուայ երևացողը ոչ թէ ինքը հրուշանն է եղել, այլ մի թռչուն (ղուզղուն), որ իսկոյն թռել և նոյն իսկ ծրտել է: Սիրտ առած՝ կարաւանը առաջ է գնում. բայց յանկարծ հրուշանը, երկար և ծանր նիզակը ձեռին՝ կտրում է առաջները, մօտ երկու հարիւր մարդ սպանում և ամբողջ կարաւանը թալանում: Բայց հրուշանի աւերածութիւնները սրանով չեն վերջանում: Ահ ու սարսափը տիրում է ամբողջ շրջակայքի վրայ և ոչ ոք չէ համարձակում դուրս գալ իւր գիւղից: Վերջապէս՝ հրուշանի քրոջ որդին, զարաղշլախցի Թա-

¹⁾ Սա իսկապէս հին դարերից մնացած մի դոլմէն է:

ղունց Գիքին, որ յետոյ Զոնգի (վիթխարի) Գիքի է մականուանուել՝ վճռում է չրուշանի կեանքին վերջ գնել: Այս նպատակով 12 հատ մեծ բիշի (իւղի մէջ թրխուած հաց) է պատրաստել տալիս և շալակած տանում չրուշանին: Հասնելով այն ձորը, որ մինչև այժմ էլ չրուշանի անունով կոչուած է չրուշանի ձոր, Զոնգի Գիքին բղաւում է մօրեղբորը, որ իջնէ ժայռից և քրոջ ուղարկած բիշիներն ուտէ: չրուշանը հաճոյքով իջնում է ժայռից, գալիս նստում ձորում, նիզակը դնում մի կողքին և վերցնելով 12 բիշին՝ մի բրդում է անում, և հէնց որ մի անգամ կծում է՝ բիշու ծայրերն են մնում ձեռին: Իսկ Զոնգի Գիքին ուժ ու կող արած բարձրացնում է նիզակը և ասում. «Ամի, ի՜նչ ծանր է, ի՜նչպէս ես բարձրացնում»:

— Բիշ սպասիր, կը տեսնես, պատասխանում է չրուշանը: Սակայն այս միջոցին Զոնգի Գիքին ձգում է նիզակը մօրեղբօր ճակներին և ուզում է փախչել: չրուշանը իսկոյն երկարացնում է իւր ձեռքը և նրան քղանցքից բռնում: Իսեղձ Զոնգին քանի կտոր պիտի լինէր, եթէ իսկոյն դաշոյնը չհանէր, չկտրէր իւր քղանցքը և չփախչէր: չրուշանը տեսնելով, որ ոտները արդէն կոտրուել են և չէ կարող վազել ու նրան բռնել՝ աղաչում է, որ գոնէ գաջ և իրան սպանէ, քանի որ առանց ոտի ապրել չպիտի կարողանայ: Զոնգին համաձայնում է, միայն պահանջում է, որ մի կերպ հեռանայ նիզակից: չրուշանն էլ քաշքաշուելով հեռանում է նիզակից և սպասում մահուան: Զոնգին մօտենում, ահագին դժուարութեամբ վերցնում է նիզակը և ձգում չրուշանի գլխին ու փախչում: Մահամերձ՝ չրուշանը սկսում է գոռալ, նրա ձայնից թնդում են լեռներն ու ձորերը, գազանները մտնում իրենց որջերը, մարդիկ ապաստանում իրենց տները: Եւ երբ նա մեռնում է՝ երկիրը խաղաղում է, սար ու ձոր հանգստանում:

Բ Ո Ւ.

Մի ուրիշ հսկայ էլ եղել է Զնհէր գիւղում, Բոլ անունով: Սա միշտ մի քառակուսի մետրից աւելի մեծութեան քար գրպանումն է պահելիս եղել, որպէս զի եթէ մինը բարկացնէ՝ գլխովը տալ, Զատանգամ պատահել է, որ ահագին մեծութեան քարեր վերցրել և Որոտնայ գետն է շարժել: Կամենալով իւր համար մի կալ շինել՝ նա գնացել հեռու տեղերից ահագին մեծութեան քարեր է բերել, ձգել ձորի լանջին, հող ածել և այսպիսով տեղը հարձել է ու կալը շինել: Դեռ մինչև այժմ էլ մնում է այդ կալը, և կոչուած է Բոլին կալը:

ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆՔ

Հոչաս գիւղի մելիք Թումանը շարունակ նեղացնելիս է եղել նոյն գիւղի քահանային, այնպէս որ վերջինս, նրանից ազատուելու համար՝ մի անէծքաթուղթ է գրել գցել նրա սենեակն ու ինքը փախել, գլուխն ազատել: Անէծքաթղթի գորութեամբ, մելիքը շուտով կորցրել է որդիները, կինը և ամբողջ հարստութիւնը: Վերջապէս հասկանալով, որ այդ բոլոր թշուառութիւնները քահանայի անէծքից են առաջացել, գնում է նրան որոնելու, որպէս զի թողութիւն խընդրէ: Անցնում է շատ քաղաքներ, գալիս հասնում հռոմ, որտեղ իմանում է, որ քահանան վախճանուել է: Յուսահատուած մնում է նա հռոմի մի վանքում իբր լուսարար և միշտ աղօթում իւր հոգու փրկութեան համար: Երեք տարուայ ճգնութիւնից յետոյ ձգում է իւր վերայ տասներկու շղթայ և ասում. «Եթէ ազատուած եմ անէծքից՝ թող այս շղթաները իրենք իրենց արձակուին»: Նոյն գիշերը, երազում երևում են նրան անիծող քահանան Քրիստոսի հետ և ասում. «Մելիք, հրամանաւն Քրիստոսի արձակեմ գբեղ», և իսկոյն շղթաներն արձակում են:

Մի ժամանակ անցնելուց յետոյ, մի օր այս Մելիքը կձում է Պետրոս առաքելալի ճկոյթ (ծիծեռն) մատից և պահում բերանում: Իսկոյն սրբերի բոլոր պատկերները վաչր են ընկնում: Գալիս են քահանաները և նկատելով մելիքի գողութիւնը՝ կամենում են մասուկն քրահանել նրա բերանից և իրեն էլ սպանել, սակայն սեղանից մի ձայն է լսում, որ ասում է, թէ մի մերձենաք մելիքին: Ուստի և քահանաները ոչ մի վնաս չեն հասցնում մելիքին, և սա անվտանգ գալիս հասնում է այժմեան Ծիծեռնապանքի տեղը: Այստեղ վաղ ժամանակներից մի շորի ծառ է լինում, որ շրջապատող բոլոր ժողովուրդներից պաշտուելիս է եղել, մինչև անգամ եղջերուները իրենք իրենց գալիս և զոհուելիս են եղել նրան: Ահա այս ծառի մօտ մելիքը շինել է այժմեան տաճարը և ս. Պետրոսի ճկոյթը (ծիծեռնը) նրա մէջ ամփոփել: այս պատճառով էլ վանքը կոչուել է Ծիծեռնապանք, այսինքն ճկոյթի վանք:

Ասում են, թէ այս մասուկնքը այժմս էլ մնում է ձախ աւանդատան դռան առաջ գտնուած գերեզմանում:

Տ Ե Ղ Ս Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.

Բ Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.

ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ.— Զանգեզուր գաւառամասի սահմաններն են. Հիւսիսից՝ Զիվանշիրի գաւառը, Մուխտոքեան, Գեւլիխ, Չիլգեագ, Ալաղայա լեռներով. արևելքից՝ Դուշու գաւառը, Ղըրիւ-ղըղ (40 աղջիկ) լեռնաշղթայով, Սարի-բաբա, Քիրս, և Զիւրատ լեռներով. հարաւից՝ Մեղրիի ոստիկանական շրջանը, Քիւչուկ չայով և Գիւմրէզ լեռով. արևմուտքից՝ Սիսիանու ոստ. շրջանը, Քարահունջի և Զնհերի ձորերով, Ալլա-գեօլ լճով և Խմայդատ գագաթով:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՔԸ. Զանգեզուրի գաւառը ներկայացնում է Նախիջևանի և Ղարաբաղի լեռնաշղթաների մէջ ընկած մի հովիտ, որի բարձրութիւնը հասնում է 3,950 ֆ. (1,200 մետրի) և որը, Սևանի պէս, մի ժամանակ լիճ է եղել, որ Բարկուշատ և Հաքարի գետերի միջոցով դատարկուել է: Այս ջրամբարի կենդրոնում բարձրանում է Իշղլու կամ Քաջալ-դաղ կոնաձև լեռը, որ հասնում է 11695 ոտնաչափ բարձրութեան. շրջակայ հրաբուխներից ժայթքած և նախկին լճի յատակին մի քանի հարիւր ֆուտ բարձրութեան շերտերով նստած մոխիրը և խանձողները գետերի միջոցով տարուելով՝ խոր ձորեր են յառաջացրել: Չեչաքարի դարատափերը (տերրաս), որ ծածկուած են հացահատիկների արտերով՝ ցցւում են կանաչ հովիտների մէջ մոխրագոյն, կանաչ, կապոյտ և մինչև անգամ ալկարմիր քարաժայռերով, որոնց անձրևը շաքարի գլխի և կոթողների ձև է տուել. սրանք տեղ-տեղ կազմում են քարախառն հողակոյտեր, որոնցից մի քանիսը կրում են իրենց ծայրերին վէմի խոշոր կտորներ. սրանք նոյնպիսի «գլխածածք սիւներ»-են, որպիսիները պատահում են և Զվէյցարիայում: Տեղացիները օգտուում են դրանցից, շինելով դրանց մէջ իրենց

մառանները, գոմերը և մինչև անգամ բնակարանները ¹⁾։

ԼԵՌՆԵՐ. Զանգեզուրը սաստիկ լեռնոտ է։ Բազմաթիւ, մեծ և փոքր լեռներ զանազան ուղղութիւններով միմեանց կտրատում և խռաջացնում են մեծ ու փոքր ձորեր ու հովիտներ, որոնց միջով հոսում են վտակներ ու գետակներ։

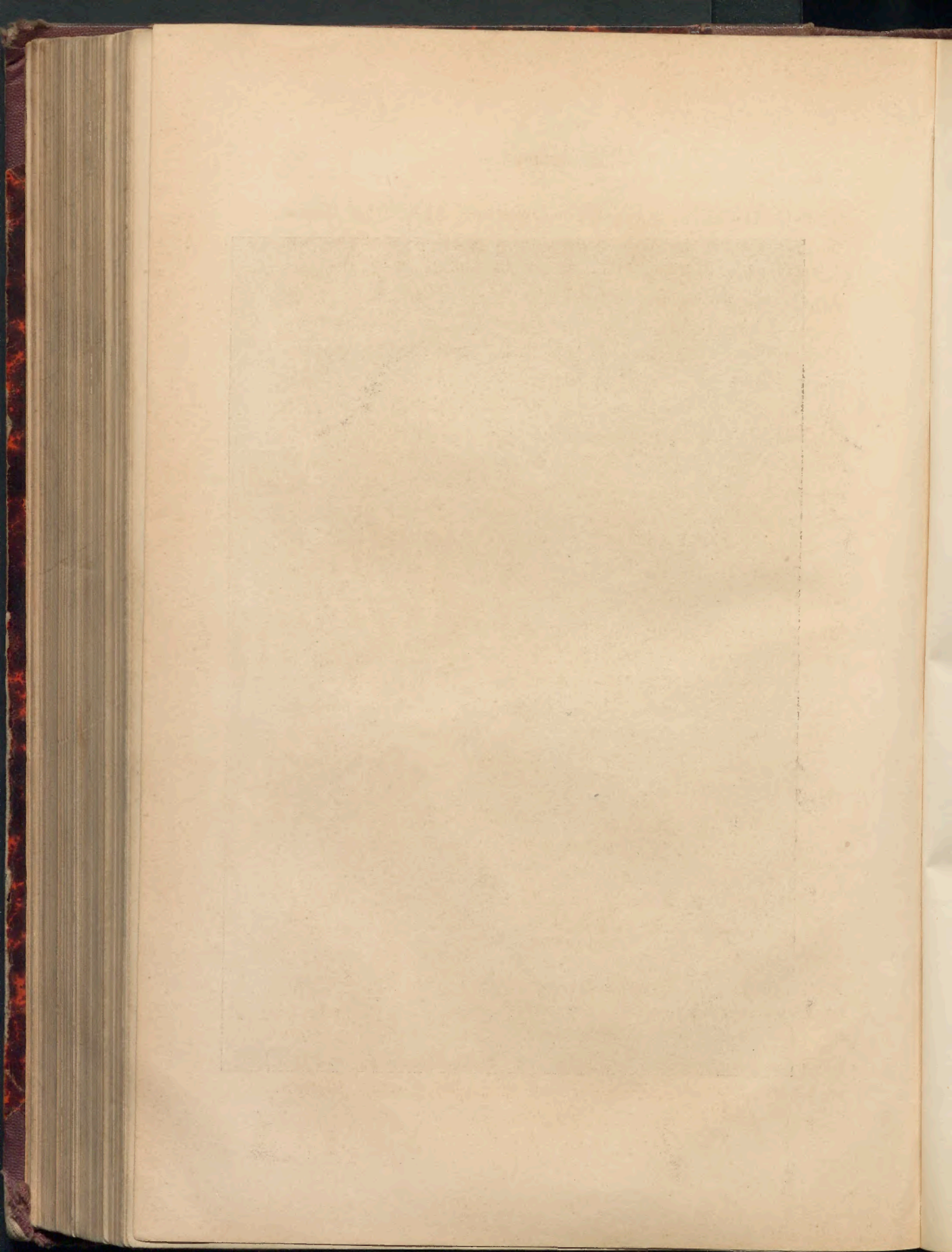
Ամենամեծ գագաթը Իշղլուն է, որ բարձրանում է գաւառի արեւմտեան սահմանում։ Սա մի լիակ լեռ է, բաղկացած երկու բարձր գագաթներից, որոնցից մեծը հասնում է 11625 ոտ. բարձրութեան։ Սրա մօտ գտնւում է Թարփանմաղ (Фармапъ, այսինքն չշարժուող, վրայի ձիւնը չհալուող) գագաթը, և փոքր ինչ հիւսիս՝ Ջան-Ղուրչարան (9219, կեանք-ազատող այսինքն աւազակներից հալածուելիս եթէ այդ լեռը հասնին՝ կեանքերը կազատուի)։ Իշղլուց հարաւ ձգւում են Ուչ-Թափաւարի լեռները, որ միմեանցից բաւականաչափ հեռու և բոլորովին առանձին կանգնած երեք գագաթներ են։ Սրանց մօտ գտնւում են նաև Եան-Թափա (7519), Տաշ-Թափա, Չիշ-Թափա (7327) և Ուլու-Թափա (6698) գագաթները։ Հարաւային սահմանին մօտիկ գտնուող լեռներն են Ղուրբան-Թափա, մինը Մաղանջուղի մօտ (4557), միւսը՝ Մազմաղակ (3353) լեռան մօտ (3340), Ամրղըղ-գաղ (4131), Բաշարէտ (4547)։ Արևելեան կողմում՝ Տէյղազ լեռնաշղթան, Ելլիջա (7066), Սաղսաղան (7083), Սարի-բաբա (7574), Ֆինգեազ (7903), Չիլեազ, Դալի-դաղ, Սարի եօխուշ, Ղըրխ-ղըղ լեռնաշղթան (9324), Ղըղ-ղարս գագաթով, Դալիկ-տաշ, Դիւրու-տաղ (6916), և Ալաղալա (7672), հիւսիսային կողմում՝ Չիլիլի, Չիլգեաս (7777) Գելլիխ, Միխտուքեան լեռնաշղթան, (11651), Դալի-գաղ (11907), և Գեալին-դալա (11002)։

Ներքին լեռներից նշանաւոր են, հիւսիսից դէպի հարաւ՝ Քեշիշ Թափա (7560), Ջուղալար, Քեաղիր-դաշ (10492), Լիւլապուր, Ղապան-կեաղըղ (7016), Ղուրեան բաբա (6124), Արտաշաւի, (4456), Վէակիլ (6006), Պիրջան (4594), Չիլախի բաշի (6099), Էկանատ Թափասի (6364), Եաղր Թափա

¹⁾ Реклю: Земля и люди. 5. VI. Եր. 185.

ԿՈՐԷՍ ԱՌԱՆ

(6298), Տեղ (5180), Ղըզըլ-բողաս-գարի (11059), Հոչաս (6342), Լաչին (6328), Եալգուզ-գաղ (5410), Ջամէն-գէօմ (5294), Դատ-մելիք (6761), Բիզովչի-գարի (5448), (Ղարա-գեօլի մօտ), Քեչալ-գաղ (10648), Չալբրուն (6287), Ղաղի գիւլան բաշի (7450), Ղամիւր-թափա (4449), Տօրխան-եալի (4490), Դաշ-քենտ եալ (6824), Մազմաղակ (3843), Բէզմին գաղ (3656), Քարահունջ-թափա (5535):

ԼՃԵՐ.— Զանգեզուրում մեծ լճեր չկան, բոլորն էլ փոքրիկ լճակներ են, լեռներում գոյացած զոգաւորութիւնների մէջ: Ամենամեծ լճակը Ղարա-գեօլն է, որ գտնւում է Իշլիի, Բիզովչի-գարի և Քեչալ գաղ գաղաթների ընդհարման կենտրոնում, 8930 ոտ. բարձրութեան վրայ:

Սրա մօտ գտնւում է Ղալնի-գեօլ փոքրիկ լճակը:

Ղարա-գեօլից դէպի արևելք, Չալբրուն լեռան մօտ, գրտնւում է Ղաղի-գեօլ փոքրիկ լճակը, ամբողջովին ծածկուած եղէգով: Ամառը ջուրը սաստիկ նուազում է և երբեմն էլ բոլորովին չորանում:

Արևմտեան սահմանին մօտ գտնւում են Օլօուլեար, Ալագեօլեար և Ղարա-գեօլ փոքրիկ լճակները, իսկ հիւսիսային կողմում Զիֆտլիկ լճակը:

Հարաւային կողմումն էլ, Ուչթ-փալարի մօտ՝ Ջնհեր-գեօլ և Ուչթափա-գեօլ լճակները:

Այս բոլոր լճերը գոյանում են գարնան հալուող ձիւներից և ամառը եթէ ոչ բոլորովին չորանում՝ գոնէ սաստիկ փոքրանում են:

ԳԵՏԵՐ.— Զանգեզուրի ամենանշանաւոր գետը Հաքարու—գետն է, որ սկիզբն է առնում Գեւլլը սարերից: Նրա մէջ թափւում են — աջ կողմից՝ 1) Զալփա-վտակը, որ բղխում է Գեւլլը լեռից, 2) Հոչասը, որ սկիզբն առնելով Միխտուքեան լեռնաշղթայից՝ ընդունում է իւր մէջ Իլդըրըմ-սու վտակը, 3) Աղ-օղլան կամ Ծիծեռնավանքի-ջուրը, որ սկիզբն է առնում Էկանատ-թափասուց և ընդունում է Մինքենտ-չալը, Ղարասուն, Մերիկ, Խընաճախի-չալ վտակները: Աղ-օղլանը Զաբուխ

Թրքաբնակ գիւղի մօտ վերակոչւում է Զարուխ-գետ և այստեղ թափւում է Հաքարուի մէջ:

Չախ կողմից—1) Ալակչին, որ սկիզբն է առնում Չիչի-կլի լեռից, միանում է Չիլգեսա լեռից բղխող Կաբէրի-չաչի հետ և ապա միանալով Ղըրխ-ղըզ լեռնաշղթայից բղխող վտակների հետ, թափւում է Հաքարուի մէջ: 2), Եաղլի-դարա վտակը, որ սկիզբն է առնում Սաղսաղանի մօտերէից, հոսում է Եաղլի դարա անտառապատ ձորակի միջով և Տատարասի մօտ թափւում է Հաքարուի մէջ: Եաղլի-դարա անունը ծագում է այն հանգամանքից, որ այս ձորակն ամենալաւ արօտներ ունենալով՝ առատ է իւղով: 3), Միլխալեվ, որ բղխում է Քիրսից, միանում է Սաղսաղանից բղխող Զոռ-սուի հետ և Մելիկոնասի գիւղից բաւական հարաւ թափւում Հաքարուի մէջ:

Հաքարու գետը հոսելով շարունակ դէպի արևելահիւսիս՝ անցնում է ամբողջ Զանգեզուրի ոստիկանական շրջանով և ապա միանում Բազար-չաչի հետ և գնում թափւում Արաքսը:

Հաքարուի, ինչպէս և Բարկուշատի մէջ պատահում են բաւական մեծ օրագույներ և ջրշուններ (веша).

Միւս գետերից նշանաւոր են, Գերուսի-չալը, որ սկիզբն է առնում Ուչ-թափալար լեռնաշղթայից: Այստեղ երեք լեռներ միմեանց ընդհարուելով՝ մի փոքրիկ ձորակ են ձևացնում, որտեղից բղխում է մի սառն, վարար աղբիւր, որ կոչւում է Վարարակ. որան խառնւում է Զոռ-ջուր վտակը, որ անցնում է Չաղեձորի միջով: Ապա Քարահունջի մօտ Գորիսի գետին միանում է Զաքարու գետը, որ սկիզբն է առնում Ուչ-թափալարի աղբիւրներից և անցնում համանուն ձորով: Հոսելով մինչև Գաուդլու գիւղի մօտերէրը, Գորիսի գետը թափւում է Բազարչաչ գետը: Այս գետի հովիտը ամբողջովին ծածկուած է ալիւններով, ուր բուսնում են բացի խաղողի որթից, նաև թթենի, կեռասենի, խնձորենի և այլն:

ՋՐՎԷԺ. — Զանգեզուրում կայ միայն մի ջրվեժ, որ գրտնւում է Քարահունջ գիւղի հիւսիսային կողմում, բարձր ժայռերի ծերպին: Առուակը սկիզբն է առնում Ուչ-թափալարի ստորոտի Եօթն-աղբիւր ու Գէօյ-բուլախ աղբիւրներից և մօտ 16

առաջին բարձրութիւնից վայր զլորուելով՝ զեղեցիկ տեսարան
ընծայում: Ժողովուրդը ջրվէժի հանած ձայնը ՚ի նկատի ու-
նենալով՝ ձուռն է կոչում նրան:

Ջրվէժ Քարահունջում.— ձուռն.

ՀԱՆՔԵՐ.— Զանգեզուրի ոստիկանական բաժնում չկան մը-
շակուղ հանքեր, սակայն տեղ-տեղ երևացել և երևում են
հանքեր, որոնք թերևս մի ժամանակ ուշադրութեան առնուին
և շահագործուին: Սրանցից նշանակուր են.

1) Քարահունջ զիւղիւն երկաթի և կաւիճի հանքերը:

2) Գառաւորուում պղնձի հանքը, որ, ինչպէս երևում է՝ հին ժամանակները մշակուելիս է եղել:

3) Խնձորեսկում աղի և պղնձի հանքեր:

4) Հաճի Սամիում հանքային ձիւթի (горный воск) աղբեստ (Asbeste) և պղնձի հանքեր:

ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՋՐԵՐ. — Հանքային ջրերով բաւական հարուստ է Զանգեզուրի շրջանը, սակայն ոչ մինն էլ կանոնաւոր կերպով չէ շահագործւում:

Այս ջրերից նշանաւոր են տեւերեան ջրերը, որ գտնւում են 1) Գորիսից փոքր ինչ արևելահիւսիս, Չագեձորում, 2) Քարաշէն գիւղի մօտ, 3) Հերիկ գիւղում, 4) Բայենդուր գիւղում, 5) Մենքենդի մօտ, տաք ջրից փոքր ինչ բարձր:

Ծծմբային տաք ջրի երկու աւազան կայ Մինքենտի մօտ, Հերիկի և Մինքենդի ճանապարհի զրեթէ կէսին. մինն էլ կայ Քարահունջում:

ԿԼԻՄԱՆ. — Գաւառումս օդերևութաբանական կայարան չլինելով՝ կլիմայի վերաբերութեամբ պակասում են հաստատ տեղեկութիւններ: Այն միայն յայտնի է, որ ընդհանրապէս կլիման առողջարար է և փոփոխւում է՝ նայելով տեղի բարձրութեան. մինչդեռ բարձրաւանդակների վրայ ցուրտ է՝ Հաքալի և Բարկուշատի հովիտներում սաստիկ տաք է: Բարձրաւանդակների վրայ ձմեռը տևում է ամբողջ 6 ամիս և թէպէտ շատ խիստ չէ, բայց սաստիկ ձիւն է գալիս և յաճախ բուք բարձրանում: Ուշ-թափալարի բարձրաւանդակում այնպէս խիստ են լինում այս բուքերը, որ Գորիսի և Սիսիանի մէջ հաղորդակցութիւնն ընդհատւում է մի քանի ամսով: Դեռ հին ժամանակներից այս տեղերում բարձր քարեր են ցցուած և մի մեծ ծառ թողած ճանապարհի կողքին՝ սրպէսդի բլրից բռնուած ուղևորը կարողանայ ճանապարհը գտնել, սակայն և այնպէս՝ զրեթէ ամէն տարի պատահում են զոհեր: Փարունը և աշունը՝ անձրևային են, ամպամած և թխպապատ օրերով: Յաճախ տեղացող անձրևները թէև նպաստում են բուսականութեան աճման, սակայն ցորենի վրայ վատ ազդեցութիւն են անում, որովհետև աճեցնում են ցօղունը և թոյլ չեն տալիս լաւ հասկ

լըռնելու: Օդի խոնաւութիւնից բնակիչների մէջ շատ տարածուած է ոսկրացաւը: Մի քանի տեղեր ճաճային լինելով՝ տարածուած է մալարիա հիւանդութիւնը:

Հաքարի և Բարկուշատի հովիտներում կլիման տաք է, և ամառը այնպէս տոթ է լինում, որ շունչ քաշել անգամ չէ վարելի ¹⁾:

ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Այս գաւառամասի առաւելապէս Հաջիսամլուի կողմը ծածկուած է խիտ անտառով, ուր զրտնուում են գլխաւորապէս՝ կաղնի, բոխի (*Carpinus Betulus*). Հաճարկի (*Fagus silvaticus*, букъ). Հացիկի (ясень), դարաղաճ (*Ulmus campestris*). ցրտնի (*Juniperus*, можжевельникъ), սղնի (боярышникъ), նարնջափայտ (*Rhus cotinus*) և այլն: Պտղատու ծառերից, թէ՛ անտառներում և թէ՛ այգիներում, գտնուում են—խնձորենի, տանձենի, սալորենի, կեռասենի, թթենի և այլն:

Դաւարաբոյսերից նշանաւոր են՝ պոխի (*prangos*), դեղնածաղիկ (*genista tinctoria*), ուրց (*thunus*), վայրի անխոն և այլն, ինչպէս և զետնամուռի և ելակ:

Արտերում ցանում են՝ զանազան տեսակի ցորեն, գարի, Հնճար:

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐ.—Ընտանի կենդանիներից առաւելապէս պահում են՝ ոչխար, այծ, կով, էշ, ջորի, ձի: Վայրենի կենդանիներից անտառներում և դաշտերում գտնուում են՝ նապաստակ, եղնիկ, այծեսամ, աղուէս, գալլ և երբեմն արջ:

ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ.—Ընտանի թռչուններից պահում են գրլխաւորապէս՝ Հաւ, տեղ տեղ էլ՝ Հնդկահաւ, սագ և բադ. վայրի թռչուններից գտնուում են՝ աղաւնի, կաքաւ, տատրակ, փասիան, կտցահար, լոր, սև մշահաւ (*Tirdus merula*), բաղէ, բուէճ (физинъ), շահէն, արծիւ և այլն:

¹⁾ Օգտուել եմ՝ պ. Զելինսկու լիշեալ աշխատութիւնից, Գեղեվանովի «Вопросы и ответы... въ медицинскомъ отношеіи» հետազոտութիւնից և Աէօի՝ «իմ յիշատակարան» ճանապարհորդութիւնից:

Գ Ա Ղ Ա Բ Ա Կ Ա Ն Մ Ա Ս Ն.

ԳՐՐԻՍ.—Ձանգեզուրի ոստիկանական շրջանը այժմ բաժանուում է չորս մասի,—Հաջիտամու, Ալիանլի, Բարկուշատ և Հաքարու: Հաջիտամլիի մասը բռնում է Զավա-չայի, Ալաքչու և Հոչասի ջրաբաշխները. Ալիանլունը՝ Հաքարի-գետի ձախ կողմը, որ տարածւում է Զուշի-Գորիսեան խճուղուց Հարաւ: Բարկուշատի և Հաքարու մասերը բռնում են Բարկուշատ և Հաքարի գետերի ստորին և միջին ընթացքների ակերը ¹⁾: Այս գաւառամասի գրեթէ մէջ տեղում գտնւում է Գորիս-աւանը, որ բաժանւում է Հին և Նոր մասերի: Այս վերջինը կազմում է Ձանգեզուրի գաւառի կենտրոնը: Այստեղ են գետեղուած բոլոր վարչական Հաստատութիւնները, այստեղ են խմբուած այս գաւառամասի ինտիլլիգենտ և առևտրական ոյժերը:

Գորիսի արևելեան կողմում ձգւում է Տեղի, իսկ արևմտեան կողմում Ուչ-Թափալարի բարձրաւանդակները. սրանք դէպի Հաբաւ մօտենում են միմեանց, իսկ Հիւսիսային կողմում Հեռանում են միմեանցից, կազմելով մի փոքրիկ Հովիտ, որի միջով հոսում է Գորիսի-գետակը:

Տեղի բարձրաւանդակը կտրւում է մի ուրիշ ձորակով, որ արևելքից իջնում է դէպի արևմտահիւսիս: Չորակի մօտ բարձրանում է Լաստ գաղաթը, իսկ սրա մօտ՝ մի ապառաժ, բաղձր ժայռ, որի վրայ հնումը բերդ է եղել: Այժմ նրա բնականից փորուած, տեղ տեղ նոր պատով կարկատած պարուպի Հետքերն են մնում: Բերդի ժայռն իւր շարունակութեան վրայ ունի զանազան մեծութեան կոնաձև զազաթներ, որոնք կաղմուած են ջրի ազդեցութեամբ: Նոյնպիսի կոնաձև ժայ-

¹⁾ Зелинскій. Исслѣд. экон. быта госуд. крестьянъ въ Запгеаурскомъ уѣздѣ. кр. 9.

ուեր շարուած են մօտակայ ձորակի երկու կողմին ևս: Սրանք ընդհանրապէս կարմիր աւազի շերտերից են բաղկացած, տեղ-տեղ ժայռ քարերի խառնուրդով: Կան, որպէս բացառութիւն, սպիտակներ էլ: Նոյնպիսի կազմութիւն և կարմիր կամ սպի-տակ գոյն ունի և՛ բարձրաւանդակի բերդի հանդէպ գտնուող լանջը, որ ուղղահայեաց զառիվայր ունի: Այս լանջի, ինչպէս և ձորակի և բերդի քերծի մէջ կան բազմաթիւ, մեծ և փոքր արհեստական քարայրեր, որոնք երբեմն ծառայել են որպէս բնակարաններ, իսկ այժմ առաւելապէս որպէս խոտանոցներ են դործածուած: Ահա այս արհեստական քարայրներն են կազմել մեկիքանիստ Գորիս գիւղը, որի աղքատ դասակարգը դարձեալ շարունակում է այգպիսի բնակարաններ կտրել իւր համար: Իսկ հարուստներն սկսել են շինել կանոնաւոր տներ: Գիւղի կենդ-ւոնում գտնուում է հին, հասարակ եկեղեցին, իսկ սրա մօտ՝ Մելիք Հիւսէինեանների նախկին ապարանքը, որ այժմ աւեր է:

Գիւղն ընդհանրապէս կեղտոտ է, անկանոն և միմեանց վրայ դիզուած տներով ու նեղ, ծուռ ու մուռ փողոցներով:

Սրա հակապատկերն է ներկայացնում Նոր-Գորիսը, որ հնից բաժանուած է Գորիսի գետով: Սա հիմնուած է 1870 թ. Ստարացկի դաւառապետի ձեռքով և Մանուչար-բէկ Մելիք-Հիւսէինեանի խորհրդով: Սրա տեղը հարթ է, նեղ, բայց բաւական երկար: Հինգ կանոնաւոր և շատ լայն փողոցներ ձգւում են հա-րաւից հիւսիս, հետզհետէ հիւսիսային կողմից աւելի և՛ աւելի երկարելով: Ուրիշ հինգ փողոցներ էլ խաչաձև կտրում են այս փողոցները: Գրեթէ կենդրոնում գտնուում է մի մեծ հրապա-րակ, որից ներքև կան մի շարք խանութներ, իսկ սրանց ա-ռաջ նոր տնկած քաղաքային ընդարձակ պարտէզը, հասա-րակ, փայտէ ցանկապատով: Այս պարտէզը մի փողոցով բա-ժանուած է վերին և ներքին մասերի, իսկ այս փողոցի եզրին կանգնած է Գ. Միրումեանի աղբիւրը, որի ջուրը չորս խողո-վակներից դուրս է թափուած գոբրի մէջ:

Տներն ընդհանրապէս գեղեցիկ են, մեծ մասամբ երկյար-կանի, տաշած քարից շինած, փայտէ կտուրներով ծածկուած:

Գրեթէ բոլոր տներն իրենց առջև պարտէզներ ունին, մի քանի՝ պտղատու ծառերով:

Եկեղեցին, որ այժմ է միայն շինուում սաստիկ դանդաղութեամբ՝ բաւական փոքր է և առանց համաչափութեան. — դռները անհամեմատ մեծ են, իսկ պատուհանները չափազանց նեղ:

Միակ, պետական, երկդասեան տղայոց դպրոցի շէնքը շատ հասարակ և անյարմար է:

Բնակիչները հայ լուսաւորչականներ են, ընդամէնը 460 տուն, 1697 ար. 1449 իգ. ի միասին՝ 3146 հոգի:

Պարապում են երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ և առևտրով: Զուկան կենդանութիւն է ստանում՝ երբ սար դնացող թուրքերը լցւում են աւանը:

Նոր Գորիսից դէպի Հիւսիս, հազիւ մի վերստ հեռաւորութեամբ միւլենոյն հովտում գտնուում է մի քարաշէն, գեղեցիկ վանքի աւերակ, քանդուած պարսպով ու մի քանի խցերով: Մի քիչ ներքև վազելիս է եղել մի սառնորակ աղբիւր, որ այժմ Գ. Միրումեանի ծախսով տարուած է Նոր Գորիս: Ո՛չ մի արձանագրութիւն չկայ բոլոր աւերակների վրայ, միայն աւանդութիւնը պատմում է, թէ սա երբեմն շատ հարուստ վանք է եղել, ունեցել է բազմաթիւ հօտեր, որոնց տուած կաթը խողովակներով հոսել է սարից մինչև վանքը: Այստեղ է եղել և այն զօրաւոր (զօռ) զանգը, որ իւր անունը տուել է գաւառին ¹⁾:

ԱՅԻՆԱՅԻՆ, — Այս վանքից դէպի արևելահիւսիս ձգւում է մի բաւական խոր ձոր, որի միջով հստում է Գորիս-գետի օժանդակ Զոռ-ջուր փտակը, որի անունով և կոչւում է ձորը: Իսկ այն մասը, որ երկու կողմից սլատած է բարձր ժայռերով, և որոնց մէջ կան բաւական թուով քարայրեր՝ կոչւում է Ձաղե-ձոր կամ Ծակերի-Ձոր: Այս «ծակերը» կամ «քրատակերը» հեշտութեամբ փորուած են ձորի լանջերին, որովհետև Զանգեզուրը մի ժամանակ ջրի տակ լինելով՝ այս բարձրութիւն-

¹⁾ Տես եր. 7.

ները գոյացել են աւագախառն հողի շերտերից: Այս ծակերը զանազան մեծութեան են, և նրանցից մի քանիսը միմեանց հետ միացած են նեղ անցքերով: Ծակերից շատերը շատ բարձրը են գտնուում, և այն էլ այնպիսի ուղղահայեաց տեղերում, ուր ոչ մի մարդկային ոտք չէ կարող բարձրանալ: Ծերունիները պատմում են, թէ լսել են իրենց պապերից, որ այդ ծակերում բնակուողները թռկեր էին քաշ տալիս և բռնած բարձրանում: Մինչև անգամ այժմ էլ մի ծակի վերև մի գերան է ձգուած, որից հաւանականօրէն կապելիս են եղել թռկը: Ծերունիները նկարագրում են, թէ ինչպէս կանայք, երեխան մէջքերին կապած, ճարպիկութեամբ բարձրանալիս են եղել այդ թռկերով: Գրանց խօսքերը հաստատուում են Աբրահամ Կրետացու վկայութեամբ, որ ասում է խնձորեսկի մասին. «Ի բարձրաբերձ տեղիս յայտնոյս և յանկոյս դէմ յանդիման միմեանց՝ փորեալ ապառաժ վէմս քարայր, որ են հայտնայ, իւրաքանչիւր ոք վասն իւրեանց տուն բնակութեան շինեալ բնակէին. և այն էր զարմանք, որ կաշէ փոկովք ելանէին և իջանէին կանայք՝ զստնդեայ տղայս կապեալ ի վերայ ողին իւրեանց, նոյնպէս և զսափորն ջրոյ և հարկաւոր իրաց. այնպէս փոկով ելանէին ի վեր և մտանէին ի բարձրագոյն որջս վիմաց, և քարշէին զփոկէ առասանն ի վեր. մարդ ոչ կարէր ելանել»:

Քարայրներից նշանաւոր է «Կարմիր եկեղեցի» կոչուածը, որ մինչև այժմ էլ Կարմիր կիրակէի օրը բազմաթիւ ուխտաւորներ են գնում, գլխաւորապէս Հին և Նոր Գորիսներից: Սա գտնուում է ձորի աջ կողմում, զրեթէ գագաթին: Դաշտի վրայ կայ մի փոքրիկ գերեզմանատուն, որտեղից մի նեղ կաճան քերծի լանջերի վրայով իջեցնում է դէպի ձորը, ուր բացւում է մի փոքրիկ քարաշէն դուռն: Անցնելով այս դռնից, մտնում էք 9,23 մետր (4 ս. և 1 արշ.) երկ. 4,97 մ. (2 ս. և 1 արշ.) լայնութեան և 2,84 մ. (4 արշ.) բարձրութեան մի այլի մէջ, որի միայն ձորահայեաց կողմը քարէ պատ է քաշած:

Հիւսիսային կողմում շինուած է սեղանը, որի վրայ դեռ ևս կանգուն մնում է վէմքարը: Ինչպէս երևում է՝ տեղը անյարմար լինելով՝ հիւսիսային կողմումն են զետեղել սեղանը:

Արևմտեան կողմում, հողի մէջ փորուած է աւազանը: Սեղանի վրայ կան բաւական թուով կաւէ կանթեղներ, որոնցից միջինը շատ գեղեցիկ է:

Կարմիր եկեղեցուց փոքր ինչ վեր, նոյն ձորակում, վտակի անմիջապէս ափին գտնուում է մի քարաշէն փոքրիկ եկեղեցու աւերակ, որի դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է. Յիւստակ է սբ. եկեղեցիս Մելիք Յիւստին եւ իւր ծնողացն Մելիք Բաղուն քվ. ՌՄԺԳ.

Սոյն եկեղեցու հանդէպ գտնուող ժայռի զազաթին նկատելի են փորուածքներ: Ասում են, թէ այստեղը ծառայելիս է եղել որպէս բերդ:

ՍԻՆԻԱՐԱՆ. — Զագեձորից փոքր ինչ բարձր ձգւում է մի ուրիշ հովիտ, որ կոչւում է Սին-Գարա: Այս տեղ կայ մի քարաշէն, կամարակալ եկեղեցու աւերակ և բաւականաչափ «քարատակ»-ներ, միքանիսը քրիճերի, միւսները հողի մէջ փորուած:

Ծերունիների ասելով՝ սա «Վէրի շէնի», այսինքն Հին Գորիսի ամարանոցն է եղել:

ՀԻՆ ԳՈՐԻՍ ԿԱՍ ՎԵՐԻ ԶԷՆ. — Գորիս գետի ուղղութեամբ, դէպի հիւսիս ձգւում է բլրակների մի շարք, որոնց մէջ կայ մի բարձր, կարմիր ժայռ. տեղացիները սրան կոչում են «Պղնձաքար» և սրա անուամբ էլ ամբողջ բլրակների շարքը՝ Պղնձաքարի սարեր: Այս Պղնձաքարի ժայռի մէջ կայ մի բնական, 10,65 մ. (5 ս.) երկ. 8,52 մ. (4 ս.) լայն. և մօտ 6,39 մ. (3 ս.) բարձրութեան բնական այր, ուր այժմ ոչ խարներ են մակաղում: Այս ժայռից փոքր ինչ հիւսիս, նոյնանուն բլրակների լանջին, գտնուում է Վէրի շէն կամ Հին Գորիս գիւղը: Այստեղ էլ տների մեծագոյն մասը, մանաւանդ հները, «քարատակ»-ներ են, միայն ոչ թէ քրճերի, այլ ուղղակի բլրի լանջին փորուած: Սրանցից շատերը հէնց այժմ էլ ծառայում են որպէս բնակարաններ, և բացի բոլոր միւս անյարմարութիւններից, ունին նաև այն անտանելի պակասութիւնը, որ զարնանը նրանց մէջ սաստիկ կաթում է:

Գիւղում կայ մի փոքրիկ, կիսով չափ քերճի մէջ փո-

րուած եկեղեցի Նարակնունք (Նորակնունք) անունով, որի ղր-
ռան կամարակալ քարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.
«Ի. ՌՀԻ. Ես Նասիպ կանգնեցի սբ. եկեղեցիս 'ի փրկու-
թիւն հոգոյս»: Այս եկեղեցին այժմ էլ իբր աղօթատեղի է
ծառայում: Բացի սրանից կայ նաև մի ուրիշ եկեղեցու աւե-
րակ:

Այս գիւղում այժմ բնակւում են 40 տուն Հաբեր, 219
ար. 193 իգ. 312 հոգի ընդամենը: Գիւղացիների պարապ-
մունքը երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն է:

Մելիք-Հիւսէյնեան Մանուչար-բէկը պատմում էր, թէ
այս գիւղում եղել է երկու բրգաձև, բարձր շինութիւն: Իւր
Հալըր, Մելիք-Յարութիւնը, հրամայել է քանդել զրանցից
մինի գլուխը, և երբ մի անցք է բացուել՝ մի մարդ են կախել
ներքև. սա իջել է բաւական ցած և զետնի մէջ տեսել է ա-
հագին ժայռ քարերով ծածկուած, երկու սենեակ, որոնցից մի-
նի մէջ գտել է ձիու բրոնզէ սանձ: Այն ահագին սանձը այժմ
էլ մնում է Մանուչար-բէկի մօտ: Վերջին ժամանակներս այդ
հինաւորաց շինութիւնները քանդուել են:

Վերի-ձէնից դէպի հիւսիս, մօտ 2 վերստ հեռու մի ձո-
րակի մէջ բլրում է մի սառնորակ աղբիւր: Սրա մօտ կան
ահագին քրճեր, որոնցից ամենամեծի մէջ կան երեք մեծ «քա-
րատակ». սրանցից երկուսը միմեանց հետ հաղորդակցում
են արհեստական կերպով բացուած մի կլոր ծակով: Սրանց
մօտ կայ և մի ուրիշ, փոքրիկ քարատակ, որ երկու նեղ անցք
ունի: Սա սրբատեղի է համարւում, և թէպէտ ո՛չ մի խաչ,
ո՛չ մի պատկեր չկայ, բայց և այնպէս՝ ձէթի հին կանթեղներ
են վալր ածած մեծ թւով, և ամբողջ քարատակը սևացած է
վառուած ձէթի ճրագների և մոմերի ծուխից: Դեռ այժմս էլ
Գորիսից շատ ուխտաւորներ են դալիս այստեղ: Այս ժայռերի
դիմաց մի ուրիշ ժայռ ևս կայ, երկու, միմեանց հետ հաղոր-
դակցութիւն ունեցող, բնական այրերով: Սրանցից մէկի ան-
կիւնում մի օճախ կայ, որ ցոյց է տալիս, թէ սրանք մի ժա-
մանակ իբր բնակարան են ծառայել:

Սրանցից էլ մօտ 40 մետր հեռու, Վարարակի լափին,

դարձեալ գտնուում են քերծեր, որոնց մէջ կայ մի ահագին այր, որ հաղորդակցում է ուրիշ երկու, փոքրիկ այրերի հետ:

Քիչ էլ հեռու, նոյն Վարարակի մօտ, կայ մի ուրիշ, բոլորովին կարմիր քերծ, որի մէջ ևս կան բաւականաչափ քարատակեր:

Գորիս—գետի հովիտը շարունակուում է նաև Գորիսից ներքև, դէպի արևելահարաւ, և գնալով լայնանում ու խորանում է: Չորի երկու լանջին կան բաւական թուով քարայրեր, որոնցից մի քանիսը շատ մեծ են և շատ բարձր տեղ են գտնուում: Սրանք մի տեղում չեն խմբուած, այլ ցրուած են: Նկատելի է, որ այս այրերից շատերն արհեստական են եղել և հաւանօրէն շինուած են պաշտպանութեան համար: Կան նաև այնպիսիներ, որոնց մասին կարելի է կարծել թէ ջրի ազդեցութեամբ են կազմուել: Այս ձորն այժմս էլ ամբողջովին պատած է այգիներով, ուր բացի խաղողի որթից, կան նաև թթենիներ, կեռասենիներ, խնձորենիներ և այլն: Ինչպէս երևում է՝ հին ժամանակներումն էլ այս ձորն առատ է եղել խաղողի որթերով, որովհետև ժայռերի մէջ հնձաններ են փորուած:

Նշանաւոր է նաև այն, որ հնձանների մօտ շինուած են ձի կապելու տեղեր, ուր ձին միշտ կապած պատրաստ է եղել՝ աւազակների յարձակման դէպքում, տիրոջը փախցնելու: Ժողովուրդը դեռ այսօր էլ յիշում է, թէ Պարսից տիրապետութեան ժամանակ իր քան վտանգաւոր էր այդ ձորով անցնելը: Այս ձորի աջ ափին, Գորիսից հազիւ երկու քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ, բարձրանում է Օփաւոր բերդը: Սա ձորի գագաթին բարձրացող մի ահագին ժայռի վրայ է գտնուում, որի մէջ երևում են բաւական թուով քարայրեր: Պարսպը նոյն-իսկ ժայռից է փորուած, իսկ տեղ-տեղ՝ արհեստական պատ է քաշած:

Մի քիլոմետր էլ հեռու, դարձեալ գետի աջ ափին, բացի փոքր ինչ հեռու և բարձր՝ գտնուում է Քարահունջ գիւղը, որտեղ է ձուռան ջրվէժը: Այս գիւղի տները միմեանց վրայ կիսուած, մի քանիսը քարատակ, մի քանիսը զարդամ, մի քանիսն էլ կանոնաւոր, փայտէ կտուրներով զեղեցիկ սենեակներ

են: Հին եկեղեցին այժմ աւերակ է, իսկ նոր եկեղեցին շինուած է Հին գերեզմանատան մէջ: Գիւղի արեւելեան մասը 1889 և 1896 թուերին երկրաշարժից պատառուել և նստել է (փոս է ընկել), ուստի բնակիչները տեղափոխուել են միւս մասը:

Այս գիւղում, ինչպէս ասել ենք՝ կան երկաթի և կաւիճի անմշակ հանքեր և ծծմբային տաք ջուր:

Բնակիչները բնիկներ են, 105 տուն, 543 ար. 437 իգ. ընդամենը 980 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և այգեպանութեամբ: Կան նաև նշանաւոր հիւսններ, որ աշխատում են գլխաւորապէս Բագում:

Ժողովրդի մտաւոր վիճակը, միւս գիւղերի հետ համեմատելով՝ բաւական բարձր է: Գեռ 1893 թուին բացուել է Հայոց ծխական երկսեռ դպրոց, որ շուտով նոյն գիւղացի յայտնի բարեգործ Առաքել Ծատուրեան առել է իւր հովանաւորութեան ներքոյ և պահել մինչև դպրոցների փակուելը 1896 թ. Բացի այս դպրոցից՝ շատերն էլ ունեւ են քաղաքներում, և այժմս այս գիւղից կան 3 համալսարանական, և 10 հոգի միջնակարգ դպրոցներում աւարտողներ:

Քարահունջից էլ մօտ 6 քիլոմետր դէպի հարաւ, նոյն ձորի աջ կողմում բարձրանում են երեք առանձին, ահագին ժայռեր, որոնցից մինի վրայ կայ մի հինաւուրց ամրոց: Այժմ ոչ մի ճանապարհ չկայ նրա գլուխը բարձրանալու, միայն հեռուից երևում են Բաղնիկի լեռնաժողով պարիսպ և այլեր: Ոմանք, սրան Ղըզ-ղալա են կոչում, ուրիշներն էլ Գեաւուր-ղալա:

ԽՆՁՈՐԵՍԿ. — Գուրխից մօտ 8 քիլոմետր հեռաւորութեամբ դէպի արեւելք, քիրձերի մի խումբ կղզիանում է Բիւլբիւլաձոր, Քրմըխտաձոր, Չըռչըռոտ, Ճարաչաւուկ, Սըռնոցի-ձոր և Պըռշնոտ ձորեւով, իսկ քիրձերի բոլոր լանջերին էլ բնակութեան համար «քարատակ»-ներ են փորուած և այժմ էլ փորում են: Քիրձերի ամենաբարձր գագաթին հսումը մի փոքրիկ ամրոց է եղել, որի միայն հետքերն են այժմ մնացել: Գիւղի մէջ բաժանուած 16 փղբիւրների ջուրը մի փոքրիկ առուակ կազմելով՝ հոսում է գիւղի միջով: Բնակարանների մեծագոյն մասը քարատակներ են, որոնցից հնագոյնները շատ բարձր

գիրք ունին, այնպէս որ ներկայումս բնակութեան համար ան-
յարմար լինելով՝ ծառայում են որպէս խոտանոցներ: Չատ դը-
ժուարութեամբ, թուկեր կապելով կարողանում են բարձրանալ
այդ այրերը և խոտ դարսել: Այժմեան բնակիչների բնակարան-
ները նոյնպիսի քարատակներ են, միայն աւելի ցած, մատչելի
տեղերում փորուած: Ո՛չ մի կանոնաւոր, և նոյն իսկ անկանոն
փողոց չկայ, այլ նեղ անցքեր տաւում են մի բնակարանից
միւսը, որոնք, մինը միւսի վրայ, մինը միւսից փոքր ինչ
բարձր փորուած քարատակներ են: Սրանցից լաւագոյնները
դռների վերև մի-մի ծակ ունին, որտեղից արևի լոյսը ազօտա-
բար ներս է թափանցում, միւսները միայն մի դռնով են հա-
ղորդակցւում լոյս աշխարհի հետ:

Նորագոյն բնակարանների կէսը քիրժի տակ, իսկ կէսը
դուրսն են, կազմելով մի փոքրիկ զարադամ: Քարատակների
մէջ բնականից կտրուած են պահարաններ և նստարաններ:

Այժմ շինւում են նաև երկյարկանի կանոնաւոր տներ:

Չորի մէջ, որտեղով հոսում է փոքրիկ առուակը՝ կան
գեղեցիկ, կամարակապ և առջևը բաց արհեստական այրեր,
բաւական բարձր և լայն բնական թախտերով, որտեղ երևի
նստելիս զուարճանալիս է եղել նախկին բնակիչները բռնու-
թիւնից շունչ քաշելու համար:

Գիւղի գրեթէ կենդրոնում, նոյնպէս քիրժի մէջ, փորուած
է եղել մի փոքրիկ եկեղեցի, որ այժմ բոլորովին քանդուած է:
Քայց մի այսպիսի գետնափոր եկեղեցի դեռ ևս կանգուն մնա-
ցել է գիւղից դուրս, դէպի արևելք, մի քիրժի մէջ, ուր կան
նաև գերեզմաններ, առանց տապանազրերի:

Այժմ գիւղն ունի երկու եկեղեցի, որոնցից հինը, որ բա-
ւական գեղեցիկ և կամարակապ է՝ գտնւում է գիւղի կենդրո-
նում, իսկ միւսը, որ նոր է՝ գիւղի նոր, հիւսիսային մասում:
Առաջին եկեղեցու դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է.
թվ. ՌՃԺԵ+ԻԷԹ. Յիւսասակ է սուրբ Հռիփսիմայ եկեղեցիս,
ես Դիչու որդի Թուրակա շինել տուի սուրբ եկեղեցիս ի
հալալ առդեանց իմաց յիւեցեմ գիս Դի Գս:

Գիւղի հարաւ արևելեան կողմում, քիրժից մի լեզուակ է

ձգուում, որի երեք կողմից հոսում է Խնձորեսկի առուակը: Այս լեզուակի հարթ մասի վրայ կայ մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակ, մօտը խցերի հետքեր, իսկ լեզուակի շուրջը՝ պարիսպ: Եկեղեցու հիւսիսային կողմում գտնուում է Մխիթար սպարապետի գերեզմանը այս տապանագրով.

Այս է տապան ի հանգիսեան

Իջեալ մարմնով ի գերեզման,

Սայ Մխիթար մեծ անուանեալ,

Սորա օճէր ի խանութիւն.

Սա բեմուռաւ գնաց ջիվան

Որ է երկրէն սայ Կեաննուլ էր:

Նահատակուեցաւ ՌՃՀԶ.

Եկեղեցու հարաւային որմին կից է՝ Մելիք-Քարխուղարի գերեզմանը, որ Տեղ գիւղի մելիքն է եղել:

Մինչև 1896 թ. այս եկեղեցին բոլորովին կանգուն էր, միայն այդ թուին գիւղացիները քանդեցին և նրա սրբատաշ քարերով նրա գաւթում երկու մեծ սենեակներից բաղկացած Հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցի շէնք կառուցին, ուր այժմ գետեղուած է պետական երկդասեան դպրոցը:

Գիւղում կան նաև ս. Մինաս և ս. Նահատակ անունով փոքրիկ, հասարակ մատուռները, որ ուխտատեղիներ են համարւում:

Գիւղի բնակիչները բոլորն էլ Հայ լուսաւորչականներ են, ընդամենը 613 տուն 2344 ար. 1875 իրական, 4219 հոգի ի միասին: Պարապում են երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ, անասնապահութեամբ և մասամբ օղեհանութեամբ: Գիւղացիների մեծ մասը գնում է Ռազու մշակութիւն անելու: Այստեղ ամենից աւելի զգալի է Ռազուի կեղծ լուսաւորութեան ազդեցութիւնը. կան կանանց զոհատների 35 դերձակ, որոնցից շատերը ունին կարի մեքենաներ, թէև աշխատում են այլերի մէջ: Կան նաև կտորեղէնի 4 խանութ, ուր երևում են նաև թանկագին, արշիւնը 1—2 ր. արժողութեան կտորներ. 7 մանրածախսի խանութ, ուր քաղցրեղէնն ու մրգեղէնը առաջին տեղն են բռնում: Երեք էլ ներկարարի (բօյաճի) գործարան

կայ: Գիւղի բարոյական վիճակը բաւական ողբալի է. ինչ որ պակաս է թողնում Ռազուլում փչացած երիտասարդութիւնը՝ այն լրացնում են հինգ տղէտ քահանաներ, միմեանց դէմ լարած մեքենայութիւններով: Մինչդեռ հին սերունդը շատ գեղեցիկ և բարձրահասակ է՝ նորը հիւանդոտ է և փոքրահասակ:

Այս գիւղում կան բաւական աշուղներ, որոնցից նշանաւոր են աշղ Մարտիրոսը, որի աշակերտն է զարաղշլաղեցի աշղ Հաղամը, և Իւսուփ օղլին, որ զրել է «Հգարի քնարը»: Նշանաւոր է նաև աշղ Ներսէս Սաղանդարեան Թառսիւնի մականուանեալը, որ մօտ օրերս հրատարակեց իւր «Նոր երգարանը»:

ԿՈՌՆՁՈՐ. — Խնձորեսկից դէպի արևելահարաւ, Հաղիւ 5 քիլոմետր հեռաւորութեամբ մի խոր ձորի լանջին գտնւում է Կոռնձոր գիւղը: Այստեղ կան բաւական թուով հին քարատակներ և մի քարատակ եկեղեցի: Նշանաւոր են նաև այն կոնաձև ժայռերը, որ ցցւում են ձորակի մէջ: Այժմեան բնակիչները տեղաւորուած են մասամբ այդ հին, մասամբ էլ նոր կտրուած քարատակների և մանաւանդ Հասարակ զարաղամների մէջ: Միակ քարաշէն եկեղեցին բաւական հին և քայքայուելու վրայ է: Գիւղի միջով անցնում է Համանուն վտակը: Բնակիչները բոլորն էլ Հայ լուսաւորչականներ են, 219 տուն, 761 ար. 573 իգ. Ի միասին՝ 1334 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է, դպրոց երբէք չեն ունեցել:

ԽՆԱԾՍԻ. — Այս գիւղը գտնւում է Գորիսից դէպի հիւսիս, մօտ 25 քիլոմետր հեռաւորութեամբ: Իսկ սրա մօտ, Հաղիւ 2 քիլոմետր հեռու ձգւում է մի խոր ձոր, որի միջով հոսում է մի փոքրիկ առուակ: Այս ձորի երկու կողմում կան կարմիր և սպիտակ աւազախոտն հողից կազմուած քերձեր, որոնք ջրի ազդեցութեամբ զանազան ձևեր են ստացել, մանաւանդ նշանաւոր են մի քանիսը, կոնուսի ձևով: Այս քերձերի մէջ ևս կան բազմաթիւ մեծ և փոքր քարատակներ, նախկին բնակարաններ: Ձորի բերանում, ուր երեք կողմից բոլորում են լեռներ՝ քարէ պարիսպ է քաշուած և մի մեծ դարպաս թողնուած: Նոյնպիսի մի պարիսպ էլ ձգւում է փոքր ինչ բարձր, լեռների:

ընդհարման կէտում, շիջափակելով մի փոքրիկ տարածութիւն, որ ձորից բաւական բարձր է: Այստեղ գտնւում է մի մեծ, 32 մ. (15 ս.) երկարութեան, 21,3 մ. (10 ս.) լայնութեան և մօտ 27,7 մ. (13 ս.) բարձրութեան քարայր, որի ձորահայեաց կողմը բոլորովին բաց է: Սա կարծես մի բնական սրահ լինի, որից զէպի բոլոր երեք կողմերը բացւում են մեծ և փոքր արհեստական քարատակեր: Սրան կից է նաև մի ուրիշ, մեծ այր, որ ծառայելիս է եղել որպէս ե'եղեցի: Սրա երկարութիւնն է 14,2 մ. (6 ս. 2 արշ.) լայնութիւնը 9,2 մ. (4 ս. 1 արշ.) և բարձրութիւնը՝ մօտ 12,8 մ. (6 սաժէն): Սա ամբողջովին քիւրժի մէջ է և միայն ձորահայեաց կողմից քարէ պատ է շինուած: Եկեղեցին ունի մի սեղան, երկու փոքրիկ սրբատնով, և երկու աւանդատուն, որոնցից հարաւայինի մէջ փորուած է աւագան: Իսկ միւսը ծառայում է որպէս դաւիթ: Եկեղեցուց բարձր կան ուրիշ քարատակներ ևս, որոնք հաւանօրէն միմեանց հետ հաղորդակցւում են, որովհետեւ զրսից շատ բարձր և բոլորովին անմատչելի են:

Եկեղեցու հանդէպ և վերև, հարթութեան վրայ, կան գերեզմանաքարեր, որոնց վրայ միայն խաչեր կան քանդակուած:

Գիւղը ընկած է բլրակների լանջերին, որոնք միմեանց ընդհարուելով՝ մի փոքրիկ ձորակ են կաղմում: Այստեղ բոլորում է մի վարար աղբիւր, որի ջուրը հոսելով ձորի միջով, հնարաւորութիւն է տուել պարտէզներ տնկելու, որոնց մէջ մշակւում են առաւելապէս կեռասներիններ:

Գիւղի կենտրոնում գտնւում է մի հնաշէն, հասարակ եկեղեցի, իսկ նրանից բարձր, երկու փոքրիկ մատուռ և մի հին գերեզմանատուն, ուր նշանաւոր է Մելիք Հայկազի գերեզմանը:

Տները զարադամներ են, սակայն կան հաւ քարատակներ, որոնցից մի քանիսը հին են, իսկ միւսները նոր են փորուած: Հին քարատակները գլխաւորապէս ծառայում են որպէս խոտանոց և գոմ:

Բնակիչներն առաւելապէս Սուլթան-քենդից գաղթած Հայ լուսաւորչականներ և շիւքեր են. Հայերը 188 տուն են, 834 ար. 631 իգ. ընդամենը՝ 1465 հոգի: Քրդերը՝ 50

տուն. 135 ար. 117 իգ. ընդամենը՝ 252 հոգի: Պարապմունքը նոյն է: Գիւղում կայ չորս խանութ:

Տեղ.—Այս պատմական գիւղը գտնւում է Գորիսից դէպի արևելահիւսիս, մօտ 18 քիլոմետր հեռավորութեամբ, մի բարձրաւանդակի վրայ: Գիւղի հարաւային և հիւսիսային կողմերից ձգւում են մի-մի ձոր, որոնք գիւղի արևելեան կողմում միանալով՝ տարածւում են մինչև Հաքարի գետը, Քուչուղի ձոր անունով: Հիւսիսային ձորից հոսում է մի առուակ, որ Տեղի-ջուր է կոչւում, իսկ հարաւային ձորում կան երկու աղբիւր, որ սուրբ են համարւում և պաշտւում: Գիւղում փողոցներ չկան. տների կտուղները ծառայում են որպէս բակ և փողոց: Տներից շատերը դարադամներ են, որոնց առաջը կան կամարակապ բաւական ընդարձակ բակեր, իսկ յետի մասում միւս տների տակ մտած քարատակներ, որոնք ծառայում են որպէ՛ս ախոռ կամ մառան:

Գիւղի գրեթէ կենտրոնում գտնւում է կարմիր սրբատաշ քարից շինուած մի անխորան եկեղեցի, որի երկարութիւնն է 11.36 մ. (5 ս. և 1 արշ.) լայնութիւնը՝ 4.26 մ. (2 ս.) և բարձրութիւնը՝ 7.81 մ. (3 ս. և 2 արշ.): Ձեղունը կամարակապ է և առանց գմբէթի: Երկու նեղ և կարճ պատուհաններ լուսաւորում են եկեղեցին: Միակ դուռը այժմ փակուած է, իսկ արևմտեան պատը քանդելով՝ եկեղեցին 6 մետր երկարութեամբ մեծացրուած է անտաշ քարերով և մի դուռն շինուած, որի կամարակալ քարի վրայ կայ հետևեալ արձանագրութիւնը.

Յիշատակ է սուրբ տաճարիս վէմս, նորոգեցան Բարխուդարն իւր կողակից Թանումն Ռ... իսկ նորոգիլն Բ. ՌՃԶԶ... իսկ դռան ձախ կողմում. Յիշատակ է սուրբ տաճարիս խորհրդանշն ձահնագարի կողակից Վառուն իւր որդի Պասալին.

Եկեղեցին պատած է պարսպով, որի մէջ բաց են թողուած ծակեր՝ հրացան արձակելու համար: Պարսպուած գաւթում կան մի քանի գերեզմաններ և նկատելի են սենեակների հետքեր: Թէ՛ եկեղեցու և թէ՛ պարսպի մէջ կան շատ գեղեցիկ խաչքարեր, գլխաւորապէս գերեզմանների վրայից վերցրուած:

Եկեղեցուց փոքր ինչ հեռու գտնուում է Մելիք Բարխուդարեանների ապարանքը, բաղկացած մի քանի դարադամներից, որոնց առաջը կան թաղակապ բակեր (դալան). սրանցից մինի վրայ գրուած է.

ԹՎ. ՌՄԼԲ. ի վայելումն մելիք Բարխուդարի որթի Դաւիթ բէկս շինեցի ամառաքս իբրայիմ խանի ժամանակ:

Այս ապարանքից փոքր ինչ հեռու գտնուում է հին գերեզմանատունը, ուր կան բազմաթիւ հին և գեղեցիկ տապանաքարեր: Հետաքրքիր են մեծատունների գերեզմանաքարերը. սրանք երկու մետրից աւելի երկարութեան, 71 սանտ. բարձրութեան և մօտ 36 «. լայնութեան քառանկիւնի քարեր են, որոնց երկու երեսների վրայ, գեղեցիկ նշխերի մէջ զանազան տեսարաններ են քանդակուած, օրինակ. մի առիւծ խեղդում է մի զառ., կամ մի իշխան զինի է ընդունում մի ծառայից, մի աշուղ էլ ածում է: Այս տապանաքարերի ներքին մասում դէպի ոտների կողմը, կանգնեցրած են 2¹/₄ արշ. բարձրութեան միակտուր քարեր, որոնց արեւմտեան երեսին խաչ է քանդակուած, իսկ արեւելեան կողմի ներքին մասում բարձրաքանդակ «օջախ» դուրս բերուած: Այս վերջինը նշանակուած է, որ ննջեցեալը մեծ օջախից է եղել:

Բնակիչները բոլորն էլ հայ լուսաւորչականներ են, 472 տուն. 1871 ար. 1288 իգ. ընդամենը՝ 3159 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, այգեպանութեամբ և օգեհանութեամբ:

Գիւղի մտաւոր վիճակը նախանձելի չէ. միմիայն անցեալ 1897 թ. բացուեց պետական միդասեան դպրոց: Գիւղացիների վարկն էլ բաւական ընկած է. սրանք յայտնի են որպէս կրթութեամբ, անհիւրասէր, խաբեբայ և զող մարդիկ:

Գիւղը այժմ պատկանում է Դոլուխանեանին, Աթաբէկեանին և թիւրք Ռուստամբէկովին, մինչդեռ առաջները պատկանելիս է եղել Տաթևի վանքին, որովհետև Չահանդուխտ զշխոյի դատաւերտն է եղել, և սա իւր ամուսին, Սմբատի,

Սրենեաց առաջին թաղաւորի հոգու փրկութեան համար 928 թուին նուիրել է Տաթևի վանքին ¹⁾:

Տեղից սկսած մինչև Զաքուի կայարանը շարուած են փոքրիկ կուրգաններ, որոնցից մի քանիսը այս տարի (1898) ամառը պեղեց Ռէօլէր գերմանացին: Գտնուեցան բրոնզէ մի դանակ, հուլունքներ և կաւէ ամաններ:

ԲԱՐԿՈՒՂԱՏԻ ԶՈՐ.

Բարկուշատի կամ Զնէէրի ձորն կոչուում է Բարկուշատ գետի ձախ ափը սկսած սատանի կամուրջից՝ մինչև Գաուտլու գիւղը, որտեղ խառնուում են Բարկուշատի և Գորիսի գետերը: Այս ձորը Զնէէր և Խոտ գիւղերի մօտ բաւական ընդարձակուելով՝ կազմում է մի գեղեցիկ հովիտ: Չորի աջ ափն ընդհանրապէս շատ դառիվայի է և դժուար մատչելի. տեղ-տեղ ծածկուած է ծառերով և թփերով, տեղ-տեղ էլ ահաղին ապառաժներով: Ձախ ափը, ընդհակառակը, բաւական թեք է, և տեղ-տեղ ունի առաջ ցցուած փոքրիկ սարահարթեր: Այս կողմումն են Հալիձոր, Զնէէր և Խոտ գիւղերը: Բարկուշատ գետի ափերը ծածկուած են խաղողի այգիներով: Չորի մէջ նկատուում են պղնձի հանքեր: Կլիման շատ տաք է և խեղդիչ:

ՀԱՆԻՉՈՐ.—Գտնուում է Բարկուշատի ձախ ափին, ձորի լանջին: Արևմտահիւսիսային կողմում բարձրանում է Գեալինդայան, որի առաջ ձգւում է Զահանգուխտի ձորը, իսկ հարաւային կողմում, գետի դարձեալ աջ ափին, երևում է Հարանց անապատը, որ երկրաշարժի ժամանակ բարձրից իջել է ներքև: Տները քարաշէն են, միմեանց վրայ կիտուած, որոնց մինի կտուրը ծառայում է միւսին որպէս բակ և ճանապարհ: Կան մի երկու փողոց, որ շատ անկանոն և քարքարոտ են: Գիւղի կենտրոնում գտնուում է եկեղեցին, որ պարսպապատ է, գեղեցիկ և գմբէթաւոր:

Չորը լի է խաղողի այգիներով, որի գինին շատ զովուած է:

¹⁾ Սխական եր. 263.

Բնակիչները բնիկ հայ լուսաւորչականներ են, 66 տուն, 283 ար. 212 իգ. ընդամենը՝ 535 հոգի: Պարտապում են այդեղործութեամբ, երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ:

Գիւղը պատկանում է Տաթևի վանքին, որին նուիրել է Ժ. դարում Բաբկէն իշխանի Համասպրուհի դուստրը ¹⁾:

Ժողովրդի մտաւոր դրութիւնը շատ աննախանձելի է. զրպրոց երբէք չեն ունեցել և հազիւ թէ 15 հոգի զրազէտ լինին. քացի սրանից էլ անհիւրասէր են:

Հալիձորից փոքր ինչ հիւսիս, դէպի Ջնհէր, գետի ձախ ափին, մի բլրի վրայ կայ մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակ և սրամօտ երկու խաչարձան տապանաքար, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

Անուն Այ ես Տաւրայինս որդի Լիպառոսի գշալիւծորոյ Թ. Կոպարս վնսարովն ոյ տարսանդովն սրանէս քարգործին հերեմիք սվի որդիք թոռն եւք... քարգործն եկեղեցի շինեցան վարձն որ այվանս ես գայն նրայ դասման փոխաբէն քար արի որ նրայ հայրենիք յազգէ յազգ. սվ այս գիրս խաւիանելոյ ջանայ յիմոց կամ աւսարաց, յժը հայրապետացն նգովեալ եղիցի:..

Միւս կողմում. — Ես sr հայր վկայեմ. ես sr Սարգիս վկայ եմ:

Միւսի տապանագիրն անընթեռնելի է:

Այս բլրակից ներքեւ, գետի անմիջապէս ափին կան նոյնպէս տապանաքարեր, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

՚Ի բվիս 2ԺԴ ես Գրիգորիկ բագում աւխասուրեամբ Եսի գառ ց սն սնկեցի գբուխթելոաց կեսս իգիս վայելուչ այ իշխանութեան ածաւր պարոնացն Սմայասայ Եւ հարազատին իւրոյ Տաւրաթինն. ես Տաւրաթինս գիր սվի հայրենեացս... Թէ ոք ի Հայոց... ի Տանկաց խլեսցէ, ԼԾԸ հայրապետաց նգովեալ եղիցի:

Ջնհէր. — Հալիձորից հազիւ երկու վերստ հեռաւորութեամբ, դէպի հիւսիս, Բարկուշատի ձախ ափին տարածւում է

¹⁾ Տես Սխական.

Ձնհէր գիւղը, բռնելով ձորի վերին լանջը: Այս գիւղը սոյն ձորի գիւղերից ամենից մեծը լինելով՝ գուցէ հէնց այս պատճառով էլ կոչուել է Ջինահայր, կամ Ջինուհայր, որ ոմանք էլ բառերի տեղափոխութեամբ Հայրաշէն են գրել: Ձորի վերին մասը, գիւղի արեւմտեան կողմը, պատած է ահագին ժայռերով, որոնցից մինը մի փոքրիկ քարախորշ է կազմում, որ պաշտում է և վառուած մոմերից բոլորովին սևացել է: Փայռի գագաթին էլ մի փոքրիկ, անմատչելի մատուռ կայ: Սրանից փոքր ինչ արևելք ժայռերը վերջանում են, և մի փոքրիկ ձորակի մէջ բացւում են բաւական թուով մեծ և փոքր քարատակներ, որոնց մօտից հոսում է մի բարակ աղբիւր, որ նոյնպէս սուրբ է համարւում: Այս աղբիւրի մօտ բղխում է և մի ուրիշ աղբիւր, շատ վարար, որ անցնելով ձորը՝ թափւում է Բարկուշատի մէջ: Գիւղի արևելեան կողմում ևս կան քարայր-բնակարաններ, որոնց տեղացիք Հալիփորի ծակեր են կոչում: Սրանցից մի քանիսի մէջ կան թոնիրներ:

Գիւղի զրեթէ կենտրոնում գտնւում է ս. Ստեփանոս եկեղեցին, որ բաւական մեծ և գեղեցիկ է, չորս սիւների վրայ հաստատուած, կամարակապ ձեղունով: Հարաւային դռան առաջ չորս սիւների վրայ բարձրանում է մի գեղեցիկ գմբէթ, որ ծառայում է որպէս դանգակատուն: Եկեղեցու պատուհանները փոքր են և նեղ. ներքուստ զարդարուած է խաչկալով և հինգ ջահերով: Եկեղեցու շուրջը կան հին և նոր դերեզմաններ: Մի ուրիշ գերեզմանատուն էլ կայ գիւղի արևելեան կողմում, ուր կան խաչքարեր ԺԳ. դարից:

Գիւղի արևմտահարաւային կողմում, ձորի մէջ ցցուած մի քերձի գագաթին տեղաւորուած է ս. Աստուածածնի անունով կուսանաց անապատը, որ շինել են 1676 թուին, Ագուլիսից գաղթած կոյսերը և վերանորոգել է մահսեսի Ագարիան և նրա որդի՝ Բենիամինը:

Կուսանոցը պարսպապատ է և երեք աշտարակներով պաշտպանուած: Վերի մասում գտնւում է մենաստանը, որ 17,4 մետր (8 սաժէն և $\frac{1}{2}$ արշ.) երկարութիւն, 10,65 մ. (5 ս.) լայնութիւն և 9,6 մ. ($4\frac{1}{2}$ ս.) բարձրութիւն ունի և շի-

նուաճ է կոխածոյ անտաշ քարերով: Ձեղունը կամարակալ է և ունի մի փոքրիկ գմբէթ: Պատուհանները փոքր են և նեղ. միակ դուռը բացւում է հարաւային կողմում մի գաւթի մէջ, ուր կան մի քանի գերեզմաններ: Եկեղեցու արեւելեան կողմում, դրսից, մի խաչ կայ, որի մասին ասում են, թէ բժշկութիւն է տալիս օձից խալթուածներին, եթէ միայն նրանք խալթող օձից առաջ կարողանում են գալ և խաչը համբուրել:

Տաճարի վրայ կան հետեւեալ արձանագրութիւնները.

Արեւմտեան կողմը, մի խաչի վրայ.

„Ես Հոգեմեղս կանգնեցի զխաչս հօրն իմոյ Ասէսայ. քվին Հայոց չլ:

Սեղանի որմի վրայ.

„Զնորհօք սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ տունս ապաւէն. քվին Հայոց ոմինէ: Ի Հայրապետութեան Սրբազան տեառն Յակոբայ:

Սեղանի մօտի առաջին սեան վրայ.

„Զնորհօք սուրբ Հոգւոյն շինեցաւ տունս ապաւէն. քվին Հայոց ոմինէ. Ի հայրապետութեան սրբազան տեառն Յակոբայ. Եւ Ի թագաւորութեան Պարսից Չահ Սուլէյմանին, յԱրքեպիսկոպոսութեան երկրիս տէր Յօհաննիսի:

Միւս կողմում, կամարի վրայ.

„Ազդմամբ սուրբ Հոգւոյն ես ամենամեղս մահեստի Ագրիս, որ եւ տեղեալ Ագուլեաց դաւեւն, եկի Ի ժողովարանն կանանց, եւ ետու շինել զեկեղեցիս Երջապատօք եւ սուրբ տաճար Եւ տաճար էր, որ էր յամի ծննդեան իննեկի քվին ոմն: Եւ աղաչեմ զամենեսեան, որ աստ կայ

յաղօթս 'ի մէջ տահարիս յիշել զմեզ եւ ծնօղս մեր, զհայրն իմ մահեստի Եարդուլին եւ զմայրն իմ Հռիփսիմէն, եւ զկենակիցն իմ զՈսկին, եւ զորդիքն իմ զՊետրոսն եւ զԲենիամինն:

Սրա ներքեւ.

„Եւ ամարժան մահեստի Բենիամին, որ եմ յերկէն Գողթնեաց դաւաճէն, եւ իմ որդի մահեստի Ազարին, որ եւ շինել Տանարս եւս նորոգել սալն յիշատակ հոգւոյս կենակից Մարգարին, հանգուցեալ եղբայր մահեստի Պետրոսին իւր որդւոյն Նիկողայոսին, Հայրապետին, որդիքն իմ Յօհաննէսին, Մկրտչին, Կարապետին. թվին Հայոց ռնկթ ին, յիշենէ՛ք ուռայ Մուրաս յերկէն Քրդսանս:

Գռան Հակատին

„'ի թվին տառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի. ուրիշ ին, իսկ Հայոց ռնիտ ին, եղեւ շինութիւն եկեղեցւոյս Լւարդեամբք աղախնեաց, որք ժողովեալ կայաք աս յԱնապատս՝ թուով անձինս ուրսուն, զկնի ամաց շինութեան տանս շարժեալ գնացաք ոմանս յԱզուլեաց երկիրն եւ եկեալ ասէն եւ բազում աշխատութեամբ եւ հալով վաստակոց իւրոց շինեաց գեկեղեցիս, ապրելի դ ին, սկիզբն արարեալ սկսեմքերի ը ին կատարեաց. վասն որոյ աղաչեմ զկնի մեր եկեալ քեցդ եւ կուսանացդ գերախիֆ եղբոր մերոյ...:

Տաճարից փոքր ինչ ներքեւ գտնուում է մի բառ. կան մեծ, թաղական սեղանատուն, որի գռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է. Զինեցաւ քւ ՌՃԿԹ յիշատակ է սեղանատունս որ ի երկրէն Գողթնիեաց ի գեղջէն Յղնայ ի Դլանի որդի Ռհանէսին եւ իւր որդի Ծասուրին:

Սեղանատնից էլ փոքր ինչ ներքև գտնուում է մի փոքրիկ եկեղեցու աւելակ:

Պարսպին կից կան մօտ 40 խուց և մի բաղանիք:

Նոյն պարսպի մէջ, եկեղեցու մօտ 1891 թուին Պալի-ձանց քահանայի ջանքով շինուած է չորս սենեակներից բաղկացած մի գեղեցիկ շէնք, հայոց եկեղեցական-ծիական դպրոցի համար: Մի աղբիւր ևս բերուած է այդ տեղ:

Այժմ անապատը բոլորովին անխնամ է թողնուած, իսկ դպրոցական շէնքում շուտով բացուելու է պետական դպրոց:

Գիւղը, շնորհիւ տանուտէր Զիրինեանի, ունի բաւական չաւ ճանապարհներ, որոնք գիւղի բարձրագոյն կէտից սկսուելով՝ իջնում են մինչև Բագարչայի ափը, որտեղ ձգուած են գիւղացիների խաղողի այգիները:

Բնակիչները բնիկներ են, հայ լուսաւորչական. ընդամէնը 186 տուն, 804 արական և 705 իգական. ի միասին 1509 հոգի: Պարագում են զլիաւորապէս երկրագործութեամբ և այգեպանութեամբ:

Մտաւորապէս այս գիւղացիները բաւական բարձր են նոյն ձորի գիւղացիներից, որովհետև բաւական ժամանակ ունեցել են դպրոց և տասնեակ երեխաներ սովորում են Ղուշու հայոց թեմական և պետական դպրոցներում:

ԽՈՏ. — Զնհէրից հազիւ մի վերստ հեռու, դէպի արևելահիւսիս, նոյն ձորի ձախ լանջին տեղաւորուած է խոտ գիւղը: Այստեղ հովիտը աւելի ղեղեցիկ տեսք է ստանում, որովհետև այս լանջը, զլիսին ունենալով ահագին ժայռեր՝ ներքևի մասում լեզուաձև տարածւում է և մի փոքրիկ հարթութիւն կազմում: Թթենիներն ու խնձորենիները, որ ծածկում են այս հարթութիւնը և թանձր ստուեր արձակում ցլիւած տների վրայ՝ մի գեղեցիկ տեսք են ընծայում գիւղին: Ո՛չ պակաս գեղեցիկ է նաև այն խոր ձորը, որ ձգւում է Զնհէրի և խոտի մէջ, հիւսիսից, հարաւ: Այստեղ կոնաձև ժայռերն զիզուած են մէկը միւսից բարձր, որոնց միջով հոսում է մի փոքրիկ, չքատակ աղբիւր: Սա կոչւում է «Օխնած-ջուր», որովհետև, ասում են, թէ հին ժամանակներում Քրիստոսի մկրտութեան խոր-

Հուրդը կատարելիս, այստեղ էին իաջը ջուրը ձգում: Ժայռերի մէջ կան բաւական թուով արհեստական և մի քանի բնական քարայրներ: Այսպիսի քարայրներ կան նաև ձորի գլխին ցցուած ժայռերի մէջ, որոնցից մինի մօտ շինուած է ս. Դէորդ անունով մի փոքրիկ մատուռ:

Տները, գիւղի վերի մասում, կուտակուած են միմեանց վերայ, իսկ հարթ մասում՝ ցրուած են այգիների մէջ: Միակեկեղեցին թաղակապ է, անսիւն, առանց գմբէթի և աւանդատների. և թէպէտ շատ հին է՝ բայց ոչ մի արձանագրութիւն չունի:

Գիւղի արևմտեան կողմում, պաշտուող դարաւոր ծառերի տակ, կայ մի եկեղեցու աւերակ և գերեզմանաքարեր ժ. դարից:

Գիւղի ճանապարհը սաստիկ քարքարոտ և շատ վատ է: Բնակիչները լուսաւորչական Հայեր են, ընդամենը 134 տուն, 482 ար. 427 իգ. ի միասին՝ 909 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և այգեպանութեամբ: Հողը պատկանում է Տաթևի վանքին, որին նուիրել է Դիւն իշխանը ՓԱ. դարի առաջին կիսում (1045 թ.): Եւ վերջերը՝ Տարսալիճ իշխանն էլ նորից վերագարձրել է նոյն վանքին իւր ձեռատունկ այգու հետ միասին ¹⁾:

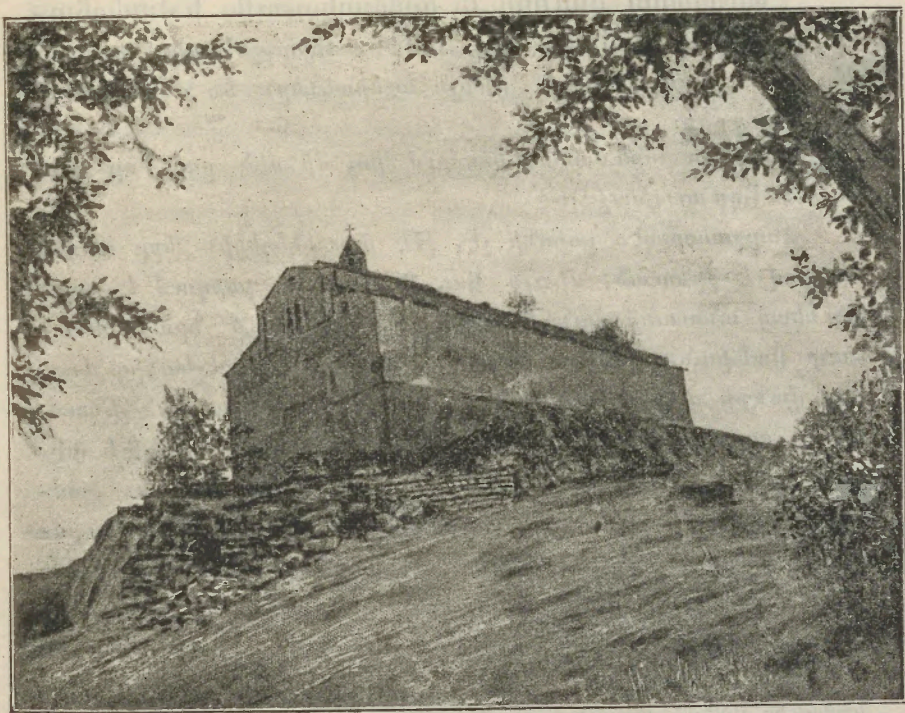
ՆՃԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ.

ԾԻԾԵՌՆԱՎԱՆՔ.

Գտնւում է Գորիսից դէպի հիւսիս, մօտ քսան քիլոմետր (20 վերստ)՝ հեռաւորութեամբ, Աղ-օղլան գետի աջ ափին, մի փոքրիկ բլրի տափարակ զազաթին: Զուրջը կան մեծ և փոքր բլրակներ, որոնք, միմեանց ընդհարուելով՝ մի գեղեցիկ տեսարան են ներկայացնում: Վանքը պարսպապատ է և ունի մի դարպաս, իսկ դաւթում խցերի աւերակներ:

¹⁾ Սիսական. եր. 260.

Եկեղեցին սրբատաշ քարով շինուած, հռովմէական ճարտարապետութեան շէնք է: Երկարութիւնն է 21,3 մետր. (10 ս.) լայնութիւնը՝ 7,81 մետր. (3 ս. 2 արշ.) և բարձրութիւնը՝ 18,46 մետր. (6 ս. 2 արշ.) երկու կարգ վեցական սիւներով եկեղեցին բաժանուած է երեք հատի (nef), միջինը աւելի լայն՝ քան կողքերինը: Հիւսիսային պատի վրայ էլ կան

Ծիծեռնավանք:

նոյնչափ կեղծ-սիւններ, որոնց վրայ, պատին կից, բոլորում են կեղծ-կամարներ: Այս սիւնները քառանկիւնի են, ծաղկաւոր խարիսխներով, որոնց վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ, իսկ սրանց վրայ գետեղուած են կամարակապ ձեղունները: Միջին մասի ձեղունը աւելի բարձր է և կողքերից երկ-երկու պատուհան ունի, որոնց միջով ներքից նայողին երևում են կողքի ձեղունների վրայ շինուած սենեակները: Մի սենեակ էլ սեղանի վերև կայ: Այստեղ մի փոքրիկ, կլոր ծակ ևս կայ, որի վրայ բարձրանում է մի փոքրիկ կաթուղիկէ:

Եկեղեցին ունի երկու աւանդատուն, որոնցից Հիւսիսայինի առաջ կայ մի գերեզման, ուր աւանդութեան ասելով, ամփոփուած է Պետրոս առաքեալի ճկովթ մատը (ծիծեռնը): Եօթն երկար և փոքր ինչ նեղ պատուհաններ առատութեամբ լոյս են սփռում: Երեք զռնից երկուսը այժմ ծածկուած են, բաց զռան վամարակապ քարի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը:

«Նորոգեցաւ գաւիթս եւ զանգակատունս ի ժամանակիսն Իբրայիմ խանին... ԹՎ. ՌՄԻԻ: Սակայն այս յիշուած գաւթի ու զանգակատան միայն աւերակներն են մնում նոյն զռան կողքին:

Եկեղեցու արեւմտեան կողմում կայ մի մեծ քար, որ կոչւում է Աղուաւխաչ¹⁾:

Հաստատապէս յայտնի չէ, թէ այս եկեղեցին երբ և ո՞ւմ ձեռքով է շինուած, միայն Ստ. Օրբելեանը կարգում է նրան Սիւնեաց անուանի վանքերի շարքում և յիշում նրա վանահայր Ստեփաննոսին Թ. դարի կիսին (844): Օրբելեանից յետոյ այս վանքի մասին աննշան յիշատակութիւններ են լինում, որոնք ցոյց են տալիս, որ սա կանգուն է եղել ՓԵ, ՓՁ և ՓԷ. դարերում²⁾: Այժմ մեծ ուխտատեղի է համարւում և Համքարձման ու Ս. Խաչի օրը Զանգեզուրի բոլոր կողմերից հազարաւոր ուխտաւորներ են գալիս այստեղ, ու 1200—1400 ոչխար մորթւում: Վանքի մօտ գիւղ չկայ, ուստի և առանձին

¹⁾ Այս խաչի մասին աւանդութիւնը պատմում է հետեւեալը. — Ծիծեռնայանքը շինելիս ահագին կաթսան տանում են գետը, ջրով լցնում և բերում կերակուր եփում բանուորների համար: Այս ժամանակ ջրի հետ մի օձ էլ է ընկնում կաթսան և մնում աննկատելի: Երբ կերակուրը եփւում է և հասնում է ճաշի ժամը՝ մի ագուաւ պտտում է կաթսայի վերև և շարունակ կռկռում: Բանուորները ուշադրութիւն չեն դարձնում և նստում են ճաշելու, երբ ագուաւը ահագին կռկուողով ընկնում է կաթսայի մէջ: Բանուորները կերակուրը պղծուած համարելով՝ թափում են, և ուրքան մեծ է լինում նրանց դէպի ագուաւն զգացած հիացումը՝ երբ կերակուրի մէջ տեսնում են օձի մարմնի մասերը: Իսկոյն հասկանում են, որ ագուաւը փրկել է իրանց բոլորի կեանքը, ուստի և պատանքում են նրան և մեծ հանգիստով թաղում վանքի արեւմտեան պատի մօտ, մի մեծ քարի տակ, իսկ օձի պտտկերը նկատւում վանքի սիւներից մէկի վրայ:

Մինչև այժմ էլ այդ ագուաւը պաշտւում է, և երբ երեխաները շուտ չեն սկսում քայլել, չեն «ոտնըրւում», տանում են այդ քարի մօտ, քարի առաջ մօմ վառում, մի մեխ կամ մի ձու դնում քարի տակ և երեխայի՝ ոտներին շուր ածում, հաւատալով, որ այսպիսով նա շուտով կսկսի քայլել:

²⁾ Սիսական եր. 263.

նչ մի պահպանութիւն չունի վանքը. բայց որովհետեւ թուրքերըն էլ այդ վանքը զօրաւոր ուխտատեղի են համարում, կոչելով *Աշ-օղլահ*, և շատ անգամ ուխտ գալիս, այս պատճառով էլ վանքը անվնաս և մաքուր է պահւում:

Մինչև 1894 թուականը վանապահ քահանաները իւրացնում էին ուխտաւորներից ստացուած նուէրները, բայց այս թուից սկսած՝ շնորհիւ գործակալ Հայր խոսրով վարդապետի, որ ս. խաչի տօնին գնում է անձամբ հսկելու արդիւնքի վրայ, հաւաքւում է և պահւում վանքի նորոգութեան վրայ ծախսելու նպատակով: Մինչև այժմ հաւաքուած է 250 ռ.: Այժմ վանապահ կարգուած է Խրնածախ գիւղի քահանայ արժ. Տէր Արսէն Աստուածատրեանը, որ միայն ուխտի օրերն է այնանդ լինում:

ՊԱՆՏԱԼԷՕՆ ԲԺՂԿԻ ՄԱՏՈՒԹԸ.

Ղարաղշլախ հայաբնակ գիւղի արեւելեան կողմում բարձրացող բլրակի վրայ գտնւում է Պանտալէօն բժշկի մատուռը, որ նոյնպէս մեծ ուխտատեղի է: Սա մի հասարակ, բաւական մեծ մատուռ է, որի մէջ գտնւում է Պանտալէօն բժշկի գերեզմանը: Սրա տապանաքարը սկզբում մի հասարակ կոճղ է եղել, բայց յետոյ շուշեցի Թ. Թամիրեանի ծախքով քար է ձգուած: Այս մատրան մօտ գտնւում է մի ուրիշ, շաա փոքրիկ մատուռ ևս, որի մէջ նոյնպէս մի գերեզման կայ: Ոչ մի արձանագրութիւն չկայ, միայն ժողովուրդն ասում է, թէ այդ գերեզմանը «ճահգաղինն» է:

Ժողովուրդը Պանտալէօն բժշկին պարօն Պիժ է կոչում և մեծ հաւատով վերաբերւում:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՒԵՐԱԿ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐ.

Ձանգեղուր գաւառամասի այն գիւղերում, ուր այժմ թուրքեր են վերաբնակուած՝ կան բաւական թուով Հայոց հին, աւերակ եկեղեցիներ: Սրանք ընդհանրապէս ճարտարապետական

տեսակէտից մի առանձին նշանակութիւն չունին: Սրանցից շատերը դեռ ևս կանգուն են, միւսները կիսով կամ բոլորովին քանդուած: Մահմետականները եթէ հիմնովին չեն աւերել այս եկեղեցիները և քարերը տարել գործ ածել՝ նրանց շահագործել են՝ դարձնելով առաւելապէս խոտանոց, գոմ, կամ ոչխարի փա-
րախ: Այսպէս՝ Ջիջիմլի գիւղի սրբատաշ, հրաշալի եկեղեցին քանդուած է և նրա քարերով մզկիթ շինուած: Հերիկի, Մե-
րիկի, Բալենդուրի, Հոջասի, Փչանիսի, Չրախլուի եկեղեցիները խոտանոցներ են դարձուած, Կատոսի, Սունասարի, Ղորղղաճիի եկեղեցիները իբր փարախ կամ գոմ են ծառայում: Նոյն դրու-
թեան մէջ է նաև Ալիդուլի-ուշաղի թրքաբնակ գիւղի ժայռի մէջ փսրուած փոքրիկ եկեղեցին, որից փոքր ինչ բարձր կան քարայրներ և հնձաններ ու դիպիճաղ (կարաս) ¹⁾:

¹⁾ Զանց ենք առնում նկարագրելու քրդաբնակ և թաթարաբնակ գիւ-
ղերը, որովհետև դրանց մէջ ոչ պատմական և ոչ էլ ճարտարապետական տե-
սակէտից նշանաւոր մի որևէ բան կայ: Իրանք հայկական գիւղերից տարբե-
քւում են միայն նրանով, որ աւելի կեղտոտ են և տներն էլ աւելի հասարակ:

Բ Ն Ա Կ Ի Չ Ն Ե Ր

Զանգեզուրի շրջանում բնակում են Հայեր, թաթարներ և
նստակեաց քրդեր:

Քարահունջեցի կին:

ՀԱՅԵՐԻ մեծագույն մասը բնիկներ են Համարում, իսկ
փոքրագույնը՝ Պարսկաստանից 1828 թուին եկած զաղթական-
ներ են: Բայց բնիկ Համարուածներն էլ, ինչպէս երևում է,

Հին ժամանակներում տարբեր տեղերից եկած վերաբնակուած են այստեղ, որովհետև բարբառներով տարբերում են: Այսպէս, օրինակ, առանձին բարբառներով են խօսում.

ա. Գորիս և Քարահունջ.

բ. Խնձորեսկ և Մինքենտ.

Գորիսեցի. — Մանուշար բէկ Մելիք-Հիւսէինեան:

գ. Տեղ, Կոռնձոր և Արաուզ.

դ. Ղարաղշլաղ, Հարար և Մաղաւուզի Ղարաղշլաղ.

ե. Խողնաւար, Զէլվա և Խնածախ:

զ. Ջնհէր և Խոտ.

է. Հալիճոր:

Իսկ Կօրի, Ալիգուլի, Մաղանջուկ և Քարաշէն գիւղերի Հայ բնակիչները Պարսկաստանից գաղթականներ են:

Թէ մարդաբանական և թէ ազգագրական տեսակէտից սրանց մէջ կան տարբերութիւններ, սակայն շատ աննշան:

Հնդհանրապէս կարելի է ասել, որ սրանք միջահասակ են, (1632 միլլիմետր), ¹⁾ աւելի բարձր քան Նախիջևանի (1616 մ.) Ջարուր-Գարալագեագի (1626) և Օրդուբադի (1629) գաւառների Հայերը, բայց աւելի ցած՝ քան Չամախու (1634) Ջիբրայիլի (1640 մ.) Ջիվանշերի (1650), Գանձակի (1657) Թիֆլիսի (1652) և Բագուի (1690) Հայերը:

Կուրծքերը Կովկասի բոլոր Հայերի կուրծքերից լայն են — 851 միլլիմետր. 36 միլլիմետրով աւելի բարձրութեան կիսից, և սաստիկ մագուտ:

Վզերը՝ կարճ են:

Ոտները և ձեռքերը՝ Հասակի Համեմատութեամբ՝ երկար են և Հաստ:

Ոսկրային սխտեմը լաւ է զարգացած, այն-ինչ մկանային՝ միջակ:

Սրանք թէև բրաշիսեֆալ (կարճակառափն) են, սակայն գլխի լետևի, ծոծրակային մասը հարթ է և շեղում է բոլորակ ձևից: Ճակատը լայն է, յօնքերը մեծ մասամբ սև ու Հաստ. արտևանունքը սև, աչքերը նշաձև, երկարաուուն և սև: Քիթը մեծ է և նրա մէջքը հարթ. կողքերը տափակ և կախ ընկած չեն: Այտոսկրները փոքր ինչ դուրս են ընկած, որ հետևանք է մկանային սխտեմի լաւ զարգացած չլինելուն: Քերանք մեծ է, շրթունքները Հաստ և կարմիր, ատամները սաստիկ սպիտակ. ծնոտը բաւական զարգացած և սուր: Ականջները մեծ են և դէպի առաջ ցցուած, փափախի ազդեցութեամբ: Մաղերը սև են և կոշտ:

Բնաւորութեամբ Զանգեզուրցիւն կոպիտ է, կասկածոտ,

¹⁾ Паптюховъ. Къ статистикѣ Кавказской паталогіи. Եր. 3.

Ֆաճկամիտ և խորամանկ: Մի քանի գիւղեր էլ, ինչպէս Տեղ, (որքան լսել ենք) կռուարար են և բանսարկու:

Կրթութիւնը միանգամայն բացակայում է, նոր սերունդից շատ քչերն են դպրոց յաճախում, որովհետեւ այս ամբողջ ոստիկանական շրջանում չորս տարրական պետական դպրոց չկայ, իսկ հին սերունդից հազիւ 2,4% ¹⁾ զբաղէտ լինի:

Քարոյականութիւնը բաւական ընկած է և շարունակում է զգալի կերպով ընկնել: Գորիս գիւղը զոհ է գնում Նոր-Գորիսին, միւս գիւղերը ապականւում են Քազուից վերադարձած ախտաւորուած և բարոյապէս ապականուած երիտասարդների միջոցով: Խնձորեսկ գիւղը փոքրիկ Փարիզ է դարձած, ուր նոյն-իսկ անձանօթ այցելուին Նախկին Նահապետական ամօթխած կիներ կուրծքը բաց է դիմաւորում՝ հրապուրելու:

Այ՛ո, մեծ և կործանիչ է Քազուի ազդեցութիւնը այս գաւառի վերայ: Ամեն տարի հազարաւոր, մարմնով և հոգով աւողջ երիտասարդներ, տնտեսական պատճառներից ստիպուած, գլուցէ մասամբ էլ Քազուի հարստութեան և վայելքների հրապոյրից զրաւուած, գիմում են Քազու: Այստեղ առաջին իսկ վայրկեանում չստանալով այն երազած վարձատրութիւնը՝ նրանք մի առ ժամանակ, քանի դեռ փող ունին, մնում են անգործ և ժամանակը անց են կացնում վայելքների մէջ. — իսկ երբ գիւղից բերած դրամները հատնում են՝ այն ժամանակ նրանք ճարահատեալից բաւականանում են ամսական 10—15 թուրքի ռոճիկով, որով ամենահամեմատ կեանքն անգամ չեն կարողանում վարել: Այնուհետեւ խոնաւ և մութ բնակարանը մի կողմից, կանոնաւոր, թարմ սնունդի պակասութիւնը միւս կողմից, շարունակ և միատեսակ աշխատանքը երկրորդ կողմից զրէց օր խլում են նրա երկաթի առողջութիւնը և կամաց կամաց կմախք դարձնում: Կարճ միջոցից արդէն նրանք սկսում են տանջուիլ վեներական, ոսկրացաւի, ստամոքսի հիւանդութիւններով: Պատահական փորձանքներն էլ միւս կողմից գա-

¹⁾ Թաթարները 0,1, քրդերը՝ նոյնպէս 0,1. հմտ. Сборникъ стат. данныхъ по Елис. губ. изд. 1886 г.—Այստեղից է վերցրած նաև բնակիչների լծուերը:

լիս են խելու մինից ձեռքը, միւսից ոտը, երրորդից ամբողջ կեանքը՝ ձգելով մազուլթի ամբարը, կամ գլորելով «վիշկայի» բարձրութիւնից: Մի քանի տարիներից յետոյ, արդէն Ֆիզիքսպէս և Հոգեպէս մաշուած, վեներական ախտերով ապականուած, վերադառնում են նրանք տուն, տանելով մի քանի շուպլութեան նիւթեր՝ օրինակ թաւշեայ մուշտակ, ապարանջան, թանգագին կտորեղէններ, իբր ընծայ իրանց գերդաստանին կամ ամուսնուն: Այստեղ այժմ նրանք իրանց շատ քարձր են զգում մնացածներից. սրանք չգիտեն ռուսերէն, սրանք գաղափար չունին բորդոյի և պատուական գինիների, խաւիարի և այլն մասին. սրանք կոպիտ են իրենց շարժուածքների մէջ, կանայք հրապուրող և կանչող չեն: Ուստի Բագուից վերադարձած, լուսաւորուածներն սկսում են բարձրից նայել նրանց վրայ, որքան կարելի է լաւ հագնուել, խօսելիս իրքան կարելի է շատ ռուսերէն բառեր (համարեա՛ն բոլորն էլ աղաւաղուած) գործածել, լաւ խմելիքներից և կերակրներից խօսել և ընկնել հարսների յետեւից: Պէտք է ասել, որ հարսներն էլ շլանում են դրանցից, և նրանց համարձակ, արդէն վարժուած քայլը շատ շուտ թակարդի մէջ է ձգում նրանց ու մի մի սոսկալի ախտ պարգևում: Իսկ սրանց դժբախտ կանայք, ու՛ն նրանց բացակայութեան միջոցին առաքինութեամբ համբերել էին՝ նկատելով նրանց այդ վարմունքը՝ լզում են նրա դէմ վրէժխնդրութեան ոգւով և երբ նրանք կրկին Բագու են գիմում, և երկար ժամանակ չեն վերադառնում, իրանք էլ հետևում են իրանց ամուսինների ընթացքին... Կրկին է վերադառնում ամուսինը, կնոջ մասին շշուռներն ու ակնարկները հասնում են ականջին. նա իրեն վիրաւորուած է զգում հասարակութեան առաջ, նա ստոր դաւաճանութիւն է համարում կնոջ վարմունքը, բոլորովին մոռանալով իւր արածները: Սկըսւում են կռիւներ, ծեծ... և կնաթողութիւն...:

«Պարկեշտներ»-ի ամուսինները խրատւում են այդպիսի դէպքերից, օր առաջ վերցնում են իրենց կանանցը և տանում Բագու, այնտեղ, Բալախանում, մի յետ ընկած, փոքր և խոնաւ սենեակում տեղաւորում: Բայց տէ՛ս որ խեղճ կինը չի կարո-

ղանում այստեղ ազատ մանգալ՝ նրա տարազը ամենքի ուշադրութիւնն է հրաւիրում, շատերը ծաղրում են: Եւ ահա մի քանի ամսից նա թողնում է իւր տեղական հանդերձը և վրաց-նակ հագնւում: Կտրուած ազգականներից և բարեկամներից, զրկուած գիւղական անդորը կեանքի վայելքներից, զրկուած այն ընդարձակ, լայն հորիզոնից, պայծառ երկնքից ու մաքուր օդից՝ խեղճ կինը ստիպուած է ամբողջ ժամանակը միայնակ տանը անցկացնել, սպասելով որ ուշ երեկոյին զայ իւր ամուսինը: Չկան այստեղ բարեկամներ, ծնողներ, և եթէ կան համագիւղացիներ՝ նրանք էլ ցրուած են, հեռու են կենում և դժուար է ամեն անգամ գնալ նրանց մօտ, իսկ տեղացիների հետ ոչ մի յարաբերութիւն չունի. նրանք օտար են իւր համար: Եւ ահա խեղճ կինը ստիպուած է ամբողջ օրը անցկացնել տան մէջ, զուրկ նոյն-իսկ մի փոքրիկ բակից, որ յիշեցնէր նրան իւր հայրենի դաշտերն ու այգիները: Երբեմն էլ դատապարտուած է մնալ խանութի տախտակով կտրուած յետի մասում, ուր արեգակի լոյսը երբէք չի թափանցում: Ստիպուած է դիտել միշտ ծխապատ և ամպամած երկինքը, կարօտել արեգակին, և ներշնչել ապականուած, վատառողջ օդը...:

Ահա այսպէս թառամում է օտար երկրում զանգեզուրցի կինը, կտրուած իւր ծննդավայրից, ուր երբեմն վերադառնում է նորից՝ երբ ամուսինը ֆիզիքապէս քայքայուած և հարմարած՝ այլ ևս անկարող է լինում բանուորական կեանքին դիմանալ:

Այսպէս՝ օրէցօր դադարկում է Զանգեզուրի գաւառը՝ բաղմաթիւ գաղթականներ տալով Բալխանուն և Սև քաղաքին: Եւ այդտեղի փչացած, հաշմացած, ֆիզիքապէս և հոգեպէս մաշուած խմբերը վերադառնում են հայրենիք, իրենց ախտերը տարածելու և նոր, ժառանգական հիւանդութիւններով օժտուած սերունդ յառաջացնելու:

ՔՐԴԵՐԸ գլխաւորապէս բնակւում են Հաքարի գետի ջրաբաշխում: Սրանց մասին տիրող ամենահաւանական կարծիքն այն է, թէ 1589 թուի պարսկա-տաճկական պատերազմի միջոցին սրանք տաճկաց զօրքի մէջն են եղել և որպէս տիրա-

պետող՝ մնացել են այստեղ: Յետոյ, երբ այս կողմերը կրկին Պարսից ձեռքն են անցել՝ պարսկական քաղաքակրթութիւնը ահագին ազդեցութիւն է ունեցել սրանց վրայ: Սրանք բոլորն էլ ձիա են: Խօսում են աղաւաղուած թուրքերէն լեզուով. շատերը մոռացել են իրենց մայրենի, քրդերէն լեզուն, և միայն քչերը գիտեն: Իրենց կեանքի եղանակով, պարապմունքով, ընտանեկան և հասարակական նիստ ու կացով այստեղի քրդերը թաթարներից չեն տարբերւում. չկայ տարբերութիւն նոյն իսկ նրանց դէմքի և հագուստի մէջ:

Քուրդն էլ հազնւում է թաթարների սովորական տարազով և հինայ է դնում մագերն ու եղունգները: Քրդուհին էլ չէ զանազանւում թաթարուհուց. նա ևս հազնւում է Ատրպատականի թաթարուհու հանգերձ, և նոյնպէս կենդանի և խորամանկ է՝ ինչպէս և ամէն մի թրքուհի:

Քրդերը վայրենական բարքեր ունին, քաջ և ճարպիկ են:

Սրանց մէջ սաստիկ տարածուած է արեան վրէժխնդրութիւնը, գողութիւնը և աւազակութիւնը: Սրանք կիսանստակեաց կեանք են վարում. ամառները քոչում են դէպի եալաները, ձմեռները վերադառնում իրենց գիւղերը: Քոչելու սովորութիւնը այնքան մեծ արմատ է ձգել, որ քոչում են մինչև անգամ ոչ մի գլուխ անասուն, նոյն իսկ վրան չունեցողները: Եւ դեռ սա բաւական չէ՝ մէկ էլ տեսաք՝ մի քանի ընտանիք, որոնց գիւր չի գալիս իրենց գիւղը, թողնում են այն և գնում 20—30 քիլոմետր հեռու մի նոր գաղութ հիմնում և սկսում այնտեղ ապրել: Եւ երբ այդպիսի գաղութների բնակիչներին հարցնում էք, թէ ո՞ր տեղացի են, նրանք երբէք իրենց նոր գաղթատեղի անունը չեն տալիս, այլ այն հիմնական գիւղի, որտեղ գաղթել են: Իսկ մի որոշ ցեղի կամ տոհմի պատկանողները միևնոյն հարցին միշտ պատասխանում են. «Ես այս ինչ ցեղից եմ». օրինակ Սոֆուլին երբէք չի ասի, թէ ինքը այս կամ այն գիւղիցն է, այլ միշտ՝ «Ես սոֆուլի եմ», թէև այս անունով ոչ մի բնակավայր չկայ:

Միւսնոյն ժամանակ քրդերը շատ տղէտ և սաստիկ նախապաշարուած են ¹⁾։

Ջանգեղուրի գաւառամասի թաթարները նոյնն են, ինչ որ Սիսիանինը ²⁾։

¹⁾ Քրդերի վերաբերութեամբ օգտուել եմ պ. Զեյնսկու. Исследование
экономического быта государственных крестьянъ въ Зангезурскомъ уѣздѣ.
²⁾ Տես Սիսիան.

Բ Ն Ս Ս Ս Ս Ս Ս Ս.

Զանգեզուր գաւառամասի տիպական բնակարանները արհեստական քարաշէններն են, որոնք տեղական բարբառով քրատակ (քարի տակ) են կոչուում: Հին ժամանակներում այս գաւառամասի գրեթէ բոլոր բնակարանները աշտիսի աշրեր են եղել, իսկ այժմ բացի նրանցից շինուում են և զարմանքի և կանոնաւոր տներ: Հետզհետէ ժողովուրդը դուրս է գալիս աշտի հին և նոր քարատակներից, շինում է կանոնաւոր, երկյարկանի տներ, իսկ քարատակները գործ է ածում կամ որպէս գոմ և կամ որպէս խոտանոց:

Քարատակները փորուած են և փորուում են ձորերի լանջերին, քիրձերի մէջ: Ընդհանրապէս դռան վերեւ մի ծակ է թողնուում, իբր լուսամուտ, թէև կան և այնպիսիները, որոնք բոլորովին պատուհան չունին: Նրանք բաղկացած են միայն մի մեծ սենեակից, թէև կան և երկու սենեակ ունեցողներ: Դռան մօտ, անկիւնում շինուած է մի օջախ, որի վերեւում, մի փոքրիկ անցք է բաց արած՝ իբր ծխնելոյզ: Մի քանիսի մէջ էլ, մանաւանդ հների, թոնիր կայ թաղուած: Պատերի մէջ բնականից պահարաններ, դարակներ և նստարաններ են փորուած: Բոլոր պատերը սևացած են ծխից, որովհետև օջախը կամ թոնիրը վառելիս՝ սարսափելի ծուխ է տիրում: Բոլոր քարատակներն խոնաւ են, մի քանիսն էլ դարնան չորդ անձրևների ժամանակ կաթում են, այնպէս որ բնակիչները գրեթէ առանց բացառութեան ուկրացաւ ունին:

Այսպիսի բնակարաններում կահ-կարասիք չկան: Մի երկու կապերտ և գուցէ մի գորգ—ահա նրանց ամբողջ կահաւորութիւնը: Քնում են գետնի վրայ, անկողինները թաղիքների վրայ ձգելով: Հիւր եկած միջոցին միայն փռում են գորգը, վերան մի ներքնակ ձգում և մի բարձ դնում, որ հիւրը նստի և բարձին կռթնի:

Մի պղնձէ գիւգում կամ կուժ, մի քանի կաթսայ, մի սինի, մի քանի պղնձէ ափսէ, մի թաս, մի մեծ դանակ, մի քանի փայտէ գդալ, մի կասկարա,—ահա խոհանոցի բոլոր պիտոյքը:

Նոր շինուող կանոնաւոր տները ընդհանրապէս երկյարկանի են, իւրաքանչիւր յարկը առաւելապէս մի նրբանցքից և մի մեծ սենեակից և կամ միայն երկու սենեակից բաղկացած, առանց նրբանցքի: Ներքին յարկի յատակը սովորաբար չեն տախտակում, այլ միայն վերի յարկինը: Զատ հագիւ է պատահում, որ առաստաղը տախտակեն: Պատուհանները մեծ են լինում և ապակի ձգուած: Պատշգամբի ձողերը սովորաբար

բաւական գեղեցիկ են լինում, բայց ներկուած չեն, ինչպէս և ոչ պատուհանները, ոչ դռները և ոչ յատակը:

Այսպիսի բնակարաններում նկատուած են մի քանի եւրոպական աթոռներ, սեղան, երբեմն պատի ժամացոյց, բայց ընդհանրապէս չատակին թաղիքներ են լինում փռուած, պատին կից ներքնարկներ ձգած, կապերտով ծածկած, և կողքին բարձեր դրած:

Տեղացիք սիրում են ծալապատիկ նստել, և աթոռներ շատ քիչ են գործ ածում:

Սենեակները տաքացնում են թիթեղեայ վառարանով, թէև իւրաքանչիւր սենեակի մէջ շինուած են նաև «բուխարի»:

Իբր խոհանոց գործ են ածում կամ ներքին յարկի սենեակներից մինը կամ հին տունը, իսկ ամառը պատշգամբի ծալքերից մինում, սենեակի պատի շարունակութեան մէջ շինուած «օջախը», որ մի կիսաբոլոր բացուածք է և ունի ծխնելոյզ:

Նոր Գորիսի գրեթէ բոլոր տները մի յատակագծով են շինուած. — Միւսնոցն ուղղութեամբ ձգուած են մի երկար դահլիճ, ծալքերին մի մի փոքրիկ սենեակ, որոնցից մինի հանդէպ գտնուած է խոհանոցը, միւսի՝ նոցն մեծութեան մի սենեակ, իսկ վերջինիս և խոհանոցի մէջ տարածուած է միւսնոցն լայնութեան պատշգամբ: Երկարկանի տներում մի փոքրիկ պատշգամբ էլ դահլիճից փողոցի վրայ է նայում: Տան առաջ տարածուած է մի փոքրիկ պարտէզ, խնձորի, կեռասի և այլ ծառերով: Չատերի պարտէզներում կան ջրհորներ:

Մուտքը միշտ դարբասից է, որ շատ մեծ է և բացուած է փողոցի վրայ, պարտէզի և տան մէջ թողնուած բաց տարածութեան առջև:

Տների կտուրները տախտակներով եռանկիւնաձև ծածկուած են:

Պատուհանները մեծ են, մի քանիսը երկաթէ վանդակապատով, միւսները առանց նրան, Դռները երկփեղկանի են: Առանց բացառութեան, բոլորի յատակներն էլ տախտակած են. իսկ առաստաղները տախտակած են լինում միայն հարուստներիը, միջակ կարողութիւն ունեցողները՝ առաստաղին սպիտակ կտոր են մեխում, որը 2—3 տարին մի անգամ պոկում և լուանում են: Դռներն ու պատուհանները ընդհանրապէս սպիտակ գոյնով ներկուած են: Սենեակները տաքացնում են առաւելապէս թիթեղեայ վառարաններով, իսկ մի քանի տներում՝ նաև հողանդական վառարաններով, թէպէտ «բուխարիներ» այստեղ էլ կան:

Կահաւորութիւնը եւրոպականի և ասիականի խառնուրդ է ներկայացնում:

Զ Գ Ե Ս Տ Ե Ւ Զ Ա Ր Դ.

Ա. Կ Ա Ն Ա Ն Ց.

Կանայք սովորաբար երկու ձեռք շոր են ունենում, մինը՝ ասորի, որ ամենայն օր հագնում են, իսկ միւսը հարաւային, որ միայն տօն օրերը և հիւր գնալիս են գործ ածում: Այս երկու տեսակ շորերի տարբերութիւնը շատ մեծ է. որքան հասարակ, կեղտոտ և պատառոտուն է առաջինը՝ նոյնքան թանկագին, մաքուր և նոր է երկրորդը: Նոյնիսկ ամենահարուստ մարդու կինը տան մէջ երբէք մաքուր և վայելուչ չէ հագնւում: Նոյնն են և տղամարդիկ. — Խնձորեսկի առաջին հարուստը, որ 50,000 ռ. աւելի կարողութիւն ունի՝ այնպէս զգեստ է հագնւում սովորական օրերը՝ որ տասնեակ տեղերից կարկատուած է և ինչպէս ասում են՝ «չուլը չին բարե է տալիս», իսկ նրա կինը ոտաբոբիկ է գնում ջուր բերելու, մինչդեռ նրանց տանը կան թանկագին մահուկից կարած հանդերձներ մարդու համար և թաւշեայ մուշտակ՝ կնոջ համար: Տնամէջ այսպէս հասարակ և վատ հագնուելը ոչ թէ ժլատութեան հետեանք է, այլ սովորութեան: Եթէ հարստի կինը ամառը ոտնաման է հագնում՝ գիւղի կանայք բամբասում են նրան, թէ տեսէք, զարմացնել է ուզում, որ ինքը հարուստի կին է: Եթէ կինը աշխատում է ամենայն օր ճաշակով և մաքուր հագնուել, ոչ միայն դրացիներն են բամբասում, թէ կամենում է մարդկանց դիւր գալ, այլ ամուսինը կասկածում և խանդոտում, կռւում է նրա հետ: Սակայն Բագուի ազդեցութեամբ այս սովորութիւնը հետզհետէ վերանում է: Բագուից վերադարձած երիտասարդն աշխատում է ամէն օր մաքուր և լաւ հագնուել, շատ անգամ էլ փոխում է տեղական տարազը և եւրոպական շորեր հագնում: Նրա ընտանիքն էլ նրան հետևելով աւելի լաւ է հագնւում: Կանայք զգեստի վերաբերութեամբ աւելի պահպանողական են, քան տղամարդիկ, և միայն ծայրայեղ դէպքում համաձայնում են տեղական տարազը փոխել: Այսպիսի ծայրայեղ դէպքեր չառաջ են գալիս միայն այն ժամանակ, երբ երկար ժամանակով տեղափոխւում են Բագու և կամ ուրիշ քաղաք: Այսպիսի դէպքերում նրանք միշտ գերադասում են Թիֆլիսի վրացական տարազը, և համարենա ոչ մի գանգեզուրցի կին տեղական զգեստից չի անցել եւրոպական գլխարկի: Նոյն իսկ երբ ուրիշ քաղաքից եկած, եւրոպական գլխարկ ծածկող աղջիկները գործեցիկների հարս պէտք է դառնան՝ նրանցից

միշտ պահանջում են, որ գոնէ վրացական ձևի փոխեն իրենց յարգարանքը և միայն կրթուած երիտասարդների խիստ ընդգիմադրութիւնը մի կերպ կարողանում է նրանց եւրոպական տուրազով մտցնել իրանց նահապետական ընտանիքի մէջ:

Կանանց զգեստները սովորաբար իրենք կանայք են կարում, սակայն Բագուի ազդեցութեամբ լոյս են ընկել կանանց զգեստ կարող տղամարդ դերձակներ. միմիայն Խնձորեսկում 35 դերձակ կան, որոնց կարի մեքենաների ձայնը, որ զալիս է քարատակներից՝ մի տեսակէ հակադիպութեան տպաւորութիւն է անում:

Ընդհանրապէս կանանց շորերը կարմիր են, միայն պառաւների արխալուզը կանանչագոյն է լինում: Աղջիկների զգեստներն էլ բոլորովին նոյնն են, միայն սրանք իրաւունք չունին գլխի յարդարանք կրելու, այլ մի կարմիր կամ սպիտակ «եպչուխ» են կապում:

Կանանց զգեստը բաղկանում է հետևեալ մասերից.

ձապիկ.—Կարում են առաւելապէս արշի և կարմիր մահուզփարի կտորներից, երբեմն էլ կարմիր արշից: Երկար է լինում և իջնում է մինչև ոտները: Կուրծքը ամբողջապէս և առաջի երևացող մասերը կարում են արշից կամ կարմիր մահուտփարուց, իսկ մէջքը և յետևի չերևացող մասը՝ շէշի:—Կուրծքը բացւում է մինչև գոտկատեղին և երբեմն դաշթանի կոճակներով կոճկւում:

ձապկընկեր.—Կարում են խամ շիլից, սպիտակ կամ կապույտ խամ կտաւից, փողերը նեղ են և երկար: Վերին ծալքը դարձուած է և «խոնջանադարձ» կարուած, որի միջով անց է կացրած բամբակեայ կամ բրդեայ մի կապ—խոնջան—որը մէջքին կապելով մի կողմում հանգուստում են:

ձապկընկերի ծալքերը դնում են քաշուի մէջ. սա թաւիշեաց կտորից երկու վերջով լայնութեան և ոտի հաստութեան համեմատ մի կտոր է, երկու ծալքը միմեանց հետ կարած:

Երխալուզ.—Կարում են մեծ մասամբ կարմիր շալից, չիթ աստառով. հարուստները՝ մետաքսից կամ ուրիշ կարմիր կտորից, միևնոյն գոյնի չիթի աստառով, իսկ պառաւները՝ մարինոսի կտորից, մուգ գունաւոր չիթի աստառով: Տնամիջի արխալուզը սովորաբար կարում է կարմիր չիթից, աւելի հասարակ չիթի աստառով: Արխալուզը բաղկանում է երեք կտորից—մէջք և երկու փէշ: Փէշերից իւրաքանչիւրը լինում է մէջքի կէս մեծութեան, և կարուած է նրա հետ վերևից մինչև գոտկատեղին, իսկ այստեղից ներքև, բաց է: Գոտկատեղու մօտ, երկու կողքերին կարուած են մի մի գրպան: Մէջքը բիւզմա չունի որով և՛ գլխաւորապէս տարբերւում է սիսիանցու արխալուզից: Փէշերն իջնում են ծնկներից մի քիչ ներքև: Կուրծքը եռանկիւնաձև

բացուած է և գօտկատեղում կոճկում է 2—6 արծաթի ռուբլիանոցներով: Այս ռուբլիանոցները իբր կոճակ են ծառայում, որոնց համար կանթեր են շինել տալիս և երկ երկու կամ երեք երեք միմեանց կպցնում:

Թւեքերը հասնում են շինչե մատներին ծալքերը՝ միայն արմուկի մօտից եռանկիւնաձև կտրուած են, կանաչ դանաւուղից աստառ ձգած, և եզրերին եռանկիւնաձև դասաւորուած արծաթի «խա» կարած: Սլաքները արծաթէ թելի սնամէջ ոլորուածք է, 4-5 սանտիմետր երկարութեամբ: Արմուկից բարձր էլ կարում են արծաթէ գնտաձև կոճակներ (Լեւեւիշէ) կամ նշաձև և նշաչափ սնամէջ արծաթ (Գլախ):

Արխալուղի բոլոր եզրերին կարում են կանաչ դանաւուղի կամ կարմիր մահուգվարի կտորից մի մատնաչափ լայնութեան «եռ» (Ժապաւէն):

Հարսանեկան արխալուղները, որ հագնում են մի ուրիշ արխալուղի վրայից՝ կարում են թաւիշից, դանաւուղ աստառով: Սրանց թւեքերը կարճ են լինում, մինչև արմուկը, և կոճակներ չեն ունենում:

Արխալուղը հագնում են շապկի վրայից:

Գօտի.— դեռահասներինը լինում է մետաքսից, իսկ պառանքներինը՝ շալից: Սա 65 սանտիմետր լայնութեամբ և 3-3½ մետր երկարութեամբ մի կտոր է, որ կապում են մէջքին արխալուղի վրայից:

Կրճքին կարում կամ քցում են եռա.— Սա բաղկանում է երկու շարանից, այսինքն երկու շարք արծաթեայ 20 կոպէկանոցներ, կամ հին դրամներ, իւրաքանչիւր շարքում 12 հատ, որոնք շարուած են մի դալժանի վրայ և յետոյ կարուած են մի նեղ շորի վրայ:

Քիւրֆ.— Կարում են կարմիր թաւիշից և շուրջը, ինչպէս և թւեքերի ծալքերին ու օձիքին՝ 5 սանտիմետր լայնութեան աղուէսի կամ ալ մորթի կարում: Այս զգեստը հագնում են արխալուղի վրայից և միայն տօն օրերին, ամառ լինի, թէ ձմեռ: Քիւրֆի գործածութիւնը Ղարաբաղից է մտել և միայն փոքր ի շատէ ունենորներին է մատչելի¹⁾:

1) Գլխի յարդարանքը միանգամայն նման լինելով Սիսիանի կանանց գլխի յարդարանքին, մենք զանց առանք նկարագրելու. տես, Սիսիան:

Զ Գ Ե Ս Տ Ի . Ա Ր Ժ Է Ք Ը .

Ջապիկ	րուբլի 1,50—2.	3—5.
Ջապկընկեր	0,40—0,70.	0,40—0,70.
Արխալուղ	3—3,50.	10—20.
Գօտի	0,50—1,00.	1,20—2.
Նախա, սիւրմա և գիւկմա	"	8—12.
Քիւրք	"	20—30.
Ընդամէնը	5,40—7,20.	42,60—69,70.

Ո Տ Ն Ա Մ Ա Ն .

Աղջիկներն ու կանայք տարուայ մեծագոյն մասը սովորաբար բոբիկ են անցկացնում, և միայն ձմեռը, նոյնպէս տօն օրերին և ուխտ գնալիս՝ հաճնում են գուլպայ և չմուշկ: Բազուի ազդեցութեամբ կիսակօշիկները (ботинки) կամաց կամաց մտնում են նորահարսերի օժիտներում, իբրև զարդարանք:

Բ. Տ Ղ Ա Մ Ա Ր Դ Կ Ա Ն Ց .

Ջապիկ.—Կարում են գունաւոր չիւից կամ սպիտակ մահուզվարուց, ճատ երկար չէ լինում: Կուրծքը բացւում է աջ կողմից և անրակի մօտ կոճկւում: Թւերին կոճակ չունի, այլ բաց կախ են ընկնում:

Փոխան.—Կարում են կապույտ ներկած կտաւից, փողկերը կէս արշին լայնութեան: Հագնում են շապիկի տակից և խոշոր կապում: Սա անց է կացրած փոխանի վերի եզրին արած դարձուածքի մէջ և կապելիս ոչ մի բացուածք չէ մնում:

Ջալվար.—Հագնում են գլխաւորապէս փոքր ի շատէ քաղաքակրթուած և հարուստ մարդիկը: Կարում են շալից, միանգամայն փոխանի ձևով: Այժմ հետզհետէ տարածւում է եւրոպական ձևի շալվարը:

Զիսկի կամ Տսլաղ.—Բրդից կամ մետաքսից գործուած 2 1/2—3 վերշոկ (10—13 սանտիմետր) լայն, և 3/4 արշին (54 ս.) երկար. մի կապ է, որի ծայրին մի թել, որ է ամրացրած: Սրանով կապում են փոխանի ծայրերը:

Արխայուղ.— Կարում են կապտագոյն մահուղվարուց, քիշմիրից, չթից և այլն: Ծերերինը իջնում է մինչև ճակները, իսկ երիտասարդներինը մի քիչ կարճ է լինում: Մէջքը սեղմուած է Բէւշայաւ, կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է, թէև աչժմ երիտասարդներինը ալեւս բաց չէ լինում, ալ ամբողջովին կոճկած: Բաց կուրծքով արխայուղները միայն գօտկատեղում են կոճկում երկու կամ երեք՝ զալթանի կոճկով: Արխայուղը ունի երկու գրպան:

Մէջքին կապում են կամ գօտի, որ մահուղվարու 2,84 մ. (4 արշ). երկարութեան և 71 ս. (մի արշին) լայնութեան կտոր է, և կամ քեամար:

Չուխայ.— Կարում է բրդից գործած շալից. գօտկատեղում բիւզմա ունի և փէշերն իջնում են ճակներից փոքր ինչ ներքև: Կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է և գօտկատեղում Գայլաշի 3 կոճկով կոճկում: Ամբողջ չուխայի շուրջը եզրերին զալթան է կարած:

Գլխներին ծածկում են ոչխարի մորթուց կարած Բախի:

Ոտներին հագնում են գուլպա և տրեխ:

ԸՆՏԱՆՆԿԱՆ ԲԱՐՔ

ԸՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀՈՐՄԱՆԵՐ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆՅԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հասակ.—Ջանգեղուրի գաւառամասումն էլ, ինչպէս և Սիսիանում, աղջիկներին շատ փոքր հասակումն են ամուսնացնում: Աւթ կամ ինը տարեկան աղջկան արդէն նշանադրում են և հազիւ տասնումէկ կամ տասներկու տարեկան դարձած՝ ամուսնացնում: Տասնութ տարեկան աղջիկը արդէն տանը մնացած է համարում, նա սովորաբար այրի մարդու է գնում: Տղաներն էլ, մանաւանդ առաջ, շատ վաղ էին ամուսնանում, սակայն շնորհիւ զինուորագրութեան, այժմ միայն քսան և մէկ տարեկան անցած են այդ քայլն անում: Սակայն անդրանիկ որդիները զինուորակոսն ծառայութիւնից ազատուելու արտօնութիւնն ունենալով, դարձեալ 14-15 տարեկան հասակումն են ամուսնանում:

Գաղթականութեան զիմած երիտասարդները, որոնց թիւը արդէն իսկ մեծ է և օրէց օր աւելի է մեծանում, շատ ուշ են ամուսնանում, շատ անգամ, այն միջոցին, երբ պանդխտական կեանքը արդէն քամել է նրանց կենսական ոյժերը: Մի քանի ծնողներ էլ, ցանկանալով իրենց զաւակներին «ոտը կապել»՝ աշխատում են նրանց կարեւոյն չափ վաղ ամուսնացնել, որպէս զի նրանք պանդխտութիւնից շուտ վերադառնան և կամ չը խաբուին և քաղաքի աղջիկ չուզեն:

Ամուսնացող զոյգի տարիքների տարբերութիւնը քանի գնում մեծանում է: Չատ յաճախ է պատահում, որ 25-30 տարեկան մարդը ամուսնանում է 12-15 տարեկան աղջկայ հետ: Քիչ չեն նաև 40-45 տարեկան այրի մարդիկ, որ երկրորդ անգամ ամուսնանում են 15-18 տարեկան աղջիկների հետ:

Մեր այս ասածները չէ կարելի հաստատել պաշտօնական լիցիւրով, որովհետև քահանաները աղջիկներին իսկական տա-

քիքը կեղծելով օրէնքի պահանջածի համեմատ տարիք են գրում:

Խնամուրթեան աստիճաններ. — Սովորաբար թուլագրում է ամուսնանալ արիւնակցութեան վեց և խնամութեան հինգ աստիճաններում, սակայն բացառութիւններ շատ են պատահում: Երբ կաշառքի և կամ ազդեցիկ մարդկանց խնդիրքով ամուսնութիւնը գլուխ չէ գալիս՝ դիմում են թոնրի պսակին: Այսպէս՝ Խնձորեսկ գիւղում, երեք քահանայ իմիասին 300 լուբլի առնելով Գրիգոր Համբարձումեանից՝ աշխատում են օրինաւոր կերպով պսակել, խաբելով Հոգեւոր իշխանութեան, բայց երբ այս չէ յաջողում, թոնրի վրայ են պսակում, թոնրի շուրթը մոմեր վառելով:

Առաջները թուլ չէր տրւում որդեգրին՝ որդեգրողի զաւակի հետ ամուսնանալն, բայց այժմ թուլ է տրւում: Նա և առաջները կնքահայրութիւնը չհաս աստիճան էր համարւում, իսկ այժմ ոչ:

Աղջիկ ուզել. — Մինչև այժմ էլ աղջկայ ընտրութիւնը գլխաւորապէս կախուած է տղայի մօրից. քիչ-քիչ սովորում են տղայի կամքին նշանակութիւն տալ, և թողնել, որ նա ինքն ընտրէ հարսնացու: Աղջկայ համաձայնութեանը համարեա ճշմի նշանակութիւն չեն տալիս, որովհետև նրան ամուսնացնում են այն հասակում, երբ կամքը նրա մէջ բոլորովին կազմակերպուած չէ: Սիրահարութիւն, աղջիկ փախցնել համարեա չէ պատահում:

Երբ հասունանում է աղջիկը և սէր զգում, նա վաղուց արդէն ամուսնացած է լինում, և եթէ ամուսինը սրտովը չէ՝ շատ շուտով գտնում է մի սիրահար, ուստի և կարելի է ասել, թէ մինչդեռ նշանադրուող աղջիկները բոլորն էլ կոյս են լինում, հարսների հաւատարմութեան վրայ, կարելի է կասկածել:

Աղջիկներն ու երիտասարդները միմեանցից համարեա բոլորովին առանձնացած են: «Պարկեշտ» աղջիկը երիտասարդ տեսնելիս անշուշտ փախչում, հեռանում է, և շատ հազիւ է պատահում, որ մարդկանց ներկայութեամբ մի աղջիկ խօսէր մի երիտասարդի հետ: Սրանք սովորաբար մօտենում են միմեանց՝ երբ մարդկային աչքերից հեռու, առանձին են մնում:

իսկ երբ մարդիկ են լինում՝ աղջիկը երեսը դարձնում է դէպի հակառակ կողմը և անշարժ սպասում, որ երիտասարդը անցնի:

Առհասարակ երիտասարդներն ու աղջիկները միմեանց տեսնում են՝

1) Աղբիւրի մօտ, ուր առաջինները տանում են անասունները ջրելու, իսկ աղջիկները գնում են ջուր բերելու:

2) Հարսնեացանը, ուր հաւաքւում են գիւղի գրեթէ բոլոր երիտասարդներն ու աղջիկները:

3) Այգիներում, թուփ թափելիս:

4) Արտերում, քաղհան անելիս:

5) Ուխտաւեցիներում, ուր աղջիկները «ճինճի են տալիս» — ճլորթի են խաղում: Այստեղ աղջիկները այնքան ճոճում են ճլորթի նստած աղջկան, մինչև որ նա ստիպուած տալիս է իւր սիրած երիտասարդի անունը:

6) Անտառներում, ուր աղջիկները գնում են սլտուղներ հաւաքելու և երիտասարդները գիւղացիներից ծածուկ հետևում են նրանց:

7) Եկեղեցում, Ծաղկազարդին և Զատիկին բոլոր աղջիկներն ու հարսներն անշուշտ եկեղեցի են գնում, և երիտասարդները եկեղեցու դռանը խմբուած դիտում են նրանց:

Աղջիկը ընտրելուց յետոյ՝ մի օր երիտասարդի մայրը մի մօտիկ աղգականի հետ միասին, վերցնելով փորը բրնձով և համեմունքներով լցրած մի հաւ և մի շիշ զինի՝ գնում է աղջկայ տունը: Վերջինիս մայրը ընդունում է նրանց և հրամայում աղջկան մի ներքնակ ձգելու, որ հիւրերը հանգիստ նստեն: Աղջիկը իսկույն ներքնակներ է ձգում, սենեակն աւելում, թէկուզ մաքուր էլ լինի, շտապով գնում է աղբիւր, թարմ ջուր բերում, և օջախը վառում, գիտենալով որ մի բան պիտի եփեն: Հարսնախօսները աղջկայ մօր հետ խօսակցելիս՝ աչքի տակով շարունակ դիտում են աղջկան: Վերջապէ՞ տղայի մայրը խօսքը բանալով դիմում է աղջկայ մօրը և ասում. «Եկել եմ ճրաքիցդ մին ճրաք վառեմ»:

— Դէ մին հափուռ (բուռ) մոխիր է հափուում ենք, (բուռն ենք), աւելացնում է տղայի կողմից եկող միւս կինը.

Թէ մեր երախի բախտում կայ՝ ոսկի է դառնալու, թէ չէ, լիայ մոխիր է, որ մոխիր է:

Աղջկայ մայրը մի-երկու օր ժամանակ է խնդրում ամուսնու և տնեցիների հետ խորհելու և պատասխանելու: Սրանից յետոյ հիւրերին հաց են տալիս և ճանապարհ ձգում:

Մի քանի օրից, տղայի տէրը, առնելով աղջկայ տիրոջ համաձայնութիւնը և հրաւիրելով իւր մօտիկ ազգականներին՝ երեկոյին գնում է աղջկայ տունը,

—Ամէնքը «բարի լոյս» ասելով բարևում են և նստում: Պէտքէ ասել, սր թէ նշանադրութեան և թէ հարսանիքի ընթացքում երբեք «բարի իրիկուն» չեն ասում, այլ միշտ «բարի լոյս»:

Անմիջապէս աղջկայ տէրը, որ իւր մօտիկ ազգականներին էլ հրաւիրած է լինում՝ հիւրասիրում է բոլորին մի-մի բաժակ օղիով և յետոյ թէյով: Սրանից յետոյ երկու երիտասարդ, մինի ձեռին մի կուլա գինի և մի շիշ օղի, միւսի գլխին մի պղնձեայ սկուտեղ՝ մէջը մրգեղէններ—խնձոր, տանձ, նուռ, քիշմիշ, կաղին և այլն—ածած, սկուտեղի շուրջը մօմեր վառած, մի խնձորի մէջ մի արծաթ բուբլիանոց խրած, յորին արծաթէ շղթայ է կպցրած, մի «եախա», մի արխալուղացու կտոր, երբեմն էլ մի մատանի,—բերում են ներս: Սա կոչւում է «նշան», որ տղի տէրը բերում է աղջկան: Բոլոր հիւրերը վերցնում նայում են նշանը, «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասում և յետոյ դնում քահանայի առաջ, որ օրհնի: Առաջները բոլորովին, այժմ էլ շատ անգամ աղջկան ու երիտասարդին առաջ չեն բերում, այլ քահանան օրհնում է նշանը և տալիս, որ տանին աղջկան տան: Գորիսում և ուրիշ միջանի, համեմատաբար աւելի քաղաքակրթուած գիւղերում, նշանուղ երիտասարդին էլ են հրաւիրում, և աղջկայ հետ առաջ բերում և նրանց փոխադարձ համաձայնութիւնը հարցնում:

Հնումը սովորութիւն է եղել նշանի հետ բերել և մի ափսէ հալվայ, որ նշանը օրհնելուց յետոյ տալիս են եղել գիւղի տանուտէրին՝ որ հիւրերին բաժանէ: Սա էլ կը կատարէր, նախապէս տղայի տիրոջից մի քանի կոպէկ նուէր ստանալով:

Վերջապէս բոլոր հրաւիրեալներն ընթրում են և ցրում: Նահապետական տներում, փեսացու երիտասարդը, որ հրաւիրուած չէ լինում՝ հիւրերի ցրուելուց յետոյ, աղջկայ տան հերգիկից դիտում է, և երբ տեսնում է, որ աները քնեց՝ կամացուկ իջնում է բակը: Զոնքաչը տանում է նրան մի առանձին սենեակ, ուր հիւրասիրում է ոչ միայն հիւրերի համար պատրաստուած կերակրներով, այլ և ձուածեղով ու եղ ու մեղրի խառնուածքով:

Այրիների նշանադրութիւնը, մանաւանդ անցեալում, շատ սլարդ և հասարակ է կատարւում: Սրանից մի քանի տարի առաջ նշանադրողները բաւականանում էին միայն իրենց զօտիները փոխելով:

Առաջները պատահում էր նա և փոքրիկ երեխաներին նշանադրել: Մայրերը իբրև նշան խաղում էին օրօրոցները և աղջկայ կուրծքից մի արծաթ դրամ կախում:

Եթէ պատահի, որ նշանադրուածներից մէկը մեռնի՝ աշխատում են միւսին ամուսնացնել միևնույն կամ մօտիկ ընտանիքի մի ուրիշ անդամի հետ:

Խ Ո Ն Չ Ա Ն Ե Ր

Նշանադրութիւնից մինչև պսակը տևում է երեք ամսից մինչև մի տարի, երբեմն նոյնիսկ մի քանի տարիներ՝ եթէ փեսացուն պանդխտութեան է դնացել: Այս միջոցում նշանուածների գերդաստանները միմեանց հետ խնամութիւն են անում, միմեանց մօտ գնում գալիս, նշանաւոր տօներին միմեանց նուէրներ ուղարկում: Այս նուէրները սովորաբար տղայի տնից են ուղարկւում և կոչւում են խօնչա: Աղջկայ տանից էլ դրանց չիփխարէն դարձ են ուղարկում, սովորաբար խմորեղէններ, ինչպէս նա և հարսի ձեռագործներից, օրինակ դրամի քսակ, շիշի համար կտորից և ուլունքներից պատրաստած խցան-բերան-Վալի, գուլպաներ, հետկի (տոլախ) և այլն: Խոնչաները մեծ մասամբ պարտագիր են, և հետևեալ տօներին են ուղարկւում:

Բարեկենդանին. — Գինի, օղի, միս, մրգեղէն և այլն:

Մեծպասի առաջին օրը. — Դինի, օղի, խնձոր և այլն: Նոյն օրը երեկոյին փեսան ծածուկ մտնում է աներանց տուն և հիւրասիրւում:

Միջինփին. — Ձէթով փլաւ, գաթայ, հալվայ, զինի և օղի: Առաջ ուղարկում էին նաև տակ, որ եփում էին, կոտորում և վերան ծեծած ընկոյզ ցանում:

Ծաղկազարդին. — եկեղեցու մէջ մի զոյգ մօմ են տալիս հարսնացուի ձեռքը և մի չարդաթ ձգում երեսին:

Ջասկին. — մի քանի կարմիր հաւկիթ և մի գառը, որի ճակատը ներկում են կարմիր և վիզը կարմիր թաշկինակ կամ թել կապում. սա կոչւում է ախար: Զատ անգամ էլ հարսի համար մի զոյգ չմոշկներ են ուղարկում:

Նաւասարդին — մի գաւ զինի, մի շիշ օղի, մրգեր, տանձ, խնձոր, ընկոյզ և այլն, հարսնացուի համար մի չարդաթ: Խոնջայի շուրջը ոսկեպատ մօմեր են վառում:

Խոնջաները ուղարկելիս շատ անգամ պատահում է, որ փեսացուի ծնողները հրաւիրւում են աղջկայ տունը հիւրասիրուելու, սակայն փեսացուն երբէք չէ լինում այս հրաւերներին: Ընդհակառակը սա աներոջը տեսնելիս շատ անգամ ամաչելով թաք է կենում և հեռանում է, ցերեկով բոլորովին չէ անցնում աներանց տան դռան մօտով, և եթէ անցնի՝ թաղի երեսիսները կը հալածեն նրան: Նա էլ երեկոներն է գնում. — գաղտագողի բարձրանալով աներանց տան կտուրը՝ նա երգիկից ծկլատում է, թէ արդեօք աները քնն է, և երբ հաւաստիանում է՝ մի փոքրիկ քար երգիկից վայր է ձգում: Զոնքաչը իսկոյն հասկանում է, որ փեսան այցելութեան է եկել, դուրս է գալիս և նրան ընդունում տանում մի ուրիշ սենեակ: Այստեղ հիւրասիրում է նրան և բերած ռալակը — մրգեղէնը — վերցնում հարսնացուին տալու: Մի-մի անգամ էլ թոյլ է տալիս, որ նշանուած զոյգը մի քանի ըռպէ առանձին անցկացնի:

Հ Ա Ր Ս Ա Ն Ի Ք

«Ճընապայ կտրիլ» — Երբ գալիս է ձմեռը, մօտենում

բարեկենդանը՝ նշանածների տէրերը սկսում են հարսանիքի մասին մտածել: Մի օր փեսացուի հայրը մի շիշ օղի վերցրած գնում է հարսնացուի տունը և նրա հօր հետ որոշում, թե որ օրը գալ «ճընապալ կտրելու»:

Որոշեալ երեկոյին, տղայի հայրը մի քանի մօտիկ բարեկամների հետ, մի զաւ գինի, մի շիշ օղի առած գնում է աղջկայ տունը: Այստեղ երբեւէն ուղղակի երկու խնամինները՝ երբեմն էլ նրանց ընտրած լիազօրները, երկար սակարգութիւնից յետոյ, որոշում են, թե տղայի հայրը ի՞նչ պիտի տա՞ աղջկայ հօրը և թե վերջինս ի՞նչ օժիտ պիտի տա՞ իւր աղջկան: Որոշում են նաև հարսանիքի օրը:

Սովորաբար տղայի հայրը տալիս է աղջկայ հօրը 15-120 բուբլի առձեռն դրամ, որ կոչւում է «ծծագին» կամ «ճընապալ» (ճանապարհ): Սակայն այս գումարը հետզհետէ զգալի կերպով փոքրանում է. մի քանի դիւղերում բոլորովին վերացել է դա, նոյն-իսկ պատահում է, որ երիտասարդները, առաւելապէս Բագու գնացածները, իրենք են աղջկայ հօրից փող պահանջում, բայց շատ քչերն են համաձայնում տալ:

Բացի ծծագնից, տղայի հայրը պարտաւորւում է աղջկայ հօրն ուղարկելու մի եզ կամ երկու ոչխար, 5-6 կուժ գինի, կէս կուժ օղի, թօփ ու կէս դաւալի կտոր: Աղջկայ հայրն էլ յանձն է առնում իւր աղջկան օժիտ տալ, փեսին էլ նուէր տալ, մի դաշոյն, կամ մի արծաթապատ ֆեամաւ, կամ մի լաւ զգակ և այլն:

Աղջկայ հօր հետ սակարգութիւնը վերջացնելուց յետոյ՝ տղայի հայրը գնում է գործակալի մօտ, պսակի հրաման ստանալու: Այստեղ էլ երկար սակարկում է, աղքատ է ձևանում և վերջ ի վերջոյ 6-8 բ. տալով՝ հրամանն ստանում է: Ապա, եթէ աղջիկը համագիւղացի չէ՝ գնում է նրա գիւղի տանուտիրոջ մօտ, 40 կ. մի բուբլի նուիրում նրան և թոյլտուութիւն խընդրում նրա գիւղից մի աղջիկ տանելու: Տանուտէրն էլ յայտնելով իւր համաձայնութիւնը՝ տալիս է նրան իւր տէրողորմեան (ձեռքի համրիչը), որ պսակի միջոցին ներկայացնէ քահանային: Առանց այս նշանի՝ քահանան չէ պսակում:

Տրեսըմադ. — Հարսանեաց շաբաթի երեքշաբթի օրը տղա-
քի տունը մաքրում են, դրսի դուռը և տան սիւնները ալիւրով
խաչաձեւ և խնկի ծառի նման նաշխում: Հետեւեալ օրը երկու-
կին շրջում են գիւղը և հրաւիրում բարեկամ կանանց՝ Հարսա-
նիքի հացի խմորը շնորհաւորելու: Երբ կանայք գալիս հաւաք-
ւում են՝ բերում են խմորի տաշտը և ալիւրը: Այս ժամանակ
ամենքը մի-մի բաժակ օղի են խմում, օրհնելով տան ննջե-
ցեալներին և բարեմաղթութիւններ անելով պսակուողների հա-
մար: Վերջին խօսքը միշտ լինում է «Աստուած շնորհաւոր
անէ»: Ապա այդ գերդաստանի ամենաճեր կինը վերցնում է
մաղը և մի քիչ ալիւր մաղում. հրան հետեւում է քաւոր կի-
նը: Յետոյ հացթուխը գրեթէ բոլոր կանանցից նուէրներ ստա-
նալով՝ սկսում է մաղել: Երբ գալիս է աղ ձգելու ժամանակը՝
կանայք նորից շրջապատում են տաշտը և նոյն, ամենաճեր
պսուաւը հանգիսաւոր կերպով վերցնում է և մի-մի բուռ աղ
ձգելով տաշտի մէջ՝ ասում է. «Իս' այսինչ մեռելի հոգուն»,
«էս այնինչ», «էս բոլոր մեռելների օրհնութիւնը ընի էս տանս
վրայ»:

Այնուհետև կանայք հեռանում են տաշտի մօտից, թող-
նելով տան մօտիկներին հաց թխելու հոգսը, իսկ իրենք զու-
արճանում, պարում, հաց են ուտում և ցրւում:

Յաջորդ օրը, հինգշաբթի, հարսնացուի տանն են հաց
թխում, համարեա միւսնոյն ձեւով:

Թէ՛ թագուորի և թէ՛ հարսնացուի տանը հրաւիրեալների
հաց ուտելուց առաջ դերձակը բերում է հարսանեկան հան-
դերձները, որ «տեսնեն»: Հրաւիրեալները նայում են և «Աս-
տուած շնորհաւոր անէ» ասելով մի քանի կոպէկ նուէր են
տալիս դերձակին, որից գոյանում է 2-15 բուրլի:

Գինէքափէէ. — Հինգշաբթի օրը տղայի տէրը հրաւիրում
է մօտիկ աղգական սոյամարդկանց և նրանց հիւրասիրում ճա-
շով: Այս օրը կոչւում է գենէթափէք, որովհետև այդ ազգա-
կանների օգնութեամբ կարասներից քաշում են գինին և լըց-
նում շշերն ու գաւերը: Երեկոյեան ժամերգութեան միջոցին
տղայի տէրը հրաւիրեալներից մի քանիսի հետ գնում է եկե-

ղեցի և քահանային «Հոգոց» ասել տալիս իւր գերդաստանի բոլոր ննջեցեալների համար: Յետոյ քահանային առած՝ զնում է մօտիկ, սգաւոր ազգականների մօտ և այնտեղ Հոգոց ասել տալիս նրանց ննջեցեալների համար:

Մկռակոյչի. — Ուրբաթ օրը, առաւօտեան, դաւալները տղայի կտրան կանգնած ածում են սահարի եղանակը, որով բոլոր գիւղացիներին հարսանիքի են հրաւիրում: Մի քանի հոգի էլ շրջում են գիւղը և բոլոր պատահողներին հրաւիրում: Փեսացուի հայրը կամ տան մեծերից մին, մի շիշ օղի, մի ափսէ փլաւ, վերան մի եփած և փորը թթուով լցրած հաւ զրած՝ տանում է քաւորին և հրաւիրում հարսանիքի: Եթէ քաւորը սգաւոր է՝ յիշեալ ընծաների վրայ աւելացնում է նաև մի արխալուղացու կամ մի զոյգ չմոշկ:

Ջանդեղուրում ևս քաւորը գերդաստանական է և առանց շատ մեծ պատճառի չեն փոխում: Հարկաւոր չէ, որ միշտ միւսն ունանա լինի քաւոր, այլ որ միշտ միւսն ունանա գերդաստանից լինին նրանք: Հարսը շատ յարգում է քաւորին, նրա դուռն մօտով երբէք չէ անցկենում, նրա հետ երբէք չէ խօսում:

Քաւորին հրաւիրելուց յետոյ, թագուորցին էլ մի երկու ընկերի հետ շրջում է մօտիկ ազգականների տները և իւր հօր կողմից հրաւիրում հարսանիքի:

Հրաւիրեալները քիչ ժամանակից զալիս հաւաքւում են փեսացուի տունը և անմիջապէս հիւրասիրում մի-մի բաժակ օղիով, որ խմում են «Աստուած շնորհաւոր անէ» բարեմաղթութիւնով: Մի քանի ժամից հաց են տալիս և մատուցանում պասուկայ կերակուրներ—կարտոֆիլ, ձիթով փլաւ, սոխ և բոլոր:—Առատութեամբ խմում են զինի և երկար բարեմաղթութիւններ անում:

Ճաշից յետոյ թագուորցուն ընտրում է երիտասարդներից մի փեսաղբէր, որ պսակի միջոցին իւր կողքին կանգնած պիտի լինի և միշտ իրեն հետևի, և մի քանի մականներ, որոնց պարտականութիւնն է միշտ ուղեկցել թագուորին և հոգ տանել, որ հարսանիքը որքան կարելի է ուրախ անցնի:

Երեկոյեան մօտ թագուորը, քաւորի և փեսաղբօր հետ, մականերով շրջապատուած, գնում է հարսնացուի տան դուռը, տանելով մի եգ: Չատ անդամ եգի վիզը զարդարուած է լինում մի շարոց խնձորներով: Եգի յետևից գնում է մորթողը, դանակը ձեռին: Բոլորի առջևից գնում է զուռնաղաւալը: Հարսնացուի դռանը բաւական ածելուց յետոյ՝ մսագործը վայր է զլորում եգը, իսկոյն թագուորացուն և քաւորը աջ ոտերը դնում են եգի վրայ. քաւորը մի քանի կոպէկ նուէր է տալիս մսագործին, և նա մորթում է եգը: Երբ ցայտում են արեան առաջին կաթիլները՝ քաւորն իսկոյն թաթախում է մատը այդ արեան մէջ և խաչաձև քսում թագուորի ճակատին: Այս միջոցին ազգական մի կին մի թել է հանգուստում, որպէսզի քաջքերը հանդուստուած, կապուած մնան: Այս հանգուստը բաց են անում թագի վերացումից յետոյ:

Եգի կէսը տալիս են հարսնացուի տնեցիներին, իսկ միւս կէսը բերում են թագուորի տունը:

Միևնոյն օրը թագուորի տնից հարսնացուի տունն է ուղարկւում հարկը—այն բոլորը, ինչ որոշուել է նրմհապախ կտրելիս:

Նոյն երեկոյին բարեկամները նորից հաւաքւում են փեսացուի տունը, ուր քիչ ժամանակ անցկացնելուց յետոյ՝ առաջ են բերում քթերը, այսինքն հարսնացուին ընծայելի զգեստները, սկուտեղի վրայ դրուած: Քահանան օրհնում է քթիթը. որի ժամանակ թագուորացուն իւր գգակը, իսկ քաւորը իւր սուրը դնում են հանդերձների մօտ, որ նոյնպէս օրհնուին:

Սափրելու ծէսը. — Նոյն երեկոյին թագուորը նստում է մի աթոռի վրայ, քաւորը մի մօմ ձեռին կանգնում է նրա աջ կողմը, մակաները, ձեռներին մօմ, շրջապատում նրան: Սափրիչը հանդիսաւոր կերպով սափրում է թագուորի մօրուքի կէսը և յետոյ կանգնում և ասում.

— «Մկրատը կտրում չի, մի բան ա օգում»:

— Հինչ ա օգում, հարցնում են մակաները:

— «Մին ծետ» (20 կոպէկանոց), ասում է սափրիչը և հայելին տալիս թագուորի ձեռքը:

Անմիջապէս թէ մականները և թէ բոլոր հրաւիրեալները համբուրում են թագուորի ճակատը, միքանիսը չորացրած թուր, խնձոր, չամիչ, միրգ տալիս թագուորին և միքանի կոպէկ գնում հայելու վրայ՝ իբր նուէր սափրիչին: Վերջինս բարձր բղաւում է. — «Ղէն կենայ, քու տղին ա փոխ ընի, հուր (ով) ունի Աստուած պինդ ձեռք պահի. հուր օնի ոչ՝ Աստուած տայ: Իս էլ քու բաժինդ», ասում է սափրիչը և տուած զրամի համեատ մի քիչ էլի սափրում:

Գորիսում և միքանի այլ գիւղերում սափրիչը աւարտում է սափրելը և ապա նուէրներ ինդրում:

Երբ այլևս նուէրներ ստանալու յոյսը կտրում է՝ ապա սափրիչը դնում է ձեռը թագուորի վրայ և օրհնում նրան՝ ասելով. «Գրիգոր Տաթևացու, Օհան Արստեցու, Երեքհարիւր վաթսունըվեց հայրապետի, տասերկու առաքեալի և մեր երկնային տէր Յիսուս Քրիստոսի օրհնութիւնը ըլի թագաւորին ու թագուհու գլխին»: Բոլորը պատասխանում են. «Ամէն. Աստուած շնորհաւոր անէ»: Այնուհետև սափրիչը վերջացնում է. երբ թագուորը վեր է կենում՝ նրան շնորհաւորում են, ասելով. Թրաշտ (սափրուիլ) անո՛ւշ:

Թագուորի հանդիսաւոր կերպով լողանալը, որ զեռ պահպանւում է Ջաւախքում՝ այստեղ վերացել է: Միայն մնացել է հարսնացուին լողացնելու սովորութիւնը: Հարսանիքից միքանի օր առաջ ազգական կանայք տանելով իրենց հետ եղածու, իրար հետ խառնուած մեղր ու կարագ՝ գնում են հարսնացուի մօտ և լողացնում նրան:

ՀԱՐՍՆԱՈՒ. — Թագուորին սափրելուց յետոյ միքիչ պարում են և ապա գնում հարսնառ: Մի սկուտեղի մէջ գնում են հարսնացուին տանելու զգեստները — քթեթը — որ սովորաբար լինում են. մի մթանայ (մուշտակ), մի չարդաթ, մի շապիկ, մի գօտի, և մի զոյգ չմոշկ, մէջը չամիչ ածած: Սկուտեղը դնում են մի երիտասարդի գլխին: Բոլոր հարսնեւորները վառած մեղրամոմեր են ունենում ձեռներին. մի երկու հատ էլ մաշալլա են վերցնում (կուպրի մէջ թաթախուած և մի երկար ձողի ծայրին կապած ցնցոտիներ են, որ վառում են իբրև ջահ):

Զուռնա-ղաւալի առաջնորդութեամբ բոլորը դուրս են գալիս և ուղևորուում դէպի Հարսնացուի տունը: Թագուորը, աջ կողմից քաւորը, ձախից փեսաղբէրը, շրջապատուած մականներով՝ առաջ է դնում. նրա առաջ փթեթ տանող երիտասարդը, փթեթը գլխին ղրած պարում է: Տեղ-տեղ կանգնում է Հանդիսաւոր դնացքը, թոյլաշին, — պարի կարգադրիչը — ձեռի երկար ճիպոտով լետ է քշում Հարսնեւորներին և մի կլոր տեղ բաց անում. ապա հրաւիրում է լաւ պարողներին պարել թագաւորի առջև, ուռն կանչել: Վերջապէս հասնում են Հարսնացուի տունը: Զուռնա-ղաւալին կտրում է դռան առաջը և չէ թող տալիս ներս մտնել՝ մինչև որ քաւորից միքանի կոպէկ նուէլ չէ ստանում:

Բացում է դուռը, բոլորը խուժում են ներս: Թագուորը համբուրում է Հարսնացուի հօր և միւս բարեկամների ձեռքերը և քաւորի ու փեսաղբօր հետ միասին կանգնում փեարդայի մօտ¹⁾: Իսկոյն տան մեծը մօտենում է նրան և մի նուէր տալով, խնդրում է նստել: Թագուորը նստում է, իսկ մականները պարում են և պար ածում քթեթ բերողին: Վերջապէս մի ընծայ էլ տալիս են քթեթ բերողին և առնում քթեթը նրա ձեռքից: Ապա բոլորն ընթրում են և ցրւում: Մնում են միայն թագուորը, քաւորը, փեսաղբէրը և միքանի մօտիկ մականներ: Այս միջոցին զոնքանչը նորից հիւրասիրում է թագուորին փլաւով և հաւով, և այս կոչւում է «շնթուկաճաշ» կամ «թաքուն պատառ»:

Քրքեթօռհնանք. — Զաբաթ առաւօտ մականները նորից խմբւում են Հարսնացուի տանը: Քաւորն օրհնում է թագուորի տնից բերուած քթեթը, որի առաջ կանգնած է լինում թագուորը իւր քաւորով ու փեսաղբէրով: Քթեթի վրայ դնում են նաև Հարսնացուի հօր կողմից թագուորին ընծայուելու գօտին և գլխարկը: Երբ օրհնութիւնը աւարտւում է և քաւորն իրաւունքով է հաւաքում՝ քաւորը միքանի կոպէկ նուիրում է Հարսնացուին շորեր հագցնող կնոջը, որպէսզի վերջինս

¹⁾ Սենեակի մի անկիւնը վարագոյրով (փեարդայ) կտրում են հարսին առանձնացնելու համար:

պատառէ Հարսնացուին նուէր բերուած շապկի օձիքը: Երբ Հարսնացուին Հագցնում են՝ հրաւիրում են սկեսայրին, գօտին կապի: Սա էլ միքանի կոպէկ ընծայելով շորեր Հագցնող կնոջը, երեք անգամ ձգում է գօտին Հարսի զլխով և ոտների մօտից վերցնում և ապա նրա մէջքը կապում, կամացուկ խփելով մէջքին և ասելով. «Աստուած մին դոջ տղայ տայ»:

Ապա որդոց տէր մի մարդ բռնելով Հարսնացուի ձեռքից՝ «փեարդից» հանում է նրան և բերում կանգնեցնում է տան մէջ տեղը, [Ժագուորի մօտ: Սրանք երկուսը չոքում Համբուրում են օջախոյ *), ապա բոլորը ուղղւում են դէպի եկեղեցի: Առջևից գնում է քաւորը, մի Հաստ մօմ ձեռին, նրան հետևում է Ժագուորը, Հարսի ձեռը բռնած, իսկ սրա մօտից՝ Հարսնաքուրը:

Ջուռնա-ղաւալը մի կողմից, մակարները միւս կողմից՝ ահագին աղմուկ բարձրացնելով առաջ են գնում: Ամբողջ գիւղը հաւաքւում է դիտելու: Երբ հասնում են եկեղեցի՝ քաւորը միքանի կոպէկ է ընծայում ժամակոչին, որ բաց անի դուռը: Մակարներից մի քանիսը մնում են դռանը, միւսները մտնում եկեղեցի:

Երբ քահանան կատարում է պսակի խորհուրդը և Ժագուորի ու Ժագուհու ձեռքերը միմեանց տալիս՝ Ժագուորը յայտնի կերպով միքանի քսան կոպէկանոցներ է դնում Ժագուհու բուռը: Եւ երբ քահանան գինին տալիս է Ժագուորին խմելու՝ առաջ է գալիս Հարսքույրը, առնում է գինու բաժակը և մնացածը խմացնում է Հարսին:

Պսակի խորհուրդը կատարուելուց յետոյ՝ քահանան խաչը տալիս է Ժաբուորի ձեռքը, իսկ Աւետարանը՝ Հարսի, և հրաւիրում է Հարսնեւորներին խաչհամբոյր դնել Աւետարանի վրայ:

Վերջապէս Հարսնեւորները յետ են դառնում, այս անգամ ուրիշ ճանապարհով անցնելով: Հարսն ու փեսան դարձեալ միմեանց ձեռք բռնած, միահաւասար առաջ են գնում: Ազգա-

*) Առաջները սոյն օրը Ժագուորը շրջում էր իւր ազգականների տները եւ համբուրում նրանց օջախները: Տեսցիւներն էլ նուէրներ էին տալիս նրան:

կան կանայք, Հարս ու փեսան իրենց զոնովն անցնելիս՝ օղի, գինի, ձուածեղ, եղ ու մեղր ե՛ւ՛ զուրս բերում և նրանց հիւրասիրում:

Յոյրը նորից վերադառնում են Հարսի զուռը, ուր Հարսին կրկին փեարսի յետևն են ուղարկում, իսկ իրենք նստում Հաց ուտելու: Սովորաբար յատուցանում են բոլբաշ, բուլղամայ և եախնի: Ճաշից յետոյ Հարսնւորները ցրում են, մնում են միայն մօտիկ ազգականները: Ա.ս միջոցին ցոյց են տալիս օժիտը: Գործում և միջանի զիւղերում օժիտը ցոյց են տալիս միայն փեսայի տանը, երբ արդէն բերուած է լինում:

Թմբկահարը իրերը հատ-հաստ վերցնելով՝ բոլորին ցոյց է տալիս և բղաւում է.

«Թագուորը, Թագուորի մկրներ»:

—Հրամա, պատասխանում են մակաները:

Ասու Հրամա՛նք, ձեզ հրամանք. խնամին Թագուորին ու Հարսին սերին (օիրուն) տուաւ մին գեաբայ, որ եժի պակասը պակասը 10 մանէթ: Տոնը շէն, շէն կենայ:

«Չէն կենայ, շէն կենայ», կանչում են միւսները:

Սովորաբար իբր օժիտ տալիս են.

Մի ձեռք հանդերձ.

Երկու ձեռք սպիտակեղէն.

Մի ներքնակ.

Մի վերմակ.

Երկու բրդէ բարձ.

Ղազմա—այսինքն ճակատին կապելու դրամներ, մօտաւորապէս

4 ռ. արժողութեամբ.

Մի փրդաքող—(չթի վարագոյր).

Վեց զոյգ սմպետան (տոպրակի բերան կապելու թել).

Մի տաշտի մեզար (սիւռոց).

Մի աղաքսակ.

Մի սուփրա.

Մի բակեղաթ (խուրջին).

Մի կարպետ.

Մի գորգ.

Մի պղնձեայ կուժ. մի կոնք, մուշուրբա և այլ պղնձէ անօթներ, որոնց ամենալաւերը ներկայացնում է հետևեալ պատկերը.

Աղնձի, անօթներ.

Օժիտը տեսնելուց յետոյ բարձում են մի ձիու, Հարսնեղ-բօրը նստեցնում վերան և պատրաստում թագուորի տունը գնալու: Հարսի Հայրը, բռնելով իւր աղջկայ աջ ձեռքից՝ տալիս է թագուորի հօր ձեռքը և ասում. «Տար ամանաթգ (աւանդ) իւէրը տես»: Հարսը իսկոյն խոնարհւում է և Համբու-րում սկեսրոջ ձեռքը: Վերջինս շնորհակալութիւն է յայտնում խնամսւն և Հարսին տանում կանգնեցնում թագուորի մօտ: Յետոյ Հարս ու թագուոր խոնարհում, Համբուրում են տան օջախը, և ուղղւում դէպի թագուորի տունը: Առաջից գնում է քաւորը, նրանից յետոյ թագուորն ու փեսադէրը, որոնց հետեւում են Հարսն ու Հարսնքուրը: Այս վերջինս բռնում է թագուորի փեշից, որպէսզի Հարսի և թագուորի միջով ոչ ոք չանց-կենայ, ապա թէ ոչ՝ նրանք կը «կոխուին» (կը կորցնեն այրականութիւնը):

Ճանապարհին ազգականները սեղան են դուրս բերում — գինի, օղի, եղածու, մեղր ու կարագ են հրամցնում, չարդաթ, մահրամայ են ձգում Հարսի գլխին, պարում են և երգում:

Երբ Հասնում են տան դուռը՝ կտրից ընկոյզ են շաղ տալիս. ահագին իրարանցումն է ընկնում մականների և երեխաների մէջ, որոնք աշխատում են միմեանց ձեռքից խլիլել:

Հարսը կանգնում է տան դռան առաջ, որ զարդարուած է լինում կարմիր չարդաթով. սկեսուրը դուրս է գալիս, իւղի պուլիկը ձեռին. Հարսը մի քսան կոպէկանոց է ձգում իւղի մէջ, մի քիչ իւղ հանում և քսում սկեսրոջ ծամերին: Այս ժամանակ սկեսուրը Համբուրում է նրան, օրհնում և ներս հրաւիրում. Հարսը նազ է անում, և սկեսուրը մի նուէր է տալիս և կամ խոստանում: Ապա Հարսը կոտրում է շեմքի առաջ դրուած կաւէ գաւաթը, և այնպէս ներս մտնում՝ Հարս ու թագուոր խոնարհւում Համբուրում են օջախը և ապա Հարսին տանում են նրա Համար պատրաստուած փեարտի կամ կեարտակի յետեւը, ուր նա չէ նստում՝ մինչև որ սկեսուրը մի ընծայ չտայ: Նրա գիրկը տալիս են մի արու երեխայ, որպէսզի նա շուտով երեխայ ունենայ: Հարսի խելօքութիւնը փորձելու Համար՝ կապերտի տակ չմոշկ կամ իշու համետի կտոր են գնում,

և եթէ հարսը հասկանում և վերցնում է՝ նշանակում է որ խելացի է: Նրան շրջապատում են տան փոքրիկները, որոնց նա չամիչ, քսակներ և գուլպաներ է ընծայում:

Այս ժամանակ հարսնաղբէրը օժիտի վրայ նստած սպասում է, մինչև որ մի նուէր են տալիս նրան և ձիուց իջեցնում:

Մի քիչ յետոյ բոլորը ցրւում են: Նոյն գիշերը հարսը քնում է հարսնքրոջ հետ:

Հետևեալ օրը, կիրակի, նորից հրաւիրում են տան մեծերին, որոնց համար ճոխ սեղան են պատրաստում: Ճաշին ընտրում են մի թամադա—սեղանապետ—որին անպայման բոլորը հպատակում են: Սրա առաջարկութեամբ խմում են հետևեալ պարտադիր կենացները.

ա) Բոլոր ննջեցեալների և մասնաւորապէս նորապսակների ննջեցեալների ողորմութասը.

բ) Ջուխտ օջախի—երկու խնամիների—կենացը. «Աստուած էն օժախէն էս օջախին իւէր տայ».

գ) Թագաւորին և թագուհուն կենացը:

Կանչ .—Ճաշից յետոյ սկսւում է կանչը.—Թմբկահարը թմբուկը դնում է տանուտիքոջ առաջ և կանչում. «Քաւորը գայ»:

Նախ քաւորը միքանի բուբլի դնում է թմբուկի վրայ: Թմբկահարը իսկոյն բղաւում է.

Տօնը շէն, շէն կենայ, քաւոր Թիւնին (Յարութիւն) կանչեց (այսքան) մանէթ: Իրան որդուն փոխ ինի:

—Չէն կենայ, շէն, ձայնում են ամեն կողմից:

Երբ բոլոր հարսնեւորները տալիս են իրենց նուէրները՝ գիւղի տանուտէրը հաւաքում է բոլոր փողը, հաշւում, թմբկահարի միջոցով յայտնում բոլորին և յանձնում թագուորի հօրը: Կանչից գոյանում է 50-200 բուբլի գումար:

Հետևեալ օրը թագուորի հայրը, եթէ գոհ է կանչի արդիւնքից՝ հրաւիրում է կանչին մասնակցողներին և հիւրասիրում հացկերոյթով: Ճաշից յետոյ քահանան կատարում է քազմեքացումը, որի միջոցին քաւորը բռնում է թագուորի ու հարսի գլխին իւր թուրն ու պատեանը խաչաձև:

Նոյն երեկոյին նորապսակները առագաստ են մտնում: Հարսըն-
քուրը պատրաստում է անկողինը և մօտը մեղր ու զինի դնում:
Իբրև կուսութեան ապացոյց՝ սաւանը խտուութեամբ չէ պա-
հանջւում, որովհետև աղջկան շատ փոքրահասակ ամուսնաց-
նելով՝ բոլորովին վստահ են *):

Երեքշաբթի օրը քեալլափաջա են եփում և առանձնապէս
կանանց հրաւիրում: Ճաշից առաջ հարսը մինի առաջնորդու-
թեամբ առաջ է գալիս և համբուրում բոլոր կանանց ձեռքե-
րը, և սրանք գովում են նրան, որ կոյս է մնացել և օրհնում
են: Յետոյ հարսի չմոշկը դնում են մէջտեղ և բոլոր հրաւիրեալ-
ները դրամներ են ձգում նրա մէջ, որը տալիս են հարսին:
Միքանի տեղեր էլ մի խնձորի վրայ են շարում դրամները և
աշնպէս տալիս:

Նոյն երեկոյեան նորահարսը ջուր է տաքացնում և բոլոր
տնեցիներին ոտները լուանում, սկսելով սկեսարից և վերջացնե-
լով ամենափոքր տէգրով: Նախ լուանում է աջ ոտը և ապա
ձախը: Ամեն մինը միքանի կոպէկ են ձգում տաշտի մէջ՝ իբր
նուէր հարսին:

Չորեքշաբթի առաւօտ հարսը վաղ վեր է կենում, բակը
աւելում, աղբը մի անկիւնում հաւաքում և չմոշկի մինը վե-
րան դնում: Երբ սկեսուրը վեր է կենում՝ գովում է հարսի ջա-
նասիրութիւնը և միքանի կոպէկ ձգում չմոշկի մէջ, որ հար-
սը վերցնէ և աղբը տանի թափէ: Այնուհետև սկսում է սո-
վորական կեանքը: Մի երկու շաբաթից յետոյ հարսի մայրը,
առնելով միքանի ֆուստ սապոն, մի սանր, մի հայելի, օսա-
շոր (ուսաշոր), թել, ասեղ, ճաղեր, միքանի գաթայ, մի
երկու խաշած հաւ և հարսի հին շորերը՝ գալիս է խնամոնց
տուն «գրլիւլըվայ»: Այստեղ նա առաջին անգամ լուանում է
հարսի գլուխը, մազերը սանրում և օրհնում:

*) Հարսը կոյս լինելիս մի արխալուղացու են նուիրում հարսնեղբօրը,
իսկ եթէ կոյս չէ, չեն տալիս եւ չանդիմանում են:

Ծ Ա Ն Ս Ը

Սովորաբար աղջկա՝ կողմից շատ քիչ ծախս է լինում, իսկ տղայի կողմից ծախսը մօտաւորապէս այսքան է լինում.

ա) Նշանդրէքին.

Մի ոջխար	3— 5 ռ.
Մի գլուխ շաքար	6— 6 ռ.
Մի ֆունտ թէյ	1— 2 ռ.
Մրգեղէն	2— 3 ռ.
Օղի և գինի	10—15 ռ.
Եախա	

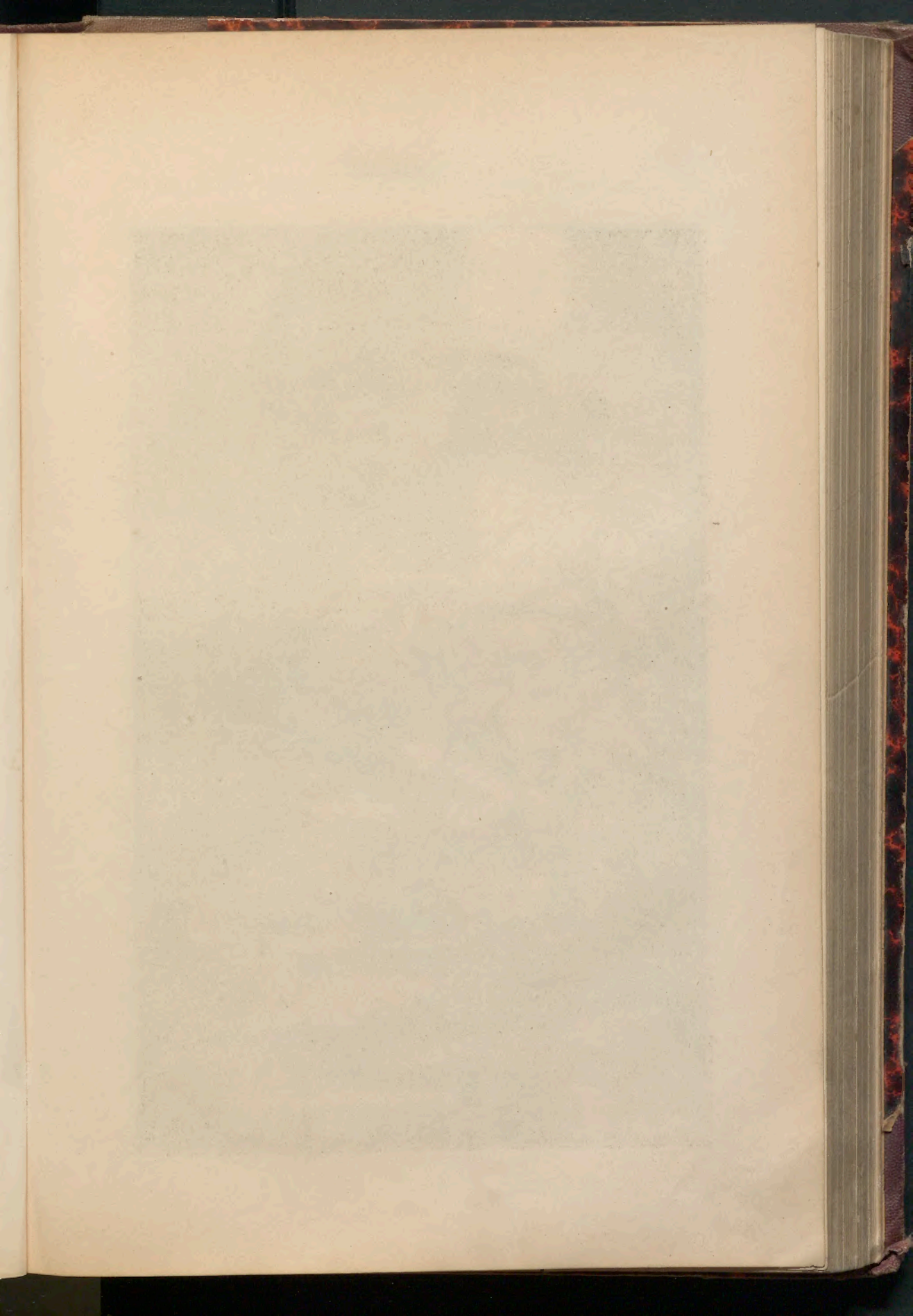
բ) Տարուալ ընթացքում

Հարսնացուին նուէրներ 10—15 ռ.

գ) Հարսանիքին

Մի եղ կամ մի ոջխար	3— 15 ռ.
Դինի	25— 60 ռ.
Օղի	10— 30 ռ.
Մի մոթալ պանիր	4— 6 ռ.
Հաց	10— 15 ռ.
Թէյ և շաքար	5— 7 ռ.
Ճընհապահ	20—120 ռ.
Հարսին զգեստ	30— 75 ռ.
ԱթուաՀաս	6— 8 ռ.
Եկեղեցուն	1— 1 ռ.
Քահանային	5— 8 ռ.
Մանր ծախսեր	15— 20 ռ.

Ընդամենը՝ 166—411 ռ.

Տ Ղ Ա Յ Ե Ր Ք Ե Ի Կ Ն Ո Ւ Ն Ք .

Ջանգեգուրի շրջանի Հայ կանանց դաշտանն ընդհանրապէս սկսում է 14—15 տարեկան հասակում, և արինահոսութիւնը տևում է 3—8 օր: Այս միջոցին միայն հարուստներն են շոր կապում, մինչդեռ աղքատները ոչինչ չեն անում: Առաջինները օրական մի կամ երկու անգամ էլ լուացւում են և շորը փոխում:

Կերակրի և կենցաղավարութեան մէջ մի առանձին փոփոխութիւն չէ լինում այս ժամանակ: Աշխատանքն էլ նոյնն է մնում, միայն մի քանի բաներ, ինչպէս խմոր հունցել, հաց թխել, խնոցի հարել, չեն թոյլ տալիս անելու, մեղք համարելով, որովհետև այդ միջոցին նա անսուրբ է համարւում, և հաղորդութիւն առնելու էլ իրաւունք չունի:

Եթէ դաշտանն ուշանում է՝ սովորաբար ոչ մի միջոցի չեն դիմում, քանի որ օրն էլ միտները չէ լինում: Բայց պատահում էլ է, որ լողանում են:

Ամլութիւնը աստուածային պատիժ է համարւում, ուստի և ամուլ կիներ համարւում է մեղաւոր, որի պատժառով էլ դատապարտուել է այդ պատժին: Ամուլ կանայք էլ ոչ միայն որդի ունենալու ցանկութեամբ, այլ և այդ նախատինքից ազատուելու տենչով դիմում են սրբերի միջնորդութեան, ուխտ գնալով առաւելապէս Ծիծեռնավանք, Տաթև, Լաստ, Պարոն-Պիժ և այլն: Զատերը պնդում են, թէ սրբերը կատարել են իրենց խնդիրը, տալով որդիներ, որոնց վրայ միշտ մի նշան է լինում: Բայց երբ ուխտագնացութիւնը չէ օգնում՝ այն ժամանակ դիմում են հետևեալ միջոցներին.

1). Սպանած գալլի ծնօտներից թել են կապում և միջից երեք անգամ անցնում:

2). Նոր փորած և դեռ ննջեցեալը մէջը չդրած գերեզմանի վրայով երեք անգամ ցատկում են:

3). Սպանուած մարդու գերեզմանի վրայ կանգնած՝ իրենց ձեռներին ու ոտներին ջուր են ածում և միգում:

4). Առաջին անգամ տղաքեր կնոջ տան կտրին ծածուկ միգում են:

5). Երկու ուրբաթ և մի չորեքշաբաթ, կամ երկու չորեքշաբաթ և մի ուրբաթ օր եօթը քար դնելով իրենց տակը՝ լողանում են:

Երբ առաջին անգամ զգում են իրենց յղի լինելը՝ սաստիկ ուրախանում են, և մինչև անգամ ուխտում են, որ եթէ որդի ունենան՝ «օխտը շէն ման կեան, դռներան մատաղ հըվըքելա»:

Սկզբում ամաչելով՝ յղուծիւնը թաքցնում են տան աւելի հեռու անդամներից և կենցաղավարութեան մէջ ոչ մի վուփոխութիւն չեն մտցնում, բայց լետոյ, երբ արդէն յայտնի է լինում՝ սկսում են թուլթուլիկ (արձակ) շորեր հագնել, թթու կերակրներ, մրգեղէն պահանջել, աշխատանքից խուսափել. սակայն շատ քիչ կեսուրներ այդպիսի հարսերի նազերը տանում են: Զատ-շատերը ստիպուած են լինում սովորական կարգով աշխատել նոյն իսկ մինչև ծննդեան օրը և սահմանափակել իրենց ցանկութիւնը:

Երբ մօտենում են երկունքի օրերը՝ յղի կանայք շտապում են հաղորդուել, որովհետև «համբուրելու են մահուան դռնից», և ով գիտէ, կենդանի են մնալու, թէ ոչ:

Երկունքի ժամանակ յղի կնոջը առանձնացնում են մի սենեակում, սեան լետւը, և տան կանայք, տատմէրի հետ միասին, շրջապատում նրան: Սովորաբար հրաւիրում են նաև ծընընդկանի մօրը, եթէ միայն նա ևս յղի չէ:

Եթէ ծնունդը դժուար է լինում՝ կանայք և մանաւանդ տատմայրն աշխատում են թեթեւացնել՝ ոտիպելով ծննդկանին՝ փչել մի շիշի մէջ, մի քիչ ման գալ:

Երբ ուշագնաց է լինում՝ ահագին աղմուկ բարձրացնելով, հրացան արձակելով և երեսին ջուր սրսկելով աշխատում են ուշքի բերել: Քաւորին էլ հրաւիրում են, որ փէշով ջուր տայ:

Եթէ այս միջոցները չեն օգնում, հասկանում են, որ սա-

տանաները հաւաքուել են և կամենում են ծննդկանի լեարդը հանել տանել: Ուստի և աշխատում են սատանաներին խաբել — վերցնում են այժի լեարդ և հերդիկից դուրս նետում: Սատանաներն էլ խաբուելով՝ առնում են լեարդը և հեռանում:

Երբ հասնում է ծնելու ժամը, ծննդկանին չոգեցնում են գետինն, մի քիչ չոր խոտ ձգելով, և այս դրութեան մէջ ծրնում է երեխան: Նորածինը առնում դնում են մի մաղի վրայ, ընկերքը դանակով կտրում, և տանում շեմքի տակ, կամ մի ուրիշ տեղ խորը թաղում, որ մի գուցէ շները հանեն և ուտեն: Յետոյ մինչ ծննդկանը դեռ մնում է խոտի վրայ պառկած՝ տատմէրը լողացնում է երեխային, վերան աղ ցանում, բալուղում և գիրկն առած տանում կտրովը պտոյտ տալիս, դարձնում դէպի արեղակը, աղօթում և ապա իջնում, երեխայի կրկին մաղի վրայ դնում: Ապա ծննդկանին մէջքից ներքև լուանում է, անկողնում պառկեցնում և երեխային նրա աջ կողմը դնում:

Այս անելուց յետոյ՝ տատմէրը վազում է մօտիկ ազգականներին «աչքիլուսանք», աւետում է նրանց երեխայի ծնունդը և մի քանի կոպէկ կամ ձու նուէր ստանում:

Ընդհանուր և մեծ ուրախութիւն է տիրում՝ երբ նորածինը արու է լինում. մինչդեռ աղջիկ լինելիս՝ եթէ ոչ տըլըրում՝ գոնէ չեն էլ ուրախանում, և բոլորն էլ ասում են. Աստուած գլխին էլ մին տղայ տալ:

Լուրն առնելով՝ ազգականներն ու հարևանները շտապում են ծննդկանին տեսութեան, բերելով իրենց հետ «ծննդկագաւաթ», որ բաղկանում է եղածուից, եղ ու մեղրից, և այլն:

Այս միջոցին ծննդկանը, նրա հետ և ամբողջ տունը անսուրբ են համարւում, ուստի և՛ դատում են ծննդկանի բաժակը, ափսէն, գզալը և այլն և չեն թոյլ տալիս, որ սա որևէ բանի դիպչի: Քահանային էլ հրաւիրում են, որ գայ տունը փարատէ: Եւ որովհետև կինը անսուրբ է և չարերը հեշտութեամբ կաբող են նրան խփել՝ ուստի պահպանութեան համար նրա բարձի տակ դնում են Նարեկ, սուր, դաշոյն և այլն, իսկ կրծքին և տեղաշորին ասեղ են շուլուղում:

Առաջին օրը ծննդկանին տալիս են կինամոնով պատրաստուած թէյ և եղածու, իսկ նորածնին շատ անգամ կաթ չեն տալիս, որպէսզի համբերող լինի:

Երկրորդ օրը տատմէրը լողացնում է երեխային, աղից հանում, բալուլում և կրկին դնում մօր աջ կողմը, որովհետև աջ կողմում գտնւում է բարի հրեշտակը, մինչդեռ ձախում՝ չար հրեշտակը: Այնուհետև միայն երկու օրը մի անգամ են լողացնում երեխային, և օրը երկու անգամ բալուլը փոխում:

* * *

Մկրտութիւնը կատարւում է ծննդեան 3—7 օրը: Տատմէրը տանելով քաւորին մի ափսէ փլաւ, վերան մի խաշած հաւ զրած՝ հրաւիրում է գալ երեխան կնքելու: Նա էլ մի քանի կոպէկ և կամ ձու, աղ է տալիս տատմօրը նուէր: Որոշեալ ժամին քաւորը վերցնելով կէս արշին կտաւ, (որ անց են կացնում երեխայի գլուխը և կոչւում է կնկուղ), ինչպէս և մի արշին չիթ, կամ թաւշեայ կտոր և կամ մի «եայլուխ» գնում է եկեղեցի: Տատմէրն էլ երեխային, երբեմն մի քանի բարեկամ կանանց հետ, տանում է եկեղեցի, ուր քահանան կատարում է մկրտութեան խորհուրդը: Սովորաբար քահանան ինքն է ընտրում երեխայի անունը և շատ քիչ դէպքերում իրենք ծնողներն են որոշում:

Երեխային տալով քաւորի գիրկը, քահանան շուրջաւոր ձգած, շարական ասելով՝ բերում է տուն, ուր հաւաքուած են լինում բարեկամ տղամարդիկ և կանայք: Այտեղ, ծննդկանի կողքին դնում են մի մաղ, վերան մի հաց ձողւա՞ և երեխան դնում վերան: Երբ քահանան աղօթքը վերջացնում է՝ քաւորը վերցնում է երեխային և տալիս ծննդկանին: Սա էլ խոնարհւում, համբուրում է քաւորի ոտը, յետոյ բալուլը և վերցնում երեխան, դնում իւր աջ կողմում: Իսկ քահանան առաջարկում է Աւետարանը համբուրել և խաչհամբույր ձգել: (Այս միջոցին հանդիսականներից մի քանիսը հեռանում են, որ խաչհամբույր չտան):

Անմիջապէս տղամարդիկ առանձին հացի են նստում: Մա-

տուցանում են 2—3 տեսակ կերակուր: Յատուկ այս դէպքերի համար որոշուած կերակրներ չկան: Հացից յետոյ տղամարդիկ բարեմաղթելով նորածնին և նրա ծնողաց երկար կեանք և երջանկութիւն՝ ցրում են: Այնուհետև կանայք են նստում հաց ուտելու:

Եթէ նորածինը առջինեկ է՝ քաւորին մի արխալուղացու ընծայ են տալիս. սա էլ ծննդկանին է մի բան նուիրում:

Չորս օրից յետոյ նորից գալիս է տատմէրը և երեխային մեռոնջրից հանում—լողացնում է նրան մի մաքուր ամանի մէջ և ջուրն ածում օջախը կամ թոնիրը, իսկ, եթէ շատ է՝ նաև դետը: Լողացնում է նոյնպէս ծննդկանին, մեռոնջրից խառնելով՝ նրան լողացնելու համար տաքացրած ջրի հետ: Յետոյ իբր վարձ ստանում է հնգական ֆունտ աղ ու ալիւր, 2—3 ֆ. ձաւար, մի ֆունտ բրինձ, և գուցէ մի քանի կոպէկ, շնորհակալ է լինում տնեցիներից և գնում: Տատմէրին տուածները նախապէս պտտեցնում են ծննդկանի գլխով:

Մեռոնջրից հանելուց յետոյ առաջին անգամ դնում են օրօրոցում, որի կամարից կապում են զանազան ուլունքներ, երեխային չարերից և չար աչքից ազատ պահելու յուսով, և մի քանի վէզեր ու խաղալիքներ, երեխային զբաղեցնելու նպատակով:

Այնուհետև ծննդկանը մի քանի օր ևս պառկած է մնում. ապա վեր է կենում և սկսում է զբաղուել տնային գործերով, սակայն զգուշանում է արև տեսնելուց, որ տևում է 3 շաբաթ՝ եթէ նորածինը աղջիկ է, և 4 շաբաթ՝ եթէ տղայ: Այս ժամանակամիջոցն անցնելուց յետոյ, ծննդկանը լողանում է՝ այդ նպատակով պահած մի սրուակ մեռոնջուր խառնելով ջրի հետ, և ապա թէ դուրս է գալիս, նայում է արեգակին և խաչակնքում:

Երբ ծննդուց յետոյ առաջին անգամ նա գնում է աղբիւրից ջուր բերելու՝ մի շամփուր է ձեռն առնում, և ցորեն ու բրինձ ածում աղբիւրի ակը:

Երեխայի խնամատարութիւնը ամբողջովին մօր վերայ է թողած: Նա է կերակրում նրան իւր ստինքով 2—3 տարի:

Իսկ եթէ նա կաթ չէ ունենում՝ գործ է ածում կովի կաթը, հետը փոքր ինչ շաքար խառնելով: Ոմանք էլ ոչխարի կաթ են գործ ածում, հետը մի քիչ ջուր խառնելով:

Երբ ուզում են երեխային ծծից կտրել՝ ցեխ, կամ կուպր են քսում ստինքին, որպէսզի երեխան զգուի, և այս ժամանակ շարունակ մրգեղէն են տալիս նրան:

Առաջին ատամները հանելիս «կեղքահատիկ» են անում: — Խաշած ցորենի հետ խառնում են շաքարեղէններ և ածում երեխայի գլխին: Այս միջոցին երեխայի առաջ մի դանակ և մի սանր են դնում գուշակութեան համար, ինչպէս Սիսիանում. եթէ երեխան առաջ դանակը վերցնէ՝ գուշակում են, որ եղբայր է ունենալու, իսկ եթէ սանրը՝ քույր:

Որպէսզի երեխան շուտով ոտք ելնէ՝ մի փայտ են տնկում և վերան մի ուրիշ փայտ անց կացնում, այնպէս որ պտոյտ գայ. յետոյ երեխային բռնել են տալիս այդ փայտից և պտոյտ ածում: Բայց եթէ այդ չէ օգնում և երեխան երկար ժամանակ ոտք չէ ելնում՝ նրան տանում են Ծիծեռնավանք, Ագռաւի քարի առաջ մոմ վառում, մի մեխ կամ մի ձու դնում քարի տակ և երեխայի ոտներին ջուր ածում:

Լուսնոտ երեխային տանում են բոյաճու (կտորեղէն ներկող) խանութը, մի վառած մոմ տալիս ձեռքը և ստիպում նայել ներկի կարասի մէջ: Այս միջոցին բոյաճին էլ աղօթում է, և երեխան, ասում են, լաւանում է:

Երբ երեխան կոխւում է, այսինքն լղարում և նուազում է՝ նրան անց են կացնում սպանած գայլի ծնօտներից կապած կաշու միջով:

Նոյն նպատակով չորեքշաբթի, ուրբաթ և կիրակի օրերը երեխային տանում են անճաշակ մեռնողի գերեզմանի մօտ, բռնում են նրան այն տեղերում, որտեղ ննջեցեալի ոտներ, գլուխը և սիրտն են ընկնում, և երեքական անգամ ջուր են ածում երեխայի գլխին:

Եւ կամ երեխային բռնում են սատկած շան կամ կատուի վերայ և գլխին ջուր ածում:

Երեխայի փորը ցաւելիս՝ տրեխի բողը նրա սրտի մօտ

բռնած երեք անգամ կապում են և արձակում: Սա կոչւում է «գոլինջ»:

Եթէ երեխան լալկան է՝ կրծքին սատկած իշի կաշի են դնում:

Եթէ երեխան քուն չէ լինում՝ օձի շապիկ են դնում նրա քարձի տակ:

Հ Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

Զանգեղուրում ընտանեկան կեանքը շատ չէ տարբերւում Միսիանի ընտանեկան կեանքից. միայն այստեղ «նահապետական գերդաստանը» աւելի արագութեամբ է քայքայւում, տեղի տալով «ընտանիքին»: Այս քայքայուող, նահապետական գերդաստանի մէջ այլևս չէ թագաւորում նախնի սէրն ու համերաշխութիւնը: Հայրը թէև համարւում է գերդաստանի մեծ, թէև նա կատարեալ իրաւունք ունի գերդաստանի իւրաքանչիւր անդամի և բոլոր ստացուածքի վրայ՝ բայց այժմ նա շատ դէպքերում ստիպուած է գործ գնել իւր այդ իրաւունքները, կամաւ կուրանալ և խլանալ, որովհետև գերդաստանի անդամները այլևս նախնի հնազանդութիւնը չեն ցոյց տալիս. ինքնուրոյն և ազատ լինելու ձգտումը այժմ շատ վաղ է զարգանում գերդաստանի փոքր անդամների մէջ, մանաւանդ երբ սրանք միջանի տարի պանդխտական կեանք են վարում:

Միևնոյն բանն է և գերդաստանի մօր վերաբերութեամբ: Թէև նրա մէջ է կենդրոնանում տան ներքին կառավարութիւնը, թէև նրա ձեռին են տան բոլոր բարիքների բանալիները, թէև նա է կոչուած հրամայելու, զործի դնելու հարսներին ու աղջիկներին՝ բայց և այնպէս շատ բաներում նա այժմ ստիպուած է զիջել իւր հարսներին և նրանց խօսքովը նստել կանգնել:

Այսպիսի գերդաստանում կեանքը հետևեալ կերպով է ընթանում:

Առաւօտը վաղ, արշալուսին, փոքր հարսը վեղ է կենում և սափորն ուսին գնում է աղբիւրից ջուր բերում. ապա աւելում է բազր, անասունների աղբը ձեռքով շաղախում, «քեարմա» (քակոր) շինում և խփում պատերին: Յետոյ լուացւում է և գնում սկեսուրին արթնացնում, շորերը հագցնում, ձեռին ջուր ածում, որ լուացուի, ապա մի ներքնակ է ձգում և ճախարակը մօտը դնում, որ նստի մանէ: Պառաւը երեսը լուանալուց յետոյ դառնում է դէպի արևելք և ցած ձայնով աղօթում, ապա միքանի անգամ խաչակնքւում և նստում ճախարակ մանելու: Անմիջապէս փոքր հարսը սկեսրայրի շորերն է տալիս և օգնում նրան հագնուելու. յետոյ նրա ձեռին ջուր ածում, երեսսրբիչ մատուցանում, և երբ նա սրբւում է՝ առնում է երեսսրբիչը, համբուրելով սկեսրայրի ձեռքը:

Այս միջոցում գերդաստանի միւս անդամներն էլ վեր կացած են լինում, միշտ կանայք տղամարդկանցից առաջ: Իսկոյն փոքր հարսը հաւաքում է բոլորի անկողիները և աւելում սենեակը:

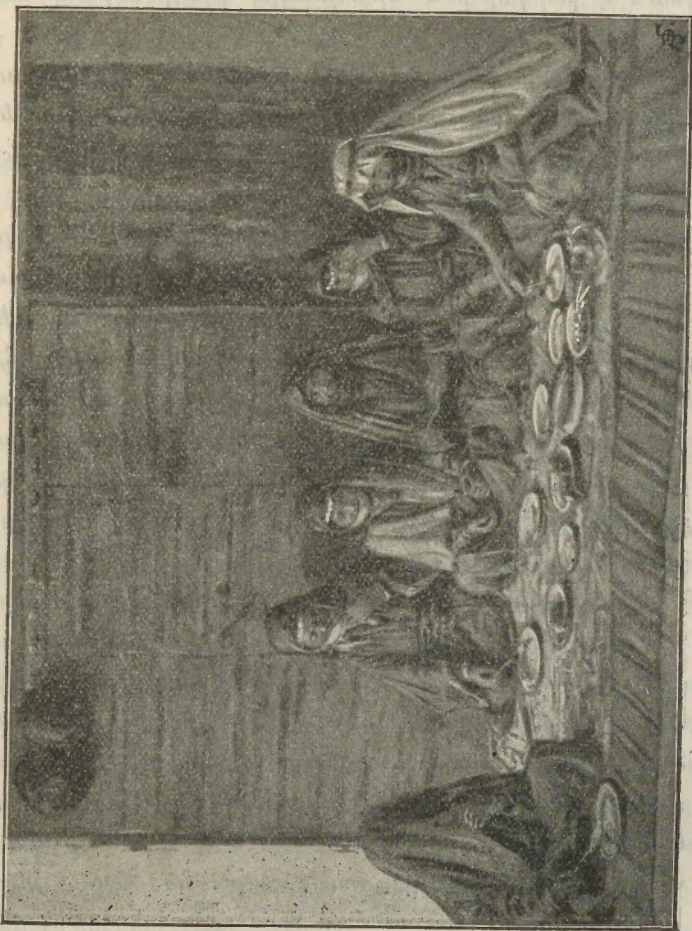
Տղամարդիկ, եթէ ձմեռ լինի՝ անմիջապէս գնում են դոմ, անասուններին դարմանելու, իսկ եթէ ամառ՝ մի-մի բաժակ օղի են խմում, մի կտոր հաց ու պանիր գնում գրպանները և գնում հանդը աշխատելու:

Միքիչ յետոյ սկեսուրը պատուիրում է մեծ հարսին՝ մի տեսակ կերակուր եփել, որ սովորաբար լինում է՝ կարտոֆիլ, մաշ, (լոբի), քշովան (քաշովի փլաւ), մսով բոգբաշ, փլաւ, հելատ (թանով սպաս), կաթնաւ (կաթնով սպաս) և այլն:

Փամը 8-9-ին կերակուրը պատրաստ է լինում, և փոքր հարսը տղամարդկանց համար «հաց է դնում» — գետնին սրփռում է մի սփռոց, հացեր, գդալներ շարում, մի շոր էլ մի անկիւնը դնում՝ ձեռները սրբելու համար:

Նախ տան մեծը նստում է «հացի գլուխը», այսինքն սեղանի վերի, պատուաւոր ծայրը, յետոյ տղամարդիկ և երեք տարեկանից բարձր արու երեխաները՝ աւագութեան կարգով: Երբեմն գերդաստանի մայրն էլ է նստում ամուսնու և որդիների հետ հաց ուտելու, սակայն նրանցից միքիչ հեռու, և ուտելիս էլ

շալը միքիչ առաջ է քաշում և դէպի յետ դարձած ուտում, ամօթ համարելով ուղղակի նրանց ներկայութեամբ հաց ուտելը. նա սովորաբար հարսների հետ է հաց ուտում: Տան ծառան էլ տղամարդկանց հետ միասին է նստում: Փոքր հարսը մատուցանում է կերակուրը կամ մի մեծ ամանով, որի միջից

բոլորն էլ ուտում են, և կամ իւրաքանչիւրին առանձին ափսեօժե

Ամառը տղամարդիկ սովորաբար հանդումն են հաց ուտում, և միշտ փոքր հարսն է նրանց հաց տանողը:

Տղամարդկանցից յետոյ հաց են ուտում կանայք: Մովորաբար սկեսուրը նստում է ամենալաւ տեղը, նրան շրջապատում

են հարսները, իսկ փոքր հարսը նստում է փոքր ինչ հեռու, մի անկիւնում, կարմիր չարդաթով քողարկուած: Հաց ուտելիս՝ հարսները ձեռով բռնում են երեսի մօտ լաջակից և միքիչ առաջ քաշում, որպէսզի սկեսուրը չտեսնէ, թէ ինչպէս են նրանք պատառը բերանները տանում: Իսկ փոքր հարսը փոքր ինչ քարձրացնում է չարդաթը և նրա տակից դդալը բերանը տանում:

Հացի ժամանակ փոքր հարսն է ծառայում, հացից յետոյ էլ նա է ամանները հաւաքում, լուանում: Սկեսուրը դարձեալ նստում է ճախարակը մանելու. աւագ հարսը սանտերքով բուրդ է գլում և կամ ճախարակ մանում *): Երկրորդ հարսը, որ արդէն կովերը կթած է լինում՝ զբաղւում է կար ու կարկատանով: Միւսները, եթէ կան՝ կապերտ, գորգ, գուլպա են գործում և այլն: Առհասարակ կանայք կատարում են հետեւեալ աշխատանքները. — եւեխներին խնամել, կերակուր եփել, հաց թխել, ճախարակ մանել, շալ, գուլպայ, կապերտ, գորգ գործել, լւղ, պանիր շինել, կարել, կարկատել, ջուր բերել, կարտոֆիլ, լոբի ցանել, պտուղներ, նոյնպէս և կարտոֆիլ, լոբի, կանաչեղէն քաղել, քաղհանք անել, քալոր շինել, խուրձ կրել, վալը կալսել, և այլն:

Իսկ տղամարդիկ — վար անել, հունձ անել, փայտ բերել, կոտրել, թրիք քցել, անասունները զարմանել, բեռնակրութիւն անել, տրեխ կարել: Վան և արհեստներով պարապողներ:

Պէտք է ընդհանրապէս ասել, որ թէ տղամարդիկ և թէ մանաւանդ կանայք շատ աշխատասէր են: Հաղիւ է պատահում, որ կիներ պարապ մնայ թէ փողոցում, թէ մինի մօտ հիւր եղած միջոցին՝ նա գուլպա է գործում և կամ կար անում:

Կէսօրին նորից հաց են ուտում, բայց այս անգամ կերակուր չէ լինում, այլ պանիր ու հաց կամ հաց ու պեխի, ճրթթրթր (աղը զրած ճակնդեղ) և այլն:

Նոյն աշխատանքները շարունակւում են մինչև երեկոյ: Արբ հնչում են եկեղեցու զանգակները՝ փոքր հարսը նորից ա-

*) Ճախարակ մանելը կազմում է սկեսուրի եւ աւագ հարսի արտօնութիւնը. միւս հարսները իրաւունք չունին մանելու:

աելում է տունը և կրակ անում. մեծ հարսը սկեսուրի հրամանով մի, երբեմն էլ երկու տեսակ կերակուր է եփում:

Երբ տղամարդիկ վերադառնում են հանդից և կամ, եթէ ձմեռ է, կերակրում են անասուններին՝ նոյն կարգով նստում են հաց ուտում, և եթէ ամառ է՝ անմիջապէս պառկում են քնելու. իսկ ձմեռները բոլորում են քուրսու շուրջը և միքիչ զրոյց անում: Տան մեծը նստում է ամենալաւ տեղը, ուր, դուռը բաց անելիս, քամի չէ փչում. նրա մօտ նստում են որդիները՝ աւագութեան կարգով. կանայք՝ միքիչ հեռու: Ճրագկալին դնում են քիւրսու վրայ, որպէսզի աւելի բարձր լինի. իսկ ճրագկալի վրայ վառուում է ճրագը սև նաւթով: Հարուստները լամպ են ունենում, ուր կախում են քիւրսու վերեւից:

Խօսում են միայն տղամարդիկ, որովհետեւ կանայք տղամարդկանց ներկայութեամբ իրաւունք չունին խօսելու: Բացի զրանից՝ հարսները հարսնութիւն են անում—չեն խօսում—սկեսրայրի և մեծ տէգրերի հետ մինչև մահ, սկեսուրի հետ՝ առնուազը տաս տարի, (բացի առաջին հարսից, որ նրա անձնափոխանորդն է համարւում, և հարսնութիւն է անում մինչև երկրորդ հարս բերելը): Փոքր տէգրերի և տալերի հետ՝ կէս տարուց մինչև չորս տարի: Երբ հարկ է լինում խօսելու՝ զիմում են միմիկայի, կամ փոքր տալի միջնորդութեան և կամ ցածր, բայց լսելի ձայնով իրենց ասելիքն ուղղում են փոքր երեխաներին, որոնք երբեմն թոթովել անգամ չեն կարողանում: Բայց հարսները խօսում են միմեանց հետ, միայն ոչ սկեսուրի և կամ մեծ հարսի ներկայութեամբ, որովհետեւ բացի սկեսուրից մեծ հարսի առաջ էլ հարսնութիւն են անում:

Երբ հասնում է քնելու ժամը՝ փոքր հարսը ձգում է անկողինները զետնին, նախապէս թաղիքներ ձգելով: Թոռնրի մօտ, ամենալաւ տեղը ձգւում է տան մեծի և նրա կնոջ անկողինը, սրա մօտ աւագ որդուներ և ալլն, այնպէս որ մինչև անգամ այստեղ էլ աւագութեան կարգը պահպանւում է:

Նախ հանում է տան մեծը, երբեմն աղօթքներ շշնջալով. նրան օգնում է փոքր հարսը, հանելով շորերը և յետ անելով տրեխները: Նրանից յետոյ հանւում է աւագ որդին, յետոյ մի-

սը. և քանի որ աւագը չէ պառկել՝ կրտսերը իրաւունք չունի պառկելու: Երբ արական սեռի բոլոր անդամները պառկում են՝ նոր սկեսուրը փոքր հարսի օգնութեամբ սկսում է հանուել և պառկել ամուսնու մօտ: Յետոյ միւս հարսներն են պառկում, դարձեալ աւագութեան կարգով: Առհասարակ կանայք պառկում են իրանց ամուսինների հետ միեւնոյն անկողնում, և եթէ միայն մի երեխայ ունին՝ նրան էլ իրանց մօտ են առնում, իսկ եթէ երեխաները շատ են՝ սրանց համար իրանց անկողնի մօտ յատուկ մի անկողին են ձգում և բոլորին միասին պառկեցնում: Բոլորից յետոյ փոքր հարսը հանգցնում է ճրագը և զգուշութեամբ հանուելով՝ պառկում ամուսնու մօտ՝ տան ամենահեռու անկիւնում:

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ա Կ Ա Ն Դ Ե Ղ Ե Ր ¹⁾:

Ականջացաւ.—Միքանի ձուի դեղնուց մի պղնձէ ամանով թեք կերպով դնում են կրակի վրայ: Դեղնուցից յառաջանում է իւղ, որ ապակեայ սրուակի մէջ ածած պահում են, և հարկաւոր միջոցում 4—6 կաթիլ ածում են ցաւոյ ականջի մէջ:

Նուռը տաք մոխրի մէջ խորովում, միջից կիսում և տաք տաք դնում են ցաւոյ ականջի վրայ:

Ծխախոտի ծուխը փչում են ականջի մէջ, որ ցաւը դադարի: Ակունջի շարաւ: Երբ ականջից շարաւ է հոսում՝ ասում են ականջը ծնել է: Հին ժամանակներում այդպիսի դէպքերում ականջների մէջ մեռոն էին կաթեցնում:

Ամուրուքիւն.—Զիբը կոնաձև կտրելով՝ դնում են նստատեղիում:

Այրուածք.—Սպիտակ հողը ջրով շաղախում և դնում են այրուած տեղի վերան:

Խորոված կարտոֆիլը մանրելով դնում են այրուած տեղի վրայ:

Աչխացաւ.—Եթէ աչքը կարմրել, արիւնով լցուել է՝ ոչխարի սպիտակ թուքից մի կտոր դնում են աչքի վրայ և մի քանի անգամ փոխում:

¹⁾ Բացի իմ հաւաքածից օգտուել եմ նաև պ. Տէր Գեորգեանի իմ խնդրով հաւաքած դեղերից և բժ. պ. Գեղեվանովի „Заврезырскіѣ уѣздѣ... въ медицинскомъ отношеніи“ աշխատութիւնից:

Կապուտ քարը (МѢДНЫЙ КУПОРОСЪ) այրելով և փոշիացնելով լուծում են ջրի մէջ և կաթեցնում ցաւող աչքի մէջ:

Կծու-խոտ բոյսի արմատը եփում են և նրա ջրի մէջ բամբակ թաթախում և չորացնում են. ապա այդ բամբակը թրջում են կնոջ կաթի մէջ և դնում ցաւող աչքի վրայ:

Խորոված ձուկն երկու կտոր անելով՝ շիբի (КВАЦЫ) մանրունք Կեն ցանում վերան և բամբակով դնում ցաւած աչքի վրայ:

Ասամնացաւ.—Փայտէ գդալի կոթը տաք մոխրի մէջ սաստիկ յոսքացնում և դնում են ցաւող ատամի վրայ:

Մելսակը ձեծում, ցանում են բամբակի վրայ և դնում ցաւող ատամի վրայ:

Սխտորը ձեծում են, հետը աղ և խոզի ճարպ խառնում և դրնում ատամի վրայ:

Եթէ երեսն ուռչում է՝ գարու ալիւրից եփած խաշիլը տաք տաք քաշում են մի շորի վրայ և դնում այտին:

Արիւնհոսութեան դէմ գործ են ածում. վառած շորի մոխիր, Կենդանիների աղը, ջրով կամ մէզով թրջուած:

Բարակացաւ.—Մեծ քանակութեամբ իշի կաթ են խմում:

Բերանի բորբոսում.—Պղպեղի փոշուց մի թէչի գդալի չափ ածում են մի բաժակ ջրի մէջ և նրանով բերանը ողողում:

Բոր.—Սխտորի գլխով տրորում են չորացած բորը:

Գլխացաւ.—Գինու թունդ քացախով տրորում են գլուխը:—Սխտորը ձեծում են, աղ ցանում, վերան թունդ քացախ ածում և կապում ճակատին:—Թթու դրած վարունկը կիսում, դնում են ճակատին:

Գորսնուկ.—Օձի կաշու մի կտոր են տալիս ընդունելու:

Երեսի դեղին վերք.—Առաւելապէս փոքր երեխաներին է պատահում.—Նռան կծեպը կամ դեղին ներկած բրդի թելը այրում են, մոխիրն ձէթով շաղախում և դրանով օծում վերքը:

Խաւարցի.—Առաւելապէս երեխաներին է պատահում. կարմրում է գլխի կաշին և ջրակալում. 1/2 ֆ. լուացքի սապոն, 1/2 ֆ. աւ նալթ, 2 գլուխ սոխ և փոքր ինչ ոչխարի դմակ խառնում են միասին, եփում և կտաւի վերայ քսելով՝ կապում գլխին, նախապէս գլուխը ածիլելով և լուալով:

Խիաւուկ. (Бодонъ въ пазѣ).—Կթաւատի փոշին կաթով եփում և տաք-տաք կապում են ուռուցքի վրայ, և այս բանը կրկնում են՝ մինչև որ ուռուցքը հասնում է: Այս միջոցին ածիլով ձակում են ուռուցքը, որ շարաւը հոսի: Յետոյ մեղրամոմի, աչձի ճարպի և ձէթի հաւասարաչափ խառնուրդ են պատրաստում, մէջը աւելացնում են եր-

կու մսխալ քափուրու փոշի և ապա սրանից պատրոյցներ շինելով՝ դնում վէրքի մէջ. որպէսզի բոլոր շարաւը ծծի:

Ծաղիկ.—Ո՛չ մի դեղ չեն անում, այլ միայն աշխատում են սուրբ մնալ, առաքաստ չմտնիլ, տունը հում միս չբերել, չկռուել, չհաչոցել և այլն:

Կարմուկ.—Ո՛չ մի դեղ չեն անում, միայն կոկորդի վրայ ուռուցք նկատուելիս՝ կթաւատի փոշին կաթով եփում և դնում են վերան:

Կասաղած շան կծած.—Մի շիշ գինու մէջ $\frac{1}{2}$ ֆունտ սխտոր եփելով՝ խմացնում են:

Կարիճի կծած.—Դռաբըր—որ պատրաստում են խաղողի հիւթը եփելով—ջրի մէջ լուծում և տալիս են խմելու:

Կոկորդացաւ.—Խար-թութը երկար եփում են, շորի վրայ քաշում և կապում:

Կողքի ծակոց (КОЛОТЫ ВЪ БОКАХЪ).—Մի բաժակ գինու մէջ ածում են մի բուռ չորացած վարդ և մի թէյի գդալ աղ, որ երկար եփելով՝ քաշում են մի շորի վրայ և դնում ցաւած տեղի վրայ:

Ջիբի մանրունքը կաթի մէջ շաղուելով՝ դնում են վէրքի վերայ:

Հաղացաւ.—Ջղաչին հիւանդին ձեռքից բռնած պար են ածում դաւուկ-գուռնի ներգաշնակութեամբ և այս այնքան երկար, մինչև որ հիւանդը բոլորովին անզգայացած վաչը է ընկնում:

Մայասիլ.—Սափրիչը ածելիով կտրում է դուրս եկած պտուկները և վէրքի վերայ սուլէյմանու (Folia Sonnae) ածում, հիւանդներն զգուշանում են ոգելից խմիչքներից և թթու կերակրներից:

Միզարգելութիւն.—Աւելուկը խաշում են և տաք-տաք դնում որովայնի վրայ:

Մոլոբու.—Հիւանդին փաթաթում են մետաքսէ սպիտակ շորի մէջ և շուտ շուտ վերան սառն ջուր են ածում:

Յօդացաւ (ревматизмъ).—Օղիի մէջ կարմիր պղպեղ (срүүчкөвнйй перецъ) են ձգում և դրանով տրորում են ցաւող անդամները:

Ջան կծածի դեմ.—Բակլան կամ լոբին կիսում և դնում են վէրքի մէջ:

Կծող շան մազը վառում և մոխիրը ցանում են կծած տեղի վրայ:

Ջարաւ.—Չեխնի բոցսի մոխիրը խառնում են գինու հետ և շորի վրայ քաշելով դնում են շարաւոտ վէրքերի վրայ:

Վէրքերի շարաւը մաքրելու համար ռուս-աղաջ (սև ծառ) կոչուած ծառի արմատը երկար եփում են, ապա ջրի մէջ ալիւր խառնում և դնում վէրքի վրայ:

Ոսկրացաւ.—Մորենին արմատով հանում, ածում են տաք

Թոնրի մէջ, որի ափին պառկեցնում են հիւանդին, նախապէս անկողին ձգելով: Ապա թոնիրը այնպէս են ծածկում, որ մորենուց բարձրացած գոլորշին անցնի անկողնի մէջ և քրտնացնէ հիւանդին:

Մորենին եփում են և ջրովը լողացնում են հիւանդին:

Յաւող մասերը արջի ճարպով օծում են:

Նոր մորթած աչճի մորթու մէջ փաթաթում են երկու, երեք օր:

Տաք աղիւս կամ տաքացրած աղ են կապում՝ ցաւած տեղերին:

Պղպեղը ածում են թունդ օղիի մէջ և 2—3 օր պահելուց յետոյ զրանով տրորում են ցաւող մասերը:

Սպիտակ նաւթ են քսում:

Ոսկորի կոտրուած.— Գիւղական ոսկրաբոյժը ուղղում է կոտրուած ոսկորը, յետոյ անլուաց կտաւի մի կտորի վրայ մի քանի ձուի դեղնուց և փոշիացրած խունկ քսում և նրանով փաթաթում է կոտրուած տեղը: Ապա հւռենու ծառից պատրաստած չորս փոքրիկ տախտակներ դնում է կոտրած ոսկորի շուրջը և թելով կապում: Այսպէս մնում է 4—5 օր, ապա նորից քանդում են և նոյն դեղը կրկնում:

Հիւանդին լաւ սննդում են և չաճախ ոչխարի ոտներից և գլխից պատրաստուած խաշ ու գինի տալիս:

Ուռնոյց Լոնոճիբի.— Կթաւատի փոշին կաթով եփում են և շորի վրայ քսած՝ կապում ամորձիքին:

Ջաւդուած (жидень).— Նոր մորթած աչճի մորթով փաթաթում են ջարդուած տեղը: Թարմ մսով փաթաթում են:

Գարու թեփը քացախի և ջրի հետ խառնելով քաշում են շորի վրայ և կապում են ջարդուած տեղը:

Ջերմ.— Տանու փիպերտից (герань огородный) և բրնձից ունաց աղի արգանակ են եփում և ուտեցնում հիւանդին:

Մեծ քանակութեամբ ձմերուկ են ուտեցնում, որպէսզի ջերմութիւնն իջնի և ծարաւն անցնէ:

Ջրգողութիւն.— Չորացրած վարդը եփելով տալիս են խմելու:

Մրի կտրած.— Մի թէչի գդալ պղպեղի փոշին խառնում են նոյն չափ մեղրի և մի ձուի դեղնուցի հետ, շաղախում և կտաւի վրայ քսած կապում են վէրքին: Սու՛րորաբար վէրքը չեն լուանում, որպէսզի «ջուր չըգողանայ»:

Սեւ պիղեղու դիւ.— Ստէպ միգելու հիւանդութիւն ունեցողին ուտեցնում են խոզի եփած լեարդը կամ խորոված մուկ (ծածուկ խորովելով):

Վախ.— Մօր մեզը տալիս են վախեցած երեխային ընդունելու:

Տենդ.— Մի քանի ֆունտ շիւր եփում են ջրի մէջ ապա մզում,

կորիզները հանում և դրանով տրորում են հիւանդի մարմինը և աշխատում են դրանով քրտնցնել:

Քամած մածուն են քսում մարմնին:

Ուռենու կանաչ ճիւղերը ջրի մէջ եփում են և հիւանդին լողացնում այդ ջրով:

Տրիպերի ժամանակ մեծ քանակութեամբ ձմերուկ են ուտում, որպէսզի շատ միզեն:

Յրսի օտրած. — Փսորած կաթը քաջախի հետ խառնելով քսում են շորի վրայ և դնում ցրտի տարած մասերի վրայ:

Քարի խինան թրջելով դնում են ցրտի տարած տեղը:

Փորլու ճուքիւն. — Սև թաղիքի կտորը թրջելով զաթրանի (мазутъ) մէջ՝ դնում են նստատեղի անցքում և ժամը մի անգամ փոխում:

Թերխորով ձուն կխտորի (чернильные орешки) փոշու հետ խառնելով ուտեցնում են:

Պինդ եփած ձու են ուտում:

Փորագաւ. — Պղպեղը օղիի մէջ ածում, խմում են: Կինեմոնը, պղպեղը և զանճաֆիլը ջրով եփում են և խմում:

Քոս. (парухъ). Կաւր տափակացնում են, վառարանում կարմրացնում և դնում են գլխի քոսերի վրայ:

Գոմէշի մածնի մէջ ծծումբի փոշի խառնելով՝ ուտեցնում են, յետոյ հինգ մաս խոզի ճարպի մէջ լուծում են մի մաս սնդիկ և սրանով օծում քոսոտի մարմինը և անմիջապէս տաք թոնրի մէջ իջեցնում և աչնտեղ մի քիչ պահելուց յետոյ լողացնում:

Քրսիւնք բերել. — Քրտինք բերելու համար գործ են ածում մանուշակի ծաղիկներից պատրաստուած թէյ, կամ նրանից և բրնձից եփած արզանակ, եւ կամ խունը բոյսից պատրաստած թէյ:

Սձի կծած. — Մեծ քանակութեամբ կովի կաթ են խմացնում:

Վառած աբեթով աչրում են կծուած տեղը:

Հրաշէկ երկաթով աչրում (чугунъ) են կծուած տեղը:

ՄԱՀ. ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՅ

Ջանգեղուրի ժողովորդն էլ խոր համոզուած է, որ մարդու ճակատին զրուած է նաեւ նրա մահուան օրը: Նա հաւատում է, որ ոչ մի հանգամանք, ոչ մի միջոց չեն կարող փո-

Դեւ այդ նշանակուած ժամը, ուստի և մեծ մասամբ անխնամ, ճակատագրի բախտին է թողնում հիւանդին:

Երբ հոգեւարքի ընկեր հասնում է՝ ամենայն փութով կանչում են քահանային, որ հաղորդութիւն տայ: Յետոյ վերցնում են բարձերը, որպէսզի հոգին հեշտութեամբ աւանդէ: Եւ մինչդեռ շրջապատողները լաց են լինում՝ աւելի սրտոտ մէկը փակում է մեռնողի աչքերը. իսկ եթէ աչքերը բաց են մնում՝ ցեխ են քսում: Յետոյ ձեռքերը խաչաձև դնում են կրծքին և մի թաշկինակ կապում կզակովը, որպէսզի բերանը չբացուի: Ոտների բթամատներն էլ բամբակի թելով կապում են: Ապա դարձնում են դէպի արեւելք և մի շոր ձգում վերան:

Այ՛ ժամանակ հաւաքում են ազգականները, լաց լինում և մխիթարում մօտիկներին: Հրաւիրում է քահանան, որ օրհնում է ջուրն ու պատանը: Ննջեցեալին լողացնում են հարեւանները, եթէ տղամարդ է՝ տղամարդիկ, իսկ եթէ կին՝ կանայք, ձմեռը սենեակում, իսկ ամառը դուրսը՝ կապերտներով մի անկիւն շրջափակելով: Տաշտի երեսին մի տախտակ են դրնում և սրա վրայ երկարացնում ննջեցեալին, երեսը դէպի արեւելք դարձրած: Երկու հոգի, ձեռներին քսակներ անցկացրած, «Աստուած հոգին լուսաւորէ» ասելով՝ լուսնում են նախ գլուխը, յետոյ կուրծքը, մէջքը և ապա աջ և ձախ ոտերը: Աւելացած ջուրը թափում են և ամանը կոտրում: Յետոյ, եթէ ննջեցեալը երեխայ է՝ ձեռին մօմ են տալիս, որովհետեւ «նա լուսի պէս մաքուր է»: Եթէ չափահաս և հարուստ է ննջեցեալը՝ շապիկ և վարտիկ են հագցնում, շապիկ վրայից, գօտու տեղը բամբակի թել կապում և ապա պատանքում. իսկ եթէ աղքատ է՝ ուղղակի հասարակ կտաւից պատանք են կարում և պատնքում: Զատ հարուստները դազաղ են պատուիրում, իսկ միւսներն ընդհանրապէս բերել են տալիս եկեղեցու նաժը և ննջեցեալին կապերտի մէջ փաթաթած դնում նրա մէջ: Զէյվացիները, իրենց գիւղում եկեղեցի չունենալով և դէպի Ծիծեռնավանք տանող ճանապարհը սաստիկ վատ լինելով՝ նաժի փոխարէն երկու ձող են գործածում, որոնց մէջ մի թուկ է վապկապուած և վերան մի կապերտ ձգուած: Ննջեցեալը նոյն-

պէս կապերտի մէջ փաթաթած՝ դնում են այդ ձողերի մէջ և կապում, ապա ուսերին առնում և տանում Ծիծեռնավանք, մի ժամից աւելի քայլելով: Թէ դագաղի և թէ նաժի երեսին դէ- ազարդ (եւեմաւա) են ձգում, որ երիտասարդի համար կարմիր գիւլի չթից է լինում, միջահասակինը՝ սպիտակախառն, սևա- գոյն կտորից, իսկ ծերինը՝ լաստիկ շարժ—սև կտորներից:

Հարուստ ննջեցեալին միքանի օր տանը պահում են և ապա եկեղեցի տանում, իսկ աղքատին իսկոյն և եթ թաղում են, առանց նոյնիսկ եկեղեցի տանելու:

Ննջեցեալին տնից վերցնելիս նրա տեղում մի քար են դնում, որպէսզի նրա յիշատակը հաստատուն մնայ այդ տնում:

Գրեթէ բոլոր գիւղերում կան յայտնի լալկան կանայք, որոնք հրաւիրւում են ննջեցեալների վրայ լաց լինելու: Սրանք թէ տանը և թէ եկեղեցում, շրջապատած ննջեցեալին լալիւ են և բարձրաձայն՝ երգելով թւում նրա գործերը, գովում նրա վարք ու բարքը: Սովորաբար մօտիկներից մին «մայր ողբոց» է դառնում, նստում է ննջեցեալի սնարքի մօտ, լալիւ և երգում, իսկ միւսները կոկնում են նրա ասածները:

Կանայք ուղեկցում են ննջեցեալին մինչև եկեղեցի: Եթէ ննջեցեալը նշանադրուած երիտասարդ է եղել՝ եկեղեցի են բերում նաև նրա հարսնացուին, գլխին սև չարսաւ ձգած: Լալկան կանայք վերցնում են նշանի մատանին և նշանադրութեան ժամանակ տրուած եախի ապասիները, որոնք մի սև թելի վերայ են անցկացրած՝ լալով ու երգելով՝ երիտասարդի կողմից մնաս բարով են առում հարսնացուին:

Երբ քահանան սկսում է զԱՄՆ ասել և մի քանի կոպէկ հաւաքել՝ այն ժամանակ կանայք փաթաթւում են ննջեցեալին և աւելի սաստիկ լալիս: Ննջեցեալի մայրը, քոյրը պատառ- տում են իրենց երեսները, քանդում, քաշում մազերը, թակում գլուխները, ուշագնաց լինում:

Վերջապէս դագաղը կանանց ձեռքից ազատելով տանում են դէպի գերեզմանատուն, իսկ կանայք եկեղեցու դռանն էլ միքիջ սուգ անելուց յետոյ վերադառնում են տուն: Այստեղ ննջեցեալի շորերը առաջ են բերում, հոտոտում, լալիւ և սուգ

ասում: Երբ արդէն յագենում են լացից՝ ապա լուացում են, հաց ուտում և ցրւում, իսկ ամենամօտ ազգականները մնում են գիշերելու:

Ննջեցեալը տղամարդկանց յուղարկաւորութեամբ տարւում է դէպի գերեզմանատուն: Մարդիկ շուտ-շուտ փոխարինում են դազաղը կրողներին, ամէն անգամ «Աստուած ննջեցելոց հոգիք լուսաւորէ» կրկնելով: Կէս ճանապարհին վայր են դնում դազաղը, մի անգամ էլ դանձ ասում, միքանի կոպէկ յօգուտ քահանայի հաւաքում և ապա, «Աստուած ողորմի ննջեցելոց հոգուն» ասելով՝ երեք անգամ դազաղը փոքր ինչ բարձրացնում, դնում են գետնին և ապա վերցնում, տանում են գերեզմանատուն և դնում գերեզմանի աջ կողմը: Սովորաբար գերեզմանները փորում են ազգական կամ հարեան մարդիկ: Գերեզմանատունը լինում է գիւղից փոքր ինչ հեռու, շատ անգամ մի բլրակի վրայ: Գերեզմանի լայնութիւնը լինում է մի արշին, իսկ խորութիւնը՝ 2-3 արշին:

Ննջեցեալին հանում են նաժի միջից, փոքրիկ կտաւի բարձր դնում գերեզմանի մէջ և ապա մինը իջնելով գերեզմանի մէջ՝ զրկում է ննջեցեալին և պառկեցնում գերեզմանի մէջ: Այս ժամանակ քահանան օրհնում է միքիչ հող՝ ազգականներից ամենամօտի բոի մէջ և ձգում է դիակի վրայ: Այս ժամանակ բոլոր յուղարկաւորողներն էլ մի-մի բուռ հող են ձգում գերեզմանի մէջ, իսկ գերեզման փորողները լցնում են գերեզմանը հողով, վերան մի թումբ ձևացնելով:

Թաղման ծէսը վերջանալուց յետոյ՝ յուղարկաւորողները ոնդմում են ննջեցեալի մօտիկ ազգականների ձեռքերը և «Սուրբ հոգով մխիթարուէք» ասելով, ուղևորւում դէպի ննջեցեալի տունը «Ժմահաց» ուտելու: Այս սովորութիւնը ամենայն խստութեամբ կատարւում է այս շրջանում դեռ մինչև այժմ էլ: Սովորաբար մի եգ, կամ միքանի ոչխար են մորթում, որից պատրաստում են մարեփլա, իսկ հարուստները՝ նաև փլաւ: Պասին՝ ձիթով ճաշ (փլաւ) և լոբի: Ճաշում են նախ տղամարդիկ և ապա կանայք լուեկայն և ճաշելուց յետոյ ցրւում են:

Հետեւեալ օրը վաղ լուսաբացին ննջեցեալի ազգականներից

մինը գնում է գերեզմանատուն, համբուրում է գերեզմանը, երեք անգամ վաչ բղաւում և վերադառնում տուն: Այս միջոցին ազգական կանայք հաւաքւում են ննջեցեալի տունը, բերելով իրենց հետ ձու, պանիր, բրինձ, կերակրներ և այլն: Այս բոլոր բերածները թողնելով տանը՝ գնում են գերեզմանատուն, քահանային «այգը» կատարել տալիս, լալիս, օղի խմում, սուգ ասում: Երբ մինի ուշքը գնում է՝ գերեզմանի հողից վերցնում ածում են վերան: Վերջապէս վերադառնալով տուն՝ հաց են ուտում և ցրում:

Հիւրերի հեռանալուց յետոյ, տնեցիները ննջեցեալի շորերը լուանում են, որպէսզի «հոգին մաքուր և անարատ գնայ հասնի իւր տեղը»:

Այնուհետև եօթն օր շարունակ սգաւորները առաւօտ և երեկոյ եկեղեցի են գնում, և ժամասացութիւնից յետոյ քահանային հոգոց ասել տալիս: Եօթներորդ օրը, «եօթին», ննջեցեալի տէրը հրաւիրում է «այգի» ժամանակ ուտելեղէններ բերող կանանց և նրանց հետ գնում գերեզմանատուն, «եօթը» կատարել տալիս և վերադառնում տուն, ճաշում:

Մի կամ մի քանի օր անցած՝ նոյն կանայք կրկին հաւաքւում են սգաւորի տունը, լուանում նախ սգաւորի և ապա իրենց բոլորի գլուխները, ապա առաջ են բերում ննջեցեալի շորերը, լաց են լինում և ի վերջոյ այդ շորերը բաժանում են իրենց մէջ և ցրում:

Այնուհետև մի տարուայ ընթացքում սգաւորի ազգականները, հարսանիք կամ նշանդրէք անելիս, «սրգահան» են բերում նրան մի զոյգ չմոշկ, մի քթակալ և այլն: Իսկ մեռելոց օրերին օրհնել տալիս գերեզմանը և տարին մի անգամ ամէն գերդաստան իւր հին և նոր ննջեցեալների հոգու փրկութեան համար ժմահաց են տալիս:

Թ Ա Ղ Մ Ա Ն Ծ Ա Խ Ս Ե Ր

Պատանքի	50 4—1 ր.
Լսւածին եկեղեցուն	50 4—1 ր.
Քաղանային {Մինչև 21 տար.	20 4 - 1 ր.
{Աւելի Հասակաւորի *) 1 ր—	—4 ր.
Ամբիժքին	40 4—1 ր.
ԽաչՀամբոյր՝ գանձ ասելիս	50 4—1 ր.
Փմահացի և Եօթնից Հացի	30 ր — —45 ր.

Ընդամենը՝ 33.10 —54 ր.

*) Տալիս են նաեւ դիտարկողը՝

ՆՇԱՆԱԴՈՐ ՏՕՆԵՐ.

ՆՈՐ-ՏԱՐԻ.—Ջանգեգուրում ևս, ինչպէս և Սիսիանում, նոր տարին չէ տօնում: Միայն Նոր Գորիսում, առաւելապէս ծառայող տարրը պաշտօնական այցելութիւններ է անում և արանով վերջանում է տօնը:

ԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ՋՐՈՐԻՆԷՒ.—Յունուարի չորսին, երեկոյեան ամբողջ գերդաստանը բոլորում է խոնջի շուրջը, և տան մեծը կտրում և բաժանում է «կրկենի» կոչուած բաղարջը: Սա ձէթով պատրաստած և ընկոյզով երեսը զարդարած մի բաղարջ է, որի մէջ լոբի, կամ մի հունի կորիզ է դրուած, որ կոչուում է «դովլաթ»: Ում բաժնից որ դուրս է գալիս այս «դովլաթը»՝ նա «օջախի դովլաթ» է համարւում, և այդ տարի նրանից են սպասում տան բախտաւորութիւնը: Ջառ անգամ իրենց անասուններին էլ են բաժին հանում, և եթէ նրանց բաժնից է դուրս գալիս՝ կարծում են, որ բախտաւորութիւնը, հարստութիւնը նրանցից պիտի գայ: Եթէ մի որեւէ պատճառով չեն վարդաւանում կրկենի պատրաստել՝ լոբին կամ կորիզը ձգում են սպասի մէջ և նոյն կերպ գուշակութիւններ անում:

Ծննդեան երեկոյին երեխաները խմբեր կազմած շրջում են տները «Աւետիս» ասելու: «Ջուն թակողը» մահակը ձեռին սռաջ է ընկնում. նրան հետևում են երկու կամ երեք երեխայ, որ եկեղեցական շապիկի փոխարէն իրանց մալրերի շապիկներն են հագած լինում. ապա գնում են «ալիւր տանողը» —տոպրակը շալակած, և «ձու հաւաքողը» —սալէն զլխին: Մտնելով մի տուն՝ նրանք ձախ ու ծուռ երգում են և մի բան առնելով դուրս գալիս, ուրիշ տուն մտնում:

Ջրօրհնեաց օրը երիտասարդները ձի են հեծնում և իրենց շնորհքը ցոյց են տալիս ձիարշաւի մէջ: Խաչը ջուրը ձգելու ժամանակ այս բոլոր ձիաւորները մտնում են դետի մէջ և յե-

տոյ գալիս ճանապարհը կտրում են ու հարուստներից նուէր-ներ պահանջում, որ յետոյ այդ դրամով քէֆ անեն:

Օրհնուած ջրից պահում են, որ դրանով ողողեն ու սրբեն պղծուած ամանները, այսինքն որոնց շուն, կատու՝ և առհա-սարակ որևէ անսուրբ կենդանի է դիպել:

Ս. Սարգիս. — Ուրբաթ երեկոյին մի սկուտեղի մէջ պա-տաները փոխինդ են մաղում և մէջ տեղը մի մոմ կամ մի ձանթեղ վառած՝ դնում դռան յետևը, յուսալով որ ս. Սար-գիսը իրենց այցելութեան գալիս, ձիու հետքը կը թողնի փո-խնդի վրայ: Առաւօտեան նոյն փոխինդով խաշիլ են եփում: Ամանք էլ այդ փոխինդը դռաբով կամ շաքարաջրով շաղում և փոքրիկ, գնդականման «պիւտ»-եր շինում: Զատերն էլ այդ «պիւտերի» փոխինդի մէջ մի լոբի կամ հունի կուտ են դնում, որով, ինչպէս կրկենիով «գովլաթ» են գուշակում:

Բարեկենդան. — Ս. Սարգսի տօնից սկսած մինչև մեծ պասը ժողովուրդը բարեկենդան է համարում և աշխատում է, որքան կարելի է լաւ ուտել-խմել և ժամանակը ուրախ անց կացնել: Վերջին երեք օրերն ամբողջովին նուիրում են կերու-խումի և ուրախութեան: Այստեղ ևս ինչպէս և Սիսիանում, կիրակի օրը երևան է գալիս «փաշան» — մի ծաղրածու եր-խտասարդ, փաշայի հանդերձ հաղած և իշի վրայ նստած, — որ իւր ծառաների առաջնորդութեամբ շրջում է գիւղը, հա-զարաւոր ծաղրածութիւններ է անում, իբր տուգանք դրամ հաւաքում, որով յետոյ ընկերների հետ միասին քէֆ են անում:

Խնձորեսկում 20—30 կանայք տղամարդի շորեր են հագ-նում, փափախներ ծածկում, և ապա գիւղի ձորակում մի գու-թանի լծուելով վար են անում: Բազմութիւնը հաւաքուած գուարճանում է և խրախուսում:

Տեառնընդառաջ. — Խնձորեսկում երեկոյեան ժամերգու-թեան ժամանակ եկեղեցու մէջ տեղը մի մեծ աշտանակ են դնում, վերան 12 մոմ տնկած: Յետոյ քահանան քարոզ է

տալին և հրաւիրում ժամաւորներին որ մոմերը վառեն, նուէր տալով եկեղեցուն: Ապա սկսում է սակարկութիւն, ցանկացողը բղաւում է թէ ինքը ինչքան կրտայ: Ամենից շատ տուողին առաջ են հրաւիրում և ձեռքը լուցկի տալիս: Սա էլ վճարում է խոստացածը և վառում 12 մոմն էլ: Սրանից յետոյ ժամաւորները մօտենում են աշտանակին, փող ձգում դրուած ափսէի մէջ, և սրա մօտ դրուած մոմերից մի մի հատ վերցնում, կպցնում են 12 մոմերից մինից և աշխատում առանց հանդգնելու մինչև տուն հասցնել:

Մի քանի գիւղերում էլ նոր պսակուած երիտասարդները ցրտնի են բերում և եկեղեցու բակում դարսում: Փամասացութիւնից յետոյ ջահի մոմով վառում են և շրջան բռնած պրտրտում շուրջը, իսկ երբ բոցը մի քիչ լիջնում է՝ թռչում են վերայից: Չատերը այդ ցրտնու ճիւղերից վերցնում և տանում են տուն և խրեցնում տան ճակատներին, որպէսզի «աչք չտան»:

Մեծ պապ. — Առաւօտ շատ վաղ պառանները «պասի պուլու» են շինում, մի սոխի վրայ եօթը փետուր խրեցնելով, և նրան կախում են երգիքի խաչքից, որպէսզի երեխաները նրանից վախենալով պասը չուտեն: Քայց միւսնոյն ժամանակ նա ծառայում է գիւղացիներին որպէս մեծ պասի օրացոյց, որովհետև մեծ պասի ամէն կիրակի օր երեխաները պուլուից մի-մի փետուր պոկում են:

Գիւղացիները մի-մի շիշ օղի, խնձոր, նուռ առած գնում են տանուտէրի մօտ և շնորհաւորում նոր տարին: Մի քանիսն էլ նոյն կերպով քահանայի մօտ են գնում: Յետոյ ազգականները միմեանց տուն այցելութեան գնալով՝ մեծ պասը շնորհաւորում են միմեանց:

Կէսօրից յետոյ նուագածուները գալիս ածում են տանուտիրոջ դռան առջև և մի բուբլի տալով նրան՝ իրաւունք են ստանում, որից յետոյ արդէն շրջում են գիւղը և ածում:

Գորիսում ժողովուրդը ուխտ է գնում Ս. Մարտիրոսի մատուռը, որ գտնւում է գիւղի հարաւային ձորակի բարձր ժայ-

ուերից մինի մէջ: Սրա միայն արւմտեան կողմը քարից պատ է շարուած, մնացած մասը փորուած է ժայռի մէջ¹⁾: Այստեղ կայ մի գերեզման, որի հողը հիւանդները ջրի մէջ լուծելով խմում են իբր գեղ: Այս գեղը տեղացիներից կոչւում է «խնոթուն»:

Ուխտաւորները նստոտում են ժայռի ստորոտում, սուրբ ծառերի ներքեւ, արւել տակ, և սկսում են ուտել-խմել: Այստեղ էլ երբեմն երևում է բարեկենդանի «փաշան», որ զալիո է իւր ընկերների հետ՝ կիրակի օրը հաւաքած փողերով քէֆ անելու: Զուռնան ածում է, պարը բոլորում, ծիծաղն ու երգը թնդացնում ժայռերը:

Միջինգիւն մի առանձին բան չէ կատարւում, բացի այն, որ նշանած երիտասարդի տնից հարսնացուին նուէր է ուղարկւում եփած տակ, խաշխաշով հաց, ձիթով դաթայ, մի շիշ օղի և մի կուլայ դինի:

Ծաղկազարդ (տեղական բարբառով՝ «ղարղար»): Այդ օրը եկեղեցում «ճուռան» և «ճճանակ» են ածում: Եկեղեցու մէջ տեղ կանգնեցնում են մի ուռնեու ծառ, և ճիւղերին մոմեր վառում:

Նշանած աղջիկների կեսրանքը մի խաչաձև մոմ վառելով ծառի մոմերից, տալիս են իրենց հարսնացուի ձեռքը և մի կարմիր կամ կանաչ չարդաթ ձգում նրա գլխին:

Ժամասացութեան վերջը ժամաւորները թափւում են ծառի վրայ և ճիւղերը խլիլելով, տանում տուն պահում են, որպէսզի դրանցով զատկի նաւակատիքին կերակուր եփեն:

Չարչարանաց շաբաթ.—Աւագ երեքշաբթի օրը, իմաստուն և չիմար կուսանաց տօնին, եկեղեցում տասը երեխայի ձեռները մի-մի մոմ են տալիս: Յետոյ, երբ կարդացւում է չիմար և իմաստուն կուսանաց սուետարանը՝ մի տիրացու առաջարկում է երեխաներին՝ վերցնել ափսէի մէջ ածած 10 կլո-

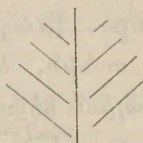
¹⁾ Դռան կամարակալ քարի վրայ կայ հետեւալ արձանագրութիւնը. Ես դազանչեցի ծառուս եւ... շինեցաք ս. մատուռս քվ. ՌձՄԲ.

բաժ թղթերից մի մի հատ, որոնցից հնդկ վրայ «խմաստուն», իսկ միւս հնդկ՝ «չխմար» է դրւած: Անմիջապէս վիճակով «չխմար» դուրս եկողները մոմերը հանգցնում են և ամէն կողմից նախատում նրան, որ չխմար է լինելու: Իսկ «խմաստուններին» գովում են:

Աւագ չորեքշաբթի օրը կոչում են չիֆ չորեքաբթի: Այդ օրը այգեպանները կացրիները ձեռնին յարձակւում են պտուղ չը տուող ծառերի վրայ և սպառնում են կտրել, իսկ մի ուրիշ մարդ արգելում է նրանց, յորդորելով, որ մի տարի ևս սպասեն, այս տարի անշուշտ կը բերի:

Աւագ հինգշաբթի. — Ամէն տնից տանում են եկեղեցի մօտ $1\frac{1}{2}$ ֆունտ կարագ, մի քանիսն էլ ոտները սրբելու և լուալու համար շոր — «վիլա»: — Փամերդութեան միջոցին քահանայն լուանում է բոլոր ծերունիները աջ ոտները և կանանց ու փոքրերի աջ ձեռները և օրհնւած իւր քսում: Այս իւրից իրենք ժամաւորները քսում են ճակատներին, աչքերին, մի քիչ էլ տանում են տուն և ձգում են իւրի կարասի մէջ, որ իւրը աւատ և օրհնուած լինի:

Սգի ուրբաթ. — Այս օրը, իբրեւ սուգի նշան՝ երեսները չեն լուանում, եկեղեցում ծուներ չեն դնում: Աւատօտեան ժամերդութիւնից յետոյ գնում են դերեղմանտուռն և դերեղմանների վրայ մոմեք վառում: Մայրերը եկեղեցում իրենց տրու երեխաների մէջքերին կարմիր ու կանաչ թելով «ուրբաթաւու» են կարում, որ ունի հետեւեալ ձևը.

Եւ այս նրա համար, որ երեսային կայծակ չիփէ:

Իսկ փոքրիկ աղջիկներին յոյն փորձանքից ազատ պահելու համար՝ պողպատի մատանի են դնում մատներին:

Աւագ շաբաթ օրը մի քանիսը ծոմ են պահում և երեկոյեան ճրագալոյցին եկեղեցի գալիս՝ ձու կամ ձուկ են տանում իրանց հետ, որ «ժամաւ քաշեն» և յետոյ նրանով թաթախունեն: Լինում են մարդիկ, որ «Առէք կերէք» ասելիս՝ հէնց եկեղեցու մէջ ուտում են ձուն:

Ժամերգութիւնից անմիջապէս յետոյ բոլորը ընթրում են: Պասը բաց են անում լուսով: Զուկը և թանաւ ճաշը (թանէ սպասը), որ այդ օրը «տղոպած» է կոչւում՝ այդ օրուայ յատուկ կերակրներ են համարւում և գրեթէ բոլորի տանն էլ պատրաստւում են:

Այդ երեկոյի պատարագը մինը «առած» է լինում՝ և պատարագից յետոյ նա քահանային և մի քանի ժամաւորներին հրաւիրում է իւր տանը ընթրելու:

Զատիկ. — Կիրակի լուսաբացին շատերը գնում են եկեղեցի: Մի քանիսն էլ մանուշակի իւաչաձև փնջեր են տանում իրենց հետ և դնել են տալիս սեղանի վրայ: Համարեա բոլոր ժամաւորները մոմ են առնում և վառում: Երբ «Այսօր յարեաւ ի մեռելոց» շարականն սկսում են երգել՝ երեխաները ճրուռն են ածում: «Փառք ի բարձունս» ասելիս՝ քահանաներից մինը Աւետարանը տանում է երիտասարդների և երեխաների մօտ, որոնք համբուրում և մի-մի ներկած ձու են տալիս քահանային: Սա էլ այն ձուերից մի քանիսը տալիս է տիրացուներին և գիւղի մեծամեծներից մի քանիսին, որոնք եկեղեցու բակում ուտում են:

Մի քանի գիւղերում նոյն օրը հասարակական մատաղ են անում և եկեղեցու դռանը բոլորին բաժանում:

Զու կուռեցնելու սովորութիւնը շատ ընդհանրացած է ոչ միայն երեխաների, այլ և չափահասների մէջ:

Զուերը ներկում են առաւելապէս կարմիր գոյնով, իսկ սգաւորները՝ սև: Կան և դեղին գոյնով ներկողներ:

Երկուշաբթի օրը, մեռելոցին, կերակուր և մրգեղէն վերցնելով իրանց հետ՝ դնում են դերեզմանատուն, ուր գերեզման-

ները օրհնել տալուց յետոյ ուտում են, իսկ մնացորդը բաժանում աղքատներին:

Համբարձում. — Վիճակ հանելու սովորութիւնը վերացել է: Նախընթաց երեկոյին իլիբիստի կոչուած խոտը մի մի թիֆ չափում և երկու տեղից գունաւոր թելերով կապում են և եթէ յաջորդ (Համբարձման) օրը խոտը երկարացած լինի՝ գուշակում են, որ երկար են ապրելու:

Տղաների և աղջիկների խմբեր առանձին-առանձին գնում են գտշտերը քէֆ անելու:

Նաւասարդ. — Զանգեզուրի գիւղերն էլ Սիսիանի պէս Նաւասարդի մէկը տարեմուտ են համարում և միմեանց շնորհաւորում են նոր տարին: Գիւղացիներից շատերը մի մի խնձորի մէջ արծաթէ դրամներ խրած, մի-մի շիշ էլ օղի առած՝ գնում են տանուտիրոջ մօտ և բերածները նրան նուիրելով՝ շնորհաւորում նոր տարին: Նա էլ հիւրասիրում է դրանց:

Այդ օրը ամէն տուն «կօրկոտ» է պատրաստում. միայն խնձորեսկեցիք կօրկոտի փոխարէն բոգբաշ են եփում:

Գիշերը գոմերը մաքրում են և անասունների տակ գարի ցանում և նրանց ագիներն կարմիր թել կապում, որպէսզի «տարին առատ և կարմիր օրերով» — երջանիկ — լինի:

Վարդավառ. — Տօնի նախորդ երեկոյին աղջիկները մրգեղէններ են ածում խոնջաների մէջ, ծաղիկներով զարդարում, և տանում մի տան մէջ պահ տալիս: Ապա գիւղումներ երգելով՝ պարում, ուրախանում են: Վարդավառի օրը այդ խոնջաներն և ուտելեղէնները առած՝ գնում են հանդերը, կերակուրներ են եփում, ուտում, երգում և սլարում:

Ս. խաչ. — Գրեթէ բոլոր գիւղերից այս օրը ուխտ են գնում Ծիծեռնավանք, այնպէս որ այնտեղ ահագին բազմութիւն է հաւաքւում, և հազարաւոր ոչխարներ մատաղ են անում:

ԺԱՆՈՎՐԴԱՆԱՆ ԵՐԴԵՐ

Աղջիկն ասում է.

Մեր տիւռնը ճռճում աս—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր շունը հըչմաչում աս—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր որձակը ճկկում աս—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր խօխերքը լցմացում են—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր ճրաքը տըզվզում աս—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր կրակը թսվում աս—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր պառաւը մըրթմըրթում աս—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր հալիւորը տընքտընքում աս—ան տղայ դու մի կալ-կալ:

Տղան պատասխանում է.

Ձեր տիւռնը ճռճում աս—մին ջամ ջրով կեանմ-կեանմ.
 Ձեր շունը հըչմաչում աս—մին ճօթ հացով կեանմ-կեանմ.
 Ձեր որձակը ճկկում աս—մին հափուռ կոտով կեանմ-կեանմ.
 Ձեր խօխերքը լցմացում են—մին ջուք չամչով կեանմ-կեանմ.
 Ձեր ճրաքը տըզվզում աս—մին բժուրիկ նօթով կեանմ-կեանմ,
 Ձեր կրակը թսվում աս—մին բեռը փայտով կեանմ-կեանմ.
 Ձեր պառաւը մըրթմըրթում աս—մին հաց մեղրով կեանմ-կեանմ.
 Ձեր հալիւորը տընքտընքում աս—մին կոլա գինով կեանմ-կեանմ:

Դարձեալ աղջիկը

Մեր ձիանքը խըրխնջում են—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր եզիքը պռնռանջում են—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր կովերը մըրմըրկում են—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր որթերը կըմկըմում են—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր գումաշները դըռընկում են—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր իշերը գըռզըռում են—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր նանին ճըղճղում աս—ան տղայ դու մի կալ-կալ.
 Մեր աղբերը կռվում աս—ան տղայ դու մի կալ-կալ:

Տղան վերջը էլի ասում է, յաղթում եւ տուն մտնում.

Ձեր ձիանքը խրխրնջում են—մին խուրում եօնջաւ կեանք-կեանք.
Ձեր եզինքը պրումուանջում են—մին ճուղարան տարմանով կեանք-
կեանք.

Ձեր կովերը մըկմըկում են—մին խուրում խօտով կեանք-կեանք.
Ձեր որթերը կըմկըմում են—մին քթիչ կաթնով կեանք-կեանք.
Ձեր գումաշները տըռըռնկում են—մին խուրցը փօքաւ կեանք-
կեանք.

Ձեր իշերը զըռզըռում են—մին կուշ կարով կեանք-կեանք.
Ձեր նանին ճըղճըղում ա—մին շամախի քթկալով կեանք-կեանք.
Ձեր աղբէրը կըռվըռում ա—մին մղաչի փափաղով կեանք-կեանք:

Վ Ի Ճ Ա Կ Ի Ե Ր Գ Ե Ր:

Անուս հա անումս,
Էս լինչ դարտեր ա ջանումս.
Ես իմ մեռնելի դարտս քաշում չեմ,
Կը մնայ մաղբուն անումս:
Կիւթանը հանդին լարած,
Մըշըկնին միջին շարած,
Մըղափուն դուք ա մըշկընի,
Սեւ հողին գերի դառած:
Կալին հատիկը թի կըտամ,
Կեօկ ձիուն գարի կըտամ:
Հու որ ասի էն եարը կեանք ա,
Վորթը տակին մէր կըտամ.
Հալեմ, հալեմ հըրցընեմ,
Ճըրաքն ածեմ գըրցընեմ,
Բաքլից եկողներ, ձեզ մատաղ,
Կացէք իմ եարից հարցանեմ:
Դուրս կը կամ Լաստին կալը,
Կը երեւայ Բաքվայ սարը,
Ջանս քեզ մատաղ խաղէլին,
Ուղարկի իմ բալայ եարը:
Ջաղացին դուռնը տաշած,
Շաղլախին վարդը քաշած,
Աղբէր կէռ ունքերիդ մատաղ,
Դասիդ զալամով քաշած:

Ջաղացին դուռնը փոս ա,
Քար կը քցեմ կը խօսայ:
Ջանս քեզ մատաղ լինի,
Իմ նանուս ազիզ փեսայ:
Սարին խօտը հատալ ա,
Գիւմշլինին նստոտալ ա.
Ջալում գենջեցի աղջիկ,
Քաքուղը թղփտալ ա:
Կիւլպայ կանեմ խաշար ա,
Թըխածս եարիս պաշար ա,
Փանահ խան քո մարը մեռնի,
Իմ եարը խէ մաշել ա:
Վըրթեվերս թալին ա
Չորս դօլը չոր փէլին ա
Ճըրաքը ձեռին տղայ,
Սրտամէջդ խալին ա:
Տեղ կը քցեմ փոթ կը կայ,
Մէջիցը անուշ հոտ կը կայ,
Մինչև էն եարին կալը,
Աչքերիս հունց քօն կը կայ:
Այ հափը կաս, հափը կաս,
Մեծ դազանի քափը կաս,
Թէ ինձ օգես ետ վազես,
Ձիանը դուս տափը կաս:

Աղջի անունըդ Խանի,
 Լեչակդ քամին տանի,
 Ես քեզ նշանած պիտի
 Չորերդ իմ ձեռքով հանի:
 Սարիցը մարդ ան կալիս,
 Սարերը կրակ ան տալիս,
 Առաջիս եաղլուխ բացաւ,
 Իմացայ թէ ինձ վարդ ան տալիս:
 Սօնամս շարմաղ ան քինում,
 Դիլին դարմաղ ան քինում,
 Չալին մահանայ կալած՝
 Եարին կէօրմաղ (տես) ան քինում:
 Էն եարին եարը ես եմ,
 Քաղին բլբուլը ես եմ,
 Էն եարը խէ տարտ անի,
 Սրտին սիրած զիւր ես եմ:
 Ա՛յ տղայ, տաւարած տղայ,
 Զօռաւ ճարած տղայ,
 Օթախ սրիեմ շոր քցեմ,
 Նստիր, բեգարած տղայ:
 Կաքաւը սուլուկ կը տայ,
 Գլուխը տուրուր կը տայ,
 Հուր որ մին եար չունի՝
 Ունեբերը ուրուր կը տայ:
 Արեւ թըռվըռաւ ելաւ,
 Իմ նանի կովաւ ելաւ,
 Սապաբին աչքը դուրս գալ,
 Դուշմանի սրտաւ ելաւ:
 Ա՛յ ուրման, ուրման եար,
 Քեաքուլդ բուրմայ եար,
 Քնացել ես արանը եկալ,
 Աթակդ լիքը խուրմայ եար:
 Ես Գօրիսին ձորան եմ,
 Մեծ բաղին խնձորան եմ,
 Խնձորը կձեմ թող անեմ,
 Մէջին հարսը կող անեմ:
 Կէտին տակին լուաց կանեմ,
 Միպտակ երես բաց կանեմ,
 Մրտիս սիրած լաւ տղին՝

Աչքով ունքով իմաց կանեմ:
 Եարայ, եարայ սիրտս,
 Տանիցս ավարայ սիրտս,
 Ըաքել չեմ, պատառել չեմ,
 Քանց քարա պինտ ան սիրտս:
 Չողկը տուաւ էն պատին,
 Մէջքը կոտրի էն տատին,
 Հարուստը ուզեց տուաւ ոչ,
 Պահեց տուաւ աղքատին:
 Օրաւ եկ հան օրաւ եկ,
 Քուրդ լիքը մօրաւ եկ,
 Էս թաղս ղմրղալ ան,
 Ըուռ տուր էն ղօլաւ եկ:
 Մաւ հալաւս փռվում ան,
 Սոված փորըս ղռղում ան,
 Տաշտը դարտակ, մաղը կախ,
 Փորը սոված, թուրը կախ:
 Ծարաւալ եմ ջուր չկայ,
 Սարերին աղբիւր չկայ:
 Վախում եմ զարիւ մեռնիմ՝
 Քշտիս մէր ու քուր չկայ:
 Ծարաւալ եմ ջուր բերէք,
 Իրեանու բան բերէք,
 Վախում եմ զարիւ մեռնիմ՝
 Ղարիւ դուշտ տուն բերէք:
 Աշղին սազըն առայ,
 Գիւլերին փասըն առայ,
 Հինգ աղբօր մէջիցը՝
 Ջոկեցի խասն առայ:
 Արէքակը մըրըմէր,
 Հալալ ըրէք հըր ու մէր,
 Եկալ ա որ տանում ա,
 Ընկեր միջայ հանում ա:
 Տանս տակին խօնկի ծառ,
 Ոսկի կաքաւ վերան թառ,
 Էս կիրակի մոհլաթ տուր,
 Էն կիրակի հոգիս առ:
 Դարուաղին տակը սառալ ան,
 Մատներս ղալամ դարալ ան:

Թոխ եախաւոր, բող չուխաւոր

Օշտ խելքս տարալ ա:

Եկէք գնանք ծեր անենք,

Խնձոր կճենք թոլ անենք,

Հուր որ մին եար չունի՝

Գլխին թխենք դէն անենք:

Գեանջու քամին կալիս է,

Դրունքը թըրըխկալիս է,

Հարիւր թիւման մըշտըրդ,

Սիմօն եարը կալիս է:

Վըրթիվերիս վաղան ա,

Միջի մարդին կաղան ա,

Միջի մարդը հունց անի,

Խնձորկեցի կաղան ա:

Վըրթիվերը եկաւ անցաւ,

Աղջկերքը ընկան ծաղկանցաւ,

Ուրիշ սև սպիտակ տղայ

Վըրթիվերըս առաւ անցաւ:

ՀԱՄՇԵՆՑԻ ՀԱՅԵՐ

Ը Ձ Գ Ը Գ Ր Ը Կ Ը Ն Ն Ի Ի Թ Ե Ր

Յ. ՄՈՒՐԱԳԵԱՆՑԻ.

ՀԱՄԱՐՆԵՑԻ ՀԱՅԵՐԻ ԿԵԱՆՔԻՅ ՈՒ ԱԶԽԱՐՀԻՅ:

Ամբողջ Սև ծովի Կովկասեան ամերին, սկսած Սուխումի մօտեր-
քից՝ Ծէբէլդայից ու Կոդօրից՝ մինչև Անապա և Նրանից էլ դէնը
մինչև Կուբանի վիճակի Մաչկոպի ու Եկատերինօդարի շրջակաները և
մինչև Խրիմի ամերը—կորած ու ցիրուցան ապրում են մօտ տասնև
հինգ հազար թիւրքահայ զաղթականներ: որոնք իրանց մայր երկրով,
անցեալով, բարբառով, աւանդութիւններով ու սովորութիւններով կա-
պուած են Սև ծովի Անատոլիական ամերին ապրող թիւրքահայերի
հետ: Նրանց ամենամեծ բազմութիւնն այսօր կենդրոնացած է Սու-
խումի շրջանում, ուր թիւրքահայ զաղթականները մեծ անուն են
հանել թուրքունի արդիւնաբերութիւնով, արտադրելով թիւրքական
տեսակի ընտիր թուրքուն՝ տասնեակ հազարաւոր փթերով: Իսկ առհա-
սարակ ամբողջ Կովկասեան ամերում՝ այդ թիւրքահայերը իրանց բար-
քով ու վարքով, հայրենաւանդ սովորութիւններով, աշխատասիրու-
թիւնով և կուլտուրական յատկութիւններով մի շատ պատուաւոր տեղ
են բռնում ամերի բազմատեսակ ու բազմալեզու զաղթական ազգերի
մէջ, հանդիսանալով երկրի կօլօնիզացիայի մէջ իբրև ամենաընդու-
նակ և կուլտուրական տարրերից մէկը:

Կարելի է ասել, թէ Կովկասեան ամերի ծաղկելն ու առաջ
գնալը սկսւում է հայ զաղթականների գալու օրերից: Այդ հաստա-
տապէս նկատւում է այսօր Սուխումի շրջանում, որ ութսունական
թւերի սկզբներին, երբ դեռ նոր էին սկսել հայերը գաղթել այդ կող-
մերը, մի աննշան, յետ ընկած, ամաչի ու աւերակ տեղ էր, այն ինչ
այսօր Կովկասեան ամերի ամենածաղկած տեղերիցն է, իսկ թուրքունի
արդիւնաբերութիւնով՝ առաջինն է ամբողջ Ռուսիայում: Դրա պատ-
ճառը հայ զաղթականներն են: Միւսնոցն է նկատւում և Սօչիի կող-

մերում, որ մինչև թիւրքահայերի գալը՝ անյայտութեան էր դատապարտուած, մինչդեռ վերջին տարիներս նա էլ է սկսել տնտեսական զգալի քայլեր անել, դարձեալ հայերի թուլութեանի մշակութիւնով:

Հայերի գալուց յետոյ՝ ամեն տեղ Կովկասեան փփերում—շարժում, կենդանութիւն է ընկնում: Հետզհետէ առաջուան դարեւոր ճահիճներն ու անտառները մաքրուելով, նոր նոր սիրուն արտեր ու պլանտացիաներ են բացւում. հարիւրաւոր դեսետիներով՝ նոր վարելահողեր են աւելանում այդ վայրի ու խիտ անտառներով ծածկուած երկրի մէջ: Եւ ամենամեծ մասով այդ բոլոր արտերը թիւրքահայերի ձեռքովն են փորուել ու բացուել, որոնց համար քանի-քանի հազարներով փող ու հսկայական աշխատանք է թափուել: Մի խօսքով թիւրքահայ տարրը Կովկասեան փփերում ամեն տեղ կուլտուրական յեղափոխութիւն է գցել և թերեւ ամենքից աւելի նպաստել նրա խաղաղ, տնտեսական զարգացման:

Երկրի մշակութեան մէջ ցոյց տուած գործնէութիւնից անկախ, այդ թիւրքահայերը արժանի են մեր համակրութեան իրանց անցեալով ու հայրենական չիշատակներով: Նրանք բոլորն էլ եկել, գաղթել են Սև ծովի անատոլիական փփերից. համարեա բոլորն էլ փախել եկել են մեր կողմերը իրանց հայրենական երկրի խեղճութիւնից, հալածանքից ու սարսափներից: Նրանց գաղթելը դէպի Կովկասեան փփերը սկսւում է վաթսուհակն թւերից, Կովկասեան լեռնականների վերջնական նուաճումից յետոյ, երբ հարիւր հազարաւոր վայրենի ու լեռնցի չերքէզներ ու աբխազներ լցւում, հեղեղում են անատոլիական փփերը: Իսկ առանձնապէս գաղթականութիւնը սաստկանում է վերջին պատերազմից և մանաւանդ ինսնական թւերի կոտորածներից յետոյ:

Թէ այնտեղ, հայրենի և թէ այստեղ, Կովկասեան փփերում ապրող թիւրքահայերը բոլորն էլ մի ժողովուրդ են. խօսում են մի բարբառով և կապուած են իրար հետ մի անցեալով ու հայրենաւանդ սովորութիւններով: Նրանք աւելի յայտնի են համեփնցի, կամ ինչպէս իրանք, գաղթականներն են ասում, հոմեփնցի, անունով: Նայելով իմ կարդացած ու լսած գրաւոր ու անգիր աւանդութիւններին, համշէնցի անունը մնացել է նրանից, որ մի ժամանակ նրանք ապրելիս են եղել Սպերի և Րիզէի մէջտեղը, համշէնի վիճակում, ուր մոռնալով աւանդութիւններին նայելով, եկած պիտի լինին նրանք Անիից, նրա վերջնական աւերումից յետոյ: Բայց այդտեղ էլ նրան հանգիստ չեն թույնում: Մօտաւորապէս 17-դ դարու վերջերին՝ Տրապիզոնում տեղի են ունենում կրօնական հալածանքներ և համշէնցիներին հազարաւորներ մորթւում, նահատակւում են հաւատի անունով. շատերը ուրանում

են, իսկ շատերն էլ սարեր-ձորերն են փախչում, անանց անտառներն ընկնում, օրերով քաղցած, սարսափած, գաղտագողի ճանապարհ կրտրում հետզհետե դէպի Արարդէրէ, Սիւրմէնէ, Տրապիզոնի մօտերքը և ձանիկի կողմերը (Սամսօն), իսկ մի փոքր մասն էլ անցնում է Բաբերդ, Հետզհետէ, տարիների ընթացքում՝ մահմէդական հալածանքներից նեղուելով, Արարդէրէ, Սիւրմէնէ և Բիզէ փախած հայերը քիչ-քիչ խմբւում են գլխաւորապէս Տրապիզոնի մօտականերում և ձանիկի կողմերում (Սամսօնի սանջակ)։ Իսկ այս վերջին վիճակից էլ մի փոքր հատուած գնում հաստատուում է Սինօպի վիճակում։

Այնուհետև երկար տարիներ մնում են նրանք այդ տեղերում, մինչև որ վերջապէս իրանց սոսկալի կացութիւնից վերջին ծայր յուսահատուած, դիմում են օտար ափերը։ Վերջին պատերազմից յետոյ՝ Աովկասեան ափերը գաղթելու հետ միաժամանակ մի քանի տասնեակ տուն նրանցից, Տրապիզոնի և Օրդուի կողմերից, գնում նստում են Բրուսայի կողմերը, հեռաւոր Նիկօմիդիայի գաւառը, ուր մնում են նրանք մինչև այսօր։

Այսպիսով մեր Աովկասեան ափերի և նրանց մօտիկ տեղերում ապրող թիւրքահայերը համշէնցիներ են, համարեա բացառապէս Տրապիզոնի վիլայէթից, Տրապիզոնի և ձանիկի կողմերից եկած. նրանց մի շատ աննշան մասն է միայն, մի քանի տասնեակ տուն, Սինօպի վիճակից գաղթած։

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ։

Համշէնցիները համախմբուած մեծ գիւղեր չունին. նրանց գիւղերը սովորաբար կազմուած են լինում մի քանի իրարից հեռու ընկած տների խմբերից կամ հատ-հատ տներից։ Տների ամենամեծ խմբեր, որ կարելի է տեսնել նրանց մէջ, հազիւ 20-30 տուն կունենան։ Նրանց մեծ գիւղերը սովորաբար մի քանի այգալիսի խմբերից կամ գիւղամասերից են բաղկացած, որոնք ջուկ-ջուկ, ժողովրդական անուն են կրում, սովորաբար թիւրքերէն և կամ թէ չէ խմբերում ապրող հարուստ, «իշխան» ու առաջաւոր մարդկանց անուններով են յիշուում. օրինակ՝ «Փափազցոց գեղ», «Մնապցոց գեղ», «Արթին ուստի գեղ», «Սիւնգիւրդցոց գեղ» և այլն։ Երբեմն գիւղի մի ծայրից մինչև միւսը ժամերով ճանապարհ է քաշում. այնքան հեռու են լի-

նում թաղերը իրարից: Դրա պատճառը գլխաւորապէս երկրի տեղագրական պայմաններն են. հարթ, ընկած մեծ տարածութիւններ շատ քիչ են պատահում Սև ծովի ափերին, ծովից մի տասնեակ վերստ հեռու, որտեղ որ հայ վիւղերն են շինուած. սովորաբար բոլորը թեք ու խորուրդով զառեկայրեր են, ձորերով կտրտուած: Բացի երկրի դիրքից, մասամբ էլ իրանց երկրագործական պարապմունքն է պատճառը: Տեխնիկական մի քանի բոյսերի մշակութիւնն ընդհանրապէս շատ աւելի խնամք ու հոգացողութիւն է պահանջում, քան սովորական հացաբոյսերը: Այսպէս օրինակ անկարելի բան է տնից հեռու վերստերով հեռու թութուն մշակել. պէտք է վերստերով հեռու տեղից տակառներով ջուր հասցնել տնկելու ժամանակ, քաղաճը սալներով տուն բերել և այլն: Դեռ հիմա, երբ թութունի պլանտացիաները տներին մօտիկ են, ջրէն ու քաղաճը կրելը ահագին նեղութիւն են պատճառում երկրագործին, ինչ կը լինի, եթէ վերստերով հեռու լինին: Այդ է պատճառը, որ նա ստիպուած է իր կացարանը մօտեցնել աւելի իր արտին, քան հարևանին: Այս էլ կայ, որ համշէնցին ամեն տեղ տուն չի շինիլ. պէտք է ջուրն էլ մօտիկ լինի: Զուրը ահագին դեր է կատարում նրա տնտեսական կեանքում. տանը խմելու, կերակրի, լողանալու համար—ջուր պէտք է բերուի, մալերին պէտք է ջուրը տանել, իսկ ձմեռը, խորը ձնին, երբեմն էլ ստանը պէտք է խմեցնել. թութունի և «ածուքի» ցանած հնդերն ու «ֆիդաները» պէտք է ջրել և այլն: Հեռու տեղից ինչպէս պէտք է այնքան ջուր բերուի, մանաւանդ որ նրանք սովորութիւն չունին տան համար ձիով կամ էշով ջուր կրելու. միայն թութունի «ֆիդան» ջրելու և տնկելու ժամանակն են տակառներով ջուր կրում. իսկ սովորաբար տանը բանեցնելու ջուրը կրելը կանանց պարտքն է. նրանք են շալակով ջուրը բերում փայտէ ամաններով («գուֆա» թ.): Վերջապէս տունը պէտք է անպատճառ «ածուքտեղ» ունենայ: Անկարելի բան է երեւակայնել մի համշէնցի հալի տուն, որ մօտը, իրան կից «ածուք» չունենայ: Բացի «ածուքից», պէտք է իր շէնքերը շինելու համար տեղ ունենայ տան մօտիկ, աւելի թութունի հա-

մար, որը չորացնելու և պահելու համար շինուած շէնքերն ու պահեստները ահագին, հարիւրաւոր սաժէններով տեղ են բռնում:

Եւ պէտք է նկատել, որ առհասարակ նրանք՝ գոնէ այստեղ, Կովկասեան ափերում, թուրքունի համար աւելի լաւ շէնքեր ու յարմարութիւններ ունին, քան սեփական իրանց համար: Նրանցից շատերի թուրքունի պահեստները—«մաղաղաները»—իրանց տներից գեղեցիկ են և ցրտից ու խոնաւութիւնից շատ աւելի պաշտպանուած, քան իրանց տները: Այդ պահեստները սովորաբար տախտակաշէն են լինում, մինչդեռ իրանց տները ծուռումուռ, կլոր փայտից են շինուած, անտաշ ու ծակ-ծակ արաններով:

Խօսելով Կովկասեան ափերի կլիմայական պայմանների մասին, չի կարելի ասել, թէ հայերի բոլոր նստած տեղերը վատ են: Ոչ, այստեղ էլ են պատահում լեռնային ու հովասուն գեղեցիկ տեղեր, ուր ոչ միայն ջերմը քիչ է լինում, այլ և լեռնային, մաքուր ու առողջարար կլիմա ունին. ինչպէս օրինակ՝ Սուխումի շրջանում Ծէբէլդա, Չէրնօմօրի վիճակում՝ Ղօյթա և այլն: Բայց ընդհանրապէս ասելով, հայ գիւղերից շատերի դիրքը առողջապահական կողմից լաւ պայմանների մէջ չէ: Տեղ-տեղ համարեա ծովին հաւասար, ձորերում ու նեղ հովիտներում ցրուած, անտառների մէջ կորած. տեղ-տեղ էլ անտառապատ բլուրների ու լեռների լանջին, ծովից մօտաւորապէս մի $\frac{1}{4}$ վերստ կամ քիչ էլ աւելի բարձր և սովորաբար ծովահայիաց, համարեա բոլորն էլ ծովին են մտիկ տալիս:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ:

Մեզ մօտ, Կովկասում, համշէնցի հայերը նստած են գլխաւորապէս Սև ծովի Կովկասեան ափերում և մասամբ էլ նրանց մօտիկ տեղերում՝ Կուբանի վիճակում, Նկատէրինօղարի ու Մաչկօպի շրջակայքում և Խրիմի ափերում: Նրանց ամենամեծ բազմութիւնը, ինչպէս վերևն էլ ասեցի, կենտրոնացած է այսօր Սուխումի շրջանում, ուր նրանց թիւը հասնում է մօտ 900 տան և մի հազարի չափ էլ, մէն-

մենակ ապրող, անտնւոր պանդուխտների: Հայերը նստած են բացառապէս շրջանի երկու բաժիններում՝ Գուգաուտի ու Գումիստաշի: Նրանց ամենանշտնաւոր կենտրոնական գիւղերն են՝ Մճարա և Ծէբէլդա: Երկուսն էլ նախկին աբխազներից պարապուած գիւղերն են, որ հիմա ամբողջապէս համշէնցի հայերով են բնակեցնուած: Ամեն մէկը նրանցից 150 տնից աւելի բնակիչ ունի, եթէ այդ տեղերում ժամանակաւորապէս ապրող թիւը քահայերին էլ հաշուելու լինինք: Բացի իրանց մեծութիւնից ու բազմամարդութիւնից, այդ երկու գիւղերը ամբողջ շրջանում միակն են, որ հայերի սեփականութիւն են կազմում: Մճարան թէև պետական հող է, բայց իբրև համայնական սեփականութիւն տրուած է հայերին 117 տան անուանով դեռ ևս 1880 թւի վերջերին, Կովկասի նախկին փոխարքայ Մեծ իշխան Միխայիլի օրերում: Իսկ Ծէբէլդան հայ գաղթականներն են գնել մասնաւոր կալուածատէրներից այս մօտիկ տարիներում: Ամբողջ գնած հողի տարածութիւնը հազար դեսիատնից աւելի է, իսկ մասնակցողները 40 տուն են: Այսպիսով ամբողջ շրջանում մօտ 900 տնից հողի կողմից մի քիչ ապահովուած՝ հազիւ մի 160 տուն կըլինին: Թէև նրանց ձեռքի հողն էլ մեծ բան չէ, բայց մի կերպ ապրում են իրանց համար. կալուածատէրերի ձեռքին գերի չեն: Մնացած հարիւրաւոր հայ տներ ցրուած ապրում են շրջանում, օտարապատկան, վարձով վերցրած հողերի վրայ, կազմելով փոքրիկ գիւղեր և խմբեր, որոնք երբեմն մեծանում, երբեմն էլ բոլորովին պարապուած են: Ամբողջ Կովկասեան փերում էլի ամենից աւելի միսիթարական հանգամանքներում այդ շրջանի հայերն են, որոնք թէ մեզ և թէ հայրենական փերին աւելի մօտիկ են, իրարից էլ ուրիշ տեղերի պէս ցրուած ու կտրուած չեն և նիւթապէս ու բարոյապէս համեմատաբար աւելի լաւ ու բարեկեցիկ վիճակի մէջ են:

Սուխումի շրջանից ինչքան հեռանում ենք դէպի հիւսիս, այնքան աւելի աչքի է ընկնում հայերի ցրուած ու անջատ ապրելը, նիւթական ու բարոյական անխնամ վիճակը: Ձերնօմորի ահագին վիճակում նրանց թիւը հազար տնից քիչ աւելի կը լինի, խմբուած լինելով գլխաւորապէս Ադլէրի, Սօչիի ու Զափշուկաշի շրջականերում: Ամենից քիչ Ադլէրի կողմերն են մնում. ընդամէնը՝ 170 տուն: Մի սեփական գնուած կալուածք էլ այնտեղ ունին հայերը (Մճարա գիւղից), մօտ 1300 դեսեստին տեղ: Մնացած հայերի կէսը Սօչիի կողմերն են, կէսը Զափշուկաշի: Այս վերջին վիճակումն էլ (Զափշուկա), որի մի մասը կազմում է պաշտօնապէս չաշտնի Վելիամինովեան շրջանը, կան 130-ի չափ հայ տներ, որոնք սեփական հող ունին կառավարութիւնից ստացած. նրանց կէսը միայն Զափշուկա կոչուած գիւղի հողի վրայ են, որ համշէնցի հայերի հիմնած առաջին գիւղն է Կովկասեան փերում:

Ռուսները նրան անուանում են Հայոց գիւղ (Армянская), թէև մի քանի տարի է՝ իրանցից էլ մի քանի տուն մնում են այդտեղ հայերի հետ խառը: Սօցիի հայ գիւղերի մի ճաչրից մինչև Չափշուկայի վիճակի հայ գիւղերը՝ օրերով ճանապարհ կա: Հարիւրաւոր վերստեր է քաշում: Մի 4—5 հարիւր տուն էլ Անապայի, Եկատէրինօգարի, Մալկոյի ու Խրիմի կողմերում կրլինին: Դրանց վիճակը ամենքից աւելի կորած ու անմխիթար է:

Այդքան հայերից միայն մի փոքր մասն է ռուսահպատակ. շատ-շատ մի 300 տուն. գոնէ այսօր Կովկասեան ափերում նրանց թիւը շատ չէ: Գոցէ թիւրքահայերին Կովկասի սահմաններից հեռացնելու վերաբերմամբ կայացած բարձրագոյն կարգադրութիւնից յետոյ՝ շատերը կաշխատեն ռուսահպատակութիւն ընդունելու, այդ չը գիտեմ: Այնքանը գիտեմ միայն, որ այսօր նրանց ամենամեծ մասը, հազարաւոր հայեր դեռ ևս մնում են թիւրքահպատակ, չուզենալով բոլորովին կտրուել, բաժանուել իրանց մայր-երկրից:

Այսպիսով Կովկասեան ափերում և նրանց մօտիկ տեղերում ապրող բոլոր համընցի հայերը ամենաշատը հազիւ մի 2500 տուն կը լինին. եթէ մի 2—3 հազար էլ մենակ, աշխատելու եկած, անտնւոր բանուորների թիւը գցենք, կը ստանանք մօտաւորապէս 15 հազար հոգի. ամենաշատը այդքան կը լինին. Կովկասում և Ռուսիայում ուրիշ ոչ մի տեղ (բացի չլշուած Խրիմի ափերից) համընցի հայեր չրկան: Բոլորը դրանք են և մէկ էլ՝ հայրենական ափերում մնացողները: Եթէ նրանց էլ սրանց չափ ընդունենք (նիկոմիդիայի կողմերը գնացողների հետ միասին), կը ստանանք բոլոր համընցի կոչուած թիւրքահայերի թիւը՝ ընդամենը 30 հազար:

ՀԱՄԱԿԵՆՅԱՆ ՀԱՅԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒՆԾՊԸ, ԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ, ԶԳԵՍՏՆ ՈՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ:

Տեսքով՝ Սև ծովի ափերի հայ գաղթականները չիշեցնում են մեզ մեր տեսած ու գիտցած թիւրքահայ հայրենակիցներին, թէև ընդհանրապէս սրանց կազմուածքի, շարժմունքի ու վարմունքի մէջ բաւական տարբերութիւն է նկատուում, համեմատելով սրանց Մշի, Վանի և առհասարակ Հայաստանի դաշտային գիւղացիների հետ: Համընցի հայը, մանաւանդ անատոլիական ափերից նոր եկածը, իր շարժմունքները մէջ աւելի կրակ ու կենդանութիւն է ցոլացնում, քան այն տեղերից եկողները: Սա իր հայրենիքի լեռնային բնութեան համեմատ, իր շարժմունքներով ու ձևերով իսկական լեռնցու պատկերն է չիշե-

ցնում. թեթև ու արագաշարժ, ժիր ու ճարպիկ. իսկ հագուստն խօսուածքն էլ մի առանձին լեռնաշին գոյն են կրում: Ճիշտ է՝ կազմուածքով նրանք այնքան առողջ ու յաղթանդամ տեսք չունին, ինչպէս առհասարակ բոլոր լեռնցիները, թէև քիչ չեն նրանց մէջ հսկայ ու քաջառողջ կտրիճներ, բայց բնաւորութիւնով շատ սրտոտ ու համարձակ մարդիկ են, զէնքը գօտուց ու ձեռքից անբաժան: Իրանց ամեն մի քայլով ու տարագով սրանք չիշեցնում են լազերին:

Սրանց հագուստի մէջ էլ անբաժան է Բէշու «չո-խո» շալվարն ու «կեֆ» նրանց տակը «իշիդ» ու «եշուլ», և կաշուէ լայն գօտին — «դաշեշ». մի խօսքով՝ զգեստի այն բոլոր տեսակները, որ յատուկ են Թիւրքիայի շատ կողմերի ժողովրդներին: Բայց սրանց «շալվար» այնպէս լայն չէ, ինչպէս սովոր ենք տեսնել Էրզրումցոց և կամ վանեցոց մօտ, որոնց հագածը ջուլիի նման կախում է ներքև և լաւ չի նստում: Սրանց «շալվարը», ընդհակառակը, ներքևն այնքան նեղ է լինում, որ բոլորովին կպչում է սրունքներին և չի խանդարում բանելուն ու շարժուելուն: «Չալվարի» վրայ նա կապում է բազմաձալ կաշուէ գօտին, որի ծալքերում նա պահում է թուլթունը, «չախախը» և երբեմն զանազան հարկաւոր թղթերը: Գօտուց կախած կը տեսնէք ունիւղիւր կամ անբաժան դանակը՝ պատեանի մէջ դրած: Նրանց կանանցից շատերի մօտ կը գտնէք այդպիսի դանակներ, թէև նրանք այդտեսակ կաշուէ գօտիներ չեն կրում: Ֆէսը, սովորաբար, փաթթում են «շաշուլ», որ մի բարակ քօղ է և չատկապէս ֆէսի համար են բանեցնում:

Կանանց հագուստն էլ թէև թիւրքական տարագով է, բայց պէտք է ասեմ, որ այնքան գեղեցիկ չէ, ինչքան տղամարդկանցը: Սրանց մօտ էլ աչքի է ընկնում թիւրքական ձևի հագուստներից «կեֆ», որ սովորաբար «կապիսուլ» ու մետաքսէ նաշխուն իրեղէններով է լինում զարդարուած. իրանք դրան պարզապէս «չո-խո» են ասում (մահուդի կտորից լինելու համար. չուխա-մահուդ): Երբ որ «չո-խո» չեն հագնում, նրա տեղը հագնում են անթև ու երկայն չթէ «եշուլ», որ եթէ «գսնաւուր» է՝ երբեմն մետաքսից ու գոյն-գոյն թելերով են շինում. տակից հագնում են «իշիդը» և վերջապէս երկայն շալիքն ու վարդիքը, իսկ դրսից «եւադի» ու շապի վրայից կապում են գոգնոցը — «փեշաֆէշ»: Սովորական, ամենօրեայ «իշիդ» ու «եւադը» չափով ու ձևով իրար նման են լինում. այնքան որ առաջինը թևով է ու տակիցն են հագնում, միւսը անթև է ու վրայից: Այդ բոլոր շորերի մէջ ամենքից աւելի աչքի է ընկնում նրանց կարմիր ծաղկաւոր, չթէ լայն-լայն վարտիքը, որ նրանց խելքով ու ճաշակով անպատճառ պէտք է ներքև երևայ, թէ չէ անպատշաճ բան կը լինի: Զրջագգեստ և առհասարակ կանանց երկար հագուստ ոչ միայն չունին, այլ

և, ինչպէս երևում է, այդ տեսակ հազուատը նրանց մէջ այնքան էլ համարմունք չի վայելում: Նրանք էլ են գլխին ֆէս դնում, բայց առանձին կերպով չարմարեցնում գլխին, ներս ծալելով ու դէպի յետ ծռելով, ճակատի կողմից էլ մի բարակ, ծալած քօղով՝ կապելով ֆէսը գլխի հետ, մի ուրիշ բարակ, գունաւոր քօղով էլ — «շաւար» — փաթթելով գլուխը բիւ տակից: Այդ ճակտէկապին նրանք «շաւար» են ասում և միայն կանաչքն են կապում. աղջկերք չեն բանեցնում: «Լաշար» — սովորաբար տղամարդիկն էլ են կապում ֆէսների վրայ, բայց այնպէս ծալելով ուրում են ֆէսի վրայ, ամբողջապէս չեն ծածկում: Գլխի զարդարանք համարեա չեն բանեցնում: Ոսկեղէն բոլորովին չունին. շատ քիչ անգամ է պատահում նորահարսների գլխին տեսնել արծաթէ զարդեր՝ կախկիսած մագերի հիւսերի հետ, երբեմն էլ արծաթէ ճտնոցներ — «բողբոլ» —: Ականջ ծալելու սովորութիւն թէև ունին, բայց սովորաբար օղեր չեն բանեցնում. բանեցնողներն աւելի նորահարսներն են լինում: Նրանց ամենատարածուած զարդարանքը մատանին ու ապարանջանն են, որոնք բոլորն էլ հասարակ, կոպէկանոց բաներ են լինում, սովորաբար երկաթից կամ դեղին պղնձից, շատ-շատ միայն մատանիներն են լինում երբեմն արծաթից: Մատանիներ դնելու սովորութիւնը տղամարդիկն էլ ունեն:

Այստեղ հազուատին վերաբերեալ բոլոր ասածներս վերաբերում են աւելի Անատոլիական ափերից նոր եկած համայնքներին: Հին, տասնեակ տարուան եկողները, ինչպէս շատ բան հայրենական կեանքից ու սովորութիւններից, այնպէս էլ հազուատը քիչ-քիչ սկսել են փոխել. ենթարկուելով շրջապատող ազգերի ազդեցութեանը: Այսպէս սկսել են արդէն ֆէսի տեղ մօրթէ գլխարկներ ու «բաշլըղներ» բանեցնել, տրեխների տեղ չուստ («չափուլա») կամ ճտով կօշիկներ հագնել, Քիչ-քիչ սկսել են վերի շորերն էլ փոխել. միայն «շալուարն» է մնացել. իսկ ներքին հազուատը համարեա ամեն տեղ՝ հայրենական սովորութիւնով՝ իրանց ձեռագործ կտաւից են կարում: Նոյն փոփոխութիւնն է նկատուում և կանանց շորերում. կամաց-կամաց նրանք էլ են սկսում հին ձևի փոխել: Հետզհետէ «կաբաները» տեղ են տալիս նոր ձևի, ուռած թւերով «կաբանէն», իսկ վերջերս խիստ ձգտում են ցոյց տալիս շրջագգեստ հագնելու, թէև մի քանիսը շրջագգեստի վրայից դեռ էլի հայրենական գոգնոցն են կապում: Զգեստի փոփոխութիւնը, ինչպէս և ամեն բանի, աւելի աչքի է ընկնում Չերնօմօրի վիճակում, ուր համարեա թէ հայրենական տարազից նշույներ էլ չեն մնացել. թէ տղամարդիկ և թէ կանաչք իրանց տարազով համարեա բոլորովին ռուսների են նմանում:

Համայնքների տները համարեա կլոր փայտից են շինուած, բայց

կան տախտակաշէն և կաղնու ճղներից հիւստած տներ էլ. վերջին տեսակներին «չիթ» են ասում: Քարաշէն տներ համարեա թէ չը կան. սովորութիւն չեն ունեցել: Նրանց եկեղեցիներն էլ թէ հայրենիքում և թէ այստեղ, փայտից են շինուած: Ամբողջ Սուխումի շրջանում քարաշէն տուն հազիւ թէ երկու-երեք հատ գտնուի: Զինած տների մեծ մասը երկարկանի է. տակը՝ գոմ, վրան՝ տուն: Նրանցից շատերը համարեա մի հատ կարգին պատուհան չեն ունենում: Լոյսի համար փոքրիկ ծակեր են թողնում պատերի մէջ և մի փոքր բացուածք էլ ծածքի մէջտեղը, օջախի գլխին, այդ էլ աւելի ծխի, քան լոյսի համար («բաջա» թ.): Արակի համար ջուկ տեղ չեն շինում, տան մի անկիւնում: Նոյն իսկ լաւ տներումն էլ առաջուան ժամանակների պէս նահապետական օջախն է լինում տան մէջտեղը, որ ամառ-ձմեռ վառում են: Սովորաբար՝ խաւարը, ցուրտը, ծուլն ու խոնաւութիւնը անպակաս են նրանց տներից: Հողէ կտուր՝ բոլորովին չըկաջ նրանց մօտ: Նրանց սովորական ծածքը—մանր կտրտած տախտակից է լինում, որ հանում են աւելի կաղնու և հաճարի ծառերից, («ծածուկի տախտակ», «խարդումա» թ. драхъ). իսկ աւելի խեղճերի տները «ըմփրով» («իմփր»՝ խոտ է, папоротникъ) կամ «ձեղով» (սիմինդրի չոր ցօղուն) են լինում ծածկուած:

Համշէնցիները, ինչպէս և մեր կողմի գիւղերում, սովորաբար տները իրանք տէրերն են շինում, երբեմն միայն գրսից վարպետներ վարձում, աւելի իրանց համազիւղացիներից, այդ էլ աւելի այն ժամանակ, երբ իրանք շատուր չեն լինում և գործ էլ շատ են ունենում: Վերջին տարիները շինած նրանց բոլոր լաւ տները գրսից եկած օտար վարպետների շէնքեր են: Տներ սովորաբար շինում են աշնան, թուլթունի քաղը վերջացնելուց յետոյ, իսկ թուլթունի համար պահեստի շէնքերը՝ աւելի գարնան, թուլթունը «սադրելուց» (տնկել) յետոյ: Տները սովորաբար չեն սուաղում, միայն ձմեռը մօտեցած ժամանակին ձեռքով աղբ են քսում արաներին, որ ծակերը ձեփուին, վերջերս սկսել են լաւ տները կրով սուաղել: Նրանց տները սովորաբար վերաներքեւ երկ-երկու աչք են ունենում, միջի դռնով իրար կցուած: Վերին յարկի աչքերից մէկը մեծ է լինում, միւսը փոքր: Մեծ աչքը քառակուսի է կոչում. այդտեղ են սովորաբար նստում-վեր կենում, ուտում ու պառկում. փոքրին՝ «մառօն» են ասում. այդտեղ են գլխաւորապէս տան աւելորդ իրեղէնները պահում, փոխանորդներ կախ անում, իրանք փոխում: Իսկ հարսանիքի ժամանակ էլ հարսի առանձնասենեակն է. սովորաբար պսակն էլ այդտեղ են անում: Այդ տեսակ տներն առհասարակ լաջն պատշգամ էլ են ունենում—«հաջեաթ», որ սովորաբար փողոցի կողմից տախտակներով փաթթուած է լինում՝ քամուց ու

ցրտից պաշտպանուելու համար, և աւելի տան մանր բաներ ու երկրագործական բերքեր պահելու և մաքրելու համար է ծառայում, քան տեսարանին: Սովորաբար այդտեղ են պահում ամբարը. կանաչքն էլ իրանց ճախարակը այդտեղ են սարքում ու կտաւ գործում և իրանց ձեռագործ նաշխուն եաղլուխները հէնց այդտեղ կախում պատից, դռան մօտիկ: Պատշգամբի տակը անասունների կանգնելու տեղ է. անձրեւին ու վատ եղանակին այդտեղ են կլծում կովերը:

Մի քանիսը տան պատշգամբի կամ ջուկ տեղում, տան մօտիկ, մի սենեակ են շինում հիւրերի համար, որին «օդ» են ասում: Յատուկ «օդա» են շինում և թուլթունի ծրարը կապելու համար. երբեմն միւսնոյն աչքը հիւրերին էլ է ծառայում, թուլթունին էլ. մանաւանդ որ տարուայ մեծ մասը պարապ է լինում և միայն ծրարը կապելու ժամանակն է հարկաւոր գալիս: Դրան էլ «բամբի օդ» են ասում: Բացի այդ «օդալից», թուլթունի համար երկու ուրիշ շէնք էլ են շինում. մէկը ծառայում է որպէս թուլթունը չորացնելու տեղ, միւսը իբրեւ պահեստատեղ: Երբեմն երկու շէնքերը միացնում են. տակը չորացնելու համար են գործածում, վրան՝ կախում ու պահում են չորացած թուլթունը, երկուսն էլ մի ծածքի տակ: Չորացնելու տեղը, կամ ինչպէս հայերն են ասում, «մաշինա»ն — սների վրայ կանգնած մի պարզ շէնք է, որ առջևի կողմից բոլորովին բաց է, իսկ երեք կողմից ցախով կամ ծառի ճղներով պատած, որպէսզի քամին ներս չընկնի: «Մաշինան» մի քանի աչք է ունենում, նայելով թէ ինչքան տեղ է բռնում թուլթունի պլանտացիան. ի հարկէ՝ եթէ շատ է, տեղն էլ շատ կուզէ: Սովորաբար երկու աչքից պակաս չի լինում, բայց լինում են և մինչև 10 աչքանի շէնքեր: Երբ որ պակաս է գալիս, մի կողմից կցում, աւելցնում են: «Մաշինի» առջևից՝ ամեն մի աչքի դիմաց — հորիզոնական կերպով ձողեր են լարուած. գետնից մարդաչափ բարձր, նեցուկների վրայ հաստատուած: Այդ հողերի վրայով դուրս ու ներս են հանում փայտէ շրջանակներ — «մաղեր», որոնց վրայ թելերով թուլթուն է շարուած: Թուլթունի պահեստատեղը — «մաղազա» — շինում են բոլորովին գետնի վրայ և չորս կողմից տախտակով լաւ պատում են, որպէս զի դրսի օդի խոնավութիւնը չը ներգործէ ներսը կախած թուլթունների վրայ: Համշէնցիների շինած բոլոր շէնքերի մէջ ամենամեծ շէնքերը այդ երկուսն են լինում. դրանց վրայ շատ անգամ աւելի ծախս ու աշխատանք են թափում, քան իրանց սեփական կացարանների վրայ: Մնում են էլի երեք ջուկ-ջուկ շէնք. մէկը՝ որ ամենքն անպայման ունենում են, գլխով սիմինդր պահելու համար է. սովորաբար փոքրիկ շէնք է, տան ձևով, ամուր սների վրայ հաստատուած, գետնից մի սաժէնաչափ բարձր. դրան հայերն ասում են «կօրօբ»: Հասարակ «կօ-

բօքները՝ կաղնու ճղներից հիւսուած կլոր կամ քառանկիւնի ձև ունին, «ծեղով» ծածկուած: Լաւ շէնքերը շինուած են տաշած կլոր փայտից և մանր տախտակով են ծածկուած: Միւս երկու շէնքերն են՝ փուռը և մարագը: Փուռը տան մէջ չեն շինուած, այլ ջոկ տեղ, առանձին ծածքի տակ, իսկ մարագը հասարակ «չթէ» շէնք է, խոտով կամ «ծեղով» ծածկուած: Սովորաբար այդ բոլոր շէնքերը շինուած են տներին մօտիկ, գիւղամիջուած, երբեմն միայն պակաս եկած, նոր շինուելիք «մաշինաները» շինուած են թութունի պլանտացիաներում, եթէ տեղը չարմար են գտնուած:

ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ:

Համշէնցիները թէ իրանց հայրենական փերում և թէ այստեղ բացառապէս երկրագործութիւնով են պարապում: Եթէ համեմատելու լինինք մեր կողմերում ապրողներին հայրենական փերում մնացողների հետ, նրանց պարապմունքի ու տնտեսութեան ձևերի մէջ շատ քիչ փոփոխութիւն կը գտնենք, եթէ չլիշենք ու մի կողմ դնենք թութունի մշակութիւնը, որ շատ տեղ հայրենիքում արդէն բոլորովին վերջացել է, իսկ եղած տեղերումն էլ հետզհետէ աւելի յետ է գնում: Մինչդեռ մեր Կովկասեան փերում այդ բոցսի մշակութիւնը մի քանի տարուց դէսը դարձել է մի այնպիսի տիրապետող ու գլխաւոր պարապմունք, որ անկարելի է երևակայել այդտեղ, մասնաւորապէս Սուխումի շրջանում մի հաջ գաղթականութիւն, մի հաջ գիւղ, նոյն իսկ մի հաջ գաղթական, որ դրանով պարապելիս չը լինի: Թութունը մեր կողմի համշէնցի հայերի արդիւնաբերութեան մէջ առաջին ու ամենագլխաւոր տեղն է բռնում: Սուխումի շրջանում տասնեակ հազար փութ թութուն միայն համշէնցի հայերն են արտագրում: Դրանից կարելի է հասկանալ, թէ ինչքան մեծ չափեր է ստացել այդ բոցսի մշակութիւնը նրանց մօտ: Ահշտ է՝ Ձերնօմօրի կողմերում, բացի Սօչիի շրջանից, թութունի մշակութիւնը այնքան մեծ ծաւալ չունի, բայց հաստատապէս կարելի է առաջին տեղը տալ համշէնցի հայերին ամբողջ Կովկասեան փերի թութունի արդիւնաբերութեան մէջ:

Հացաբոցների մէջ առաջինը և ամենատարածուածը նրանց մօտ սիմինդրն է, որ ինչպէս հայրենիքում, նոյնպէս և այստեղ, կազմում է նրանց գլխաւոր ուտելիքը, նրանց ամենօրեայ հացը: Ամբողջ Կովկասեան փերի համշէնցիների մօտ այդ բերքը համարեա ոչ մի տեղ չէ արտահանւում. միայն իրանց համար են ցանում: Տեղ-տեղ էլ եր-

բեմն, երբ թուփունի պատճառով ցանքը քիչ է լինում, իրանք ստիպուած են լինում ուրիշներից գնելու:

Յորեն թէև շատերը ցանում են, բայց մէկ որ ամենքը չեն ցանում, մէկէլ որ՝ տեղ-տեղ ցանածը չի լինում, լաւ չի գալիս: Իրանց ասելով, էլի հայրենիքում ցանողները թէ հիմիկուանից շատ են եղել և թէ լաւ էլ տուել է: Բայց էլի չնայելով աննպաստ պայմաններին, ցորենի մշակութիւնը հետզհետէ աւելի ու աւելի է տարածում հայ գաղթականների մէջ, թէև էլի առաջուան պէս՝ նրա հացը միայն պաս ու տօն օրերին են բանեցնում:

Միւս հացաբոյսերից ցանում են վարսակ ու գարի. աւելի առաջինը: Վարսակը նրանց հայրենիքում, մասնաւորապէս Դանիկի ափերում (Չարշաբէյի գաւառամասում) մեծ արտահանութիւն է ունեցել:

Տէխնիական բոյսերից, բացի թուփունից, ցանում են էլի կանեփ, թէև ոչ այնքան շատ ինչքան հայրենիքում: Այնտեղ թէ կանեփ շատ են ցանել և թէ տեղ-տեղ վուշ էլ են ցանել: Իսկ այստեղ սովորաբար միայն կանեփն են ցանում և այն էլ հազիւ մի «աճուքի» չափ տեղ: Կանեփի թելից են գործում իրանց բոլոր ներքին հագուստը և տանը բանեցնելիք բազմատեսակ «եաղլուխները»:

Այգեգործութիւնը թէև առհասարակ կանոնաւոր կերպով ու մեծ չափով չէ տարածուած նրանց մէջ, բայց հետզհետէ պտղատու նոր-նոր ծառեր են աւելցնում իրանց «աճուքներում» ու արտերում, մասնաւոր նրանք, որ սեփական հողեր ունին, բերելով պատուաստները իրանց հայրենիքում յայտնի ու գովուած տեսակներից. գլխաւորապէս՝ տանձի, խնձորի, թթի, սալորի, բալի և շագանակի ծառերից: Տեղ-տեղ սկսել են նաև բաւական մեծ չափով խաղողի որթեր տնկել տեղական, ծառի վրայ բարձրացող տեսակից (իզիբէլլա, տեղական լեզուով՝ «աղէս»): Տեղ-տեղ պատահում են և պտղատու ծառեր այդ ափերի հին բնիկներից մնացած. ինչպէս օրինակ՝ տանձենիներ Զափշուկայի կողմերում (Չերնօմօրի վիճակ), չերքէզներից մնացած, և խաղողի ու թզի ծառեր Սուխումի շրջանում՝ աբխազների ժամանակից: Իրանց պատմածներին նայելով, հայրենիքում նրանք պտղատու ծառեր շատ են ունեցել, այն էլ՝ ընտիր տեսակներից, թէև այնտեղ էլ կանոնաւոր այգիներ չեն ունեցել. պատուաստների մեծ մասը ճանապարհների, արտերի ու անտառների մէջ է եղել ցրուած և մի մասն էլ տներին մօտիկ:

Ջերամապահութիւնով այստեղ համարեա բոլորովին չեն պարապում. էլի հայրենիքում քիչ-շատ պարապել են: Իրա պատճառը մէկ թուփունն է, մէկ էլ իրանց անհող վիճակը:

Մեղու պահում են, բայց ոչ ամենքը. աւելի քչերը, քան շա-

տերը: Տեղ-տեղ պատահում են 40 և մինչև իսկ հարիւր փեթակով մեղու պահողներ, բայց դրանք հազազիւտ են. սովորաբար քիչ են ունենում:

Ինչպէս հայրենիքում, նոյնպէս և այստեղ, ամեն տուն ունի իր բանջարանոցը, կամ ինչպէս իրանք են ասում, «աճուքը», որ համարեա բացառապէս համշէնցի հայ գեղջկուհիների ձեռքով է ցանուում ու մշակուում: Այստեղ՝ գոգնոցը կապած, փետտոր ձեռքին՝ բանում ու աշխատում է նա ժիր տղամարդու պէս, հետն էլ ժամանակ գտնելով մի կողմից երեխանց ու տան պակասներին նայել, միւս կողմից մասնակցել իր մարդու աշխատանքներին: «Աճուքի» բոյսերից ամենից շատ տարածուածը «բօնջարն» ու լոբիան է: Իսկապէս լոբիան «աճուքում» այնքան չեն ցանում, ինչքան սիմինդրի հետ խառը՝ մէկ արտում կամ առանձին: Իսկ «բօնջարը», որ կաղամբի մի տեսակն է (կանաչ ու չրգլսող), «աճուքի» ամենասովորական բոյսն է. առանց դրան համշէնցի հայը չի կենալ. պաս օրերին գլխաւորապէս այդ են գործածում: «Բօնջարից» յետոյ «աճուքում» մեծ տեղ են բռնում պրասը, սոխն ու սխտորը: Բացի դրանցից, «աճուքում» պատահում են էլի՝ տօմաթ, բադրիչան, կարտօֆիլ, վարունգ, դդում, ձմերուկ ու սեխ, թէև միևնույն բոյսերը աւելի մեծ չափով արտերում էլ են ցանում, սիմինդրի կամ թութունի հետ խառը:

Բացի բուն երկրագործութիւնից ու տեխնիական բոյսերի մշակութիւնից, համշէնցի հայեր պարապում են նոյնպէս անասնապահութիւնով և տնային մանր արհեստներով: Անասնապահութիւնն այնքան զարգացած չէ նրանց մէջ. պահում են միայն այնքան, ինչքան հարկաւոր է երկրի մշակութեան և իրանց տան կարիքների համար, դրանք են՝ եգ, կով, ձի: Սովորաբար մի տուն պահում է մի գոյգ եգ (հասարակ կամ «գոմշաեգ»): շատ քչերն են երկու գոյգ ունենում: Կթելու համար պահում են մի-երկու կով, երեքից ոչ աւելի, կամ մի-երկու կթի գոմէշ: Աւելի ունեցողը ամենաշատը մի-երկու կթի գոմէշի հետ մի-երկու էլ կթի կով կունենայ. գոնէ Սուխումի շրջանում դրանից աւելի ունեցողները հազազիւտ են: Մալերի մէջ ամենից շատ տարածուածը «գոմշամալն» է. այդպէս է գոնէ Սուխումի շրջանում, ուր գոմէշը ընդհանրապէս լաւ է դիմանում: Եւ պէտք է ասել, որ այդ կողմերի համար, ուր ճանապարհներ չկան, չորս կողմը անտառ է, անձրեւն ու ցեխը անպակաս է, շատ դժուար կրլինէր երկրագործի բանը, եթէ գոմէշը չլինէր: Կաթնատնտեսական արդիւնքները բոլորը իրանց համար են գործածում: Երբեմն նոյն իսկ նրանցից շատերը իւղը դրսից են գնում. տեղ-տեղ՝ միայն պատահում են նրանց մէջ իւղ ծախողներ: Պաշխիւր համարեա չեն շինում. քչով շինում են միայն Տրա-

պիղոսին մօտիկ գիւղերից եկողները: Անասնապահութիւնով աւելի պարապում են Չերնօմօրի կողմերի հաշ գաղթականները: Ոչխար ու խոզ բոլորովին չեն պահում:

Ռացի գուտ երկրագործութիւնից, համշէնցի հաշը դարձեալ ժամանակ է գտնում տնային մանր արհեստով զբաղուելու: Հագուստից ու ձեռագործ գործուածքներից սկսած՝ մինչև իր տան շէնքն ու այլ և այլ երկրագործական սարքեր շինելը, բոլորին նա հասնում է. բոլորը նրա ձեռքից գալիս է: Զատերը գիտեն իրանց մէջ սալ, լուծ, արօր, տափան շինելը: Հիանալի ամաններ են շինում փայտից—ջուր կրելու, թթու դնելու, կաթնեղէն արդիւնքները պահելու համար տակառներ, օշնակներ, եղամաններ, նոցնպէս և տաշտեր խմորի համար և տեսակ-տեսակ մեծ ու փոքր զամբիւղներ՝ զանազան բաներ պահելու և կրելու համար: Բոլորն էլ ամուր ու գեղեցիկ, դիմացկուն փայտից շինուած:

Կիրակիներից ու տօներից դուրս ուրիշ ոչ մի ժամանակ նրանց պարապ չէք գտնիլ. ծոյքեր շատ հազւագիւտ են նրանց մէջ: Կը հաւատաք, եթէ ասեմ որ երեկոյեան՝ արտից տուն դառնալիս և կամ մի տեղ գնալիս, պարապ չմնալու համար նրանք թել են մանում կամ գուլպայ գործում: Եւ մի բան, որ շատ աչքի է ընկնում, այդ տղամարդկանց գուլպայ գործելն է. նրանց կանաչք չեն իմանում. նրանց համար էլ տղամարդիկն են գործում: Ռացի սրանից չը հասկանաք, թէ կինը նրանց մօտ պարապ նստած է, բան չի անում: Երբէք. գուցէ ոչ մի տեղ գիւղացի կինը այնքան գործ չունի, այնքան չի բանում, ինչքան նրանց մօտ: Սխալուած չեմ լինիլ, եթէ ասեմ, որ նրանց մօտ թերեւս կինն աւելի է աշխատում, քան տղամարդը: Ռացի պատ անելուց ու հերկից, նա մասնակցում է իր մարդու ամեն տեսակ աշխատանքին: Տուներ, գոմը, «ածուքը», արտը, մալերին, անտաւը,—ամեն տեղ հասնում է թիւրքահաշ կինը, և այդքան աշխատանքի մէջ նա դարձեալ պակաս չի թողնում տան բաները: Նա է ջուրը կրում, օջախը վառում, եփում, թափում, լուանում, ուտեցնում ամեն օր ոչ միայն տանեցոց, այլ և երբեմն տասնաւոր բանւորներին, երեխանց նալում ու մեծացնում: Եւ այդ բոլորի հետ՝ էլի ժամանակ է գտնում —երբեմն «ռօկ», իլիկ, ճախարակ ու ասեղ բանեցնում, կանեփից ու բրդից թել մանում, «լաթ» գործում, շապքցու ու վարդիքցու պատաստում ու ամեն տեսակ «եաղլուխներ» շինում:

Խօսելով նրանց տնային արդիւնաբերութեան մասին, աւելորդ չեմ համարում մի քանի խօսք ասել նրանց երկրագործական սարքի վրայ: Նրանց արօրը շատ պարզ կազմութիւն ունի. ամբողջապէս փայտից է, միայն խփն է երկաթէ: Մի անկիւնաձև ծակած փայտ է. մի կողմը գետնի վրայ է քսուած («ընեղ») և նրա ծայրին է ամրա-

ցած խոփը. միւս ծայրը մի քիչ թեք կերպով ցցուած է և մաճի տեղ է բռնում («պոչ»)։ Ծակած տեղին մօտիկ կցուած է մի երկայն փայտ («օք»), որի ծայրից լծում են եզներին։ Վերջապէս արօրի ներքեւի կողմը, գետնին մօտիկ, մի փոքր տախտակ է մեխուած՝ ակօսի հողը մի կողմ թափելու համար։ Այդ է բոլոր կազմութիւնը. ուրիշ ոչ անիւ ունի և ոչ մի բան։ Արօրում միայն եզներ են լծում, ձի չեն բանեցնում։ Այդ արօրով թէև կարելի է ուզած խորութիւնով հերկել, բայց սովորաբար նրանք խորը չեն հերկում։ Պուլթան բոլորովին չեն բանեցնում. երբեմն միայն պատահում են երկկտփաւոր արօրներ («չաթալ յարօր»), որ սովորականից շատ են հերկում։ Նրանց արօրը առհասարակ շատ հեշտ ու թեթև է բանում։ Համարձակ կարելի է ասել, որ այնպիսի խորդ ու բորդ, քարքարոտ ու անհարթ տեղերում, ինչպէս Կովկասեան ու հայրենական ափերի հայերի նստած տեղերն են, նրանց արօրը մեծ յարմարութիւն ունի երկիրը մշակելու համար։ Ինքը շատ թեթև. տեղը ինչքան զառի վեր լինի, դժուար չի լինիլ շարժել ոչ եզան համար և ոչ բշտղին։

Միևնոյն յարմարութիւններն ունի և նրանց սալը, որ չը նայելով որ բոլորովին թիւրքական շէնք ունի, ծանր ու դանդաղ բան է, միապաղաղ անիւներով, բայց ինչ կասէք, որ նրանց տեղերի համար ամենալաւ սալն է։ Թէև ծանր է գնում, բայց ամուր ու դիմացկուն բան է։ Ինչքան կուգէ ցեխոտ ու անհարթ լինի ճանապարհը, եթէ միայն քարքարոտ չէ, բան չի լինիլ սալին, մանաւանդ եթէ գոմշաեզներ են լծում։ Եւրօպական կատարելագործուած չորս անաւոր սալերի մասին չի կարելի խօսել, քանի որ դեռ ամբողջ Կովկասեան ափերում հաղորդակցութեան համար հազիւ միայն մի մեծ ճանապարհ կայ, այն է՝ ծովեզրեայ խճուղին, իսկ դէպի հայ գաղթաշէնները ամբողջ ափերում ոչ մի օրինաւոր, բացուած ճանապարհ չը կայ։

Երկրագործական ոչ մի մեքենայ ու կատարելագործուած սարք չունին նրանք հացաբոցների մշակութեան համար։ Բոլոր աշխատանքները կատարւում են սովորական նահապետական ձևով ու գործիքներով։ Մի քիչ աւելի յարմարութիւններ գտել են թովթունի վերաբերութեամբ, չորացնելու համար հնարելով բաւական յարմար շէնքեր, որոնք իրանց այժմեան ձևով այս վերջին տարիներս են հնարուել ու շինուել։

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԷՆ ՆՐԱՆՑ ԱՊՐՈՒՍՏԻ ՄԱՍԻՆ:

Համշէնցի հայերի ապրուստը շատ խեղճ է ու պարզ: Ոչ միայն երեխաները, այլ և մեծերից շատերը, աւելի կանայք՝ շատ անգամ օրերը բոբիկ ոտով են անցնում, մանաւանդ խորը ցեխերին: Իսկ երեխաները հօ համարեա տարուայ մեծ մասը բոբիկ են մնում: Բանելիս շատ խեղճ ու պարզ են հագնում. միայն սօն օրերին են զարդարում: Աւելի խեղճ ու աղքատիկ է նրանց սնունդը: Ինչպէս վերեն ասեցի, նրանց սովորական հացը սիմինդրի հացն է. ցորենի հացը աւելի պաս օրերին են ուտում, իսկ չունեցողը ողջ տարին համն էլ չի առնում: Նրանց ամենասովորական կերակուրը թանն է. ուտիս օրերին նրանց գլխաւոր ուտելիքը դա է: Պասին բանեցնում են աւելի «բօնջար», լոբիա, սոխ, պրաս, սխտոր, թթու, «բէքմէզ» (պտուղներից շինած մեղր), երբեմն էլ իսկական մեղր՝ սովորաբար ջրած. «բէքմէզն» էլ նոյնպէս. մէկ որ այդպէս լաւ կը բրդուի և մէկ էլ որ շատ կը դիմանայ: Մածուն քիչ են ուտում. տեղ-տեղ՝ ուր կաթը քիչ է, գուցէ ամիսը մի անգամ. զուտ մածուն այնքան չեն ուտում, ինչքան մածնախառը թան: Իւր սովորաբար դրսից չեն գնում. եթէ կթուան ունենում են, ուտում են. եթէ ոչ ամիսներ բանջարեղէններով են անցկացնում: Երբեմն միայն աւելցած իւղը ծախում են: Իւրեղէն կերակուրներից գործ են ածում աւելի խմորեղէններ (ցորենի ալիւրից): Նրանց սովորական իւղալի կերակուրը «ճաշն» է (սիմինդրի ալիւրը ջրով եփած և վրան իւղ լցած): Ճիշտ է՝ օրը երեք անգամ ուտում են, բայց կերածը խեղճ ու անսնունդ բան է: Ամենից շատ ուտում են թանը. միշտ որ մածուն ուտեն, եթէ կթուան էլ ունենան, իւր չի մնալ. գնելն էլ ամենքին չի ձեռք տալ: Իրսից գնածը սովորաբար աղը, բրինձը, նաւթն ու կտորեղէնն է լինում: Բրնձից շինած ուտելիքը (հասարակ ու կաթով փլաւը), ձուածեղի, «նշտապի» (ցորենի ալիւրը կաթով եփած), հաւի ու խմորեղէնի հետ՝ կաղմում է նրանց ամենաճոխ սեղանը, որ տարին հազիւ մի քանի անգամ է լինում, ամենահանդիսաւոր օրերին և կամ պատուաւոր հիւրերի համար:

ՍՈՎՈՐԱՐԵԱՐ ԵՆԵՐ

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔ

Համշէնցի հայերը սովորաբար 16—18 տարեկան ժամանակից են սկսում ամուսնացնել իրանց տղաներին: Համարեա նոյն հասակից են սկսում մարդու տալ և իրանց աղջիկներին, այնպէս որ մօտաւորապէս տղի ու աղջկայ հասակը մէկ է լինում: Սովորաբար աւելի տղի համար են շտապում, քան աղջկան: Մէկ որ՝ աղջկան համար շտապելու կարիք չկայ. ով լինի՝ կը տանի. առանց այն էլ աղջիկ քիչ կայ, գոնէ մեզ մօտ, Կովկասեան փերում. միւս կողմից՝ աղջիկը մարդու գնալով, տան բանողի մէկը կրպակսի. իսկ այդ գիւղացու համար ոչ ցանկալու բան է, ոչ շտապելու: Եթէ չեմ սխալուում, ամուսնութեան հարցի մէջ, գոնէ ծնողների համար, այդ բանելու տեսակէտը առաջին դերն է կատարում: Ահա դրա համար է, որ աղջկայ համար այնքան չեն շտապում: Սովորաբար՝ եթէ մօտ հասակակից տղայ ու աղջիկ են ունենում, առաջ աշխատում են տունը հարս բերել և ապա աղջկանը մարդու տալ: Աղջիկը եթէ մի քիչ աւելի էլ մնայ, ոչինչ նրան երբ լինի, կը տանեն: Համարձակ կարելի է ասել, թէ ամբողջ Կովկասեան փերում տանը մնացած, պառաւած աղջիկներ բոլորովին չկան. նոյն իսկ այրիներ չեն պատահում, հազուադիւս են նրանց մէջ, ուր մնան թէ ջահիլ աղջիկները: Տղի բանը ուրիշ է. գիւղացին մէկ-մէկ տարիներ է համրում, թէ երբ պէտք է ժամանակը գայ, որ իւր տղին պսակի, տան ու արտի գործերը մի քիչ թեթեւացնի: 16 տարեկան հասակն արդէն ժամանակ են համարում. 18 տարին հօ լաւ ժամանակ է, իսկ այնուհետև քանի գնայ, այնքան ժամանակը կանցնի: 23—25 տարեկան երիտասարդը նրանց մօտ ժամանակն անցած է համարում և զփուար է հարս գտնում իւր համար: Այդ է պատճառը, որ

նրանց մօտ շատ անգամ կինն աւելի է մեծ լինում, քան տղամարդը: Աերջին տարիներս միայն Համշէնցի զաղթականները մէջ նկատուում է դրան հակառակ մի երևույթ. հարուստ ու ալրիացած Համշէնցիները հետզհետէ աշխատում են փողի ու ժով՝ հակառակ հայրենաւանդ սովորութեան՝ ջահիլ աղջկերանց հետ պսակուիլ քաղքցիների պէս, որ նրանց համար բոլորովին խորթ բան է: Եթէ այս տեղերում չեն գտնում, կամ չեն տալիս, գնում են ուղղակի հայրենական ամբարից վերցնում բերում իրանց հետ. ինչ խօսք որ աջ ու ձախ առատ-առատ կաշառքներ տալով դիւղի աղղեցիկ իշխաններին ու աղջկայ ազգականներին:

Աղջիկ առնելը Համշէնցիների մօտ, շատ դժուարութիւնների հետ է կապուած. երկար բանակցութիւններ, սրան-նրան միջնորդներ զցել, բաւական փողեր պէտք է փչացնել, մինչև որ կաջողուի աղջկայ ծնողներից համաձայնութիւն ստանալը: Այդպէս դժուար է եղել աղջիկ առնելը նոյն իսկ իրանց հայրենական ամբարում, ուր, իրանց ասելով, այսպէս չէ, աղջիկ շատ է եղել, բայց էլի առանց կաշառքի ու նուէրների չէ անցել: Նեղ ու անճար մնացած տղի տէրը, տեսնելով որ չը պիտի կարողանայ իր ուզած աղջկան տանել, իր կողմը մարդիկ է գտնում և հարսների կամ երիտասարդների միջոցով փորձում է փախցնել աղջկան ուղղակի իր տունը, առաջուց հարսների բերանով նախապատրաստելով աղջկայ տրամադրութիւնը տղի օգտին և նրա կամքը առնելով: Աղջիկ փախցնելը նրանց մէջ շատ է պատահում. սովորական բան է նրանց համար: Հէնց որ աղջիկը տեսնում է, որ իր ուզածին չեն տալու իրան, կամ տեսնում է, որ ծնողները դեռ միտք չունին շուտով իրան մարդու տալու, անմիջապէս մօտենում, գտնում է իրան ուզող տղերանց կողմնակից հարսներին ու աղջիկներին, և մէկ օր, սովորաբար եկեղեցի գնացած ժամանակ, նրանց հետ միասին փախչում է ուղղակի իրան ուղղողների տունը, ուր նրան սիրով ընդունում են և մինչև չըպսակեն, ինչ էլ լինի, եթէ սրով ու թրով էլ գան, դուրս չեն հանիլ: Աղջիկը տղի տունը գնալուց յետոյ՝ ամեն բան վերջանում է. այնուհետև բանը մնում է

միայն տէրտէրին. սա էլ գալիս պսակում է և այդպիսով խընդիրը վերջանում է: Երբեմն այդ փախցնելու պատճառով ահագին ընդհարումներ են լինում. իրար վրայ են գնում, գէնքերը մէջտեղն են բերում և, եթէ կարողանում են, զօռով յետ են տանում փախչող աղջկան. իսկ եթէ ոչ, հօ աղջիկը գնում է ու մնում: Սովորաբար, վերջիվերջոյ, մի քանի ժամօսնակից յետոյ երկու կողմն էլ անցեալը մոռանում, հաշտում են և իրար խնամութիւն անում:

Փախցնելու մի պատճառն էլ մասամբ աղջկայ տիրոջ կողմից պահանջուած դրամական վարձատրութիւնն է: Ճիշտ է, այս սովորութեան ամենքը չեն հետևում, բայց հետևողներն էլ քիչ չեն: Աւելի այդ սովորութիւնը կայ Տրապիզոնին մօտիկ զիւղերից եկած համշէնցիների մէջ. սովորաբար՝ նրանք առանց փողի աղջիկ չեն տալիս: Այդ փողը տրւում է աղջկայ տիրոջը, իբրև ժամանակաւոր աւանդ, մինչև մի-երկու տարի բանեցնելու համար, այնքան որ տոկոս տրուելու չէ՝ դրանից: Բայց երբեմն էլ փողը ստացողը պարտք չի համարում վերադարձնելու, մանաւանդ որ այդ բանի համար երբեք զրաւոր պայմանաթուղթ չեն շինում: Իսկապէս՝ խնամախօսութեան ժամանակ այդ փողը տրւում է իբրև նուէր կամ աւելի ուղիղ՝ իբրև զին և ոչ իբրև փոխ: Բայց հարսը տանելուց մի-երկու տարի անցնելուց յետոյ, տղի տէրը կամաց-կամաց չիշեցնում է խնամուն իր տալիքը և եթէ վերջինը մերժում է, խնդիրը պահանջի ու զիւղական դատարանին է հասնում, որ սովորաբար վճիռ է կոչացնում նրա օգտին:

Աղջիկ ընտրելիս ի նկատի են առնում արեւակցութեան ու խնամութեան աստիճանները, իրանք առաջուց համրում, յետոյ մէկի միջոցով տէրտէրին հաշուել են տալիս՝ կըհասնի՞ թէ ոչ: Սովորաբար այսքանը նկատել եմ, որ մեր այժմեան ընդունուած աստիճանների որոշումը նրանց միշտ շատ է երևում: Իրանց ասելով, հայրենիքում այսքան խիստ չի եղել: Կայ որ՝ տէրտէրից մերժում ստանալուն պէս, ուղղակի թողնում է միտքը դրածը և աշխատում ուրիշը գտնելու: Բայց պատահում են և այնպիսիներ, որ մտքում չնում են միայն իրանց հաւանա-

ծին առնելու: Դրա համար նրանք սկզբում փողի զօռ տալով, աշխատում են մի կերպ գործը գլուխ բերել, առատ-առատ բաժին հանելով ամենքին, ի հարկէ ամենից առաջ պսակող տէրտէրին: Եթէ չի լինում, ուղղակի փախցնում են: Փախածին պէտք է անպատճառ պսակել. այնպէս թողնելը աւելի «մեղք է». գոնէ այդպէս է ասում նրանց բարոյական աշխարհայեցողութիւնը և այդպէս էլ եղել է հայրենիքում: Թոնրի վրայ պսակի սովորութիւնը նրանց մէջ բոլորովին չկայ. իսկ ապօրինի կնապահութեան դէպքերն էլ համարեա թէ չեն լինում:

Աղջիկ ընտրելու և ուզելու հոգացողութիւնը ամենից աւելի տղի հօր վրայ է թողնուած, ի հարկէ՝ մայրն էլ է խառնըւում, բայց ասելի կողմնակի միջնորդներին ասող, զրկողը հայրն է լինում: Առաջուց տղի յօժարութիւնը չեն հարցնում, բայց երբ իմանում են, որ տղան յօժար չէ, թողնում են: Կարելի է ասել, թէ առաջ աւելի աղջկայ յօժարութիւնն են հարցնում, քան տղին. ինչպէս առանց տղի, նոյնպէս էլ առանց աղջկայ յօժարութեան՝ ոչ մի պսակ չի լինում. անպայման հարցնում են: Ինչպէս տղի կողմից, նոյնպէս և աղջկայ կողմից սովորաբար բանակցողը հայրն է լինում. գլխաւորապէս ամենից առաջ նրա համաձայնութիւնն են աշխատում ստանալ: Նա շուտով խօսք չի կտրում. գնում-դալիս են, նոր-նոր միջնորդներ են դրում, մինչև որ վերջապէս խօսք է տալիս: Մինչև խօսք տալը նա ժամանակ է գտնում խորհրդակցելու իր կնոջ ու մօտիկ ազգականների հետ տալու կամ չբտալու մասին:

Խօսքը կտրելուց յետոյ, օր են նշանակում (սովորաբար նոյն շաբթին). մի երեկոյ տղի հայրը կամ տէրը մի-երկու բարեկամի հետ պատրաստութիւնով գնում է հարսնացուի տունը, տանելով հետները մի ոչխար, դինի, մի քանի գաթայ և հետն էլ հինա՝ հարսնացուի ձեռքերին դնելու համար. այնտեղ գինիով ու «թօխիլով» պաշտօնապէս կնքում են իրանց խնամութիւնը: Կերուխումին մի-երկու բարեկամ էլ աղջկայ կողմից է լինում: Տարած հինան տան կանայք դնում են աղջկայ ձեռքերին, իսկ վերջը նրանց բերած ու պարպած «հաբիգէն» դար-

սում են ընծայի Համար պատրաստած աղջկայ կարած ու գործած շապիքներն ու նաշխուն ծաղկաւոր «եաղլուխները» և զրկում խնամոնց տուն:

Այս նախապատրաստութիւնից մի քանի օր յետոյ սկսում են Հարսանիքը: Պսակից ամիսներ ու տարիներ առաջ առանձին նշանդրէքի սովորութիւն Համարեա բոլորովին չըկայ նրանց մէջ: Միայն նոյն առաւօտը, որ իրիկուն որ պիտի պսակը կատարեն, փեսացուի տէրը իր բարեկամներից մէկի ձեռքով զրկում է եկեղեցի կամ տէրտէրի տունը Հարսի Համար պատրաստած «Հալաւներն» և մատնին՝ օրհնել տալու Համար: Հալաւի Հետ զրկում են մի կամ երկու իաշած Հաւ, խմորեղէն, ձուածեղ, մի կամ երկու «խաչ-քաթայ», որ սովորաբար տէրտէրի Համար է լինում, և մի «օխա» (շտօֆ) դինի: Հալաւ օրհնենքին ներկայ են լինում կամ անձամբ երկու կողմի խնամիները և կամ նրանց կողմից եկած բարեկամները: Օրհնելուց յետոյ նստում, ուտում են բերած ուտելիքը և ապա օրհնուած Հալաւը զրկում նորահարսի տունը: Նոյն իրիկունը կատարում են պսակը և Հարսանիքն էլ վերջանում է:

Հարսանիքի Հանդէսը պսակի առաջին իրիկուանից են սկսում: Սկսելու առաջին նշանը Հրացանի ձայնն է լինում: Այդ օրը վաղ առաւօտից տղի տէրը երիտասարդներ ու երեխաներ է զրկում զիւղի տները, և նրանցից ամեն մէկին բաւալ մոմեր բաժնելով, Հրաւիրում է նրանց Հարսանիք: Երբեմն պատուաւորներին Հրաւիրելիս, երեկոյեան դէմ «ղաւուլ-ղուռնի» ձայնով են դէմ գնում: Հրաւիրուածն էլ, եթէ ուզում է, մի բան է բաշխում նուագողներին, փող կամ «եաղլուխ» և կամ օղի հրամցնում և ապա «ղուռնի» ձայնով գնում նրանց Հետ փեսացուի տունը: Բոլոր ե/ողներին ընդունում է տանտէրը միմի բաժակ գինի առաջարկելով:

Հարսը բերելուց առաջ «Թագուորին» զարդարում են նոքահարսի զրկած ծաղկաւոր «եաղլուխներով», նախապէս լողացնելով ու հագցնելով ամենալաւ շորերը: Լողացնողն ու զարդարողը քաւորն է լինում: Երեսն էլ նա է ածիւում. ինչքան է մազ չունենայ, պէտք է էլի ածիլին երեսին զիպչի: «Շաղ-

լուխներին» մի երկուսը կախում են նրա կողքերին, մէկն էլ ձեռքն են տալիս, որ բերանը ծածկած պահէ: Այդպէս զարգարուած՝ «կնքարի» առաջնորդութիւնով գալիս ներկայանում է Հանդիսականներին, Համբուրելով նրանցից ամեն մէկի ձեռքը և ապա իր քաւորի հետ անխօս կանգնում պատի տակ, ուղղակի գետնին, կամ մի տախտակի վրայ, սովորաբար արևելեան կողմը: Ոմանք էլ նստեցնում են, իսկ ունևորները «Թաքւորի» փանգնած կողմի պատը զարդարում են կարպետով:

«Թաքւորը» բերած ժամանակը այս երգն են երգում.

«Թաքւորի հայն *) ակ էրի իւ.

Խաչ էհօն ու,

Խաչ խաղաղութեան,

Խաչի սուրբ խաչի տէրունի:

Դեօլվաթն Աստրձմէ):

Այսպէս երգում են ամեն մէկի համար, ում մօտ որ տանում, ներկայացնում են. նա էլ միքանի կոպէկ ընծայ է տալիս: Կանանց համար էլ ջոկ երգում են. նրանք էլ մի-մի «եաղլուխ», կամ օրհնէնք ու աչք-լոյս են տալիս: Երգով դուրսը հին սովորութիւն է. հիմա շատերը չեն երգում: Դրանից չետոյ նստում՝ հաց են ուտում:

Յիւրը մի սեղանի շուրջ չեն բոլորում, միքանի խմբերի են բաժանում. յրանցից ամեն մէկի մէջտեղը դնում են թիւրքական ձևի կլոր սեղանը, կերակուրները վրան դարսած: Կանանց համար էլ ջոկ են տալիս: Հարսանիքի սովորական կերակուրները սրանք են. «բլղուր», փլաւ (իւղով կամ կաթով), «բարակ հաց» (բարակ բացում, տապակած խմորեղէն), մսեղէն, մածուն, թան և վերջապէս միքանի հատ հաւ, մեղր ու կարագ՝ տէրտէրի ու պատուաւոր հիւրերի համար: Սովորաբար հարսնոց կերուխումներին ամենից աւելի պահանջներն անողներն ու «նազուլթուզ» ծախողները նորահարսի հետ եկած «Հայնախպերներն» են լինում. նրանց ամեն ուզած ուտելիքը պէտք է մօտ բերեն, թէ չէ կրճաղրեն, իսկ երբեմն էլ վէճ ու կռիւ կըսարքեն տանեցոց հետ:

*) Հայրն (կամ քեռին):

Կերուխումը վերջացնելուց յետոյ, եթէ եղանակը լաւ է լինում, դուրսը մի հարթ տեղ են ընտրում, «գուռնան» ածել են տալիս և «ղիպնուշ» (գօտեմարտ) են սարքում:

Հարսանիքն սկսած իրիկունից «դաւուլ-գուռնան» անբաժան է լինում նրանց հանդէսից: Սովորաբար գուռնաչին մէկն է լինում: Կայ «գուռնի» մի տեսակն էլ, որ աւելի մեծ ձայն է հանում և աւելի սիրում են. նրան «բօրու» են ասում: Երբեմն «գուռնի» տեղ «քամանչա» ու «տիկ» են ածում. այդպէս են անում աւելի Տրապիզոնի մօտերքից եկողները: Հարսանիքի ժամանակ երգած բոլոր խաղերն ու նուազները և գօտեմարտը — ասում ու կատարւում են թիւրքերէն խօսքով ու եղանակով: Խմբովին ելգ կամ խաղ բոլորովին չեն ասում: Ասած կտորներն էլ սովորաբար՝ Ղարիբից, Քեօռօղլուց կամ Զաւ-Իսմայիլից են լինում: Գօտեմարտն էլ թիւրքական ձևով ու ծէսով են կատարում՝ մերկ, առանց շապի, մինակ վարտիքը կամ «շալուարը» հագին: Առաջ միքանի ըոպէ իրար բարևներ ու «թէմէնաններ» են տալիս, պտոյտներ ու փորձեր են անում իրարից բռնելու, մենչև որ երկար իրար քաշքշելուց յետոյ, մէկին աջողում է միւսին մէջքի վրայ դրել. դա է համարում յաղթութեան պայմանը: Գցելուց յետոյ՝ յաղթողն իսկոյն վեր է բարձրացնում իր ախոյեանին և համբուրւում նրա հետ: Ապա երկուսը միասին, ձեռքները իրար ուսներին դրած, գալիս են ու մի ոտով ծունկ չոքում «աղաների» ու «իշխանների» առաջ և «բաշխիշ» պահանջում: Ստացած փողը կիսում են իրար մէջ, իսկ յաղթողը բացի դրանից, ստանում է նաև մրցանակ դրուած «եաղլուխը»:

Գօտեմարտը վերջացնելուց յետոյ, հարսնևոր բազմութիւնը ձիերով ու հեւտակ, նուագողներին առջևը գցած, գնում են նորահարսի տունը, ամբողջ ճանապարհին սարերն ու ձորերը դղրդեցնելով հրացանի ու ուէվօլվէրի թնդիւններով: Մի քիչ ժամանակ էլ այնտեղ են անցկացնում, ուտում, խմում, զուարճանում, գօտեմարտ են սարքում, մինչև որ նորահարսին զարդարում, դուրս են բերում, դնում ձիու վրայ: Այդ ժամանակ սկեսրայրը կամ տղի տէրը նրա վրայ միքանի սև փող է շաղ

տալիս. մօտիկ եղողները խլիխլով հաւաքում են գետնից: Իսկ իրան վզից էլ հարսի տնից բերուած մի երկայն «եաղլուխ» են կապում: Դրանից յետոյ բազմութիւնն ուղղւում է կամ դէպի եկեղեցին և կամ «Թաքւորի» տունը, նայելով թէ որտեղ է լինելու պսակը: Սովորաբար պսակը տանն են կատարում. իսկ երբեմն լաւ եղանակին, մանաւանդ երբ միւսնոցն օրը ուրիշ պսակուողներ էլ են լինում, բոլորին միասին բերում, լըցնում են եկեղեցին. զոյգերը իրար մօտ կանգնեցնում և մէկ անգամից բոլորին պսակում: Տանն են պսակում, թէ եկեղեցում — ոչ մի դէպքում «Թաքւորին» նորահարսի տունը չեն տանում. նրան մենակ թողնում են տանը՝ իր քաւորի հետ, մինչև հարսը կըբերեն: Եկեղեցում պսակուած ժամանակն էլ «Թաքւորը» մենամենակ իր քաւորի հետ է դնում եկեղեցի. այնտեղ սպասում մինչև նորահարսի դալը:

Վերջապէս նորահարսն առնում, գալիս են եկեղեցի: Առջևից ու յետևից ձիով կամ ոտով նրան ուղեկցում են իր քոյրերն ու եղբայրները կամ նրանց փոխարէն, մօտիկ բարեկամ հարսներ ու երիտասարդներ — «Հայսնքոյրներ» ու «Հայսնախպարներ». իսկ նրա ձիու կողքերից ու առջևից մարդիկ են դնում՝ հարսին ու նրա ձիու սանձը բռնելու, որ չըլինի թէ վալը ընկնի, որովհետև գլխին երկայն քօղ է ունենում զգած («բիւրիւղ»): Եկեղեցում քաւորը ձեռքին ոչինչ չի բռնում. այնքան որ մօտը կանգնում է և կատարում է քահանայի ասածները: Թուրը բռնելու և կամ գլխին թագ դնելու սովորութիւնը բոլորովին չըկայ. միայն աբրէշումէ կարմիր ոլորած թելից նարօտ են կապում երկուսի գլխներին, որ կամ անմիջապէս պսակից յետոյ և կամ յաջորդ օրը, չորեքշաբթի կամ ուրբաթ չ'եկած վերացնում են: Խորհուրդը կատարելուց յետոյ, առաջուան հանդէսով, նուազով ու հրացանների ձայնով շտապում են դէպի «Թաքւորի» տունը: Հասնում են տուն. դեռ հարսին ձիուց վալը չառած, զրօից կանչում են. «Ի՞նչ բաշխիշ տաք պիտի հայսին»: Բերում են մի պղնձէ աման. հարսի ոտը ասպանդակից մի քիչ վեր վերցնում ու դնում են ամանը նրա ոտի տակին: Իսկոյն հարսնեղբայրները մէջքի դանա-

կով Յ տեղից միքիչ խաղում են ամանը. իսկ իրանց էլ մի-մի «եաղլուխ» ընծայ են տալիս: Մտնում են ներս. հարսին կանգնեցնում են դռան լետևը, «թաքւորին» էլ մօտը: Տունը մըտնողի ձեռքը հարսը պիտի համբուրէ: Նորից շարունակում են առաջի իրիկուան հանդէսը. ուտում, խմում են, խաղ են կանչում, պարում են և զանազան հանաքներ ու խաղեր են սարքում մինչև լուսանալը, երբ արդէն ամենքը ցրւում, գնում են իրանց բանին ու գործին: Նրանց ցրուած օրը աշխատում են դրսից, հարևաններից փոխ բերած ամանները, գդալներն ու սարքը տէրերին վերադարձնել. ինչ որ մնում է, չեն կարողանում տալ, պահում են մինչև Յ օր. միւս օրը չեն տալիս, որ չըլինի թէ վնասի հանդպեն, հարսը տնից բաժնուի: Հարսը մի երեք օրի չափ կրում է գլխի վրայի «բիւրիւզը». մի շաբաթի չափ էլ ցերեկները դռան լետևը կանգնած՝ համբուրում է ներս ու դուրս մտնողի ձեռքը. մի երեք շաբաթի չափ, ամեն իրուկուն լուանում է բոլոր տնեցոց ոտները, իսկ մինչև միքանի ամիս անցնելը, ուրիշների մօտ չըխօսքանութիւն է անում, խօսքի չի խառնում, իր համար սուս ու անխօս կանգնում է պատի տակին: Ոտները առաջին անգամ լուացած ժամանակը, տնեցիք փող են բաշխում հարսին:

Հարսանիքից մի շաբաթ անցած, «մուրէհուր» են գալիս. այն է՝ նորահարսի ծնողները գալիս են փեսի տունը, հետները բերելով տանը մնացած հարսի մանրունք բաները, նրա հին զգեստները, «ռօկը», դանակը, մկրատը և այլն: Այդ իրիկուն էլ փեսի տանը խնջոյք-ուրախութիւն են սարքում: Նորահարսը բոլոր եկողների ոտները լուանում է և նրանցից միքանի կոպէկ ընծայ ստանում: Դրանից մի-երկու շաբաթ լետոյ էլ սկեսրայրը կամ տան մեծը՝ հարսին տանում է մարանց հիւր: Այն իրիկուն էլ այնտեղ են ուրախութիւն անում և միւս օրը նորից դառնում իրանց տեղը:

Սովորաբար հարսանիքին աղջկայ կողմից շատ քիչ ծախս է լինում. համարեա ոչինչ: Նրանք աղջկայ համար ոչ միայն ռօփտ ու փող չեն տալիս, այլ դեռ իրանք են ստանում փեսի կողմից: Ծախսերի ամենամեծ մասը պսակն աջողցնելու համար

աջջկայ հօր կամ տիրոջն ու նրա բարեկամներին տուած կաշառքներն են լինում, որ երբեմն երեք հարիւր ըուրլու է հասնում: Այնուհետև ահագին փող է նստում նորահարսի համար պսակի հագուստ կարել տալը: Ոտնամանից, գուլպայից, գլխի ֆէսից, շապիկից ու վարտիքից սկսած մինչև վրայի հագնելիքն ու զարդերը—բոլորը տղի տիրոջ վրայ է, նա պէտք է առնէ ու կարել տայ. բոլորը, բացի շապիկից, աբրէշում, ատլաս, զուժաշ ու չուխա պէտք է լինի: Ամենաքիչը 50—60 ըուրլի միայն դրա վրայ է գնում, եթէ զարդերն էլ չըլինին: Սրանք մի կողմից. հարսանիքին նորահարսի տանը պատրաստուած բոլոր ուտելիք-խմելիքն փեսի կողմից է ղրկւում. մինչև չզըրկեն, չեն պատրաստուի: Խօսքը կտրած ժամանակն էլ «թօխլին» ու գինին և քահանային ու աթոռահասը՝ նա է տալիս: Եթէ նայն իսկ ընդունենք, որ աղջիկ ուղելու ժամանակ՝ առանց դժուարութիւնների զործը շուտով գլուխ է գալիս, ոչ ոքի նուէր ու կաշառք չի տրւում, որ շատ դժուար կը պատահի, էլի միմիայն ուտել-խմելու, հագուստի ու քահանայի ծախս կը նստի միջակ հաշուով ամենաքիչը 150-200 ըուրլի: Ահա գլխաւոր ծախսերի հաշիւը մօտաւորապէս.

1 ջուալ ցորենի սպիտակ ալիւր	.	.	8 ըուրլի.
1 ջուալ բրինձ	.	.	10 „
1 երինջ, աչառ կամ կով	.	.	20 „
10 օխա իւղ	.	.	10 „
Գինի և օղի	.	.	25 „

Խօսքը կտրած ժամանակ՝

«Թօխլիի և գինու ծախս	.	.	10 „
1 ձեռք շոր իր համար	.	.	15 „
Նորահարսին հալաւ	.	.	60 „
Քահանային և աթոռահաս	.	.	15 „

Գումարն է՝ 173 ըուրլի:

ՔԻՒՐԴԵՐԸ ԻՐԱՆՑ ՏԱՆԸ.

Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆԻ.

Ն Ա Խ Ա Ռ Ա Ն

Քիւրդերի մասին շատ բան կայ գրուած և ուսումնասիրութեան շատ մեծ նիւթ կայ եւրօպական, ռուսաց և նոյն իսկ հայոց զրականութեան մէջ, բայց այնուամենայնիւ սրանք դեռ անճանօթ են մնում մանաւանդ մեզ հայերիս, որ, դարերով նրանց մէջն և նրանց հետ ենք ապրում: Քիւրդերն մինչև այժմ հետաքրքրել են մեզ իբրև պատերազմող, աւարառու և չափշտակիչ տարր և ոչ իբրև ազգագրական նիւթ և սակայն, իբրև ազգագրական նիւթ, նրանք ահագին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում: Կամենալով մեր կարողութեան չափ օգնել մեր ազգագրողներին, անօգուտ չը համարեցինք հրատարակութեան տալ մեր ձեռքի հետևեալ նիւթը քիւրդերի մասին, որ արդիւնք է մեր սեպհական ուսումնասիրութեան. այդ ուսումնասիրութիւնը մենք կատարեցինք, պ. Ա. Ճալալեանի օգնութեամբ, 1880 — 1881 թ., երբ տեղի ունեցաւ Չէշվս Իբադուլլայի հռչակաւոր արշաւանքը և երբ մենք գնացինք Ատրպատական, իբրև ռուսաց «ГООСЪ» լրագրի սեպհական թղթակից: Այդ լրագրի մէջ այն ժամանակ գրուած մեր թղթակցութիւնները պարունակում էին միայն այդ արշաւանքի և այսպէս կոչուած «քիւրդ-պարսկական» պատերազմի նկարագրութիւնը: Ներկայ նիւթը դեռ ոչ մի տեղ չէ տպուած և վերաբերում է բացառապէս այն քիւրդերին, որոնք ապրում են թիւրք-պարսկական սահմանագլխի վրայ:

Բայց առաջ աւելորդ չենք համարում մի քանի ընդհանուր տեղեկութիւններ հաղորդել առհասարակ քիւրդերի մասին:

Քիւրդ ցեղը սփռուած է արևմտեան Ասիայի մեծ մասի, մօտ 2000 քառակուսի մղոն տարածութեան վրայ, երեք պետութիւնների — Ռուսաստանի, Թիւրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ: Դա իսկապէս թափառական, վրանաբնակ ցեղ է և այդ պատճառով դժուար է որոշել մի երկիր, որին կարելի լինի «Քիւրդստան» անունը յատկացնել: Ռուսաստանում քիւրդերը թափառում են Արարատ սարի հիւսիսային սարահարթերի վրայ, Արաքս գետի աջ ափին, ինչպէս և

Սևանայ լճի հարաւային և արևելեան սարահարթերի վրայ, Թիւրքիայում, թէ լոկ անուանապէս, և թէ իրողապէս սուլթանի իշխանութիւնը ճանաչող քիւրդերը ապրում են այն տեղերում, որոնք առաջ կազմում էին Սուլէյմանիէ, Ջահզուր, Բաղդադ, Մօսուլ և Վան իւլայէթները. մի մեծ մասն ևս ապրում է հին ասսիրիական թագաւորութեան դաշտերի վրայ, Զագրոս լեռնաշղթայի և Տեգրիս գետի մէջ տեղ, ինչպէս և Դամասկոսի և Հալէպի փաշայութիւնների մէջ. կան քիւրդեր նաև Երզրումի և Բաբերդի մէջտեղում: Զագրոս լեռնաշղթայի արևմտեան կողմում, հին Միդիայի մի մասում բնակուող քիւրդերը գտնւում են Պարսից տիրապետութեան տակ: Այդ երկու երկրների մէջ տեղ գտնւում են անկախ կամ ազատ քիւրդ ցեղերը, Հաք-Քարիայի դաշտերի վրայ: Բացի դրանից՝ Պարսկաստանում, քիւրդական մի քանի ցեղեր բնակւում են Լօրստանում, մինչև Պարսից ծոցը և նոյն իսկ Խորասանում:

Բոլոր այդ քիւրդերի թիւը հաշւում են 2—3 միլիօն, թէև կան և այնպիսի աշխարագիրներ, որոնք կարծում են, թէ քիւրդերը մի միլիօնից աւելի չեն: Մինչև այժմ վերջնականապէս չէ որոշուած այս հարցը, թէ ինչ ծագում ունեն քիւրդերը. կազմում են արդեօք մի ինքնուրոյն ցեղ, թէ խառնուրդ են շատ ցեղերի և ազգերի, օրինակ հին մեդիացիների, մօնգօլների, թաթարների կամ սկիւթացիների, հայերի, թիւրքերի և արաբների, ինչպէս շատերն են ենթադրում: «Քիւրդ» բառը պարսկերէն է, հին պարսկերէն և նշանակում է ուժեղ, հզօր. բաց թիւրքերը և թաթարները հնչում են «կիւրդ», որ դարձեալ պարսկերէն է և նշանակում է «զալ», ու դրանով կամենում են ցոյց տալ այդ ցեղի գիշատիչ յատկութիւնը: Մի քանի պատմաբաններ ևս կարծում են, թէ քիւրդերը այս ժողովրդի սերունդն են, որ յայտնի էր դեռ Քսէնոփոնի ժամանակ «կարդուխ» անունով և բնակւում էր Զագրոսի այն սարահարթի վրայ, որ բնկնում է Վանի և Ուրմիայի լճերի մէջ տեղ: Հայ պատմաբանների ասելով, հայոց թագաւորութեան ժամանակ, այժմեան «Քիւրդստան» ասուածը կոչւում էր «Կորդ կամ Կորդեայք»: Իրանք քիւրդերը աւանդաբար ասում են, որ սերուած են հազարացիներից, այսինքն արաբներից. հաւանական է կարծել, որ նրանց ցեղապետների և իշխանների մեծ մասը առաջ են եկել արաբներից, խալիֆների տիրապետութեան ժամանակ:

Այդպէս է և քիւրդերի լեզուն. բուն, մաքուր քիւրդական լեզու չը կայ, այլ նա խառնուրդ է արաբերէն, պարսկերէն, թիւրքերէն և նոյն իսկ սիրիական—քաղդէական ժողովրդական բարբառների. ոմանք կարծում են, որ նա պարունակում է և յունական բառեր. քանազան տեղերի քիւրդեր զանազան բարբառներ ունեն, մաքուր

բարբառն շատ մօտ է այժմեան պարսկերէնին. մի քանի ցեղեր ևս խօսում են թիւրք-թափառական կամ մեր երկրի թուրքերի (Ատրպատականի) լեզուով. Բարբառների մէջ ամենագլխաւորն համարում է Զազա բարբառը, որով խօսում են Մուշի և Բիթլիսի մէջ տեղ սրբառուած քիւրդերը. կան և ուրիշ չորս գլխաւոր բարբառներ—Յաֆայի, Մուֆրի, Զազագ և Եզիդի:

Նշանաւոր է այն հանգամանքը, որ քիւրդերը սեպհական գիր չունին, նրանք գրում են, սովորաբար, պարսկերէն, կամ արաբերէն. այդ պատճառով նրանք գրականութիւն ևս չունին:

Արօնով մուսուլման են, սիւննի աղանդից և սաստիկ ատում են շիաներին, աւելի քան գեաւուրներին:

Այս ընդհանուր տեղեկութիւններից յետոյ անցնենք մեր նիւթին ¹⁾:

Ա. ՔԻՒՐԴԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԸ:

Պարսկա-թիւրքական սահմանագլխում Քիւրդերի բռնած տեղերն են՝ Սալմաստի և Ուրմիայի կողմերում-Սոմայ, Բրադոշտ, Մեարկաւար, Տաշտ, Լայիջան, Հին-Լայիջան, Ուշնու, որ քաղաք է իւր գիւղերով, Տաշտաբել, Սուլդուզ, Սովուխ-բուլաղ (նոյնպէս քաղաք է) Սինա, Սախկըզ, Քիրմանշահ (քաղաք). այդ բոլոր տեղերը լեռնային են, բարեբեր և առողջ օդ ունեն:

Բ. ԳԼԽԱՒՈՐ ՑԵՂԵՐԸ:

Քիւրդերը բաժանւում են զանազան մանր ցեղերի, որոնց գլխաւորներն են. 1) Մեանգիւռ, 2) Մսմաշ, 3) Դէպուքրի, 4) Միքրի

¹⁾ Զատ ցաւում ենք, որ մենք չը կարողացանք օգուտ քաղել մի նշանաւոր ազգագրական նիւթից քիւրդերի մասին, որի հեղինակն մեր աշխարհիկ գրականութեան հայր—Խաչատուր Աբովեանն է: Երբ մեր նիւթը դասաւորել և արդէն սրբագրում էինք, մեզ պէտք եղաւ մի թիւրքամացութիւն պարզելու համար քրքրել մեր մատենադարանը. այդտեղ, մի գերմաներէն գրքի մէջ, որ կրում է Reise nach Persien und dem Lande der Kurden von Moritz Wagner, Leipzig, 1852 մենք մի յանկարծական գլուտ արինք. գրքի վերջում իբրեւ յաւելում—որը մենք առաջ չէինք նկատել—տպագրուած է երկու մեծ ազգագրական յօդուած «Beiträge zur Ethnographie des Orients» վերսագրով—Բիւրդերի եւ եզիդիների մասին: Դրքի հեղինակը ասում է, որ այդ յօդուածները կազմել է իշմիլածնի հոգևոր դպրոցի նախկին աշակերտ, Դորպատի համալսարանի ուսանող,—որ և ընկերացաւ պրօֆեսոր Պարբոտին Արաբատի գաղաթը բարձրանալու—Խաչատուր Աբովեանը, որ այժմ Երևանի նահանգական դպրոցի վերատեսուէն է: Աբովեան իր ձեռագիրը յանձնել է Վազներին և սա էլ կցել է իր հեղինակութեան: Որքան մենք գիտենք, Աբովեանի այդ ազգագրական աշխատութիւնը անձանօթ է մնացել մինչև այժմ հայ գրականութեան մէջ: Կաշխատենք թարգմանել և մի ուրիշ անգամ լոյս ընծայել:

5) Փիրան, 6) Զարգաշ, 7) Զաքաք, 8) Ռովանդ, 9) Զիլան, 10) Պրադոշա, 11) Հարքի, 12) Ռավանդ, 13) Եզդի: Մանր ցեղերը թէ պարսկաստանում և թէ Թիւրքիայում միշտ դաշնակցութիւն են ունենում գլխաւոր ցեղերի հետ:—Պարսկաստանում, գլխաւոր բնակավայր Սովուխ-բուլաղի գաւառում գտնուող քիւրդերն պատկանում են հետեւեալ ցեղերին. 1) Դէպուքի, որ մի քանի ցեղապետներ ունի, որովհետեւ բաղկացած է մի քանի գիւղերից և իւրաքանչիւր գիւղատէր համարւում է նոյն գիւղի ցեղապետ, բայց նրանց մէջ գլխաւորն է Գատր—Աղան, որ 1500 տուն ժողովուրդ ունի և շատ հարստութիւն. 2) Միքի ցեղն, որի գլխաւոր ցեղապետն էր Մէջիդ խանը կամ նրա որդի Խան Բաբայ-խանը, որը քիւրդերի ապստամբութեան ժամանակ սպանուեց պարսիկ զօրքերից. միւս ցեղապետն է Ֆէյզուլա-բէկն որ շատ ժողովուրդ ունի և ինքն 60 տարեկան լինելով 22 որդի ունի. 3) Սովուղ-բուլաղից 2 մղոն հեռաւորութեամբ գտնւում է Մանկուռների ցեղն, որ մօտ 2000 տնից է բաղկացած. նա նշանաւոր է իր կարողութեամբ և ցեղապետն է Համգաշ-աղան. 4) նոյն տեղից 8 մղոն հեռու գտնւում է Լայիջանը, որտեղ բնակւում է Մամաշ կոչուած ցեղը, որ շատ քաջ է և բաղկացած է 2500 տնից. ցեղապետն է Մամադ աղան. 5) նրա ետեւում գտնւում է Հին-Լայիջանը, ուր բնակւում է Փիրան ցեղը, որ 1000 տուն է: 6) Զարգաններն բնակւում են Ուշնիւում, 800 տուն ցեղապետն է Աբդուլլահ խանը. 7) Ռաւանդ կոչուած ցեղն 300 տուն, բնակւում է Դաշտապելում, սա ամենապաւնեւի և կատաղի ցեղն է, ամենափոքր բանի համար սպանութեան են դիմում. ցեղապետն է Մահմադ աղան. 8) Զաքաքները: 4000 տուն, բնակւում են Սոմայում և Պրադոգտում, որ Պարսից սահմանադուլսն է. ցեղապետն է Ալի խանը: Զաքաքներն շատ սրտոտ մարդիկ են և մեծ թշնամութիւն ունեն Սոմանցոց կողմում գտնուող մի ցեղի հետ, ուստի յաճախ լինում են պատերազմներ: Կան և ուրիշ մանր ցեղեր, բաղկացած 200 և մինչև 50 տնից: Մանգուռ ցեղն երևելի, քաջ և յանդուգն է, պարապում է միշտ աւազակութեամբ, և համարեա ապստամբական դիրքի մէջ է գտնւում դէպի պարսիկները: Նոյնպէս քաջ է Մամաշ կոչուած ցեղը. սա 50 տարի առաջ Կեարմիանից զաղթել է աչստեղ և բնակութիւն է հաստատել Լայիջանում. զաղթելիս հազիւ 150 տուն են եղել, այժմ մինչև 2500 տան է հասնում նրանց թիւը:

Բաժանուած լինելով այսքան մանր ցեղերի, և իբրև նախնական վայրենի ժողովուրդ վերին աստիճանի վրէժխնդիր հոգի ունենալով, աչդ ցեղերի մէջ յաճախ պատահում են կռիւ և արիւնահեղ պատերազմներ. ամեն ցեղ խիստ նախանձոտ է իր պատուին: Մի փոքր, սնոտի պատճառ, վիրաւորանք բաւական է, որ երկու ցեղերն սկսեն

միմեանց հետ կուուել, միմեանց կոտորել. շատ անգամ թշնամութիւնը, կռիւը տարիներով շարունակուում է մինչև որ մի ցեղն բոլորովին ոչնչանում է: Ահա մի դէպք. մի օր մի մանկուռ ազնուականի կին, գալով մամաշների մէջ, ճանապարհին մի մամաշ ազնուականից բռնաբարուում է. կինը վերադառնալով տուն, պատմում է եղելութիւնը ամուսնուն և ցեղապետին: Հետեւեալ օրն մանկուռները պատերազմ են հրատարակում մամաշների դէմ. երկու կողմից ևս մեծ քանակութեամբ ձիաւորներ են զուրս գալիս, կռիւը սկսւում է Սովուխ-բուլաղի մօտ: Սկզբում յաղթւում են մամաշները և մինչև Սուլդուզ յետ են մղւում, բայց կարափափախ ձիաւորների մի գունդ նրանց օգնութեան հասնելով, մամաշները վերադառնում և յաղթում են թշնամուն. այդ պատերազմում 1000-ից աւել մանկուռ է փչանում, իսկ մամաշներից մինչև 200 հոգի. երկու կողմի ցեղապետներն ևս սպանւում են. մի քանի անգամ կրկնուեց այդ պատերազմը և մինչև օրս էլ այդ երկու ցեղերը անհաշտ թշնամի են և շարունակում են վրէժխնդրութիւնը:

Գ. ՔԻՒՐԴԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳԸ:

Դասակարգութիւնն հետեւեալն է. ա) հասարակ ժողովուրդ կամ Բայա, որ շատ ճնշուած է և կատարում է բոլոր աշխատութիւնը. բ) աղաների ծառաներն, որ մի աստիճան բարձր են և ազդեցութիւն ունեն ժողովրդի վրայ. գ) աղաները կամ ազնուականները, որոնք միակ սեպհականութեան տէր են, մեծ ազդեցութիւն ունեն ժողովրդի վրայ. ձիավարութեան և պատերազմական գործերի մէջ կրթուած են, որովհետև ուրիշ զբաղմունք չունեն, հող չեն հերկում և մշակում, թողնելով այդ հասարակ ժողովրդին: Մի ազնուական կամ աղա իրաւունք ունի իր ժողովրդի ձեռքից յափշտակելու նրա բոլոր ունեցածը և ժողովուրդը չէ կարող ամենափոքր ընդդիմութիւն անել: Եթէ մի գիւղի մի ազնուական մի ուրիշ գիւղի հասարակ ժողովրդի հետ կուուելու լինի, ոչ ոք նրա վրայ ձեռք չէ կարող վերցնել, այլ միայն ազնուականը կարող է կուուել: Ազնուական դասի ձեռքումն է ժողովրդի կառավարութիւնը, պահպանութիւնը, իսկ հասարակ ժողովուրդը մշակ է: Յետոյ գալիս է դարվիշների, սէչիդների և մանր շէյխերի, կամ հոգեւորականութեան դասը, որ մեծ համարում և պատիւ ունի թէ աղաների և թէ ծառաների առաջ: Զինւորական դասակարգ չատկապէս չը կայ, որովհետև բոլոր քիւրդերը պատերազմի ժամանակ զինւոր են, մինչև անգամ կանայք ևս գնում են պատերազմ օգնելու ըրենց ամուսիններին: Հասարակ ժողովուրդը սաստիկ տոգէտ է. ազ-

նուականներն նոցնպէս ոչ մի ուսում և կրթութիւն չունին. շատ քիչերը գրագէտ են. գրել կարդալ ղիտեն միայն մօլլաներն: Բայց առհասարակ թէ ազնուական, թէ ժողովուրդ խիստ մոլեռանդ են. մեծ յարգանք են տածում դէպի իրանց շէյխերը, դէրվիշները և եթէ մի ազնուական մի քանի ձիաւորով կամենայ աւագակութեան և սպանութեան գնալ, այս ժամանակ ևս իր նամազը, օրեկան 3 անգամ, կանխ անպատճառ:

Քիւրդերի դարվիշները բոլորովին չեն նմանում պարսից դարվիշներին, իրանց մագերն երբէք չեն խուզում և երկար հիւսած ձիգ են տալիս իրանց ետեւից կանանց նման, իւրաքանչիւր դարվիշ ձեռքին ունի մի զաւալ. ամեն տան կամ խանութի առաջ կանգնելով երգում է և զաւալն ածում. իր երգերի մէջ նա գովասանում է շէյխերին, մանաւանդ իրենց մէջ հերոսի և սրբի հռչակ վաչելող շէյխ Աբդուլ Գադրին, որ ապրում էր սրանից 100 տարի առաջ և մեծ ժողովրդականութեան հռչակ ունէր: Այդ շէյխի սերնդից է շէյխ Իբրահիմը, ուստի և այդ պատճառով քիւրդերը բոլորն հնազանդւում էին նրան. յետոյ դէրվիշներն երգում են հոգևոր և մարմնավոր երգեր ստանալով մի սև փող, շարունակում են իրանց աչցելութիւնը: Ամեն հինգշաբթի երեկոյ դարվիշներն հաւաքւում են մրդիկի զաւիթն և սկսում են ղիքը անել (աղօթք, գոհաբանութիւն, որն միայն դէրվիշներն իրաւունք ունեն անելու) հետեւեալ կերպով առաջ բոլորն միասին սկսում են ածել իրանց զաւալները միակերպ և թնդացնում են օդն իրանց նուազածութեամբ և ապում են «լաիլլայ, իլ ալլահ, շաիլլու իլ ալլահ» մինչև 100 անգամ, երբեմն մինչև 300 անգամ և այսպէս շատ և շուտ, որ շատերի բերանն սկսում է փրփրել և ուշքից գնում են: Յետոյ սկսում են միմեանց ետեւից շուտ շուտ ասել. «հէյա, հէյա», (ողջ է, ողջ է.) և յետոյ քիւրդերէն հոգևոր երգեր. այդ ղիքը անելիս, դարվիշներն իրանց զաւալների բաղիման ձայնից տաքացած և ինքնամոռացութեան հասած, սկսում են երբեմն և զաւալներով միմեանց գլխին խփել, յետոյ իրանց գլուխներն էլ պատերին խփել, երբեմն կրակի մէջ մտնել, կրակն իրանց ձեռքի վրայ ղնել, այնպէս որ անձանօթ մարդն կարող է նրանց խենթերի տեղ ընդունել. բայց հանդիսական քիւրդերն հիանում են և երանութիւն են կարգում այդ դարվիշներին, որ այդ տեսակ մի մեծ հոգևոր ճգնութիւն են կատարում, որի վարձն հանդերձեալ կեանքում պիտի ստանան:

Այդ գերվիշներն լինում են զանազան շէյխերի միւրիդներ (աշակերտ), որոնք պատրաստ են ամեն տեղ իրանց տիրոջ համար կեանքըն գոհել. նրանք ընկերանում են շէյխին ուր որ գնում է, նրա

ձիւ առաջն ընկած և դաւախներովն ամելով զիւր են անում ու շէյ-
խին ու նրա տոհմին գովասանք կարդում, երբեմն և նրա ոտքը
համբուրելով: Դէրվիշներն ստանում են գիւղականներից կալի ժամա-
նակ որոշ բաժին կամ պտուղ:

Դ. ԿԱՌԱՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒՆ

Թէև քիւրդերը Թիւրքիայի և Պարսկաստանի հպատակ են հա-
մարում, բայց ժողովրդի կառավարութիւնը ազնուական դասի ձեռ-
քումն է: Իւրաքանչիւր ցեղապետ իր ցեղի տէրն է և ինքնիշխան
կառավարիչը, դատաւորը. ցեղապետներն իրանք ուղղակի վճարում են
տէրութեան կառավարիչներին մի որոշ հարկ, այնուհետև ժողովրդի
ներքին գործերի կարգադրութիւնը, դատավարութիւնը իրան աղա-
յին է վերաբերում. իւրաքանչիւր աղայ (աղայութիւնը ժառանգա-
կան է) կամ ցեղապետ հաւաքում է իր գաւառի հարկերը, տուրքերը,
որոշում է նրանց քանակութիւնը, չափը և յետոյ ինքն վճարում է
տէրութեան որոշ հարկը մի մասն փողով, մի մասն բերքով, օրինակի
համար՝ համադ աղա Մանգուը տարեկան 200 թուման տուրք է
տալիս Պարսից տէրութեան և բոլոր Մանգուը ցեղի հրամանատա-
րութիւնը ու կառավարութիւնը նրա ձեռքումն է, ինքն է նշանակում
թէ ամեն մի գիւղ ինչքան պէտք է տալ. պետութեան հարկը վճա-
րելուց յետոյ մնացածն ինքն է վերցնում:

Ե. ՔԻԻՐԴԵՐԻ ՍԵՌԻՆԴԸ, ՀԻՒՐԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ, ՀԱԳՈՒՍՏԸ:

Մնունդը՝ նահապետական, պարզ կերակուրներ են-ցամաք հաց,
մածուն, պանիր, կարագ, կաթ և թանը՝ իբրև ըմպելիք: Յայտնի է
քիւրդերի պանիրը, որ պատրաստում են կաթնից և զանազան տեսակ
խոտերից: Դրանք սովորական կերակուրներն են, իսկ հիւրնկալու-
թեան և խնձոյքների ժամանակ, ունեւորների տանը, մատուցանում
են խորոված հաւ, գառն, ոչխար, փիլաւ և քուֆտա: Բուռ քիւրդա-
կան և ընտիր ու համեղ կերակուրներ համարում են բուրբէլլ և
բուլլ սման. առաջինը աչսպէս է պատրաստում. ոչխարի միսը կտր-
տում են դմակով և ճարպով միասին, ածում են երկաթէ խոր սաջի
մէջ. վրան մի աման ջրախառն մածոն են լցնում և սաջը կրակի վը-
րայ դնելով աչքան խառնում են, մինչև որ եփ է գալիս: Քուլլաման
աչսպէս են պատրաստում. որևէ անտառի եզրում մեծ կրակ են ա-
նում. կրակի մօտ երկու մետրի չափ մի հօր են փողում. չատակը
լցնում կրակի մի մասով, ապա մորթած ոչխարը ամբողջովին փաթա-

Թելով մորթու մէջ, դնում են փոսում և մնացած կրակը ածում վրան և երկուսն էլ հողով ծածկում. երկու կամ երեք ժամից յետոյ բանում են հորը, հանում են եփուած ոչխարը և կաշին պոկելով, ուտում են:

Քիւրդները չափազանց հիւրասէր են. ճաշի ժամանակ տարածում են կաշուէ սփռոցը և դարսում կերակուրները. հիւրին պատուելու ամենամեծ նշանը նրա մօտ մեծ քանակութեամբ հաց դարսելն է. հացի քչութիւնը անպատուութեան նշան է և վիրաւորական: Երբ բուրբելը սաջով բերում դնում են սփռոցի վրայ, ամենքը բոլորում են շուրջը և ձեռներով ուտում: *)

Տղամարդիք հագնում են հաստ կտաւէ շապիկ և ոտաշոր. շապիկ վրայից դացաքի՝ արխալուխ, արխալուղի վրայից փաստակ (թաղիքի կարճ բաճկոն). գլխին դնում են քէչա գլխարկ, վրան փաթաթած մի քանի գոջնգոյն չիթից թաշկինակներ. մէջքին մի չիթի կամ շալի գօտի. աղաները նոյնպէս զաղաք են հագնում, երբեմն և մետաքսեայ ճութից արխալուղ. որ անուանում են ֆիւթակ ձապիկը և ոտաշորը լինում են փաթսխայից, շատ լայն. շապիկ թւերը մի կեազի չափ լայն և երկար, այնպէս որ ձի հեծած ժամանակ հասնում են մինչև գետնին: Հարուստները գօտու փոխարէն կապում են արծաթէ քամար, բայց թէ հարուստ, թէ աղքատ, թէ աղա, թէ րայա, ամեն մի քիւրդ անպատճառ խրած ունի իր գօտիի մէջ մի դաշոյն, իսկ փոքր ի շատէ ունեւորը, նաև մի գոյգ ատորճանակ մի հրացան էլ ուսին և մի նիզակ ձեռքին: Գիշերը քնելու սովորաբար չեն հանում շորերը և գէնքերը: Կանայք հագնում են կապոյտ կտաւից մի երկար շապիկ մինչև ոտները և նոյն կտաւից մի ոտաշոր, նոյն կտաւից էլ կարում են գօտի մէջքին, իսկ գլուխը փաթաթում են սև մետաքսեայ աղլուխով. ականջներից կախ են տալիս արծաթէ մեծ գնդեր, որոնց ներքեւից կախուած են լինում արծաթէ փոքրիկ շղթաներ: Մեծատան կանայք արծաթէ ականջադնդերի տեղ ոսկեայ են գործածում և կապում գմբէթաւոր արծաթէ գօտի, որ սովորաբար, նրանց համար շինում են հրէայ ոսկերիչները. կապոյտ կտաւի փոխարէն, հագնում են կարմիր մետաքսեայ, դանափուլ ոտաշոր և շապիկ, որի վրայից մետաքսեայ կերպասից ֆիւլաջա:

*) Ընտանապարհորդը կարող է ամբողջ օրերով ճանապարհորդել գիւղերում առանց օրէէ ծախս անելու, հասնելով ամեն մի գիւղ, նա իսկոյն կը հիւրասիրուի տանուտէրից կամ ուղղակի կարող է մէկի տանը լիջւանել իբրեւ հիւր. նրա բոլոր պէտքերը կը հոգան, իրան և ձիին կը կերակրեն. կամ կարող է լիջւանել մզկիթում (եթէ մուսուլման է) և այդ դէպքում գիւղի ամբողջ ժողովուրդը պատրաստ է հոգալ նրա պէտքերը: Քիւրդների ճանապարհորդութիւնը իրանց երկրում, սովորաբար, այդ ձևով է կատարւում:

Քիւրդերի կանայք պարսիկների նման չեն ծածկւում սղամարդերից, այլ արձակ համարձակ և բաց շրջում են նրանց մէջ. չադրաներ չեն գործածում:

Կահ կարասիք քիւրդի վրանում կամ տան մէջ շատ քիչ կղըտնէք, բացի գորգերից, կապերտներից, այն ևս ունեւորների մօտ. բաց ամեն մի քիւրդի, նոյն իսկ ամենաաղքատին տանը կը գտնէք մի զոյգ ատրճանակ, մի նիզակ, մի վառօղաման, մի ձի վրանի առաջ կամ սենեակում կանգնած, թամբը մօտին, իսկ դաշոյնը անբաժան է քիւրդից և խրուած է միշտ նրա դօտու մէջ:

Զ. ԶԲԱՆՎՈՒՆՔԸ ՏԱՆ ՄԷՃ.

Թէ տնային և թէ դրսի բոլոր աշխատութիւնները կատարում են կանայք. այն է վարում են հողը, արածացնում ոչխարը, կթում են տաւարը, վրանների համար թելեր են պատրաստում, չուլաներ, կապերտներ և գորգեր են գործում, դաշտից ձմեռուայ համար վառելիք են ժողովում. խոտ են հնձում և ջաճախ ընկերանում են իրանց ամուսիններին և եղբայրներին, երբ նրանք գնում են պատերազմելու, արշաւանք գործելու կամ գողութիւն անելու: Կանայք, ընդհանրապէս, գիտեն ձի նստել և զէնք գործածել, կան և այնպիսիները, որ հռչակուած են իբրեւ նշանաւոր ձի խաղացնող և պատերազմող, օրինակ Ազիզ խան սարգարի կինը:

Տղամարդկանց գլխաւոր պարագմունքը ձիարշաւը, զինավարութիւնը, ասպատակութիւնն և գողութիւնն է: Լինելով խաշնարած և թափառական ժողովուրդ, քիւրդը շատ քիչ է պարագում երկրագործութեամբ. նա ցանում և սերմանում է միայն այնքան, որքան հարկաւոր է տանը մի քանի ամսուայ համար ցորենի պաշար ունենալու. եթէ մի քիւրդ այնքան վարուցանք կարողանայ անել, որ ամբողջ տարուայ համար պաշար պատրաստի, նա իր գիւղի մէջ աչքի ընկնող մարդ է համարւում: Հարուստ աղաները և կալուածատէրերը պարսկական Քիւրդաստանում վերջին 20 տարուայ ընթացքում սկսել են ուշադրութիւն դարձնել երկրագործութեան, գլխաւորապէս բամբակի, բրնձի և ծխախոտի վրայ և ստիպում են «րայաներին» կամ հայ գիւղացիներին իրանց համար վարուցանք անել: Բաց այդ մասին մի քիչ յետոյ կը խօսենք:

Այդպիսի պայմանների մէջ արհեստն ևս չէ զարգացած քիւրդերի մէջ. գերձակ, պաշտագործ և զինագործ, այն ևս միայն դաշոյն շինող—ահա ինչ արհեստ գիտէ քիւրդը, մնացած բոլոր արհեստաւոր-

ները—ուկերիչ, հիւսն, որմնադիր և այլն կամ հրէաներն են կամ հայերը: Կանաչք միայն գիտեն կապերտ և գորգ գործել:

Բայց քիւրդը աննման է իր գլխաւոր արհեստի—ասպատակութեան, ձիարշաւի և զինավարութեան մէջ: Ամեն զիւղում կայ մի մեծ հրապարակ, ուր ամեն օր, առաւօտեան գալիս են ձի ունեցող քիւրդերը և կարգով շար ընկնում: շուտով գալիս է գիւղի աղան կամ տեղացիները իր ծառաներով և զուռնաչիներով: Զուռնան սկսում է փչել, մի ուրիշը խփում է թմբուկը և այդ ժամանակ ձիաւորները ձիարշաւ ու զինավարութիւն են կատարում: Նոյնը կրկնում են և երեկոյեան: Եթէ որեւէ կռիւ չըկայ թշնամի ցեղի հետ, քիւրդ տղամարդիկ պարապում են ասպատակութեամբ և զոդութեամբ: միայն ծերերը և վախկոտները, թուլամորթները ընդունակ չեն զոդութեան ու աւագակութեան, այդպէս է մտածում քիւրդը: Ասպատակութիւնը, զոդութիւնը սլարձանք է համարւում: ամեն մի աղա կամ ցեղապետ ունի մի խումբ աւագակներ, որոնք նրա հրամանով գնում են զոդութեան և զոդացածը լանձնում աղալին, ստանալով մի որոշ բաժինը: Քիւրդերի մէջ երեք տեսակ զոդեր կան. երկու երեք հոգի զիշերով գնում են ծակում մէկի գոմի պատը և քշում տանում նրա ձին կամ տաւարը: կամ մի քանի հոգի միանալով, հետիոտն գնում են կտրում ճանապարհները և կողոպտում անցորդներին: կամ մի քանի ձիաւորներ հաւաքուելով յարձակւում են կարավանների նախիրների, վրաց և կողոպտում ու չափշտակում: Եթէ ապրանքի տէրը գտաւ զոդին և զոդացուածը, զոդը պարտաւոր է յետ տալ, բայց ապրանքատէրն էլ պարտաւոր է մի բան տալ զոդին, իբրեւ վարձատրութիւն նրա կրած նեղութեան և այդ վարձատրութիւնը կոչւում է քալաթեւան, այսինքն կօշիկ մաշելու փող:

Է. ԱՐԵԱՆ ՎՐԷԺԻՆԴՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Մենք արդէն չիշեցինք, թէ որքան վրէժխնդիր հոգու տէր են քիւրդերը: Եթէ մի քիւրդի սպալը սպանուած լինի, նրա թուը, ծուը 50, 100 տարուց յետոյ իր պապի արիւնը կը պահանջի, և վրէժը կը լուծի: միակ դէպքը, որ կարող է կանգնեցնել վրէժխնդրութիւնը, թափուած արեանգինը կամ փրկանք վճարելն է: Հասարակ քիւրդի արիւնը գնահատուում է 5 թումանից մինչև 30 թուման (10—60 ռուբլի), իսկ ազնուական քիւրդինը 50—500 թուման, նայելով ցեղին, հարստութեան, քաջութեան և այլն:

Ը. ՀԱՐՍԵԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ, ԱՄՈՒՄԸՆՈՒԹԻՒՆ, ԱՊԱՆԱՐՁԱՆ.

Քիւրդերը, իբրեւ մահմեդական, թէեւ շարիաթով իրաւունք ունեն չորս կին ունենալու, բայց շատ քիչ է պատահում, որ նրանք բազմակին լինեն. հասարակ քիւրդը, սովորաբար մի կին ունի. Քիւրդ երիտասարդը, երբ կամենում է ամուսնանալ և մէկի աղջիկն ուզել, պէտք է խնամախօս ուղարկի աղջկայ ծնողների կամ եղբայրների մօտ և պարզապէս գնի նրանցից աղջիկը, որովհետեւ առանց որոշ գումար ստանալու, քիւրդը աղջիկ չի տալ: Երբ աղջկայ գինը որոշուում է, տեղի է ունենում նշանդրութիւնը. Սակայն յաճախ պատահում է, որ սակարգութեան մէջ համաձայնութիւն չէ կայանում. փեսացուի համար մեծ ամօթ է թողնել, որ աղջկան ուրիշը տանի, ուստի նա ամպատճառ պէտք է փախցնի նրան. նա միջնորդների միջոցով համոզում է աղջկան, որն և շուտով համոզւում է և պայմանաւորուելով նրա հետ ժամանակի և տեղի մասին, իր ընկերների օգնութեամբ փախցնում է նրան: Այն ժամանակ աղջկայ հայրը լուր է ուղարկում տղայի ազգականներին, որ եթէ չը վճարեն աղջկայ գինը՝ պէտք է թշնամութիւն սկսուի. սկսում են բանակցել, ցեղի ծերունիները մէջ են ընկնում և հաշտեցնում մի որոշ գումարով. տղան վրձարում է այդ գումարը և երիտասարդ զոյգը վերադառնում է աղջկայ հօր տունը, ուր կատարւում է հարսանիքը. Եթէ դեռ հաշտութիւն չը կայացած, բանակցութիւնների միջոցին, երկու կողմերը պատահին միմեանց, անպատճառ արիւնհեղութիւն տեղի կունենայ: Եւ ամեն տարի Քիւրդստանում աղջիկ փախցնելու համար բազմաթիւ արիւնհեղութիւններ են կատարւում, պատահում է, որ մի աղջիկ փախցնելու համար երկու կողմից մօտ քսան մարդ է սպանւում: Չատ անգամ էլ պատահում է, որ մի քիւրդ իր քրոջը փոխում է մի ուրիշ քիւրդի հետ և եթէ դրանց մէջ մի որեւէ առաւելութիւն կամ տարբերութիւն է լինում գեղեցկութեան կամ տոհմի ազնւութեան վերաբերմամբ, այդ տարբերութեան համար վճարւում է մի որոշ գումար: Երբեմն պատահում է նաեւ, որ քիւրդերը փոխանակում են իրանց կանանց կամ մի քիւրդ փախցնում է ուրիշի կնոջ. այդ դէպքում նոյնն է տեղի ունենում, ինչ որ աղջիկ փախցնելիս:

Պսակը կատարւում է համարւում, երբ հարսն ու փեսան գնան դազու մօտ և նա կտրի նրանց քեաբինը կամ կարդայ սիդան: Ինչ վերաբերում է ամուսնալուծութեան, ահա ինչ պայմանների մէջ է կատարւում նա. որովհետեւ քիւրդի պսակը կամ քեաբինը բաղկացած է լինում երեք թալաղից, այսինքն մասից, ուստի եթէ մի քիւրդ կամենայ արձակել իր կնոջ, նա պէտք է գետնից վեր առնի 3 բար և

ասի կնոջ. «քո երեք թալաղդ էլ արձակեցի» և ասելիս մէկ մէկ քարերը ձգի գետին. դրանով կինը արձակուած կը համարուի. Քիւրդերը շատ անգամ բարկացած ժամանակ վեր են առնում գետնից 3 քար և արձակում են իրանց կնոջ, բայց շուտով փոշմանում են. սակայն արձակուած կինը նորից կնութեան առնել ուղղակի անկարելի է. դրա համար անհրաժեշտ է, որ կինը առաջ մի ուրիշի հետ ամուսնանայ, այդ ուրիշը իր յօժար կամքով արձակի նրան և միայն այդ ժամանակ նախկին ամուսինը կարող է նորից քեաբին կապել նրա հետ: Բայց կարող է պատահել, որ երկրորդ մարդը չը յօժարի արձակել կնոջը, բռնի արձակել տալ չէ կարելի, այդ պատճառով քիւրդերի մօտ մի տարօրինակ սովորութիւն կայ. ամեն մի զազի իր մօտ պահում է մի յատուկ մարդ. որ պէտքէ հարթէ վերոյիշեալ գծուարութիւնը. եթէ մէկը արձակել է իր կնոջ կամ, ինչպէս քիւրդերն են ասում, թալաղն տուել է և, փոշիմանելով, կամենում է նորից կնութեան առնել, նա պահում է կնոջը դազու պահած այդ մարդի հետ, որին անուանում են զազու. ետ. զազու էջը նրան մի քանի օր իբրև կին պահելուց չետոյ, արձակում է և այն ժամանակ նախկին ամուսինը կրկին ամուսնանում է նրա հետ. զազու էջը որոշ վարձատրութիւն է ստանում կնոջ ամուսնուց:

Սակայն, շատերը, ի հարկէ չեն ցանկանում որ իրանց կինը, մանաւանդ եթէ գեղեցիկ է և սիրելի, ուրիշին կնութիւն անի թէկուզ մի կամ երկու օր. այդ անցարմարութեան առաջն առնելու համար կայ մի ուրիշ, էլ աւելի տարօրինակ սովորութիւն. արձակուած կնոջ պահում են մի խեցեայ ջրամանի (լուէջինի) վրայ. կինը պէտք է մի քանի գիշեր ջրամանը պարկեցնի իր հետ. ասլա ջրամանը պէտքէ իր յօժար կամքով արձակի իր կնոջ, բայց նա անշունչ առարկայ է և կամք չունի, ուրեմն ինչպէս անել. ահա ինչպէս. շարիաթով, երբ տղամարդը մեռնի կամ սպանուի՝ պսակը լուծուած է. ուրեմն պէտք է սպանել լուէջինը, այսինքն կոտրել. եթէ լուէջինը կոտրուեց, պսակը լուծուած է. սակայն շատ էլ հեշտ չէ լուէջինը կոտրել, որովհետև այդպիսի ամուսին — լուէջին կոտրելը քիւրդը համարում է անմեղ արիւն թափել. նա աւելի մեծ սիրով մի տղամարդ կսպանի, քան այդպիսի անմեղ արիւն կը թափի: Բայց գտնւում են աղքատ մարդիկ, որոնք յօժարում են մի քանի թուման փողով անմեղ արիւն թափել, այն է լուէջինը կոտրել:

Պսակով սուտ երդումն ուտելն ևս ամուսնալուծութեան պատճառ կարող է դառնալ. եթէ մի քիւրդ իր պսակով սուտ երդուեց և սուտ երդուելն յայտնուեց, կինը կարող է իրան արձակուած համարել և դուրս գալ գնալ հօր տունը և ամուսինը եթէ կամենայ թող չը-

տալ, պէտք է նրան կամ դադու էշի կամ լուէշնի վրա պսակէ, արձակել տալ և ապա նորից ընդունի իր տունը: Պսակով երդումն ուտելը աչսպէս է կատարուում. դիցուք մի քիւրդ պահանջ ունի մի ուրիշ քիւրդից և սա ուրանում է. պահանջատէրը իրաւունք ունի առաջարկել, որ նա իր կնոջ պսակով երդումն ուտի. այն ժամանակ քիւրդը վեր է առնում դետնից երեք մանր քար և մէկ մէկ նետելով ասում է. «Իմ երեք թալաղս էլ եօթն հաւատքի մէջ (քիւրդերը կարծում են, որ բոլոր աշխարհում 7 հաւատ կայ) դատարկ լինի, որ ես քեզ պարտ չեմ կամ այդ գործից տեղեկութիւն չունեմ»: Այդ երդումից յետոյ պահանջատէրը աչ ևս ոչ մի իրաւունք չունի մի խօսք անգամ ասելու: Քիւրդը աւելի յօժար կը լինի ղոււանով երդուելու քան իր պսակով և յաճախ ղոււանով սուր երդում են, բայց պսակով շատ քիչ անգամ:

Մեզ յայտնի չէ թէ ուրիշ տեղերի ինչպէս օրինակ, Ռուսաստանի քիւրդերի մօտ, ապահարգանի այդ ձևն ընդունված է, թէ ոչ, բայց ամուսնական սովորական օրէնքները բոլոր քիւրդերի մէջ գրեթէ մի և նոյնն են: Ընտանեկան իրաւունքի շրջանում, ամուսնութիւնը պարտաւորիչ է և չամուսնացած կամ ամուրի երիտասարդը, մանաւանդ եթէ հասակը 25 ից անցել է, ուղղակի պախարակում է և ենթարկւում իր ցեղի ծաղր ու ծանակին: Արբունքի հասած տղան պէտք է ամուսնանայ, շարիաթով ուղղակի պարտաւորութիւն է դրւում ծնողների վրայ և վարձք է համարւում ամուսնացնել տղաներին և աղջիկներին, հէնց որ սեռական ցանկութիւնը նրանց մէջ երևան է գալիս: Սովորաբար, տղաները 15, իսկ աղջիկները 8—12 տարեկանում են ամուսնանում: Ի հարկէ, քիւրդը ամենից առաջ աշխատում է աղջիկ ուզել իր ազգականների միջից, շատ քիչ է պատահում, որ քիւրդը աղջիկ ուզի մի օտար ցեղից. արքելում է միայն ամուսնանալ քրոջ, հօր կնոջ հետ, կաթնաքրոջ հետ, քենու հետ քանի դեռ կինը կենդանի է, բայց իր եղբօր աչրու հետ քիւրդը կարող է ամուսնանալ և յաճախ, երբ եղբայրը մեռնում է, կինը մարդու է գնում միւս եղբօր: Մինչև որ երէց եղբայր չէ ամուսնացած, կրտսեր եղբայրը չէ կարող ամուսնանալ, նոյնը և քոյրերի վերաբերմամբ: Ամուսնութիւնը թէև կատարւում է ծնողների համաձայնութեամբ, բայց քիւրդ երիտասարդը և աղջիկն ևս միշտ առիթ են ունենում առաջուց տեսնել և հաւանել միմեանց, շնորհիւ այն հոնգամանքի, որ քիւրդերը թափառական ցեղ լինելով, փակ կեանք չեն վարում, և կինը նրանց մէջ բաց համարձակ շրջում է: Ամուսնանալուց յետոյ ևս քրդուհին իր մարդու ստրուկն չէ դառնում, ինչպէս թուրքերի և միւս մահմեդականների մէջ, աչ համարւում է իր մարդի ընկերը և բարեկամը:

Մի քանի խօսք ևս նշանախօսութեան մասին: Մենք ասացինք, որ քիւրդը, երբ կամենում է աղջիկ ուզել, երկու եղանակի է դիմում. կամ գնում է աղջկան ծնողներից, այսինքն պարտաւորում է որոշ գումար տալ, այն ինչ որ ուրիշ տեղերում կոչում են կալեմ. կամ, եթէ համաձայնութիւն չէ կայանում, փախցնում է աղջկան. փախցնելուց յետոյ ևս նա դարձեալ պէտք է վճարի աղջկայ գինը, եթէ ոչ չաւտեան թշնամութիւն կը շարունակուի երկու տների մէջ: Եթէ փեսացուն չունի հարկաւոր գումարը, նրան պէտք է օգնեն ազգականները: Նշանադրէքը կատարելուց յետոյ, հարսանիքը կարող է կատարուել միայն այն ժամանակ, երբ փեսան ամբողջովին վճարի խոստացած գումարը, բայց մինչև այդ նա, ընդունուած սովորութեան համաձայն, կարող է գիշերները տեսնուել իր նշանածի հետ, իր ապագայ դուքանչի օգնութեամբ, աղջկայ հայրն ևս գիտէ այդ տեսակցութիւնների մասին, բայց չգիտենալն է գնում: Փեսացուն կարող է մինչև անդամ պառկել աղջկայ հետ և սեռական յարաբերութիւն ունենալ: Դրանից ետոյ, եթէ կամ տղայի կամ աղջկայ կողմից որեւէ անհամաձայնութիւն ծագի, տղան կարող է մերժել աղջկայ ձեռքը եթէ միայն աղջիկը չէ չղիացել. վերջին դէպքում նա անպայման պէտք է ամուսնանայ: Տղան իրաւունք ունի և մի դէպքում ևս հրաժարուել աղջկանից, երբ նրան կոչս չը գտնի: Եթէ ամուսնութիւնը գլուխ չեկաւ և նշանուածները կամեցան բաժանուել, տղի կողմից վճարուած փողն վերադարձնում է իրան, թէ մեր ժողն աղջիկն է, իսկ թէ մերժողն տղան է: Նրան վերադարձնում է իր մօրը, նախապէս առնելով նշանադրէքի բոլոր ծախքերը:

ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՆԱԽԱՊԱՀԱՐՈՒՄՆԵՐ.

Թշլպատութեան օրէնքը, որ յատուկ է մուսուլման բոլոր ժողովրդներին, գոյութիւն ունի և քիւրդերի մէջ այն տարբերութեամբ, որ քիւրդերը թշլպատում են ոչ միայն արու, այլ և էգ զաւակներին:

Վերին աստիճանի սնապաշտ են քիւրդերը, ինչպէս բոլոր կիսավայրենի ցեղերը. ուր որ գնաք, միշտ կը տեսնէք մի անպտուղ ծառ, որի վրայ ուխտաւորները կապել են գոյնզգոյն ճոթի կտորներ, այնպէս որ շատ անգամ ծառը չէ երևում այդ կտորների տակ: Իւրաքանչիւր քիւրդ, եթէ սրտում մի բաղձանք ունի, գնում է այդ ծառի առաջ ուխտ անելու. նա ծունկ չոքելով, երկրպագութիւն է անում ծառին, կապում է նրա մի ճիւղից իր հետ բերած լաթը և բոլորովին հաւատում է, որ իր ուխտը կը կատարուի: Այդպիսի ուխտ կատարելու յաճախ գնում են աղջիկները, երիտասարդները ու նորահարսերը: Բա-

ցի ծառերից ուխտատեղիներ համարում են զանազան շէյխերի գերեզմաններ և պտղաբեր ծառերի փոքրիկ անտառներ. այդ տեսակ անտառներին ամենևին չեն դիպչում. նրանց ծառերի պտղից ուտում են իրա անտառի մէջ, բայց պտուղը, թաց կամ չոր փայտ այդ անտառից տուն բերելը սաստիկ արգելուած է և քիւրդերը չափազանց վախենում են որևէ մի փայտ այդ անտառներից գործածելու, այնպէս որ օտար ցեղերի մէջ առակ է դարձել, թէ քիւրդը որքան որ վախենում է ուխտատեղիների փայտը գործածելուց, նրա մի հազարերորդ մասը Աստծուց չէ վախենում:

Տարին մի քանի անգամ քիւրդերը համախմբւում են այդպիսի ուխտատեղիներում. մնում են մի քանի օր, ուտում, խմում, զուարճանում են, ձիարշաւ, զինախաղ են սարքում, պարում են և վերադառնում իրանց տեղերը. զուռնան, թմբուկը անպակաս է լինում: Այդ հանդէսների կամ, ինչպէս քիւրդերն են անուանում, սեյրի (զբօսանք) ժամանակ, շարունակ կռիւներ են պատահում և զրեթէ ոչ մի կռիւ առանց արիւնհեղութեան չէ անցնում:

Ծ Ա Մ Կ Ա Լ Ե Ձ Ո Ւ Ն Ն Ի

Ջաւախքի, Ախալցխայի և Աղէքսանդրապօլի թէ քաղաքացի և թէ գիւղացի երեսաները, ինչպէս և երբեմն չափահասները, միմեանց հետ խօսում են ծածկալեզուներով: Ով չէ ըմբռնել այդ ծածկալեզուների գաղտնիքը և չէ վարժուել, չի կարող ոչ հասկանալ և ոչ խօսել:

Այս ծածկալեզուները նայելով իրենց բաղադրիչ մասնիկին՝ կոչում են. ըծեվար (ըծերէն), ըվեվար, ըլբեվար, ըխկեվար:

Սրանց բոլորի գաղտնիքը կայանում է նրանում, որ բառի ամեն մի ձայնաւորի առաջ, աւելացնում են ծածկալեզուն կազմող մասնիկը, եթէ ըծեվար է՝ ըծ, ըվեվար՝ ըվ, ըլբեվար ըլբ, ըխկեվար՝ ըխկ:

Օրինակ՝ Արի էրթանք կալը խաղանք.

Ըծեվար՝ ըծարըծի ըծէրթըծանք կըծալըծը խըծաղըծանք:

Ըվեվար՝ Ըվարըվի ըվէրթըվանք կըվալըվը խըվաղըվանք:

Ըլբեվար՝ Ըլբարըլթի ըլբէրթըլբանք կըլբալըլբը խըլբաղըլբանք:

Ըխկեվար՝ Ըխկարըխկի ըխկէրթըխկանք կըխկալըխկը խըխկաղըխկանք:

Կան նաև այնպիսիներ, որ բառերը երկու մասի են բաժանում, և երկրորդ մասը առաջ դնում.

Օրինակ՝ նոյն նախադասութիւնը կը լինի.

Բի-ա, թանք-էր չը-կա զանք-խա:

Ոմանք էլ բառերի տառերն են արտասանում իրենց ամբողջ հնչիւնով:

Օրինակ՝ նոյն նախադասութիւնը կը լինի՝

Այբ, բէ, ինի. է, ըէ, թօ, այբ, նու, քէն. կէն, ալբ, լիւն, եթ, խէ. ալբ, զատ, ալբ, նու, քէն:

Պղնձե անոթներ.

ՇԻՐԱԿԻ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Հաւարեց Մ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՊՍԵՐ-ԵՐԴԵՐ (Ետևի)

Հար անի, նար արի, նա-
րալու նար:

Չտոր եմ զարկել սարին,
Վատայ եմ զրել տարին.
Նար արի, եար արի, եարալու
եար ¹⁾.

Մութն ընկաւ, տուն արի, անջի-
կեար եար. ²⁾.
Դիտեմ նամուդ էդ էր,
Խի մտար մեղքին տակին:

Նաբըմ եմ գտել Սոսա,
Նարիս տունը փոս ա,
Աստուած սիրող բան չըսալ,
Մէկ ու ճար է, ախոս ա:

Ալվան չինող իմ եարը,
Ղալամ բռնող իմ եարը,
Ջուրն տուայ ելալ սարը,
Չտեսայ ֆիզան եարը:

Արե տնւր ամառ զնա,
Կեանքդ տնւր էման զնա,

¹⁾. ²⁾. Կրկնել իւրաքանչիւր
երկու տողից չիտուլ:

Նարս ճամպին կ'տեսնես,
Բարե տնւր, անցը զնա:

Ուռի ես կանաչել մի,
Մեր զռնէն հեռանալ մի,
Նար, Աստուածդ կ'սիրես,
Հեռու ես մոռանալ մի:

Բարակ ճանաչէն մտելես,
Կորցրածդ գտելես,
Նոր վալէդ ոչ վալելես,
Ինձ քու մտից քցելես:

Շահ—Սանամ օտար, օտար,
օտար:

Կողպայ, ետեը ամպել ա,
Թափով ոսկին բանդել ա.
Շահ—Սանամ օտար, օտար,
օտար. ¹⁾.

Շէդ աղի դարուէն վարամո-
տար: ²⁾.

Մեռնիմ աղսալ զըլըղիդ,
Ղըլըզըդ կեղտոտել ա:

¹⁾. ²⁾. Կըրկնել իւրաքանչիւր
երկու տողից չիտուլ:

Հաց հմ թխել բող ա,
Ընկաւ թընդիրը թող ա,
Ելնեմ կաննեմ հարցընեմ,
Նարաբ իմ հարը հոս ա:

Կանաչ կարմիր քիտալ,
Պիչերը երազիս տեսալ,
Ա՛յ նանի, քեզ կըսեմ,
Շէգ ողին էրա փեսալ:

Կանաչ կարմիր ծիտ հմ,
Ձեր բազի զուռը գիտեմ,
Իւզ թուման քէ մուշտուլուխ,
Քու հարի տեղը գիտեմ:

Աղջիկ ինչ էր գիւակդ,
Օղտլ կօչկու՜ն բիւակդ,
Մի բանա բահալ գեօկսդ,
Ընձի վառեց կրակդ:

Ես գիշեր լուսնեակ գիշեր,
Կէն ընքներ կարմիր թշեր,
Աղջիկ՝ Աստուածդ սիրես,
Բաց զուռը դամ էս գիշեր:

Ձուրը կուզայ ափ տալէն,
Նրկու շամամ ծափ տալէն,
Հրէս հարս գալիս է,
Ալ բրինիշը թափ տալէն:

Ձալրա մանեմ լարերով,
Փլաւ եփեմ բիրարով,
Հրէս իմ հարը եկաւ,
Ձերը լիքը հաբաթով:

Էրեւ հմ ցորնի աշան,
Բուլըս բոլիդ փերուշան,
Արի երթանք Սուրբ Նշան,
Մատնիս տամ քեզի նշան:

Ես սիրեցի խալղը տարաւ:

Ալազեալ բարձր տեղ է, հար,
Ձուրը հիւանդի գեղ է, հար, հար,
Ես սիրեցի խալղը տարաւ իմ
սիրած հարը ¹⁾:

Օրթէ չ'առնեմ, ես կ'մեռնեմ,
Իմ սիրտը հարը. ²⁾:

Սիրած սիրածին չեմ տալ, հար,
Ես ինչ կուտալաշա տեղ է, հար,
հար:

Նրթկայ երթիկ եկելես,
Նրթկայ փետին նստելես,
Իմ հէրը քէ աղջիկ չի տալ,
Նըհախ քունդ կտրելես:

Մեծ արտումը զուշ կ'լնէր,
Սառը աղբըրին թուշ կըլնէր,
Նարո գնա թէզ տրի,
Նարդ մալամիշ կըլնէր:

Բաղըմ ունիմ բաղպան չէր,
Բաղըս բաղիդ լման չէր,
Բօլուք-բօլուք դուրս եկան,
Մէկը հարիս լման չէր:

Ամպիւ է ամպի նման,
Շաքարը զանտի նման,
Իմ հանը ոնց է պահել,
Ծալած գիւլբանքի նման:

Ձիւն տ եկիւ հալում ա,
Փուր լցուել սառում ա,
Ես էլօղլու խօրաթէն,
Ինձ մամի պէս հալում ա:

¹⁾. ²⁾. Կրկնել իւրաքանչիւր
երկու տողի վերջը:

Արիաչալը ելէլ ա,
Եարս զուր կալնել ա,
Ընծի աչքով անում ա,
Սիրաս ու հոգիս մաշում ա:

Էլեկ ես կերթաս տարը,
Չհարցրիր իմ հալը,
Եարիս սիրուն կ'վառուի,
Ի՞նչ կենեմ գիւնի մալը:

Տընկող ման արի եարօ:

Ես աղջիկ եմ ալա եմ,
Տընկող ման արի եարօ ¹⁾.
Նշանու եմ խալլի եմ,
Էն սուռն ես հարս կերթամ,
Որ տեղ չէղլիկ կ'գանեմ:

Էս տներ ծեպած տներ,
Մէջը կար ոսկէ սըներ,
Սուռ ու գերան բար պիտեր,
Սրտով սիրած եար պիտեր:

Հաւը թաւ թառն էլաւ,
Իմ բանը կուով էլաւ,
Սաբար, քու որդիդ մեռնի,
Դուչմանի սրտով էլաւ:

Հագեկ եմ ալ եմ ելեկ,
Սրաէս հիւալ եմ ելեկ,
Հէրուալ իմ բիւլբիւլ լեզուն,
Էս տարի լալ եմ ելեկ:

Քեանքիւլիդ կալին մեռնիմ,
Երեսիդ խալլին մեռնիմ,
Լսեկ եմ կարգացեկ ես,
Սաղմոսիդ կողին մեռնիմ:

¹⁾ Ամեն մի տողի վերջը կրկնեկ:

Էս օր դաթանը մերն ա,
Մաճ բունողը իմ հէրն ա,
Եղնարած չէղլիկ տղէն,
Ալամ գիտէ իմ տէրն ա:

Մեխակ եղալ ծոցդ ընկալ,
Բըխով եղալ ոտքդ ընկալ,
Բանջրխիս դրի քարին,
Կանչեցի զարիւլ եարին:

Մանրաթիփիկ ըղէհան:

Մանրաթիփիկ ըղէհան, ¹⁾.
Էլնինք սարերը սէլրան ²⁾.
Էլի պարը բոլորաւ,
Եարս մէջը մոլորաւ,
Կալնալ քարին զուշ ելալ,
Սիրած եարիս զուշ ելալ:

Ընկերներով միատեղ,
Ման ես գալի ամեն տեղ,
Թէ որ հետս սէր ունիս,
Ա'րի էրթանք հէրանց զեղ:

Էս սարը բարձր սար է,
Տակը զանճըռու քար է,
Առածս մէկ ու ճար է,
Հաքածը ըռուքեար է:

Գլոխս եմ դրեկ եարին,
Սիրաս է լիքը արին,
Եարիս եփած մըհլամը,
Դրէք իմ խոցուած եարին:

Էս տներ պուճուր տներ,
Միջին կար ոսկէ սըներ,
Սուռ ու գերան բար պիտէր,
Սրտով սիրած եար պիտէր:

¹⁾ ²⁾. Իւրաքանչիւր երկու տողից առաջ կրկնեկ:

Հայ առաջ թաղա-թաղա,
Բոլոր թամամ մին գաղ ա,
Մէջն եմ դրել ձուածեղ,
Որ չնեմ հարիս մաղա:

Ջուրս տաք է Ջուր բերէք,
Երբվրնու նուռ բերէք,
Էլ ու գինս թամամ է,
Ազիս հարիս տուն բերէք:

Սոնայ եար:

Ես մի կանաչ խիար եմ,—Սո-
նայ եար ¹⁾),
Դու ջանին իխթիսար եմ,
Երթաս-երթաս հետ կայնիս,
Իմանաս բելլու եար եմ:

Դռանս փակ չեմակալ,
Ինձոր քցեմ արի կալ,
Քրօջդ հարի հետը,
Ինձ արել էս քենակալ:

Հօսլըմ²⁾ հօսլովլի զեաղա:

Հօսլըմ հօսլովլի զեաղա ²⁾),
Ճրագ գնեմ լիսացու,
Կնրի քեօթօղլու զեաղա. ³⁾),
Կարմլը խառէն քիսացու,
Ես քու մօրը հարսնացու,
Դու իմ մօրը փեսացու:

Բերդիս կտերը ցել ունիմ,
Ալ արբեշում թել ունիմ,

¹⁾ «Սոնայ եարը» կրկնել ամեն
մի տողի վերջը:

²⁾ Առաջին տողի սկիզբը կրկնել.
³⁾ Երկրորդ տողի սկիզբը կրկնել:

Թելիկ-մեղիկ սարգաւաղ,
Ես քեղանից մէլ ունիմ:

Բարակ ճանպէն մտել եմ,
Կորցըրածս գտել եմ,
Սրտիս սիրածն ինձ տուէք,
Մի ասէք թէ փտել եմ:

Ա՛յ պուճուր աղջիկ:

Ա՛յ պուճուր աղջիկ տալգո՞ւն
մարի. ¹⁾).

Պուճուր աղջիկ զալում ես,
Ջան պուճուր աղջիկ տալգո՞ւն
մարի. ²⁾).

Մաղերդ սղալում ես,
Խունջիկ-մունջիկ մի էղնի,
Ինձ առնելու կամ ունիս:

Մաղիկ քաղեմ դեղին ա,
Իմ եարը ձեր տնէն ա,
Հէլ ու մեխակ շատ ունիմ,
Հրէս հարիս ձեռին ա:

Արեւ գնաց մտաւ,
Սիրած սիրածին դտաւ,
Թէզ արան, լէլի էրթանք,
Պահած մէլլէս զայ կղաւ:

Մեր տան հետե լաղչայ կալ,
Բաղչի միջին ուհան կալ,
Ռէհանը քաղող պիտի,
Մոցումը շամամ պիտի:

Բոբիկ մի քելէ փուշ ա,
Ետրիս պաղն առուշ ա,
Ա՛յ աղջիկ հրեշտակ ես,
Լուսնակ ու արեգակ ես:

¹⁾ ²⁾ Կրկնել իւրաքանչէր
տողի սկիզբին:

Անց կենամ գետի կուռը,
Քաղեմ մի դաստալ նուռը,
Ո՞վ իմ սիրածն ինձ չիտալ,
Կը քաջեմ քեօխլի դուռը:

Ջուր է գնում արխումը,
Արբէշումն է չարխումը:
Է՛ն օրին էրնէկ կուտամ,
Ջոմարդ կանգնես խալխումը:

Հօ՛յ եար:

Ծառի տակին էլ ունիմ,
Հօ՛յ եար, ջանքմ նա նալ ¹⁾.
Աւաղեօղ եար, Ֆիտան եար ²⁾.
Ըռանք-ըռանք թեկ ունիմ,
Թելիք-մելիք սարկաւակ,
Ես քու վրէդ սէր ունիմ:

Ջրի միջի ճիւ խօտը,
Ջան աղի անուշ հօտը,
Ջրի միջին հաւուղ է,
Հագինդ զանաւուղ է:

Ոչխարը էրեւ եմ դուզը,
Ջոզեւ եմ զարագեօզը,
Աղլուխդ զրկէ նախշեմ,
Թափ տուր քեանքիւլիդ թողը:

Էս ձորն ի վեր ծնեքակ,
Դու զլմանիս արեգակ,
Արեգակը դուս գալուս,
Մէկ էրթանք դարըդուս:

¹⁾. ²⁾. Կրկնել իւրաքանչիւր տողից չետու:

Էրթանք մեր ըաղը...:

Գնացի ջուրը ջրին,
Վալ լէ լէ լէ լէ վալ լօ լօ լօ ¹⁾.
Ոտս ընկաւ օձի լեղին,
Էրթանք մեր ըաղը, անենք մեր
խաղը ²⁾.
Իմ հօրն ու մօրն ինչ տեսմ,
Ինձ տունն զարիւղ տղի:

Էս ճամպէքը ոլոր ա,
Ես քեզ տեսալ մուր ալ,
Մուրիս մէկ ճար արան,
Ինձ էլ քեզ ընկեր արա:

Ձիւն եկաւ ելաւ դօտիկ,
Աւաղեալ սարին մօտիկ,
Աղջիկ՝ դուն ինչ խորտիկ,
Ձեռս քցի քու դօտիկ:

Տուն եմ շինել զանանալ,
Գետուկու կուտամ դիմանալ,
Կուռդ մեկնի ջուր ինձ տուր,
Խմնմ սիրտս հովանալ:

Ինձի տար քու հիւանց բաղ,
Ձեր վարդերին զրեւ շաղ,
Հէրդ ընձի ուղէ քեզի,
Առտըծուն կանեմ մատաղ:

Դօյնար ջան:

Դօյնար, դօյնար, դօյնար ջան ¹⁾.
Ծաղիկ ունիմ ալալ ա,
Դօն, դօն, դօնդիկն է, թաղաւորի
ղոնթիկն է ²⁾.

¹⁾. ²⁾. Կրկնել իւրաքանչիւր տողից չետու:

¹⁾. ²⁾. Կրկնել իւրաքանչիւր տողից տուալ:

Ալա չի ալվալալ ա,
Եար բունելը լաւ կըլնի,
Բաց թողալն բալալ ա:

Ոչխարն էրեցի բալը,
Գէմ սուլի սէլի ալր,
Վճիլ օր իմ սիրածն առնի,
Զժալլէ գլխի թաղը:

Կանաչ տեփուր մէլտան ա,
Տեսէք իմ եարը սուռն ա,
Նոր գալած բեխիդ մեռնիմ,
Ոսկէ թէլի նման ա:

Թարաքեամէն իր օրէն,
Տուէք մինթանիս քեօբէն,
Մինթանիս քեօբէն լէն ա,
Իմ սիրած տղէն էն ա:

Հարըրըան:

Հարըրըան ճան է ջան ¹⁾.
Աղջիկ աննման ես,
Ամենէն գովական ես,
Հալալ կաթնակեր ընիս,
Էս գիշեր քովդ տանիս:

Գութան վարենք պտերով,
Քեզ թուրընեմ ճտերով,
Ինձ քեզանից ջոկողին,
Խանչալն ընկնի կողերով:

Սարի թրթնջուկ թաղա,
Ջառլ ու մեխակ քեզ մաղա,
Ինձ պէս նաղանի աղջիկ,
Քեզ պէս տղին անց սաղա:

¹⁾ Կրկնել իրաքանչիւր տան
սկզբին:

Սիրունիկ ջան, կայսի սէյը
անեմ:

Ա՛յ աղջի հուր ես, մուր ես,
Էս ծարաւ եմ, դու ջուր ես,
Աղջի, ես սր չ՛լինիմ,
Գու գար բէ գար կը լինես:

Բաղումը կար բաղբանջի,
Շուին ածան ու կանչի,
Թոփուն դառած դուրս եկան,
Մինն իմ եարին լման չի:

Աւճի եմ աւս քեզնէն,
Բիւլլիւլ եմ բազս քեզնէն,
Մեռնիմ գերեզման մտնեմ,
Զեմ կարէ դաւիս քեզնէն:

Ծաղիկ ունիմ նարնջի,
Այ տղալ արի վնջի,
Իմ մերը քեզ աղջիկ չիտալ,
Քանի ման գաս եաւընջի:

Մեր դռանը ուռի ծառ,
Օսկէ կաղաւ վրէն թառ,
Էրթար ու գար շրթր տար,
Ալուան ծաղիկ տանել տար:

Հօյ նարէ:

Նախրատափին խնկի ծառ,
Խնձոր թալեմ արի տար,
Հօյ նարէ, Հօյ նարէ ¹⁾,
Չուխէս տամ, դու կարէ ²⁾,
Ուրբադ չարաթ քեզ մօհլաթ,
Լոյս կիրակի արի տար:

¹⁾ ²⁾ Կրկնել իւրաքանչիւր տո-
ղից լետոյ:

Աղջիկ՝ անունդ Մաւի,
ճակագդ բոլոր շահի,
Թէ որ ինձի ետք չէնես,
Վերագդ կենեմ շատ դաւի:

Իտղի բոլորը պատ ա,
Հէրն ու մերն ինչ գատ ա,
Ես սիրել եմ, ես կառնեմ,
Վերի Աստուածն չըհատ ա:

Տղայ գնա կալը տեւ,
Պաղ աղբիւրի սալը տես,
Իմ հէրը քեզ աղջիկ չի տար,
Վախտին գլխիդ ճարը տես:

Սիրունը սիրունի լողէն,
Սիրունի կապի քօթէն,
Սիրուն ջան, Աստուած սիրես,
Մի հեռանա իմ մօտէն:

Տեղ եմ քցել փօթ կ'զայ,
Բարձ եմ դրել ոթ իւզայ,
Միջի քնողին մեռնիմ,
Անուշ խնկահատ կը գայ:

Ունջուխլու փունջուխլու իմ
կարը:

Ձուրն էլաւ երես-երես,
Ունջուխլի-փունջուխլի իմ կարը ¹⁾
Բայըրիկան Աստուած սիրես,
Նայ նա նայ, նայ նա նայ, նայ
նայ նայ ²⁾։
³⁾ Եւ Ծորացեալ գնալուս,
Իմ կարս հեռդ բերես:

Ժամին գոհէն դուրս կ'զատ,
Հրագի պէս ջուս կ'տատ:

¹⁾. ²⁾. Կրկնել առաջին և երկ-
րորդ տողերից չկատ:

Ընձի մտեհան չենես,
Թէզ թէզ դու իմ մօտս գատ:

Ա՛յ տղայ հուր ես մուր ես,
Ես ծարաւ եմ դու ջուր ես,
Մախմուրէ բանուած շոր ես,
Համբարձուալ դիշերն ուր ես:

Սարերը սրով դնաց,
Իմ կարս խռով գնաց,
Ոչ զուշ եղաւ, ոչ կապաւ,
Ձեռնէս թռաւ ու գնաց:

Դիլպար ջան...:

Դարբաղի դուռը հով է,
Դիլբար ջան, դիլբար ջան, ¹⁾։
Դիլբար ջան, զօշղ մի բանո՛ւ, ²⁾։
Նշանլու սալպատ եմ, ես չեմ դի-
մանալ ³⁾։
Սիրուն աղջիկ՝ ինձ դովէ,
Կիրակի բան մի էնէ,
Իմ սիրտը արընծով է:

Ամպէլ ա ամպի տակին,
Ծունկս ծնկանդ տակին,
Ես քեզ սրտեղ սիրեցի,
Մեխակի ծառի տակին:

Կայնել ես ետուր վերայ,
Ձինարի ծառի վերայ,
Փուսքիւլի ֆառ ես դրել,
Սատաֆ մաղերիդ վերայ:

Ես գիշեր երազ տեսայ,
Արտերս վարած տեսայ,
Ամթ քեզի, ա՛յ տղայ,
Քու ետքը տարած տեսայ:

¹⁾. ²⁾. ³⁾. Կրկնել իւրաքանչիւր
տողից չկատ:

Ղարանֆիլս զեղին է,
Չեռ քցածըս զեղինն է,
Միս ոսկոռէս ոք ջոկեն,
Մէկ հտորս էն տղինն է:

Այ սար ու սէյրան:

Այ սար ու սէյրան ու եար, ¹⁾.
Մարալ ու ջէլրան ու եար, ²⁾.
Ջաղացս ման եմ տուել,
Սիրել եմ ջան եմ տուել,
Օխտը տարի սէրութիւն,
Մէկ օր պալման եմ տուել:

Ծառալ տակին վար կանեմ,
Չալ ագռակին քար կանեմ,
Իմ սիրածը ինձ տուէք,
Խելըռութիւնս թարկ կանեմ:

Կողբալ քարերը մաղան ա,
Իմ եարն ընծի բաղան ա,
Ասին, եարդ հիւանդ ա,
Մարալ եղը մատաղ ա:

Սիրուն եարս նուռ բերեց,
Ամենքին էլ տուն բերեց,
Աստուած մեռնեմ դաղգեահիդ,
Էս զուլումը ոնց բերեց:

Ջաղացիս աջու կուռը,
Կը զընկալ միջի գիւլը,
Վալ իմ սիրած բիւլբիւլը,
Քաշեցին խանի զուռը:

Կապուտ թալը տակիս ա,
Ալ բաղդատին բիլիս ա,
Իջալ չալը ջուր խըմի:
Շէդ քեանքիւլ թեւրիս ա:

¹⁾. ²⁾. Կրկնել իւրաքանչիւր
երկու տողից առաջ:

Հա'յ նուրար:

Հայ նուրար, նուրար, նուրար ¹⁾.
Իմ բոլ քու բոլ բարենբար. ²⁾.
Հայ նուրար, նուրար, նուրար, ³⁾.
Սարերու ծաղիկ նուրար: ⁴⁾.

Սիպտակ ձին նալն թնչ կենէ,
Սիրունը խալն թնչ կենէ,
Քեղի սիրող խղիթը,
Դիւնի մալն թնչ կենէ:

Ա'յ տղալ զու բաղոյն արի,
Ոտներդ շաղոյն արի,
Էս թաղը զալմաղալ ա,
Ման տուր էն թաղոյն արի:

Սարերը զուրս է գառել,
Արինը սիրաս է առել,
Հեռու տեղ ճամբորդ եմ,
Աչքերս չորս է գառել:

Կահալ ալուի քեանարը -
Ո'վ է տեսել իմ եարը,
Քարաքի զլիս ջուրը,
Սարաղտան քոչինք սարը:

Ա'յ տղալ, արի գնա,
Շաբիկ տուր ու գնա,
Լըռամ-լըռամ չ'խտըկուի,
Վարդաջրեմ խտըկուի:

Ջատր եմ զարկել զարին,
Իրդար եմ տուել եարին,
Ի՞նչ կենեմ լաբաղանը,
Ինձ տուէք մին ու ճարին:

¹⁾. ²⁾. ³⁾. ⁴⁾. Այս դարձուածք-
ները կրկնել իւրաքանչիւր երկու
տողից առաջ:

Սիրուն է:

Երևան ասի եարս,
Բազդաս խուրմասի եարս,
Շաքի, Շիրուան, Շամախի,
Թարվէլ քաղաքի եարս:

Ամպել ա ամպոց վրայ,
Ամպել ա եալոց վրայ,
Ամպեր, Աստուած կ'սիրէք,
Դուք չ'զգաք եարիս վրայ:

Սե փուշին ճիստ եմ քցել,
Կրակը սիրտս եմ քցել,
Էս օր չորս օր չեմ տեսել,
Իմ եարս միտս եմ քցել:

Վարդ եմ քաղել մաղերով,
Փռնջ եմ կապել խաղերով,
Հրէս եկաւ իմ եարը,
Քէֆ ու սօլֆատ անելով:

Ամպել ա չուտայ չուտայ,
Ձեռացդ կարմիր թուրթ ա,
Էն ալ ֆատով աղջիկը,
Ինձի տուել են բուտայ:

Պատի տակը տալդա է,
Էս ինչ անուշ զայդա է,
Թողէք եարս առաջ դայ,
Ջանս ընդուր լաղալ ա:

Լուսնեակը ընձի ցորեկ,
Շիրուանու քեարվան բերէք,
Աղլուխս մուծաւ կուտամ,
Եարիցս խաբար բերէք:

Դառի քոքը կանաչ է,
Եարը-եարին ճանաչէ է,
Ինչքան որ նեղ տեղ ընկնիս,
Սուրբ Կարապետին կանչէ:

Ա' տղայ հուր հո-մաւր ես,
Ես ծարաւ եմ, դու ջուր ես,
Արի գնանք ուխտ անենք,
Մեր դռնմանին խաղք անենք:

Կողբայ քամին բոլորաւ,
Եարիս բեխերն ոլորաւ,
Եարիս գրեցին սալգաս,
Սիրտս փսրո մոլորաւ:

Ա' տղայ իր անել տուր,
Մի մատը գիր անել տուր,
Ինձանից քեզ ճար չ'կայ,
Քեանքիւլդ վեր անել տուր:

Պուճուր աղջիկ սեւաւոր,
Հալղի դռները սովոր,
Գնա մէրդ կանչումս,
Թող ինձ չ'անէ մեղաւոր:

Ղարանֆիլ եմ տալ չուշիմ,
Ղոչ իցիւս եմ եար չուշիմ,
Ջրերն եկաւ առուըներ,
Գրող խեղդէ պառւըներ:

Ջաղացիս գուռը փոս ա,
Քարը քցեմ կը խօսա,
Կանչէ, կանչելուդ մեռնիմ,
Իմ նանուռն ազիլ փնտայ:

Հօյ նար:

Աղջի ճրագը լուս տուր,
Ջեբիդ քիչմիշը զուրս տուր,
Աղիկ հար ջան դուռը բաց,
Ոտներս ցըրտուն դնաց:

Ձեր լաղի զուռը բաց ա,
Ոտներս չաղով թաց ա,
Խնձանից հեռացել ես,
Աչքերս լիքը թաց ա:

Մուզնի գեօլը սիր սարը,
Մուզնի էրթող թճ հարը,
Թող էրթալ մուրազն առնի,
Ես դառնալ սիրածն առնի:

Գնացի չալը լուածք,
Սապօնս էր ոսկե ջրած,
Իմ հէլն ու մէրը թնչ անեն,
Էս էր ճակատիս զրած:

Էղնինք սիրուն նար:

Մեշի միջի պաղ աղբիւր,
Տղալ արի տար քու քուր,
Քու քուրն ընձի հաւան չէ,
Տար ընձանէն, լաւին տուր:

Եալի բոլոր կանաչ է,
Տունդ մեղի ճանաչ է,
Մեռնիմ չամամ ծծերիդ,
Իմ դարս քեզի ալան չէ:

Աղջի անուշդ էլիս,
Արի նոսիր իմ կոխիկո,
Ես ու զու բաղում պիտենք,
Ես չինարի դու նարդիդ:

Արեն առաւ գերանին,
Ես մեռնիմ Աւետարանին,

Ջուխտ աղունիկ զուրս ելան,
Կանանչ ճիւղը բերանին:

Սիպտակ ձին նալն թնչ կենէմ,
Վարսոս խալն թնչ կենէ,
Եարն, որ եարին սիրէ,
Աս ու լիսն թնչ կենէ:

Էրկէն արտը բխար ա,
Ձեռքդ կանանչ խխար ա,
Աղջի կուգեմ հաց տանեմ,
Սինձ քաղեմ դառտա արա

Էս ճամպից մէկ քոչ անցաւ,
Քոչը առաւ մէջ անցաւ,
Սիրտս մէկ կրակ ընկաւ,
Ոչ վառաւ, ոչ հանքաւ:

Քեասիքի քեարուան Մարօ շաւ:

Ծաղիկ ծաղկեկանալ ես,
Ջինսդ Երեանալ ես,
Տարէնը մի հետ կ'զատ,
Մազեամ նուբար խանա ես:

Գիւլում գիւլում գիւլ չիչակ
Ես ու զու մոտենք մի զօշակ,
Մինչեւի լոյս փչիւրջանք,
Լուսն լետոյ կըշկըջանք:

Բարակ ճանալն մտիլ ես,
Կորցրածդ գտել ես,
Չիթ արդալուխդ չմաշեմ,
Ընձի մտէս քցել ես:

Գնացի ջուրը տեսալ,
Չապրից երեսդ տեսալ,
Ծլած բխերուդ մեռնեմ,
Իմ մօր զու ալիկ փեսալ:

Իգգոխրու սարերը-ղուման է:

Կաղըղվանու ձորէն եմ,
Մեծ բաղի խնձորէն եմ,
Խնձոր եղել հասել եմ,
Բիւլբիւլի հետ խօսել եմ:

Պու նստել ես գերանին,
Վարդու շուին բերանին,
Ոսկէ զալթան եմ գործել,
Կարեմ ջերից բերանին:

Տղաչ հւղինդ ալ կասով,
Հար-եր անցնես մեր դռնով,
Կերթամ կասեմ աղբօրոյ,
Կուգալ զարկէ խանչալով:

Ա՛յ տղաչ առա մ'առա,
Պատակիդ թափէն խառ ա,
Իմ մէրը ինձ քեզ չի տալ,
Իմ հօրը քըրթամ առա:

Հով արէ՛ք սարեր ջան, հով
արէ՛ք:

Հով արէ՛ք սարեր ջան, հով ա-
րէ՛ք ¹⁾.

Իմ դարդին դարման արէ՛ք, ²⁾.

Ղութնի պօշակ տակըս է,

Ղութնի եօրդան վըրէս է,

Խալի բարձը դըլխիս է,

Շէյ աղջիկը ծոցիս է:

Աղջի արի էս րդին,
Երկու ջէրան բուրդ զղին,
Սիրած սիրածի չին տալ,
Մեղքը հօրն ու մօր վըղին:

¹⁾. ²⁾. Կրկնել իւրաքանչիւր եր-
կու տողից առաջ:

Երեան զիւքեան- զիւքեան,
ձերմակ շուշէն ստաքան,
Քեզի որ ես սիրեցի,
Պուշմըններս տրաքան:

Ան հաւի ձուն վարն է,
Իմ եարը գեանջու կուռն է,
Պեանջան, քու սարը փուլ գալ,
Բալքի իմ եարը տուն գալ:

Ա՛յ տղաչ օտար լինիս,
Ան հաւի կատար լինիս,
Ինձ մէկ խումար եար սիրէ,
Պու ճողթ ու պատառ լինիս:

Հարըրբան:

Հարըրբան, հարըրբան, հարըր-
բան քեզ զուրպան, ¹⁾.
Հարըրբան. օյ, օյ, հարըրբան օյ,
օյ, ²⁾.

Սինամ սարեր օյ, օյ. ³⁾.

Աղջիկ, աղջիկ Հերիքնազ,
Վեր կաց ձեռդ ածէ տալ,
Մենք բիթունքս կանենք տալ,
Որ քեզանով անենք հալ:

Ուտի ես կուանալ մի,
Մեր դռնէն հեռանալ մի,
Ինչ Աստուածդ կ'սիրես,
Մերել ես մոռանալ մի:

Մէ եարմ ունիմ անուշ է,
Հալած արծաթէ զուշ է,
Բաղերի միջին տեսալ,
Ես առի թառւան զուշ է:

¹⁾. ²⁾. ³⁾. Հետեւեալ տները եր-
գել ալ տեսակ:

Մեր բաղումը բաղականչի,
Սալվի ծառին նման չի,
Շատ հարսն աղջիկ դուրս եկան
Ոչ մէկն եարիս նման չի:

Ձուղթ գութան տար կ'րանի,
Շէգ աղջիկ հաց կ'տանի,
Սէկ կերթալ մէկ կը կանի,
Խէւք ու իման կ'տանի:

Լուսնի լուսնեակը ես եմ,
Ծովերի ձուկը ես եմ,
Գիշերուալ փախնող աղջիկ,
Հետիդ ընկերը ես եմ:

Ս օ ն է:

Ղարսալ ջուրը պաղ պուզ է,
Իմ եարս թոփլի կ'ուզէ,
Կտրել է թոփլու թելը,
Ձարկել եմ չատմի ծէրը:

Ձաղացիս զուռը տաշած,
Աղլուխիս գիւլը քաշած,
Մեռնեմ կեռ-կեռ ունքերիդ,
Փսկէ զալամով քաշած:

Պուճուր աղջիկ մի թռնի,
Բարով քու մարդը մեռնի,
Բան չեմ ըսէ անէծք է,
Ոտներդ քամին տանի:

Ա' օրօն, օրօն ծաղիկ,
Կարմիր ու սօրօն ծաղիկ,
Հարս ու աղջիկ մեծրել եմ,
Որ գան ու քաղեն ծաղիկ:

Ծառ եմ սնկել քիրազի,
Գիշեր քնալ երազի,

Ընկերութիւն, Աստուած կանչէք,
Ես էլ համարիմ մուրադի:

Բազում ունիմ զամուշ է,
Միջի մէլովէն անուշ է,
Միք մեղդրէ, մէր ու քուր,
Սրտով սիրածն անուշ է:

Թառօն դնաց բանջրի,
Բանջար չեղաւ խօտ էլաւ,
Խօտի մէջէն ճուտ էլաւ,
ձո սը թռաւ զոգըն ընկաւ:

Հաշանկ ես, Հերիքօ:

Ղաշանկ ես Հերիքօ, ¹⁾,
Տնկող ես, Հերիքօ ²⁾,
Էշխով ես, Հերիքօ ³⁾.

Հերիք նմանդ հօրդ ես,
Աչք ու քրտապտոդ մօրդ ես,
Սիրեցի ըսի առնեմ,
Ֆալաքը կտորեց մէջքս:

Շիմշիր զաւալ Շիրուանի,
Քամին թել-թել կը, տանի,
Միք մեղդրէ մարիկներ,
Էս սէր եաման կը տանի:

Լուսնիակի լուսը ես եմ,
Քեզի սիրողը ես եմ,
Գիշերուալ քրտնող եար,
Ծոծիկ ընկերը ես եմ:

Ապուր եմ եփել արի,
Ուտողի սիրտը զաղի,
Ես ու դու իրար սիրենք,
Թող զուգմանը կատաղի:

¹⁾. ²⁾. ³⁾. Կրկնել խրաքանչիւր.
երկու տողից առաջ:

Էս տարը մառալին մնաց,
Գիւլը Անօին մնաց,
Միրեցի հալը տարան,
Ընձի ինչ ֆալտալ մնաց:

Գնացի ջուրը գետալ,
Շուշարանդ զուռը տեսալ,
Իմ նանիս աղիլ գինալ,
Գիւլը երեսդ տեսալ:

Կաքաւ եմ քարամիջում,
Վը կարգամ ձորամիջում,
Ատուռած, իմ մուրաղս տուր,
Էս զաւղը շարթու միջում:

Ամման Օսան ջան:

Ջաղացի առջին չիման,
Ամման Օսան ջան, ամման Օսան
ջան, ¹⁾.
Աղջկան չկալ իման,
Օ' դաշանք եար ջան. ²⁾.
Եարը զրեցին տարան.
Մէ բերան չըսու ամման:

Ջուրը առալ ելալ զարը,
Չը տեսալ ֆիտան եարը,
Ֆիտան եարը ինձ տուէք,
Չը քաշեմ ահուղարը:

Ղարաղալա արս չունիմ,
Հալըը զիտան զարս չունիմ,
Դարոը ընձի փաթթիկ է,
Ջահիլ եմ խարար չունիմ:

Յերկեն զոմը սալեկ եմ,
Ղըռ ձին մէջը կապեկ եմ,

¹⁾. ²⁾. Կրկնեկ իւրաքանչիւր
տաղից լիտուլ:

Ղըռ ձին ինչ կանէ նալը,
Սիրունն ինչ կանէ խալը:

Գիւլում կասեմ կը շարեմ,
Չըռալը կածեմ կը շարեմ,
Թամամ աշխարհ ման կուգամ,
Քեղնից լաւը կը ճարեմ:

Ճերմակ սարը մօտիկ է,
Ձիւնը եկեկ զօտիկ է,
Մեռնիմ իմ եարիս բոլին,
Տունըս տանըդ մօտիկ է:

Անցալ Արաղն էն վաթան,
Փռեկ եմ թուիմ քեաթան,
Ով որ իմ սիրածն տունի,
Կարեմ աղիլի պատան:

Չիկարի ծառ:

Կարմիր քարը տաշած է,
Բոլըս զալմուլ քաշած է,
Ես ինչ կէսեմ էդ բոլը,
Սիրտըս հալած մաշած է:

Ձեր բաղի զուռը բաց ա,
Ոտներդ շաղուլ թաց ա,
Եարիցդ հեռացեկ ես,
Աչքերդ լիքը թաց ա:

Աղջիկ-աղջիկ ալ աղջիկ,
Երեսդ խալ-խալ աղջիկ,
Էրնեկ էն օրին կըլնի,
Իմ քուրը քեզ տալ աղջիկ:

Մէ կարմ ունիմ անուշ է,
Հալած արծաթէ զուշ է,
Աղջկանի մէջ տեսալ,
Ես առի թառւան զուշ է:

Առվերները համամ է,
Ենդի բիւլտը շամամ է,
Ես էն աղջկան կառնեմ,
Որ իւր սովզէն թամամ է:

Սար, սար, սարովն արի:

Այ աղայ հուրիկ մուրիկ,¹⁾
Երեսդ նռան հատիկ,
Ի՞նչ վաղդ ես քեզ կը տեսնեմ,
Համ Համբարձում, համ Ջատիկ:

Իս սարերը խաղանայ,
Կանաչ հաղնի թաղանայ,
Ոչ աչքս քեզի տեսնի,
Որ եարէք թաղանայ:

Արաղը-նըղանըմ գեամին,
Գեօքսիս ա տալիս քամին,
Ես մի զարիւղ ջան ունիմ,
Հասրաթ եմ ծոծիւղ համին:

Ամպել ա բութայ-բութայ,
Կերածդ կարմիր թուխ ա,
Էն խաղ ըսող աղջիկը,
Բռնել եմ ընծի բուլայ: (սի-
րական)

Մեծ արտումը փուշ կըլնի,
Ուռն աղբրին դուշ կըլնի,
Ո՞ւր գնում ես թէյ արի,
Եարդ քեզ կարօտ կըլնի:

Ամպել ա լուլա-լուլա,
Եարս ինձ համար կ'ուլա,
Շան տղան հերիք հաչաւ,
Մեր դռան բալաք թուլալ:

Ար ' եար ջան:

Արի եար ջան, արի տուն, ¹⁾
Հաւէն տմայ է կ'ուղայ ձուն. ²⁾

Փոկը կորաւ էն արտէն,
Վառայ էփուլ քու դարտէն,
Աղջի փոխէ էս զայտէն,
Ումուտ կտրեց շան գետտէն:

Մուղնըվայ գեօլը լողցաւ,
Մուղնըվայ շուշպէն³⁾ զողցաւ,
Եօթ տարի հիւրնդցաւ,
Եարս եկաւ լաւացաւ:

Ամպել է, երկինք մութ է,
Այ խարքի վերջը փուտ է,
Թող իմ սիրածն ընծի տան,
Բիրատի ասնն սուտ է:

Սուրբ Կարապետ քու վանքը,
Ղաղախի նախշուն թամբքը,
Որդ էնեմ թաղաւորին,
Անցել է հալու կեանքը:

Կերածս կարմիր թուխ ա,
Ես կառնեմ նանս չի տալ,
Աղան, քու հոգուն մատաղ,
Ուրիշին իրխար մի տալ:

Ջաջացս պատիկ-պատիկ,
Աչքերդ նռան հատիկ,
Ամեն քեզի տեսնելիս,
Համ Համբարձում, համ Ջատիկ:

Կաքաւ թռնի քարերուն,
Յելնի իջնի դարերուն,
Եարիս կանչեմ ջուր տանի,
Թուշը պագեմ զրկեմ տուն:

¹⁾. ²⁾. Կրկնել ամէն մի նուղից-
առաջ:

³⁾ Աւետարան կամ խաչ վա-
թաթեղու շոր:

Եւարս մի տանէր հայլէն:

Սարերը լալա չ'կալ,
 Եւարս մի տանէր հայլէն, ¹⁾.
 Նստեալ կուլամ չարս չկալ,
 Աչքս կը մնալ ճանապէն ²⁾.
 Սարերը ծաղկոտեալ էր,
 Ոչխարը արկոտեալ էր:

Պուճուր աղջիկ զալում ես,
 Մայրերդ սղալում ես,
 Ընծի տեսնում լալում ես,
 Բետեա ընկնում զալում ես:

Սարերի սինձը բնչ է,
 Կաթն ու բրինձը բնչ է,
 Եւարս որ եարին սիրէ
 Խօսք ու զրիցն բնչ է:

Կալնի, եարս, կալնի գամ,
 Կալնի էղնինք բարեկամ,
 Կալնի, եարս, զալիս եմ,
 Քրտեալ եմ, լալիս եմ:

Աղջի ահուհոյ Թաքուն,
 Նստեալ ես հօրդ սաքուն,
 Ինչիս չըխուալ բոյ ունիս,
 Երանի եարիդ հոգուն:

Ելալ գնացի բէրը,
 Քաշեալ եմ կաթի սերը,
 Չ'տուին հէրն ու մէրը,
 Պարտական աւերտէրները:

Արի սիրական:

Էս օր նորը նորեւ է,
 Արի սիրական եար ջան, ¹⁾.
 Եարիս եղը կորեւ է,
 Գեարդանիդ տօլի մարջան, ²⁾.
 Ով որ գտեւէ թողն տալ,
 Քեամարս կուտամ մուծաւ:

Գնա, գնա, քեզ հետ գամ,
 Հետ քու շուշի ձէնին գամ,
 Փառչմ էղնիս ու ջուր տամ,
 Պաղմ առնեմ ու լետ գամ:

Պուճուր աղջիկ մի թռնի,
 Բարով քու մարդը մեռնի,
 Չեմ զըմըջի անիծեմ,
 Քամին չոքերդ տանի:

Նստէն մածունն ա մերեւ,
 Փետեկուն սուռն ա բերեւ,
 Անտէր մնար չալ կատուն,
 Փետեկուն վալն ա կերեւ:

Արեւ կեռ ու կամար,
 Ես կը մեռնիմ քեզ համար,
 Ոխթը տարի դիմացալ,
 Մենակ քու խաթիր համար:

Նստէն ընծի թակեւ է,
 Դուռն երեսիս փակեւ է,
 Ես նանիցս ջորեւ եմ,
 Գիար զուրպաս կորեւ եմ:

¹⁾. ²⁾. Կրկնեւ իւրաքանչիւր
 տողից լետով:

¹⁾. ²⁾. Կրկրեւ իւրաքանչիւր
 տողից լետով:

*.

Պտեմ պտեմ աղջիկ ջան,
 Պտեմ կիժեմ աղջիկ ջան,
 Գիշերը որ դաս ինձ մօտ,
 Քե խըտըտեմ աղջիկ ջան:

Ման գալով ամեն լաւ տեղ,
 Քաղենք ծաղիկ միատեղ,
 Փնջեր կապենք մեր մէջ տեղ,
 Խաղ ասելով տանենք զեղ:

Մեր բարդուքը բարձր ա,
 Սիրած եարս քաղցր ա,
 Քնան մօրս հարցրաւ,
 Արի ինձի փախցրաւ:

Ղէ տուր, զէ տուր աղջիկ
 ջան,
 Ես քու խեղճ դու աղջիկ ջան,
 Էքուած սրտիս փափաքը,
 Շուտ արան տուր աղջիկ ջան:

Էս սարը բարձր սար ա,
 Միջին զարդեալի քար ա,
 Մուղնըռալ ջուրը սառն ա,
 Մուղնի էրթողն իմ եարն ա:

Բալարանները զարկին,
 Կաղարմէն սաղլատ Լյին,
 Սաղլատ զամբ տուն չունէր,
 Գիշեր անուշ քուն չունէր:

Ալին ալմալու գնատայ:

ձալէն ի վեր ծնէփախ:
 Ալին ալմալու գնատայ, ¹⁾.
 Շողակըլու արեղակ,
 Չուխէղ չաքմալու գնատայ, ²⁾.

¹⁾. ²⁾. Կրկնել իւրաքանչիւր
 տողից լիտով:

Արեղակին թե աղբեր,
 Շաքեար կտտրեմ կէր աղբեր:

Բարակ առու, զուլալ ջուր,
 Վեադան թողու ջուղար տուր.
 Մառին ըսի բարըդ տուր,
 Սրտիս սիրած եարս տուր:

Ղըշիկ բոլոր աղջիկ ջան,
 Քարափ ու քօլ աղջիկ ջան,
 Թէ դու ինձի չառնես,
 Ընկնիս խօսեր աղջիկ ջան:

Ժամի բոլոր աւալ է,
 Ուստայ ջուրէղ զիւլալ է,
 Ժամը շինէ զլոխ բեր,
 Վանքը մեղի մուրալ է:

Աղջիկ զիւլալ եար ունիս,
 Հագիտ կուրտուշկայ ունիս,
 Հեռու գնան ինձնից,
 Երեսիդ ապուռ չունիս:

Մեր զոտանը ուռի ծառ,
 Մարձան բիւլբիւլ վրէն թառ,
 Էրթար ու գար շորոր տար,
 Կարմիր խնձոր թալեմ տար:

Սե ամպերը պարզում չէ,
 Սիւպտակ եալուղ սաղում չէ,
 Եօթը տարի ալ հագնիմ,
 Սիրտս սե է սաղում չէ:

Վանքի բոլոր ալա է,
 Մէջը լիքը վալա է,
 Վանքի բոլոր զամիշ է,
 Քանի կանչեմ անուշ է:

ԲՈՅՍԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆՐ

ՆՐԵՒԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ

Ս. ԶԵԼԻՆՍԿՈՒ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԿՈՒԹԻՒՆ *)

Ինչպէս յայտնի է, շոգ երկրների ժողովուրդը բոյսերից պատ-
րաստուած կերակուր և առհասարակ բուսեղէն չատ է գործածում,
քան թէ ցուրտ երկրների բնակիչները: Այս նկատուում է և Անդրը-
կովկասի շոգ մասերում: Սակայն մի ազգութեան և մինչև անգամ
մի ցեղի պատկանող, բայց զանազան կլիմայում ապրող ժողովրդի
մէջ բոյսերի գործածութիւնը արտայայտուում է զանազան աստի-
ճանով. լեռնականները ոչ մի պարտիզի բոյս չեն գործածում իբրև
կերակուր, եթէ չհաշուենք սոխը և սխտորը, նոյնպէս և գետնա-
խնձորը (картофель), որի գործածութիւնը Անդրկովկասի տեղա-
կան բնակիչների մէջ չատ սակաւ է տարածուած: Լեռնաբնակների
մէջ չնչին գործածութիւն ունին և վայրենի բոյսերը և պտուղները:
Քնդհակառակը՝ շոգ տեղերի բնակիչների կերակրի մեծ մասը բու-
սեղէն է: Նրանք բացի պտուղներից, որոնց ամեն տեսակը աչ-
գիներում կարելի է գտնել, և ընտանի (մշակելի) բոյսերից՝
մեծ քանակութեամբ գործ են ածում և վայրենի բոյսեր: Յայտնի է
նոյնպէս, որ քրիստոնեայ աղգերը բուսեղէն աւելի են գործածում
քան թէ ոչ քրիստոնեաները, որովհետև քրիստոնեաները պաս են
պահում և պաս օրերում չեն կարող մսեղէն կամ կաթնեղէն ուտել:
Հարկաւոր է նկատել նոյնպէս և այն հանցամանքը, որ շոգ երկրի

*) Ներկայ լօգուածի առաջին մասը պ. Զելինսկին կարդաց այս սը-
նանը Քիֆիսում կայացած «Առաջին Աովկասի ալգիների բերքերով զբա-
ղուողների ժողովում» և վարձատրուեց բրոնզէ մեդալով:

Ծան. խմբ.

բնակիչները բաւականին մեծ քանակութեամբ գործ են ածում զըր-
գող և լուրիչ բոյսեր, ինչպէս են՝ սոխ, սխտոր, կարմիր պղպեղ,
դառն և կծու կանաչեղէն և այլն:

Անդրկովկասի ազգերից հայերը բուսեղէնի գործածութեան
մէջ առաջին տեղն են բռնում, մանաւանդ շոգ տեղերում բնակող
հայերը, որոնց կերակրի մեծ մասը բուսեղէն է: Այս հանգամանքը
աչնքան նկատելի է, որ լիշուում է պարսկերէն մի առածի մէջ, որ-
առում է՝

قدر زر در کر شناسد
قدر کوهر کوهری
قدر کل بلبل شناسد
قدر پنجر ارمنی

«Ոսկու արժէքը ոսկերիչն է իմանում, գոհարի արժէքը՝ ակնա-
վաճառն, վարդի արժէքը սոխակն է իմանում, կանաչեղէնի ար-
ժէքը՝ հայը»:

Կերակրի տեսակները և նրանց բաղադրութիւնը, ինչպէս լաւտ-
նի է, մեծ նշանակութիւն և ազդեցութիւն ունին անհատի և ազգի
ընտանոթեան վրայ, ուրեմն մի որեւիցէ ազգի մէջ գործածած կե-
րակրների նկարագրութիւնը չի կարող որոշ նշանակութիւն չունե-
նալ գիտնական տեսակէտից: Ի նկատի ունենալով այս հանգա-
մանքը, մենք այս մեր աշխատութեան մէջ օգտաւէտ ենք համա-
րում նկարագրել թէ վայրենի և թէ ընտանի բոյսերը, որոնք
հայերը գործ են ածում իբրեւ կերակուր կամ կերակրի համեմ, ըստ
կարելոյն նկարագրելով և կերակրների պատրաստելու եղանակը¹⁾:
Բայց ի նկատի ունենալով, որ հայերը ապրում են զանազան կլի-
մաներում և զանազան պայմաններում և նրանց վրայ անշուշտ ունե-
ցել են ազդեցութիւն կերակրի վերաբերեալ թէ կլիման, թէ ուրիշ
ֆիզիքական պայմանները և թէ նրանց շրջապատող ազգերը, ուրեմն
և դրանցից առաջացած զանազանութիւնը ուտելիղէնի մէջ, մենք
չարմար ենք համարում ճշտութեան համար լիշել այն բոյսերը և
կերակրները, որոնք գործածական են Յրեանի նահանգում, այն էլ
գլխաւորապէս շոգ տեղերում ապրող հայերի մէջ:

Յրեանի նահանգի հայերի մէջ գործածելի բոյսերը բաժանուում
են երկու մասի կամ երկու խմբի. առաջինին պատկանում են վայրենի

1) Մենք մի ուրիշ ժամանակ կը նկարագրենք հայերի գործ ածած բո-
լոր տեսակ կերակրները, բայց այստեղ կը բնութագրենք նկարագրել այն
կերակրները, որ պատրաստում են միմիայն բոյսերից կամ որոնց գլխաւոր
մասը բուսեղէն է և նրանք բոյսերի անունով են կոչուում:

բույսերը, իսկ երկրորդին—ընտանի կամ մշակելի բույսերը: Վայրենի բույսերը ժողովում են դաշտերում զանազան ժամանակ, նալած թէ բույսերի որ մասերը պատրաստ են գործածութեան համար՝ դարնանը բույսերի տերեւները, ամառուալ մօտ և ամառը նրանց ցողունները, իսկ աշնանը՝ պտուղները: Ընտանի բույսերը մշակում են բանջարանոցներում և պարտէզներում: Կը բերենք այս աշխատութեան մէջ երկու խմբին էլ պատկանող բույսերի ցուցակը ալբուրենական կարգով, նշանակելով նրանց թէ հալիական և թէ գիտնական (լատինական), իսկ տեղ-տեղ և ուսուերէն անունները:

ՎԱՅՐԵՆԻ ԲՈՅՍԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Վայրենի գործածելի բույսերը հետևեալներն են.

- 1) Անիսոն—*Pimpinella Anisum* L., анисъ.
- 2) Ասորեկ, զալի խոտ—*Eruca Sativa* L.
- 3) Աւելուկ—*Rumex* L. բույսի մի տեսակը:
- 4) Բոխ, բոխի, բողիկ, ժախ—*Heracleum villosum* Fich.
- 5) Գալլուկ, զողլապատ—*Humulus Lupulus* L., хмѣль.
- 6) Գինձ վայրի—*Coriandrum*-ի մի տեսակը, дикий кишнець.
- 7) Գեանդիլալ—*Teucrium* L. (այս ցեղի մի տեսակն է):
- 8) Դաղձ—*Mentha sylvestris* L., мята дикая.
- 9) Երիցանուկ, երիցու աղցան—*Peucedanum* Koch.
- 10) Երնջակ, էրնջանուկ—*Eryngium campestre* L.
- 11) Թելուկ—*Atriplex hortensis* L., лебедя.
- 12) Թրթնջուկ—*Oxalis Acetosella* L., дикий щавель.
- 13) Խաւարածիւ, իշխուն, իշղուն—*Rhabarbarum, Rheum* L.
- 14) Խնեբիկ—*Asparagus officinalis* L., спаржа.
- 15) Ծաի պաշար, ճնճղան պաշար—*Capsella Bursa pastoris* Mench, пастушья сумка.
- 16) Կապար (անուանում են և թուրքի բառով քաւառ)—*Caparis herbacea* Wild., каперсы.
- 17) Ղանգիւլ—*Allium ursinum* L., черемша.
- 18) Մասուր—*Rosa canina* L., шиповникъ.
- 19) Նուրիկ—*Arum Dracunculus* L.
- 20) Շրէշ, շրեշտ—*Asphodelus ramosus* L.
- 21) Ուրց—*Thymus Serpyllum* L., богородичная трава.

դառն են: Ձմեռ ժամանակ ջրկռակներ գործ են ածում իբրև կանաչի³⁾:

Անխտներ, ասորեկը, վայրի գինձը, պատատուկը, դաղձը, մասուրը և ուրցը գործ են ածում իբրև համեմ:

Անխտներ ուրիշ երկրներում մշակում են, որովհետև նրա սերմից դուրս է գալիս մի տեսակ հոտաւէտ իւղ, որ կարելի է գտնել ամեն մի դեղատան, իսկ մեր երկրում նա գտնւում է վայրենի դրութեան մէջ: Վայրենի անխտն շատ կալ Դարալագեազի գաւառամասում և մեծ քանակութեամբ բուսնում է Ջանգեղուրի գաւառի Ղափան կոչուած գաւառամասում: Հայերն անխտնի սերմը գործ են ածում զանազան կերակրների մէջ իբրև համեմ:

Ասորեկը, վայրի գինձը, պատատուկը և դաղձը գործ են ածւում սպաս կոչուած կերակրի մէջ⁴⁾, իբրև համեմ: Պատատուկը և ասորեկը բուսնում են ամենուրեք, իսկ դաղձը առուակների եղբրքում և առհասարակ խոնաւ տեղերում: Վայրի գինձը բուսնում է

³⁾ Այս վայրենի կանաչին շատ սակաւ գործածութիւն ունի Երևանի նահանգում: Ետջում նա ձմեռը վաճառւում է շուկայում:

⁴⁾ Սպասը (նախնիների գաւառում ապուր, իսկ ուրիշ տեղերում թանաւ) գիւղացու ամառուալ համարեա ամենօրեայ կերակուրն է, որ պատրաստում են թանից: Այս վերջինը աչն հեղուկն է, որ քնում է խոցու մէջ, երբ մածունը ջրի հետ խառնած հարում են և նրա երեսից քաշում իւղը: Թանը ինքն ըստ ինքեան շատ ախորժեղի և զովացուցիչ ըմպելի է, բայց աւելի լաւ է նրանից պատրաստած սպասը: Սպաս եփելու համար թանը լըցնում են կաթնաչի մէջ, նրա հետ խառնում են մի քիչ կորկոս և մի բուն ալիւր, որը առաջուց տրորում են ջրի մէջ մի կամ երկու ձուի հետ, և կաթսան դնում են կրակի վրայ: Որպէսզի թանը «չկարուի» (չմակարդուի) եփելու ժամանակ անընդհատ խառնում են շերտիով (մեծ գդալ է, որ Պարսկաստանից գաղթած գիւղացիք անուանում են «չամչալ»): Երբ կորկոտը բաւականին եփւում է, աչն ժամանակ նրա մէջ գցում են զանազան թէ վայրենի և թէ բնական բոյսեր՝ առորեկ, վայրի կամ բնականի գինձ, պատատուկ, դաղձ, անանուխ, լախուր, թառայ, բաղուկի տերեկ կոթը և այլն: Թայտնի բան է, որ այս բոյսերից սպասի մէջ գցում են նրանց, որոնք նոյն ժամանակ գտնւում են: Բոյսերը՝ գցելուց առաջ կոտորում են, լցնում են նրանց վրայ եռ ջուր և չետոյ քամում են, որ նրանց միջից հիւթը դուրս գայ: Սպասը եփած է համարւում, երբ նրա մէջ գցած կանաչեղէնը եփւում է: Սպասը ուտում են զգալով, մէջը հաց փրթած: Միւրդները ուտելու ժամանակ գցում են նրա մէջ և մի քիչ իւղ: Ձմեռը սպասը պատրաստում են չորս թանից: Դա չորացրած թան է:— Թանը մակարդում են կամ առանց մակարդելու լցնում են տոպրակի մէջ և երբ նա քամում է, աչն ժամանակ ստացւում է պանրի նման մի զանգուած: Այս վերջինից շինում են փոքրիկ գնդակներ և չորացնում են արեգակի տակ: Այսպէս պատրաստում են չորաթանը, որը սպաս եփելու համար առաջ տրորում են ջրի մէջ, որից ստացւում է թանի նման մի հեղուկ — չորս թանի թան:

չոր և աւազոտ տեղերում: Շատ է գտնուում այս բույսից Նախիջևանի գաւառի Եարիմջայ գիւղի «Թափաներ» անուանուած բլրակների վրայ և Էջմիածնի գաւառի Աշտարակ գիւղի հանդում:

Մասուրի տեսակները շատ են և նրանք բուսնում են գլխաւորապէս լեռնային տեղերում: Դա վարդի վայրենի տեսակն է: Օրդուբաթի գաւառամասում և մասամբ Գարալադեազում գործ են ածում մասրի պտուղները: Երբ նրանք հասունանում են, գիւղացիք ժողովում են, նրանց միջից հանում են մանր փշով ծածկուած սերմերը և չորացնում են կամ շինում են նրանցից «լաւաշ», այսինքն եփում են և թանձր հիւթը չորացնում են ափսէների մէջ: Չորացրած մասրի պտուղները կամ նրանցից շինած լաւաշը շատ ախորժելի թթուաշ համիւ է կերակրի համար:

Ուրցը պատկանում է շրթնաձևից ցեղին, բազմաոտ մշտադալար երկարակեաց թփիկ է, իսկ տերևները անուշահոտ: Ուրցի շատ տեսակներ կան: Ուրցը բուսնում է գլխաւորապէս քարոտ, աւազոտ լեռների վրայ: Երևանի նահանգում ուրցի տերևները գործ են ածւում լըբի պանրի համեմ 5):

5) Կանաչեղէնով համեմած պանիր պատրաստում են միմիայն Գարալադեազի գաւառամասում և Նախիջևանի գաւառի լեռնային դիւղերում և այն էլ միմիայն հայերը: Պանիր շինելու համար առաջ պատրաստում են մակարդ (տեղական բարբառով մա ե ա)՝ զսռան ստամբսը լաւ լուանում են, չորացնում են և դնում են կաւէ ամանի մէջ, նրա վրայ լցնում են ջուր և մէջը զցում են մի քիչ շիւղ, մանրացրած կինամոն, հիւ, մեխակ և սև պղպղ (ամեն մէկից երեք մեխակ): Ոչ ու խառնուրդը տաան օրուայ մէջ թթւում է և դառնում է մակարդ: Պանիրը պատրաստում են թարմ ոչխարի կաթից: Ոչխարի նոր կթած և դեռ չսառած կաթի մէջ զցում են մի քիչ մակարդ, որից կաթը միքանի րոպէից լետոյ մակարդում է և դառնում պանրի զանգուած: Յետոյ այս ջրախառը պանիրը լցնում են մաքուր կտաւից կարած տոպրակի մէջ և դնում են քարի տակ, որ հիւթը քամուի: Մակարդը զցելու ժամանակ զցում են կաթի մէջ և կտորած կանաչեղէն՝ ուրց, մի տեսակ վայրի սխտորուկ, գինձ և այլն: Այսպէս պատրաստուած պանիրը գործ են ածում կամ աղաջրի մէջ դրած և կամ պատրաստում են նրանից հորած պանիր: Դրա համար պանիրը մանր կտորում են կամ, աւելի լաւ է ասել, փշրում են ձեռքով աղում են և ճիւտում են խցեղէն փոքր լայնարեքան ամանի մէջ (տեղական բարբառով ջ ո ա լ), որի մէջ այնքան ձեռքով կամ փաշտի կտորով ճնշում են, որ բոլոր մանրացրած պանիրը ամանի մէջ միանում է: Դրանից լետոյ ամանի բերանը շոր են կապում, կաւով ծեփում են և գլխիվայր հորում են չոր դնում: մէջ: Յինտեղ նա աշնանը հասունանում է և կարելի է արդէն հանել դեռնից գործածելու համար: Նոյնպէս պատրաստում են ժ ա ժ ի կ անուանուած պանիրը: Թանը մակարդում են, տաքացնելով նրան առանց խառնելու, և այսպէս մակարդուած թանը քամում են տոպրակով և ստացում է պանրի նման մի նիւթ: Այսպէս ստացուած պանիրը անուանում են ժ ա ժ ի կ, բայց թարմ ժամանակ նա շատ քիչ է գործածուած, այլ աղում են, համեմում զանազան հո-

Բոխը, կապարը, երնջակը և քեղը գործ են ածում աղը դրած:

Բոխը երկարակեաց բոլս է հովանոցաւորաց ցեղից, բուսնում է լեռնալին տեղերում: Գարնանը այս բոլսի արմատից բուսնում է փոքր, տափակ, գլուխը թաթերով դալար ցողուն, որի մէջ քիչ ախորժելի դառնութիւն է նկատուում: Բոխը թարմ ժամանակ գործ են ածում շատ քիչ, ալն էլ միմիայն կփած ջրի մէջ: Աւելի շատ գործածական է աղը դրած բոխը: Աղը դնելու համար առաջ նրա ցողունները խաշում են և սրսկում սառը ջրով: Աղը դրած բոխը գործ են ածում զանազան տեսակ. ուտում են հացով, ուտում են պասի կերակրի, մանաւանդ լոբու հետ, թաթախում են ալրի մէջ և տապակում ձէթով և ալլն: Շատ համով է բոխով ձուածեղը:

Կապարը մշտակեաց բոլս է գիտնատարած ոստերով, բուսնում է չոփ տեղերում, անջուր տափարակների վրայ, ճանապարհների կողքերում, պարսպների տակ և ալլն: Շատ տեսակ կապարներ կան, որոնցից միքանիսը Նւրոպայում մշակում են: Հայերը աղն են դնում նրա դալար ոստերը, երբ նրանք դեռ նոր են սկսում բուսնել արմատից: Նրեանում աղն են դնում և կապարի կոկոմները և մանր խակ պտուղները: Աղը դնելուց առաջ թէ կապարի ոստերը և թէ կոկոմները և պտուղները խաշում են և դնում են միքանի սր սառը ջրի մէջ, շուտ շուտ փոխելով ջուրը, որ անախորժ համը դուրս տալ: Աղը դրած կապարի զանազան մասերը ուտում են հացով, համեմելով կոտորած սոխով, քաջախով և ձէթով, կամ գործ են ածում իբրեւ կերակրի համեմ: Կապարի հասունացած պտուղները ճաքում են և բացում է նրանց միջի թանձր կարմիր հիւթը հանդերձ մանր սերմերով: Այս կարմիր հիւթը քիչ քաղցրահամ է և շատ սիրում են մրջիւնները, ուտում են և երեխաները:

Երնջակը և քեղը աղն են դնում Նրեանում և Էջմիածնի գաւառում: Երնջակը փշոտ տարեւոր բոլս է, խնկի համ ունեցող ցողուններով. բուսնում է բուխ լեռնալին տեղերում: Քեղը տարեւոր բոլս է, առաւել ախորժելի է անասնոց համար, քան թէ մարդկանց:

Աւելուկը, գալուկը, գետնդիւան, երիցանուկը, թելուկը, թըրթընջուկը, ծնեբեկը, զանգիւրը, նուրկը, չրէշը, սիբիխը, փիփերթը և փրփրեմը գործ են ածում իբրեւ կերակրի մթերք, ալսինքն

տաւէտ և կծու բույսերով և ճիւղում են խեցեղէն տմանի մէջ, որը թողում են գետնի մէջ: Այստեղ ժափիկը պանրի նման հասունանում է և աշնանը կարելի է հանել գործածութեան համար: Ենչպէս հորած պանիրը, նոյնպէս հորած ժափիկը շատ լարդուած պանիրների տեսակներիցն են և համով նման են Գաղղիայում պատրաստած առօքորը անունով պանրին, բայց դիմացկուն չեն ինչպէս առօքորը: Գետնից հանելուց յետոյ ղլմանում են մի ամիս կամ հինգ-վեց շաբաթ:

պատրաստում են նրանցից զանազան ձեռակ կերակրներ:

Աւելուկը և նուիկը թրթնջուկի ցեղից են, բայց նրանց տերեւները թթուաշութիւն չունին, ինչպէս թրթնջուկի տերեւները: Բուսնում են նրանք լեռնալին տեղերում, աւելի անտառներում և մացառոտ դաշտերում: Գարնանը նրանց տերեւները հիւսում են և չորացնում, իսկ ձմեռը գործ են ածում իբրեւ աղցան ⁶⁾:

Գեանդիլան և սիբեխը միանման գործածութիւն ունին, և գործ են ածում թէ թարմ և թէ չորացրած: Գեանդիլան մի տեսակ սխտորուկ է, որ բուսնում է աւելի պարարտ հողի վրայ ալգիններում, իսկ սիբեխը գտնւում է ամեն տեղ և ամեն կլիմայի մէջ՝ դաշտերում, ալգիններում, արտերում և այլն: Այս բոյսերի տերեւներից պատրաստում են պասի արգանակ, որ պարսկահայերը անուանում են «բանջար», աւելացնելով «յս բառի վրայ բոյսի անունը, որից պատրաստում են արգանակը, ինչպէս է գեանդիլանի բանջար և սիբեխի բանջար ⁷⁾: Հարկաւոր է նկատել, որ սիբեխից պատրաստում են և աղցան և բորանի, իսկ Երևանում նրա ցողունները աղն են դնում և գործ են ածում ինչպէս բոխը:

Թելուկը տարւոր բոյս է, գտնւում է մարզերի մէջ: Գարնանը, երբ նրա տերեւները զալար են, եփում են նրանից աղցան և բորանի: Թելուկի հետ եփում են և կոտորած զլուխ սոխ:

Թրթնջուկը թթուաշ տերեւներ ունի և գտնւում է գլխաւորապէս մացառոտ և անտառոտ տեղերում: Այս բոյսի տերեւները գործ են ածում շատ սակաւ, այն էլ միայն արգանակի մէջ:

Ծնեքեկը չալտնի է ամենին, բուսնում է ամենուրեք, բայց

⁶⁾ Այս բառով անուանում են ջրի մէջ եփած բոյսի տերեւները կամ նրա ցողունները, որ աղում են և ուտում են հացով պատ օրերում: Միջանի բոյսերից պատրաստած աղցանը ուտում են քացախով և սխտորով: Աղցանը պատրաստում են բոյսերի թէ չորացրած և թէ թարմ տերեւներից: Եւդի. մէջ տապակած ձուի հետ միասին բոյսի տերեւները կամ նրա ցողունները երևանում և շատ տեղերում անուանում են բորանի, որ ուտում են մածուցով և սխտորով: Բորանին պատրաստում են և ոչխարի մսի և ձուի հետ տապակած:

⁷⁾ Վերայիշեալ բոյսերից բանջար կամ պասի արգանակ պատրաստելու համար՝ գործողութիւնը կատարւում է այսպէս. կեռած մէջ եփում են մի քիչ ցորենի ձաւար և լետոյ բոխը (գեանդիլայի կամ սիբեխի տերեւները) մանր կտորում են և զցում են նրա մէջ: Երբ նա եփւում է, այն ժամանակ լցնում են նրա վրայ շանշուրթ, որ սեխի, ձիւրուկի արեւածաղկի սերմերից հանած կաթ է (սերմերը ծեծում են, խառնելով ջրի հետ, քամում են մաղով) և լետոյ թթւութեան համար աւելացնում են եփած և տրորած չոր ալուխը: Կամ սալորս Սիրողները զցում են այս արգանակի մէջ և մէկ կամ երկու կարմիր տաքտեղ: Այս կերակուրը ամեն տեղ գիւղերում ընդունւած է և գործածական: Ուտում են մէջը հաց փրթած:

աւելի խոնաւ տեղերում: Դնեքեկի տեսակները շատ են և շատ տեղերում մշակում են պարտէզներում և բանջարանոցներում: Երեւանի նահանգում կալ զանազան տեսակ ծնեքեկներ, բայց ամենաընտիր տեսակը բուսնում է Երևանի գաւառում գտնուած Խորվիրապ վանքի խոտատեղում, որ ընկած է Երասխ գետի եզերքում: Այստեղի ծնեքեկը տափակ է և երկաթն (մինչև մի արշին), դալար և նուրբ մսով: Դնեքեկից պատրաստում են աղցան կամ բորանի: Եփում են և ծնեքեկի արգանակ, որ շատ ախորժեկ է:

Ղանդիլը բուսնում է Նոր Բալաղիղի գաւառի Գարաշիչապ (Մաղկաձոր) անուանեալ գաւառամասի լեռնալին տեղերում: Գործ են ածում տեղացիք և երևանցիք: Ուտում են ջրի մէջ եփած և, բացի սրանից՝ դնում են և աղը: Հիւթը կամ ջուրը, որի մէջ զանդիլը աղւում է, զովացուցիչ մի ըմպելիք է և, ինչպէս ասում են, շատ առողջարար:

Շրէշը խոտեղէն երկարակեաց, խիտ արմատով (արմատախիտ) բոյս է, որ բուսնում է լեռնալին տեղերում: Գարնանը դեռ չմեծացած տերեւներից, որից մեծ քանակութեամբ բերում են վաճառելու շուկաներում, պատրաստում են աղցան և բորանի: Շրէշի կոճղեղները ընտանի անասունների համար շատ սննդարար ճարակ է, բայց նրանք աւելի գնահատելի են իբրեւ սոսնձատու արմատ: Սոսինձ պատրաստելու համար շրէշի արմատը լուանում են, չորացնում և աղում են ջրաղացում: Գրանից ստացւում է ալիւրանման մի նիւթ հողի գոյնով, «շրէշ» անունով, որը ջրի հետ խառնած դառնում է սոսինձ: Շրէշի սոսինձը գործ են ածում կոշկակարները կոշիկի գարշապարի կտոր-կտոր կաշիները կպցնելու մէկ մէկու հետ, և կտաւագործները (ջուլհակները) կտաւի թելերը ամրացնելու համար:

Փիփերթը շատակեաց գետնատարած և ամեն տեղ գտնուող բոյսերից է: Նրա ցողունների և տերեւների մէջ կալ մի տեսակ լորձանիւթ, որ շատ օգտակար է համարւում ստամոքսի համար: Ուտելու համար եփում են փիփերթի դալար ցողունները տերեւների հետ, աւելացնելով մեծ-մեծ կոտորած սոխ: Սիրողները եփում են նրա հետ և մէկ կամ երկու հատ կարմիր տաքտեղ: Շատ ախորժեկ է փիփերթը քացախով կամ ձէթով համեմած:

Փրփրեմը տարեւոր, գետնատարած բոյս է, որ ընտանի բոյսերի հետ գտնւում է մարգերի մէջ: Ուրիշ երկրներում փրփրեմը (ուտելու համար), ինչպէս ընտանի բոյս մշակում են բանջարանոցներում: Կալ երկու տեսակ ընտանի փրփրեմ՝ կանաչ և դեղնագոյն տերեւներով, որոնց սերմը կարելի է գտնել սերմավաճառների մօտ: Հալերը գործ են ածում փրփրեմի հաստլիկ դալար ցողունները տե-

րենների հետ միասին, եփում են նրանցից աղցան և բորանի: Փըրփրեմի աղցանը համեմունք են քացախով և սխտորով, իսկ բորանին մածուենով և սխտորով: Միքանի տեղերում փրփրեմի ցողունները աղն են դնում և գործ են ածում ձմեռը իբրև սալաթ:

Գալուկը երկաթնակ, փաթաթուղ երկարակեաց խոտեղէն բույս է: Գալուկը բուսնում է ամենուրեք, մանաւանդ անտառոտ տեղերում: Նրա ծաղիկների մէջ կալ մի տեսակ խմորիչ նիւթ, որից պատրաստում են առանձին տեսակ թթուեցուցիչ նիւթ (Дрожжи) հացի, զարեջրի և այլն խմիչքների համար: Գարնանը գալուկի դալար նոր բուսած ոստերից եփում են աղցան:

ԸՆՏԸՆԻ ԲՈՅՍՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹԻՒՆԸ

Յրեանի նահանգի շոգ մասերում չկալ ոչ մի ընտանիք, որ չունենալ բանջարանոց կամ չմշակի այգու կամ պարտիդի մի անկիւնում զանազան բանջարանոցային բոյսեր, որոնք հայերի համար դարձել են մի անհրաժեշտ կարիք, անպայման պահանջ: Այգիների բաց տեղերում կամ առանձին բանջարանոցներում հայերը մշակում են համարեա բանջարանոցային բոլոր լայտնի բոյսերը, որոնց թիւը քառասնից աւելի է: Մշակում են այս բոյսերը բացառապէս իրանց գործածելու համար, իսկ վաճառելու համար բանջարանոցային բոյսերը մշակում են միմիայն թուրքերը, այն էլ քաղաքներում և նրանց մերձակալ դաշտերում: Բացառութիւն կազմում են միմիայն սեխը և ձմերուկը, որոնք մշակում են հայերը և վաճառելու համար ⁸⁾:

Հայերի բանջարանոցներում գտնուում են հետեւեալ բոյսերը.

- 1) Անանուխ—*Mentha viridis* L., садовая мята.
- 2) Ասփուր, ասպուր, ասպուզան, ասպուրակ (Նախիջևանի դաւառում կոչւոյ ջրակ)—*Carthamus tinctorius* L., сафлоръ.
- 3) Արևածաղիկ—*Helianthus annuus* L., подсолнечникъ.
- 4) Արջնդեղ—*Nigella sativa* L., чернушка.
- 5) Բակլայ—*Vicia Faba* L., родъ бобовъ.
- 6) Բամիա—*Hibiscus esculentus* L.
- 7) Բողկ—*Raphanus sativus* L., рѣдька.
- 8) Բադինջան, բադրիջան—*Solanum melongena* L.

⁸⁾ Սեխի և ձմերուկի մշակած տեղն Յրեանում անուանում են պարսիկ բառով բ • ս տ ա ն, իսկ պարսկահայերը—պ ա խ ն գ:

- 9) Գազար, քեաշուր—*Daucus Carotta* L., марковь.
- 10) Գետնախնձոր—*Solanum tuberosum* L., картофель.
- 11) Գետնատանձ, գնդարմատ արևածաղիկ (Նախիջևանի գաւառում գետնախնձոր)—*Helianthus tuberosus* L., земляная груша или топинамбуръ.
- 12) Գինձ—*Coriandrum sativum* L., кишинець.
- 13) Դդուլ—*Cucurbita Pepo* L., тыква.
- 14) Եգիպտացորեն—*Zea Mays* L., кукуруза.
- 15) Թառալ, հազար—*Lactuca sativa* L., салатъ-латукъ.
- 16) Թարխուն—*Artemisia Dracunculus* L., эстрагонъ.
- 17) Թրթնջուկ—*Rumex Acetosa* L., щавель.
- 18) Լախուր—*Apium graveolens* L., сельдерей.
- 19) Լոբի, մաշ—*Phaseolus vulgaris* L.
- 20) Խաշիաշ, մեկոն—*Papaver somniferum* L., макъ.
- 21) Ծովաբոխիկ, կծուիչ, ժախուկ—*Cochlearia Armoracia* L., хрэнъ.
- 22) Կաղամբ գլխանի—*Brassica oleracea capitata* L., капуста кочанная.
- 23) Կաղամբ շաղկամալին—*Brassica oleracea caulorapa* DC. (Թուրքերէն գաշ-քեալամ):
- 24) Կարոս—*Petroselinium sativum* Hoffm. L., петрушка.
- 25) Կոտեմ, բաղառու⁹⁾—*Lepidium sativum* L., крессъ-салатъ
- 26) Կորդիւն (Թուրքերէն մազրա)—*Satureja hortensis* L., чаберъ, чебрець.
- 27) Զմերուկ—*Cucurbita Citrullus* L., арбузъ.
- 28) Հակնտեղ, բազուք, բնի, տակ¹⁰⁾—*Beta vulgaris* Moqu., буракъ, свекловица, свекла.
- 29) Հահապարամ—*Ocimum Basilicum* L., базиликъ, василекъ, васильки.
- 30) Հաղգամ—*Brassica Rapa*, рѣпа.
- 31) Ոսկեխնձոր—*Solanum lycopersicum* L. (*Lycopersicum esculentum* Mill.), помидоры.
- 32) Ոսպ—*Ervum Lens* L., чечевица.
- 33) Պատրիկ, վարդապետի խոտ—*Melissa officinalis* L.

⁹⁾ Բաղառու անունը դործ են ածում պարսկահայերը:

¹⁰⁾ Բնի անունը դործ են ածում պարսկահայերը, իսկ տակ բառը—
ևրևանցիք և Էջմիածնի գաւառի ժողովուրդը:

- 34) Պրաս—Allium Porrum L.
 35) Սամիթ, զորաղ—Anethum graveolens L., укропъ.
 36) Սեխ, կլոր—Cucumis Melo L., дыня.
 37) Սխեռն, սլոռն—Pisum sativum L., горохъ.
 38) Սխաոր, խսաոր—Allium sativum L., чеснокъ.
 39) Սոխ—Allium Cera L., лукъ.
 40) Սպանաղ—Spinacia oleracea Mill., шпинатъ.
 41) Վարունդ—Cucumis sativus L., огурцы.
 42) Տաքտեղ, պղպեղ—Capsicum annuum L., стручковый

перецъ.

Այս բույսերից անանուխը, բողկը, գինձը, թարխունը, կարոսը, կորգիւնը, կոտեմը, չահասպրամը, պատրինջը, պրասը, սամիթը և սոխը ուտում են հացով կամ կերակրի հետ և գործ են ածում իբրև կերակրի համեմ: Բացի սրանից՝ թարխունը, չահասպրամը և սամիթը հոտի համար դնում են թթուի հետ, իսկ գինձի սերմը ցանում հարիս ալ կոչուած կերակրի վրայ¹¹⁾ ուտելու ժամանակ, իբրև համեմ: Չմեռուալ համար չորացնում են և գործ են ածում իբրև համեմ անանուխը, գինձը, կորգիւնը և սամիթը:

Ասփուրը ուրիշ գործածութիւն չունի, ալ միայն նրա ծաղիկների թերթիկները ցանում են «կաթալ» կոչուած հացի երեսին: Ուրիշ երկրներում ասփուրի ծաղիկներից պատրաստում են դեղին կամ նարնջագույն ներկ:

Արեածաղկի սերմերը գործ են ածում իբրև պատի կերակրի համեմ (տես վերջը):

¹¹⁾ Հարիսան, որ ուրիշ տեղերում անուանում են «կորկոտ», Հայաստանի ընտիր և յարգելի կերակրանքիցն է: Նախիջևանի դաւառում հարիսան պատրաստում են շաբաթ օրերը և սուրբ Սարգսի ու սուրբ Յակոբայ տօների երեւ կոնքը, և ուտում են կրակի առաւօտեան: Հարիսան պատրաստում են այսպէս. կճուճի մէջ մի քիչ ջուր են լցնում, գցում են կորկոտ (պատիճից մաքրուած ցորեն) և 5—6 ֆ միս կամ 3—4 հաւ և այդ բոլորը միասին եփում են առաջ թոնրի վրայ, լետոյ թոնրի մէջ ամրոզը գիշերը: Առաւօտեան լուսադիմին կճուճը թոնրից հանում են և սկսում են մեծ գդալով կամ վաշտի կտորով հարել մինչև որ միայն և կորկոտը բոլորովին սրտրում են և նրանցից յատնում է մի տեսակ թելածիգ զանդուած: Մէջը այ գցում են հարելու ժամանակ: Այս թելածիգ խաշիլը անուանում է հարիսայ: Այս կերակուրը ուտում են առաւօտեան արեածաղին: Ուտում են հայած տաք խզով, որ լցնում են երեսին, և ձեծած գինձի սերմով: Քաղաքներում, հարիսայի վրայ ուտելու ժամանակ գցում են գինձի սերմի փոխարէն շաքարախառն ձեծած կինամոն: Հարիսայի մէջ գցում են և սպիտակ բոնջար (սփլըրանջար), որի լաոխնական տեսնը մեզ չայտնի չէ:

Թառան ուտում են քացախով համեմած, բայց գլխաւորապէս նա գործ է ածւում, ինչպէս նկատել ենք չորրորդ ծանօթութեան մէջ, իբրեւ համեմ սպաս կերակրում:

Բաղինջանը և ոսկեխնձորը ամեն տեղ տարածուած պտղատու տարեւոր բոյսեր են: Պատ օրերում բաղինջանը խորովում են շամփուրի վրայ և ուտում են համեմած քացախով և սխտորով, իսկ ուտիս օրերում նրանից պատրաստում են բորանի, դօլմալ (նախը 12 ծանօթ.) կամ խորովում են մսի հետ (խորովածի հետ): Ոսկեխնձորի գործածութիւնը հալերի մէջ շատ տարածուած է, բայց գործ են ածում ալս բանջարանոցի պտուղը խակ ժամանակ, թէև վերջի տարիներում սկսել են գործ ածել, մանաւանդ քաղաքացիք և հասունացած ոսկեխնձոր: Այս պտուղի խակը և հասունացածը գցում են «բօզբաշ» անուանեալ կերակրի մէջ ¹²⁾ կամ ուտում են խորոված: Զմեռուայ համար հասունացած ոսկեխնձորից պատրաստում են «լաւաշ». եփում են, տրորում, սերմերից և սլատիճից մաքրելու համար քամում են, լցնում են ափսէների մէջ և չորացնում արեգակի տակ: Ոսկեխնձորի լաւաշը նոյնպէս գործ է ածւում իբրեւ բօզբաշի համեմ: Բացի սրանից խակ կամ կիսահաս ոսկեխնձորը թթու են դնում:

Բամիան տարեւոր բոյս է մոլոշների ցեղից, որի հայրենիքը արօպիկական (արևադարձային) Ամերիկան է: Մշակւում է այս բոյսը գլխաւորապէս Տաճկաստանում, Միջին Ասիայի տէրութիւններում, Պարսկաստանում և այլն: Անդրկովկասում նրան մշակում են միմիայն Երևանի նահանգում: Բամիան տալիս է բաղինջանից մի քիչ

12) Բօզբաշը (անուանում են և շորվաշ) հայերի ամենօրեայ կերակուրն է: Պատրաստում են այս կերակուրը կամ թարմ իւզալի ոչխարի մսից կամ «դատարմից»: Վերջինս խորոված միս է, որ պատրաստում են աշնանը և պահում են խեցեղէն ամանի մէջ վրան մսի իւզ կամ հալած դմակ լցրած: Բօզբաշ եփելու համար միսը դնում են կճուճի մէջ և ածում մի զգալ ջուր, եփում են աշնքան, որ ջուրը գոլորշիանում է և միսը խորովում իւր իւղի մէջ: Յետոյ նրա վրայ լցնում են տաք ջուր, գցում են մէջը կամ մի քիչ յարենի ձաւար կամ լախալ (պատիճից մաքրուած և երկանաքարի տակից անցկացրած սև սխեռն), կոտորած ոտք, մի հատ կանաչ կամ կարմիր պղպեղ, մի քիչ անանուխ կամ կորդին, և այս բոյսը միասին եփում է աշնքան, որ միսը համարեա տրորւում է: Այս կերակուրը հասարակ բօզբաշ է, բայց աւելի քաղցր բօզբաշի մէջ գցում են մէկը հետեւեալ նիւթերից՝ ազրիս, խակ կամ չորացրած ալուշալ, ոսկեխնձոր, խաղողի դալար ճիւղը (մովրաշուկ) և այլն: Նույնի գրանցից որն են գցել բօզբաշի մէջ, կոչւում է և այն անունով, որ ապօրինի բօզբաշ, ալուշով բօզբաշ, մովրաշով բօզբաշ և այլն: Շատ համեմ է լինում բօզբաշը, երբ նրա մէջ բացի վերոյիշեալ նիւթերից, դրում են և կոտորած բաղինջան, կանաչ լոբի և բամիալ: Ուտում են բօզբաշը զանազան կանաչեղէնով:

փոքր կանաչ գոյնով, ակօսաւոր և կոնաձև պտուղներ: Բամիայի պտուղը պարունակում է իւր մէջ մեծ քանակութեամբ սերմ, որը հասունանալով ստանում է սրճի գոյն: Բացի սրանից՝ նրա մէջ կան մի տեսակ լորձանիւթ, ինչպէս փիփերթի մէջ, և այս պատճառով բամիայի պտուղը շատ օգտաւէտ է համարւում ստամոքսի համար: Կերակրի մէջ կամ կերակուր պատրաստելու համար գործ են ածում բամիայի միմիայն պտուղը, երբ նա դեռ տաքտեղից աւելի մեծացած չի լինում: Բամիայի պտուղից պատրաստում են զանազան տեսակ կերակուրներ, բայց նրանցից ամենաչարգուածն է սօուս տապակած ճոխ հետ: Գրա համար ճոխ միսը կոտորում են և տապակում իւղի մէջ, լետոց լցնում են նրա վրայ մի երկու գլալ տաք ջուր և գցում աղ, մի քիչ սև պղպեղ և կոտորած բամիայի պտուղ: Երբ այս բոլորը ծածկած կաթնալի մէջ իւր գոլորշիով եփւում է, աֆն ժամանակ լցնում են մի քիչ ազոխի հիւթ կամ աբիղու: Բայ՝¹³⁾, կամ թէ դրանց փոխարէն թարմ ալուչալ, կիտրոն և ալլն: Բամիայի պտուղից այսպէս պատրաստած կերակուր՝ ցանկացողները ուտում են սխտորով: Շատ համով է լինում և բողբաջ: Բամիայի պտուղը եփում են և ջրի մէջ և ուտում են քացախով ու սխտորով համեմած: Տաճկաստանում բամիայի պտուղները դեռ մանր ժամանակ, չարելով թելի վրայ, չորացնում են ձմեռուալ համար: Զորացրած բամիան վաճառում են ֆուստը 2—2¹, բուբլի: Մի քանիսները այս բոլոր պտուղները դնում են և թթու, միայն առաջ հարկաւոր է տաք ջրի մէջ նրանց քիչ խաշել: Աւելացնենք այստեղ, որ բամիայի հասունացած սերմը գործ են ածում Ամերիկայում իբրև սուրճ: Մենք առիթ ենք ունեցել խմել բամիայի սերմից պատրաստած սուրճը, որ դժուար է ջոկել իսկական սուրճից:

Կաղամբը հալիւրը մշակում են շատ քիչ: Գիւղերում մշակում են գլխանի կաղամբ և չնչին քանակութեամբ շաղգամալին (շաղգամանման) կաղամբ, իսկ քաղաքներում մշակում են և կարմրակաղամբ, ծաղկաբեր կաղամբ, բրուսելի կաղամբ և ալլն: Շաղգամալին կաղամբի արմատի մօտ մի գնդականման նիւթ է գոյանում և այս մասը կծալում են և ուտում են հում, թէև նա շատ ախորժելի համեմ է կերակրի համար: Իսկ գլխանի կաղամբը գիւղերում գործ են

¹³⁾ Աբի-դուրան (պարսկերէն է՝ աբ—հիւթ, դուր—ազոխ) ազոխի քացախած հիւթն է: Գրա պատրաստելու համար ազոխը ջարդում են, նրանից հանում են թթու հիւթը և լցնում են ջրի մէջ, որը դնում են արեգակի տակ: Այսպէս մի ամսի չափ ֆուստը լետոց այս հիւթը աւելի թթւում է և պարզւում, դառնալով արի-դուրալ: Շամախու գաւառում ազոխը ջարդելու ժամանակ գցում են նրա մէջ և մի քիչ աղ: Աբի-դուրան իբրև կերակրի համեմ շատ ախորժելի է:

ածում միմիայն զօլմա կոչուած կերակուրը պատրաստելու համար ¹⁴⁾ և շատ քիչ՝ թթու դնելու համար:

Գազարը քաղաքներում գործ են անում իբրև կերակրի համեմ, բայց գիւղերում ուտում են հում. նոյնպէս հում ուտում են և գետնատանձը (թուրքերէն եր աւմասի):

Բակլայից, սիսեռից (կաշ երկու տեսակ սիսեռ՝ սև և սպիտակ), ոսպից և լոբուց պատրաստում են պասու արգանակ, որ պարսկահայերը անուանում են ընդհանրապէս պախսկեր (պասկեր), և պասի զօլմայ ու քլաֆտայ կերակուրները ¹⁵⁾: Կանաչ լոբին գործ են անում ալցան և բորանի պատրաստելու համար և դնում թթու. լոբու աղցանը ուտում են քացախով և գինձով համեմած, իսկ բորանին մածնով: Բացի սրանից՝ լոբու, սիսեռի և բակլի հատիկները եփում են ջրի մէջ, քամում են և համեմում կանաչեղէնով, իսկ լոբու եփած հատիկները համեմում են և ձէթով կամ քացախով:

¹⁴⁾ Գօլման (թուրքի բառ է և նշանակում է լցում) Հայաստանի լարգուած կերակրերից մէկն է: Գիւղերում հարսանեաց ժամանակ և առհասարակ հասարակաց ճաշկերտներում գօլման առաջին տեղն է բռնում: Գօլմի համար ոչխարի իւղալի միսը ծեծում են փայտեայ մուրճով սալաքարի վրայ կամ կոտորում են դանակով փայտեայ տախտակի վրայ, խառնում են նրա հետ մի քիչ ցորենի կամ հաճարի ձաւար կամ թէ բրինձ, կոտորած սոխ, մի քիչ սոմիթ կամ անանուխ: Այսպէս պատրաստած միսը փաթաթում են խաշած կաղամբի տերեխի մէջ, շարում են կաթնալուծ և մի քիչ ջրի հետ եփում են: Յետոյ նրա վրայ զցում են չորացրած ալուչայ կամ լցնում են և եփած չորացրած ալուչի հիւթը: Այս գօլման կոչում է կաղամբի գօլմայ, բայց կան ուրիշ տեսակ գօլմաներ ևս, նալած ինչ պտուղի մէջ է լցրած կամ ինչ տերեխի մէջ է փաթաթած ծեծած միսը, օր. խնձորի գօլմայ, սերկիլի գօլմայ, բաղինջանի գօլմայ, տերեղով գօլմայ (միսը փաթաթում են խաղողի տերեխի մէջ), սոխի գօլմայ, վարունգի գօլմայ, ռակեխնձորի գօլմայ և այլն: Երևանում շատ լարգուած է բաղինջանից, ռակեխնձորից և կանաչ տաքտեղից միասին պատրաստուած գօլման: Ախորժեղի է նոյնպէս բաղինջանից գօլման, երբ այն համեմում են քացախի մէջ ծփած ձուով շաքարի հետ: Առհասարակ ամեն մի տեսակ գօլման ուտում են առանձին համեմով, օր. տերեխի գօլման ուտում են մածունով և սխտորով կամ մածունի հետ խառնում են ծեծած շաքար և կինամոն. սոխի գօլմի վրայ զցում են և տրորած ալուչայ. վարունգի գօլման ուտում են մածունով և այլն:

¹⁵⁾ Պասի արգանակ կամ պասկեր պատրաստելու համար կճուճի կամ կաթնալի մէջ եփում են լոբու, սիսեռի, բակլի կամ ոսպի հատիկները, նալած զրանցից ոչն է նախապէս որոշուած արգանակ եփելու համար: Երբ հատիկները կճուճի մէջ մի քիչ եփում են, այն ժամանակ զցում են նրանց վրայ կոտորած սոխ, մի քիչ չորացրած կամ թարմ կորդին, երկու զգալ ալիւր, որը նախապէս տրորում են ջրի մէջ (զրան անուանում են փոշի) և մի ամոն անշուրթաւ: Վերջինը ձմերուկի, սեխի կամ արևածաղկի սերմի կաթն է, որ ստացում է, երբ սերմը ծեծում են, խառնում ջրի հետ և

Շաղգամը ուտում են եփած միմիայն պաս օրերում: Դրա համար շաղգամը մաքրում են վերնամաշկից, կտրտում են մաս մաս և եփում են ջրի մէջ: Եփելուց յետոյ ջուրը քամում են և շաղգամի կտորները վրայ լցնում են ջրի հետ խառն ծեծած ընկուզի միջուկ:

Գետնախնձորը համեմատաբար շատ քիչ է տարածուած հայերի մէջ, մանաւանդ շոգ տեղերում, որտեղ այս բոյսը շատ դժուարութեամբ է բուսնում կամ շատ քիչ արմատ է տալիս: Գետնախնձորն ուտելու համար եփում են ջրի մէջ, տապակում են մսի հետ և տապակում են ձէթի կամ իւղի մէջ: Եփած գետնախնձորը միքանի տեղերում փշրում են, համեմում կոտորած սոխով և կորգիւնով և ուտում են պաս օրերում:

Թրթնջուկը տարածուած է գլխաւորապէս քաղաքներում: Նրա տերեւներից եփում են թթուաշ արդանակ:

Ապանաղը աւելի է տարածուած քան թէ թրթնջուկը: Այս բոյսը գործ է ածւում իբրեւ աղցան՝ տերեւները եփում են կոտորած սոխի հետ և ուտում են քացախով համեմած, կամ պատրաստում են նրանից բարանի:

Քամում մաղսփ Անշուրթի փոխարէն գցում են և ծեծած ընկուզ: Կորո արգանակի մէջ բացի սրանցից գցում են և միքանի հատ չորացրած ուլուչայ կամ սալոր: Սիրողները արգանակի մէջ գցում են և մի կամ երկու հատ կարմիր տաքտեղ: Այսպէս պատրաստած արգանակը անուանում են, եթէ լորուց է կամ սիսեռից, յօբու, սիսեռի պսակիր, իսկ եթէ ոսպից է—տոսպ թան: Պասի դոյման պատրաստում են կամ լորուց կամ ոսպից: Այս հատիկները եփում են, տրորում են, համեմում են ձաւարով, կորգիւնով, ոտով, տաքտեղով և այլն, փաթաթում են կաղամբի կամ աղը զրած խաղողի տերեւի մէջ (պատրաստում են այս կերակուրը մեծ պասին, երբ թարմ խաղողի տերեւ չկայ) և եփում են կաթսայի մէջ մի քիչ ջրով: Եփելու ժամանակ զօմի վրայ գցում են եփած և տրորած ուլուչի հիւթ: Պասի դոյման գործ են ածում սառը և ամբողջ շաբաթ:

Պասի քիւֆթան պատրաստում են սիսեռից: Այս հատիկը երեկոյեան թրջում են ջրի մէջ, իսկ առաւօտեան պղնձեայ մատուցարանի կամ տախտակի վրայ փայտով ջարդում են և այդ ժամանակ ջուկում է կճեփել: Այս վերջինից մաքրելուց յետոյ, սիսեռը ծեծում են սանդի մէջ, խառնում են նրա հետ կոտորած սոխ, մի քիչ կորգիւն, մի քիչ ալիւր, գցում են մէջը կարմիր տաքտեղ, մի բուռը չորացրած ծոր կամ չորացրած հուն և ալգ բոլորը խառնելով անշուրթի հետ, ձեռքով շինում են գնդակներ: Յետոյ գնդակները եփում են թթուի ջրի մէջ, մի քիչ հասարակ ջուր խառնելով սրա հետ (նախիջմանի գաւառում եփում են և անշուրթի մէջ): Այսպէս պատրաստած սիսեռից կերակուրը անուանում են պասի քիւֆթայ (կայ և ուտիսի քիւֆթայ, որ պատրաստում են մսից), որը եփում են գլխաւորապէս մեծ պասին: Յիշենք այստեղ, որ այն թթուաշ հեղուկից, որի մէջ եփում են պասի քիւֆթան, պատրաստում են արգանակ, թթու ապուր անունով: Դրա համար նրա մէջը զըցում են մի քիչ ձաւար և կոտորած գինձ և լախուր, աւելացնելով մի քիչ ջրի մէջ տրորած ալիւր (փոշի):

Լախուրի տերեւները գործ են ածում իբրեւ սպասի համեմ ե, քացի սրանից՝ տերեւները արմատի հետ միասին դնում են թթու: Զմեռուայ համար լախուրի տերեւները չորացնում են, հիւսելով միմեանց հետ:

Սոխի գլուխները, նոյնպէս և կանաչ տերեւները գործ են ածում իբրեւ կերակրի համեմ և ուտում են հում կերակրի հետ, օրինակ՝ բոգրաշի, պասկերի և այլն: Բացի սրանից, սոխի գլուխներից պատրաստում են ղօլմայ, Նախիջևանի գաւառում սոխի գլուխները՝ երբեմն և կանաչ տերեւներով միասին (քեալոշը) դնում են թթու, որը առաջ քիչ խաշում են տաք ջրի մէջ:

Սխտորի թէ գլուխը և թէ տերեւները գործ են ածում իբրեւ համեմ զանազան կերակրների մէջ. քացի սրանից նրա գլուխները դնում են և թթու: Թթուի համար սխտորը առաջ խաշում են և դնում սառը ջրի մէջ, շուտ շուտ փոխելով այս վերջինը: Զրի մէջ խաշած սխտորը պահում են երկու-երեք օր և երբ բոլորովին հոտը անհետանում է, այն ժամանակ դնում են քացախի մէջ:

Ճակնտեղի բոլոր մասերն իս գործ են ածում՝ տերեւները, նրանց կոթերը և արմատը: Տերեւներից պատրաստում են ղօլմայ և աղցան, իսկ նրանց կոթերը աղն են դնում և ձմեռը նրանցից պատրաստում են պասի արգանակ: Աղը դրած ճակնտեղի տերեւների կոթերը անուանում են ճաւ, իսկ նրանցից պատրաստած կերակուրը—շուխտայ: Վերջինը պատրաստում են այնպէս, ինչպէս սիբեից կամ գեանդից: Ճակնտեղի արմատը խորովում են թոնրի մէջ կամ եփում են մի քիչ ջրի մէջ և ուտում են տաք տաք: Այսպէս պատրաստուած ճակնտեղի արմատը Նախիջևանում թուրքերը անուանում են լաբլաբի, որ ձմեռը վաճառում են փողոցներում ֆուստը մի կոպէկով: Հայերը ճակնտեղի արմատից պատրաստում են և մի տեսակ ըմպելի, որ Երևանում անուանում են տակաթ թթու: Դրա պատրաստելու համար ճակնտեղի արմատը կտոր կտոր են անում, մի քիչ խաշում եռացրած ջրով, գցում են խեցեղէն ամանի մէջ և վրան ածում են ջուր: Մի քանի ժամանակից լետոյ նրա վրայ ածած ջուրը կարմրում և թթւում է, մնալով նրա մէջ և ճակնտեղի քաղցրութիւնը: Այս հեղուկը կվասի (квасъ) նման մի ըմպելի է քաղցր-թթուաչ համով:

Ծովաբողկի գործածութիւնը չնչին է, թէև նրան կարելի է գտնել ամեն մի պարտիզում կամ այգում: Նրա քերած արմատը քացախի մէջ ստանում է կծու համ և այս կծութեան համար գործ են ածում իբրեւ համեմ եփած մսի հետ, լոբու արգանակի մէջ, եփած ձկան հետ և այլն: Ծովաբողկի գործածութիւնը աւելի տարածուած է քաղաքներում:

Արջնդեղը մշակում են պարտէզներում և բանջարանոցներում: Նրա սերմը, որ մանր է շուշմի սերմի նմանութեան, ցանում են հացի երեսը: Նրա հասունացած պտուղը աստղանման է և նրանով նախշում են կաթան:

Խաչիաշի սերմը թմրեցուցիչ ազդեցութիւն ունի և այս պատճառով ծեծում են, խառնում են կաթի հետ և տալիս ծծկեր երեխային, որ հեշտութեամբ քնի: Ուրեք, ուրեք ցանում են և պուղ կամ թափթըփալ անուանուած հացի վրայ:

Դտումից պատրաստում են միմիայն բորանի: Կճեպից մաքրած դդումը քիչ ջրի մէջ եփում են այնքան, որ նա ամբողջովին տրորւում է և դառնում խաչիլի նման մի զանդուած: Ուտելու համար այս վերջինի վրան լցնում են հալած տաք իւղ և ծեծած սխտորի հետ խառնած մածուկ: Այս տեսակ բորանին շատ լարգուած է:

Տաքտեղը թէ խակ փամանակ (կանաչ) և թէ հասունացածը (կարմրածը) կերակրի հետ կծուութեան համար ուտում են: Ձմեռուայ համար հասունացած տաքտեղը չորացնում են, շարիւղով թելի վրայ, իսկ խակը դնում են աղը կամ թթու: Թթու են դնում և տաքտեղի տերեւները մանր պտուղների հետ միասին: Առհասարակ տաքտեղի գործածութիւնը շատ է տարածուած գիւղերում և ամեն մի տան տէր մշակում է այս բոյսը մի կամ երկու մարգի մէջ իւր գործածութեան համար:

Սեխի, ձմերուկի և վարունգի գործածութիւնը լայանի է: Այստեղ չիշենք և այն, որ, բացի վարունգից, Երևանի նահանգում թթու են դնում սեխը և ձմերուկը: Այստեղ շատ տեսակ ձմերուկներ կան և ամենալաւ ձմերուկը մշակում է Նախիջևանում ¹⁶⁾:

Երևանի նահանգի սեխը երկու ցեղի է պատկանում. մէկ ցեղին պատկանող սեխը շալլաղն է, որ մշակում է բացառապէս Երևանի և Էջմիածնի գաւառներում, իսկ միւսը — լայանի թութման է, որ միայն այս նահանգումն է մշակում: Ամեն մի չիշեալ ցեղից կան շատ տեսակ սեխեր: Շալլաղի «դռան» (մանր տհաս պտուղը) դառն է լինում, իսկ թութմի դռան վարունգի համ ունի և նրանից զուանում է շատ համեղ թթու: Նախիջևանի գաւառում բացի զուալից՝ թթու են դնում և առանց կտոր-կտոր անելու կի-

¹⁶⁾ Նախիջևանի ձմերուկը իւր ընտիր լատկութեան համար մտել է թուրքի մի առածի մէջ, որ ասում է՝

ناخچيوانك دوزى قزى قارىوزى

(Գովելի են Նախիջևանի աղը, օրիորդը և ձմերուկը):

սահաս թութմալ և ձմերուկ, որոնցից գոյանում է ամենաընտիր թթու, մանաւանդ թութմալից: Թթու դրած թութմալի մէջ լցւում է քաղցր-թթուաշ հիւթ, որ ախորժեղի է և զովացուցիչ: Սեխի և ձմերուկի սերմերը գործ են ածում, ինչպէս վերևում լիշեցինք, իւրեւ կերակրի համեմ «անըշտութ» անուանով: Քացի սրանից՝ այս սերմերը աղաջրով թրջած բովում են, ինչպէս ասում են տեղացիք, «չրթելու համար»: չրթում են, այսինքն ատամներով կոտորում են և ուտում նրանց միջուկը: Նոյն գործածութիւնն ունի և արեածաղիկի և դդումի սերմը: Բոված սեխի, ձմերուկի, արեածաղիկի և դդումի սերմը, նոյնպէս և բոված ցորենի կորկոտը, կանեփի և շուշմի (քճիթի) սերմերն Պարսկաստանից գաղթած հայերը անուանում են կարկատ, իսկ միւսները՝ աղան ձ:

Վերջացնելով այս փոքրիկ աշխատութիւնը, մենք հարկաւոր ենք համարում լիշել այստեղ նաև թէ հացահատիկների տեսակները և թէ բոյսերից գոյացած այն նիւթերը, որոնք գործ են ածում կերակրի մէջ կամ նրանցից կերակուրներ են պատրաստում: Այս խմբին պատկանում են ցորենը (*Triticum vulgare* L.), բրինձը (*Oryza sativa* L.), գարին (*Hordeum vulgare* L.), կորեկը (*Panicum miliaceum* L.), ծորը (կոծախուր, զարիշկ—*Berberis vulgaris* L. ծառի պտուղը), հունը (զօղալ—*Cornus mascula* L. ծառի պտուղը), ալուշան (*Prunus insititia* L. ծառի պտուղը), ծիրանը (*Prunus Armeniaca* L. ծառի պտուղը), զօշաբը, քացախը, հում և եփած ձաւարը, կորկոտը, հաճարը (*Triticum Spelta* L.), դդմաձը (արիշտալ, րիշտալ) և լափան:

Նրեանի նահանգում մշակում են զանազան տեսակ ցորեններ թէ ջրարբի և թէ անջրգի տեղերում՝ սպիտակ ցորեն, գիւլիսոր (կարմրահատ), սառի-բուղդալ (դեղնահատ), կունդիկ, գեարմիան և այլն: Այստեղ գոյւում է երկու տեսակ գարի՝ զլիշի և թօփ-բաշ, առաջինը երկ-կարգ է, իսկ երկրորդը վեց կարգանի հատիկներով: Կորեկի տեսակը զխաւոքապէս կարմրահատ է, բայց երբեմն պատահում է և սպիտակ հատիկներով: Այս երեք տեսակ հացահատիկները (ցորենը, գարին և կորեկը) մշակւում են հացի համար. միայն գարէ և կորեկի հաց գործ են ածում անբեր տարիներում ¹⁷⁾:

¹⁷⁾ Գարու և կորեկի ալիւրից ուտելու համար հաց թխում են միայն անբեր տարիներում, այն էլ աղքատ գասակաբոլ, իսկ ընդհանրապէս գործածելն է ցորենի ալիւրի հացը: Ցորենի ալիւրից թխում են Նրեանի նահանգում չրթմալ-լօշ հացը, օխլաւ-լօշը, պրուզը կամ թափթփան, կու-

Բրինձը ամենին լայտնի հացահատիկ է և մշակում է բացառապէս շոգ և ջրարբի տեղերում: Բրինձը նույնպէս գործ են ածում

տը, ըսողաբձը, կաթան և կուտապը. զարու ալրից թխում են գարեհացը, իսկ կորեկի ալիւրից—ճաթ անունով հացը: Հացի համար խմորը պատրաստում են գիշերը և այն հաշուով, որ նա կարողանայ առաւօտեան գէժ խմորուել, և հունցում են բացառապէս մէջը ձգելով թթւամոր (апожиа անունով խմորիչը չի գործածում): Առաւօտեան դեռ լուսը չբացուած թոնիրը վառում են և նոյն միջոցին սկսում են պատրաստել հացթխութեան գործողութիւնը: Կանանցից մէկը գունտ է անում և երբ թոնիրը վառուած և վերջացած է լինում, նոյն կինը գրտնակով գունդը տախտակի վրայ բացում է փոքր շրջանակի ձևով և տալիս է հացթուխին, որը չորած է լինում թոնրի կողքին: Հացթուխը ստանալով խմորի շրջանակը, սկսում է բացել իւր թևերի վրայ, գցելով մէկ թևից միւս թևի վրայ: Երբ նա բաւականին բացում և բարականում է, այն ժամանակ փռում է նրան հացառի վրայ: Այս գործիքը, որ զանազան անուններ ունի, ինչպէս է. մարդդայ, բափաթայ, բաթաթ և ալլն, տափակ և ձուածն դալար ճիւղերից հիւսուած մի առարկայ է, որի մի երեսին կարում են մի կտոր կտաւ և մէջը ճիւղում են ծղնոտ կամ փափուկ խոտ, այնպէս որ ստացւում է կիսաբոլորշի բարձի նման մի բան, իսկ նրա տակի կողմում կարում են կտաւից օղ բռնելու համար: Հացթուխը երբ բարակացրած խմորը փռում է հացառի վրայ, այն ժամանակ բռնում է աջ ձեռքով նրա տակի օղից և լծխում է թոնրի կողքին: Միքանի բոպէից չետոյ հացը եփում է և հացթուխը ձեռքով նրան պոկում է և գցում դեփինը փռած շորի վրայ: Այդպէս թխած հացը պարսկահայերի մէջ անուանում է չրթմա-լօշ:

Օխլաւ-լօշի թխիլը չրթմա-լօշի թխելուց մի քիչ բարդ է: Խմորը օխլաւ-լօշի համար աւելի կարծր է լինում: Մի կին գունդ է անում, միւսը զրդնակում է գնդերը, երրորդը և չորրորդը զրդնակած խմոր է շրջանակները բացում են կոլով փայտով (այս փայտն անուանում են օխլաւ) լայն տախտակի վրայ, այնպէս որ նրա բարակութիւնն ամեն մասում հաւասար է լինում: Բացելուց չետոյ օխլաւ անող կինը փաթաթում է բացած խմորէ թերթը օխլաւի վրայ և տալիս է հացթուխին, իսկ վերջինը թխում է նոյն ձևով, ինչ ձևով չրթմա-լօշը, միայն նա էլ չի բացում իւր թևերի վրայ: Զանազանութիւնն այս երկու տեսակ հացի մէջ այն է, որ չրթման շուտ է քարթուանում և անհամանում, և այս պատճառով թխում են այս հացը իւրաքանչիւր օր կամ երկու օրը մէկ անգամ, իսկ օխլաւը համը չի փոխում մինչև երկու երեք ամիս, միայն պէտք է լաւ չորացնել բաց օդի մէջ: Օխլաւը թխում են երկու երեք ամիսը մէկ, իսկ Նախիջևանում ոմանը մինչև անգամ վեց ամիսը մէկ, միայն ուտելու ժամանակ նրա վրայ մի քիչ ջուր են սրսկում:

Պուսզը (Նախիջևանի բնիկ ժողովրդի բարբառով) կամ թափթփան (պարսկահայերի բարբառով, Երևանում անուանում են բոմբի) կոլոր հաց է՝ գունդը ձեռքով տափակացնում են, երեսի վրայ շաղ են տալիս սամիթի կամ շուշմի սերմ և թխում են թոնրի կողքին:

Կուտը չեն թխում, այլ խմորը շինում են կաթի նման և դցում են թոնրի մէջ իրակի վրան և այնտեղ նա եփում է: Երևանում այս կուտի նման հացը թխում են թոնրում և այնտեղ նրան անուանում են վոշի:

Պաղարճը ալանի հաց է և չխմորուած խմորից, որ թխում է ջաղայ-

իրեն կերակրի համեմ և բացի սրանից՝ եփում են նրանից քաշովի, չիլա կամ չիլա-փլաւ և փլաւ ¹⁸⁾։

Չորացրած ծորը, հունը, ալուչան և ծիրանը (վերջի երկուսը

պանը փոքրիկ թոնրում կամ ալիւր աղացողը վերոյիշեալ պուտիլ նման)

Վաթան խզալի հաց է և թխում են հետեւեալ ձևով։ Խմորը հոնցում են իւղով, կաթով և ձուով և յետոյ պատրաստում են նրա համար առանձին միջուկ։ Փալի մէջ լցնում են իւղը և տաքացնում, յետոյ նրա մէջ գցում են ալնքան ալիւր, որ ստացում է խմորի նման, բայց փշրուող դանդուած, որը ալնքան տապակում են, որ կարմրում է։ Այս կաթաչի համար պատրաստուած միջուկը կոչւում է խ ո թ ի ղ ու Երբ կաթաչի խմորը խմորում է կամ, ինչպէս ասում են զգալիս է, այն ժամանակ նրանից շինում են փոքրիկ գունդեր, որ բացում են գրգնակով տախտակի վրայ բարակ թերթիկների նման շրջանի ձևով։ Ցեփոյ խմորէ շրջանակի վրայ իւղ են քսում և փռում են մի քիչ խորիւղ և ալն, և ալիւրէս մէկ մէկու վրայ դարսում են 8—10 հատ շրջան։ Ալիւր պէս պատրաստելուց յետոյ՝ բոլոր դարսած խմորը խոփողով հանդերձ ոլորում են դանի նման, յետոյ կտոր կտոր են անում և նրանցից շինում են նորից գունդեր, որ տափակացնում են ձեռքով, քսում են նրանց վրայ ծփած ձուի դեղնուց, երեսին ցանում են մի քիչ ասփուրի ծաղկի թերթիկներ և թխում են թոնրում։ Այս հացը խ ո թ ի ղ ո Վ կ ա թ ա ն է, բայց թխում են և անխորիւղ, որ Երևանում անուանում են կ ա թ ն ա հ ու ն ց ու Դրա համար խմորը հոնցում են կաթով և իւղով և երբ նա խմորում է, շինում են նրանից տափակ հացեր և թխում են թոնրում։ Խորիւղով և անխորիւղ կաթաչ թխում են և պատ օրերում, գլխաւորապէս մեծ պահին, բայց իւղի, ձուի և կաթի տեղ դրած են ամում միմիայն կտուհաւոր կամ շուշմի ձէթ։

Վուտապը միջուկ ունեցող պապի թխուածք է, որին ուսներն ասում են պ ի ռ ո գ (варок)։ Լորին եփում են, որորում են, համեմում են կորզինով, կաթմիք ծեծած ալիւրով, կոտորած սոխով և ծեծած ընկույզի միջուկով և ալիւր պէս պատրաստած լորին փռում են շրջանի ձևով բացած խմորի կիսի վրայ, իսկ նրա միւս կեսը շուտ են տալի փռած լաբու վրայ և խմորի շրջանի երկու կիսի եզերքը ձեռքով կպցնում են մէկ մէկու հետ ալնպէս, որ նա ստանում է կիւալուսնի ձև։ Ալիւր պէս պատրաստած խմորը թխում են թոնրում և ստացւում է կ ո տ ա պ անունով հացը։ Այս հացի միջուկը պատրաստում են և սպիւրից նոյն նիւթերով համեմած։

Գարու և կորիկի ալիւրից նոյնպէս հաց են թխում, բայց, ինչպէս չիլեյինք վերևում, այս հացահատիկների հացը դրած է ամում միմիայն անբեր տարիներում և այն էլ աղքատ դասակարգի զիւղացիք։ Ձուտ դարս ալիւրից առհասարակ հաց չեն թխում, այլ այս ալիւրի հետ խառնում են կիսով չափ ցորենի ալիւր։ Գարու ալիւրից թխած հացը, որ անուանում են դ ա Ր Ե հ ա ց, թխում են նոյն ձևով, ինչ ձևով պուտիլը։ Այս հացի նման թխում են և կորեկի ալիւրից և նրան անուանում են ճ ա թ, որը տաք տաք ժամանակ փշրում են տաքացրած իւղի մէջ և ուտում են։ Ալիւր պէս դրածածած ճաթը կոմով է լինում, բայց առանց իւղի։ Նա, նոյնպէս և դարեհացը, դժուարութեամբ են ուտում և տեղի դժուարութեամբ մարսում։

18) Քաշովի եփելու համար կաթաչի մէջ ջուր են լցնում և տաքացնում են։ Երբ նա սկսում է եռալ, այն ժամանակ մէջը դրում են լուսացած բրինձ և ոչխարի կոտորած կամ ճուր միւս։ Վաթաւի մէջ լցնում են ալնքան ջուր,

անուանում են շլորաչիր և ծիրանաչիր), ինչպէս չիշուած է միքանի անգամ այս աշխատութեան մէջ, գործ են անում իբրեւ կերակրի համեմ, բայց ծիրանաչիրից կամ ինչպէս ասում են՝ չրից պատրաստում են պասի և ուտիսի կերակուր նույնպէս «չիր» անուանով,

որ մինչև նրա գոլորշիանալը մէջը գցած բրինձը և միւր հիփի Երբ բոլոր ջուրը գոլորշիանում է, այն ժամանակ վրան լցնում են տաքացրած իւղ, որի մէջ տապակում են կոտորած մեծ-մեծ կտորներով սոխ (ասում են դրան սոխ եռաց)։ Այս կերակուրը անուանում է քաշովի (ջուրը քաշած), բայց եթէ չիռոցեն, որ ջուրը գոլորշիանայ, այլ կերակուրը լինի մի քիչ ջրիկ, այն ժամանակ նա կը դառնայ շիլաց կամ շիլաց-փլաց։ Այդպէս են պատրաստում քաշովին հաճարից և ցորենի ձաւարից, միայն հաճարէ կամ ձաւարէ քաշովին պատրաստում են շատ անգամ առանց մսի կամ կափուրմով (պարսկահայերի բարբառով զաշլաց)։ որ խորոված միս է, և ուտում են տառեխ կոչուած Վանայ լճի ձկնով կամ աղը դրած բախտակ անուանեալ ձկնով, որ գտնուած է Սեանայ լճում։

Փլաւը արագաճարս և ամենուրեք յարգուած կերակուր է։ Այս կերակուրը սիրելի է ամբողջ արեւելքում։ Փլաւի պատրաստուիլը աշխարհ շուրջէ և լաւ վրաւ պատրաստողից պահանջուած է մեծ հմտութիւն։ Այս կերակուրը պատրաստում են այսպէս. կաթնաւոյի մէջ լիքը ջուր են լցնում և տաքացնում։ Երբ ջուրը սկսում է եռալ, այն ժամանակ նրա մէջ դրում են սառը ջրի մէջ լուացած բրինձ և բաւականաչափ աղ։ Կաթնաւոյ ջրի շատութիւնը բացատրուած է նրանով, որ մինչև բրինձի եփելը ջուրը չգոլորշիանայ։ Երբ բրինձը եփում է, այն ժամանակ կաթնաւն վեր են առնում կրակի վրայից և նրա միջի բրինձը քամում են առանձին պղնձեայ քամիչով (փլաւ քամիչով), սրակելով նրա վրայ սառը ջուր, որ բրինձի հատիկները չկպչեն մէկ մէկու հետ։ Դրանից չետոյ կաթնաւոյի տակը գցում են մի երկու-երեք գդալ իւղ, տաքացնում են նրա մէջ. բրինձը քամիչից դարձակում են, խառնելով բրինձի հետ հոտի համար մի քիչ անիսոնի սերմ և մի քիչ էլ քրքում—Crocus sativus All. (վերջինը գործ են անում զխաւորապէս թուրքերը), իսկ վրան լցնում են բաւականաչափ տաքացրած իւղ, որի քանակութիւնը բրինձի չորրորդ մասից չպէտք է պակաս լինի (քաշով)։ Այս անելուց չետոյ կաթնաւոյի բերանը ծածկում են պղնձեայ ամսէով, որի վրայ դաքսում են կրակուած ածուխ, իսկ կաթնաւն դնում են մարմանդ կրակի վրայ։ Այս գործողութիւնը անուանում են եղում դնել, որ տեսած է մի քառորդ կամ կէս ժամ։ Դրանից չետոյ վրաւ պատրաստ կարելի է համարել, բայց այսպիսի «ղարդակ փլաւը» չեն գործածում, այլ ուտում են առանձին պատրաստուած համեմունքներով տապակած ձտի, փասեանի, կաքաւի կամ ոչխարի մսով, իւղի մէջ տապակած բալով կամ սալորով, տապակած բաղինջանով և այլն։ Փլաւը ուտում են նոյնպէս իւղի մէջ տապակած չամիչով, արմաւով, չիրով (չորացրած ծիրան), ծորով, հունով և այլն։ Սիրողները գցում են փլաւի տակ իւղի մէջ մի կտոր լոշ-հաց և վրան լցնում են ծփած ձու, որը հացով ձուածեղ է դառնում։ Այս ձուածեղը, նոյնպէս և փլաւի տակ կպած իւղի մէջ տապակուած բրինձը, որին ասում են զաղմաց, ուտելու ժամանակ դնում են կտորներով փլաւի վրայ։ Ղաղման գոյանում է առանց ձուածեղի փլաւի տակը։ Իբրեւ փլաւի համեմ գործ են անում և մածուն, նոյնպէս մանր կոտորած և իւղի մէջ տապակած պրաս և սև սխեռի լափայ (տես վերջը)։

իսկ չորացրած հունից կամ ալուչից պատրաստում են թթու ապուր կերակուրը ¹⁹): Պատի չրի համար չորացրած ծիրանը եփում են ջրի մեջ ալյուխ, որ ստացվում է մի քաղցրահամ թանձր արգանակ, իսկ ուտիսի չիրը նույն պատի չիրն է, բայց վրան գցում են հալած իւղ: Այս երկու տեսակ կերակուրներն էլ ուտում են մէջը բրդած հացով:

Դժաբը պատրաստում են խաղողի կամ թթի քաղցուից (անուանում են քաղցուն և շիրալ բառով): Քաղցունը լցնում են կաթնալի մէջ և հետը խառնում մի առանձին տեսակ սպիտակ բոված կաւ: Երբ ալղպէս պատրաստած քաղցուն տաքացնում են, ալն ժամանակ նրա միջի բոլոր օրգանական նիւթերը և ուրիշ կեղտոտութիւնները մակարդւում են և, կաթնան կրակի վրայից վերառռնելուց լիտու, նրանք իջնում են կաթնալի տակ, իսկ քաղցուն մաքրում է և պարզում: Ալղպէս պատրաստած քաղցուն միւս օրը քամում են և եփում են ալնքան, որ նա ստանում է քիչ ջրախառն մեղրի թանձրութիւն: Ալղ հեղուկը դժաբն է (աւելի ճիշտ կը լինի ասել դուշաբ, հայերէն — ռուփ, ռուպ): Դժաբից պատրաստում են զանազան քաղցր կերակուրներ, ինչպէս են օրին. հալուա, հասուղան ²⁰, ուտում են մածոնի հետ կամ խառնում են ջրի հետ և ուտում են մէջը հաց փրթած: Նախիջնանում գարնանը թուրքերը իրանց նօսրուղ բալրամի օրուալ համար (մարտի 9) պատ-

19) Թթու ապուր պատրաստելու համար կաթնալի մէջ ջուր են լցնում և նրա մէջ եփում են մի քիչ ձաւար: Երբ ձաւարը բուսականաչափ եփում է, ալն ժամանակ գցում են կոտորած թարմ կամ չոր լախոր, դինձ, իսկ լիտու մի աման տրորած և եփած հունի կամ ալուչի հիթ: Ուտելուց առաջ ալս ապուրի մէջ գցում են մի գդալ ալիւր, որը առաջ տրորում են ջրի մէջ (փոշի կամ շիփթ):

20) Հալուի համար խորը թաւի մէջ տաքացնում են իւղը, դցում են նրա մէջ մի քիչ մանր փշրած խմոր և մաղած ալիւր ալնքան, որ դառնում է խմորի նման մի զանգուած, որը ալնքան եփում են թաւի մէջ, դղալով խառնելով, որ նա կարճրում է: Յետոյ վրան սկսում են լցնել սառը զօշաբ և խառնել, ալնպէս որ վերջինը ծծում է խմորի մէջ և լաւ եփում է: Այս քաղցր կերակուրը, հալուալ անունով, ուտում են թէ տաք-տաք և թէ սառած: Վերջին գէպքում նա ամրանում է և ուտելու համար դանդաղ են կտրում:

Հասուղան ջրիկ քաղցր կերակուր է և արտաքին տեսքով քիչ նմանում է խաթին, որը պատրաստում են ծննդկան կանանց համար: Դրա համար թաւի մէջ տաքացնում են իւղ և մէջը գցում են մի քիչ ալիւր, ալնպէս որ ստացւում է շիփթի նման մի զանգուած: Երբ ալս զանգուածը սկսում է կարմրիլ, ալն ժամանակ մէջը լցնում են տաքացրած ջրախառն զօշաբ և խառնում են դղալով ալնքան, որ միջի իւղը դուրս է գալի երեսը: Երբ իւղը դուրս է գալի նա պատրաստ է համարում և ուտում են հացով: Դա հասուղաւ է, Թէ հալուան և թէ հասուղան պատրաստում են և մեղրով:

րաստում են զօշարից առանձին տեսակ սուջուզ, որ Երևանի հայերի սուջուզից տարբերում է մէջը գցած նիւթից. Նախիջևանում մէջը գցում են օսլայ, իսկ Երևանում—ալիւր ²¹⁾:

Քացախը պատրաստում են ջրախառն խաղողի քաղցուից կամ ջաջի վրայ ջուր ածած հեղուկից: Ջաջի վրայ ջուր են ածում, խառնում են, քամում են և այս ջուրը ածում են փոքր կարասի մէջ (խմչայ) և մէջը գցում են երեք, չորս ֆունտ ծեծած չամիչ: Մի քանի ժամանակից յետոյ այս հեղուկի մէջը գոյանում է թաղանթանման, մոխրագոյն և կակուզ նիւթ, որը անուանում են «քացախի մայեար»: Այս վերջինի գոյանալուց յետոյ հեղուկը դառնում է քացախ, որը փչանում է միայն այն ժամանակ, երբ նրա միջի մայեան փտում է, որ պատահում է վեց-եօթ տարուայ ընթացքում: Ամանի քացախը քչանալու ժամանակ մէկ տարին նրա վրայ աւելացնում են էլի ջրախառն քաղցու և այդպէս քացախը տանից միշտ անպակաս է լինում:

Հում ձաւարը թեփից (մաշկից) մաքրած ցորեն է: Վերջինը թրջում են սառը ջրի մէջ և չորացնում են, իսկ յետոյ գցում են զինգի տակը և ծեծում են, մինչև որ բոլոր թեփը մաշկուում է: Այդ անելուց յետոյ մաքուր ցորենը ջրկում են թեփից, չորացնում են և գցում են երկանաքարի տակ (երկանքի տակ), որ տեղից դուրս է գալիս կտոր-կտոր եղած: Այս հում ձաւար է:

Եփած ձաւարը (պարսկահայերը անուանում են նրան եփումն ձաւար) պատրաստում են նոյնպէս ցորենից: Վերջինը ջրի մէջ առաջ եփում են, յետոյ չորացնում են արեգակի առաջ, նորից

²¹⁾ Երևանի սուջուզը իւր լատկութիւններով որոշ հոշակ է ստացել և այս պատճառով աւելորդ չենք համարում այստեղ նկարագրել նրա պատրաստելու եղանակը: Խաղողի քաղցուն մաքրում են այնպէս, ինչպէս զօշար պատրաստելու համար և եփում են կաթսայի մէջ այնքան, որ ստացւում է կիսազօշար, որի մէջ գցում են մի քիչ ծեծած կինամոն և ալիւր ու խառնում են զգալով: Ստացւում է թանձր շփոթի նման մի զանդուած, որ շարունակում են եռացնել, մինչև որ միջի գցած ալիւրը եփւում է: Նոյն ժամանակ թելի վրայ ջուկ ջուկ շարում են ընկուզներ, կճեպից մաքրած նշի, պիստակի, արքայակաղինի, սեխի սերմի միջուկ, յետոյ ալիւր թելերը թաթախում են ալիւրով եփած քաղցուի մէջ և կախում են պարանից, որ սառչի: Այդ գործողութիւնը կատարում են միքանի անգամ, այնպէս որ միջուկների վրայ ժողովւում է բաւականին հաստ (մի դիւմի հաստութեան), չիշեալ եփած զանդուածից: Այնպէս պատրաստած քաղցրեղէնը չորացնում են արեգակի տակ և զաքսում են արկղի մէջ: Այս քաղցրեղէնը ուտում են (որ սուջուզ անուն է կրում), իբրև մրգեղէն: Երևանում սուջուզ պատրաստում է իւր ընտանիքի գործածութեան համար ամեն մի աչքեռէր: Փորքերը պատրաստում են և վաճառելու համար:

թրջում են, ծեծում են տինգով թեփից հանելու համար, լետոյ չորացնում են և գցում երկանաքարի տակ: Ստացւում է կտոր-կտոր եղած հատիկ, որ անուանում են եփած ձաւար:

Կորկոտ անուանով կոչում են հում ձաւարի համար պատրաստած թեփից մաքրուած ցորենը:

Հաճարը (փարինջը) հասկաւոր բոյսերից է և արտաքին տեսքով նման է զարուհ: Վարում են այս հացահատիկը բացառապէս զարնանը: Շոգ տեղերում հաճար բոյսը շատ քիչ կամ ամենեկին չի մշակւում, այլ նրա մշակութիւնը լինում է գլխաւորապէս լեռնալիճ մասերում անջրդի հողի վրայ: Հաճարի հատիկները զարու հատիկների նման ծածկուած են մաշկով և նրանց մաքրում են այս մաշկից տինգով: Մաքրելուց լետոյ հաճարի հատիկները գցում են երկանաքարի տակ, որտեղից դուրս է գալի հաճարի ձաւարը:

Կորկոտը գործ են ածում, ինչպէս լիշեւ ենք մեր ծանօթութիւնների մէջ, իբրեւ համեմ սպաս անուանուած կերակրին և նրանից պատրաստում են հարիսայ կերակուրը (տես 11 ծանօթ.), իսկ հում, եփած և հաճարի ձաւարները գործ են ածում նոյնպէս իբրեւ համեմ և, բացի արանից՝ պատրաստում են նրանցից քաշովի, շիւալ և փլաւ: Այս կերակրները պատրաստում են աչնպէս, ինչպէս բրընձից (տես 1 ծանօթ.):

Դդմաճը (արիշտան) գիւղացիք պատրաստում են ամբողջ տարուալ համար: Դդմաճի համար հունցում են աւելի կարծր խմոր, քան թէ հացի համար: Խմորից առաջ հունցում են գունդեր և լետոյ սրանց գրգնակով տախտակի վրայ բացում են բոլորչի թերթիկների նման: Դդմաճ կտրող կինը տախտակի վրայ այս խմորէ թերթիկները առանձին տեսակ տապակ-տապակ ծալում է և կտրրտում է սուր դանակով: Այդպէս անելով, նա ստանում է ժապաւինաձև խմորէ թելեր, որոնց բարակացնելու համար թաթախում է ալրի մէջ և ձեռքերով սկսում է ճմլել աչնքան, որ նրանք բոլորովին բարականում են և միևնույն ժամանակ երկարանում: Յետոյ այս խմորի թելերը կախում են պարանի վրայ՝ չորացնելու: Միւս օրը չորացրած խմորէ թելերը կտոր-կտոր են անում, դարսում են կաւէ բովում (կաւէ կճուճ է) և դնում են թոնրի մէջ, որտեղ նրանք բովւում են և դառնում դդմաճ: Բովում են դդմաճը և սաշի վրայ: Դդմաճից պատրաստում են փլաւ, երբեմն բրնձի հետ խառն:

Լափան (պործ են ածում և մոռզաշար պարսկերէն անունը) սխեռից կամ բակից պատրաստած ձաւար է: Դրա պատրաստելու համար սխեռը կամ բական թրջում են և լետոյ չորացնում: Այսպէս անելուց լետոյ նրանց մաշկը թուլանում է և երբ այս հա-

տիկները գցում են երկանաքարի տակ, այն ժամանակ մաշկը պոկ-
ւում է և ամեն մի հատիկը կէս է լինում: Այսպէս ջարդուած և
մաշկից մաքրուած սիսեռը կամ բակլան լափալ անունն է կրում:
Ամենահամով լափան պատրաստում են սև սիսեռից, որ աւելի թան-
գազին է, և գործ է ածւում ձաւարի տեղ զանազան կերակրների մէջ:
Նրանից պատրաստում են նույնպէս և պասի արգանակ:

Այստեղ վերջացնում ենք «Բոյսերի գործածութիւնը Երևանի
նահանգում»: Մենք աշխատեցինք այս գրութի մէջ ըստ կարելոյն
իշել ընդր բոյսերը, որոնք Անդրկովկասի այս մասի հալերը գործ
են ածում իբրև կերակրի մթերք, բայց չենք կարող չլալտենել, որ
մեր բոյսերի ցուցակի մէջ չեն մտել մի շարք վայրենի բոյսեր,
ինչպէս են՝ խննուկը, գեօզալ բարոթը, բոլին և այլն,
որովհետև մեզ լալտնի չեն նրանց զիտնական անունները և չկա-
րողացանք գտնել գրականութեան մէջ, իսկ առանց այս անունների
նրանք, ինչպէս անյալտ բոյսեր, ուսումնասիրողի համար կոր-
նցում են իրանց նշանակութիւնը:

ՀԱՅ—ԲՈՇԱՆԵՐ *)

(Ազգագրական ուսումնասիրութիւն)

I.

ՊԵՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ԸՇԽԱՐՀԱՅՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. ԾԱԳՈՒՄՆ.

Թէև լեզուով և սովորութիւններով հայ բոշաները տարբեր են երևում եւրոպական, այլ և ասիական միւս ազգերի մէջ թափառող ցիգաններից, սակայն քիչ աւելի ուշադրութեամբ զննելուն պէս, իսկոյն կարելի է գտնել բարբերի, մարդաբանական և նոյն իսկ լեզուի մեծ նմանութիւններ: Եղած տարբերութիւնները վերագրելու է չրջապատող այն ազգերի ազդեցութեանը, որոնց շրջանում հայ բոշաները դարբերից ի վեր կեանք են վարել և որոնցից մէկի կրօնն ընդունելով, իւրացրել են նոր սովորութիւններ և ժամանակի ընթացքում աղճատել իրենց ազգալին լեզուն:

Ինչպէս ներածութեան մէջ ասել ենք, լեզուաբանական ու մարդաբանական հետազոտութիւնները եւրոպացի պատմագէտներին հասցրել են այն եզրակացութեան, որ ցիգանների հայրենիքը եղել է Հնդկաստանը և որ նրանք ծագում են առել հնդկական մի ստորին՝ ջաթ կոչուող ցեղից:

Ենթարկուելով արշաւանքների, այլ և սովոր միշտ թափառական կեանք վարելու **), ենթադրում են, որ Վրէս-

*) Տես «Ազգագր. Հանդէս», գիրք Գ.

**) Եւրոպական մի հեղինակ անձամբ ստուգելով հաստատում է, որ աժմ իսկ, հնդկական ջաթ ցեղը թափառական, վրանաբնակ է և որ նրանց բարբերը լիովին նման են ցիգանների բարբերին: (Տես այդ մասին Lespinasse, «Les bohémiens du pays Basque» հր. 16):

տոսի 1000 թուին նրանք թողնում են Հնդկաստանը և երկու մեծ ճիւղերով մտնում են Ասիա *): Առաջին ճիւղը իջնում է Ինդոս գետի հոսանքն ի վար, Պարսից ծոցի փերով անցնում Արաբիա, Եգիպտոս և հաստատում այդ կողմերում: Աւելի ուշ, նրանցից զատում է մի ստուար մաս և տարածւում դէպի Փոքր-Ասիա: Երկրորդ մեծ ճիւղը Հնդկաստանի վերի կողմերից մտնում է Պարսկաստան, այնտեղ երկար ժամանակ կեանք վարում, լետոյ, զանազան հանգամանքներից ստիպուած մի մասը թողնում է այնտեղ, իսկ միւս մասով անցնում է Միջագետք, Փոքր-Ասիա և այնտեղ խառնւում Եգիպտոսից եկածների հետ: Դրանից լետոյ, ցիգանները խառն ի խուռն և ընդմիջական գաղթականութիւններով մուտք են գործում Եւրոպա:

Այդ հանդիպումներով է բացատրւում Փոքր-Ասիայի և Բալկանեան թերակղզու մէջ տնուող ցիգանական ստուար ազգաբնակութեան, այլև տարբեր ցեղերի գոյութիւնը, որոնք զանազան միջավայրերի ազդեցութեան ենթարկուած լինելով, ստացել են զանազան՝ միմեանցից տարբերուող բարբեր: Այդ ցեղերից երկուսը Փոքր-Ասիայում ստացել են չինգէնէ և հայ-ըռշա անունները: Զինգէնէները մահմեդականութիւն են ընդունել **), իսկ հայ-ըռշաները մտած լինելով հայերի մէջ՝ քրիստոնեայ են դարձել և հետզհետէ ենթարկուել հայկական բարբերի ազդեցութեանը:

Բայց թէ հայ բոշաները և թէ բոլոր միւս ցիգաններից շատ ցեղեր նախօրօք երկար ապրել են Պարսկաստանում. դա երևում է պարսկական լեզուի արած ազդեցութիւնից՝ ընդհանուր ցիգանների լեզուի վրայ թէ Եւրոպա:

*) Այս թիւը ենթադրական է, սակայն շատ պատմաբաններ նոյն ենթադրութիւնն են անում. միջանիսնելը միայն ուղում են հաստատել, որ ցիգանների գաղթականութիւնը եղել է Քրիստոսից շատ առաջ:

**) Զինգէնէները Փոքր-Ասիա մտնելուց առաջ Եգիպտոսում էին ընդունել մահմեդականութիւնը: Նրանց մէջ իսկ կան մի մեծ քանակից աչքի խփելու չափ տարբերուող ցեղեր:

յում և թէ Հայաստանում: Եւրոպական ցիգանների լեզուն նոյն քանակութեամբ կրում է պարսկական լեզուի ազդեցութիւնը, որքան Հայ-բոշայի լեզուն. բացի դրանից, եւրոպական պատմագիրները երկար ժամանակ չէին կարողանում որոշել և երբեմն ցիգանների հայրենիքը Եգիպտոսն էին համարում, երբեմն Պարսկաստանը *): Այդ վարանումը ծրնում էր նրանից, որ ցիգանները իրենք Եգիպտոսը համարում էին հայրենիք, մինչ լեզուն տկներև կերպով խօսում էր յօգուտ Պարսկաստանի **):

Յամենայն դէպս, հայ-բոշաների մէջ մնացել են զեռաւանդութիւններ և շատ ծերունիներ պատմում են՝ լսած լինելով իրենց պապերից, թէ նրանք եկել են Պարսկաստանից. չնայելով որ միւս կողմից էլ պնդում են, որ Պարսկաստանը չէ եղել իրենց հայրենիքը ***):

Բայց Պարսկաստանը ոչ մի ցիգանի հայրենիք չէ եղել. Ֆիրդուսին իսկ, իր «Շահնամէ» գրքում մի լեգենդայով ցոյց է տալիս, որ ցիգանները տեղացիներ չեն և որ նրանք եկել են Հնդկաստանից:

«Բահրամ թագաւորը — պատմում է նա — ունենալով հարստութիւն և երջանկութիւն, կամեցաւ ունենալ լաւ երաժիշտներ: Դրա համար նա դիմեց հնդկական Կոնոյ թագագաւորին և սա Պարսկաստան ուղարկեց 10,000 երաժիշտ: Բահրամը աշխատեց տեղաւորել նրանց, հող, տուն ու տեղ տալ, բայց եկողները վարժ թափառելու, մի տարի իսկ չկարողացան հաստատուն կեանք վարել և իսկոյն ցրուեցին դէպի ամէն կողմ: Թագաւորը չկորցնելու համար նրանց, թույլ

*) Lespinasse. «Les bohémiens du pays Basque» էր. 15—16.

**) Նոյն տեղը:

***) Պատպատին (Etudes sur les Tchinghanés էր. 17) ասում է, որ Թիւրքիայի չինգէնէները իրենց հայրենիքը Եգիպտոսն են համարում և Ն. վ. Սարգսեանը (Տեղագրութիւն 'ի փոքր և 'ի մեծ Հայս, էր. 81—82) չինգէնէներին կոչում է «խառնիճաղանճ եգիպտական աղգի» և հայ-բոշաների համար ասում, որ շատ նման են նրանց:

տուաւ որ այդպէս կեանք վարեն: Եւ ահա այդ օրուանից է, որ նրանք թափառում են, ոչ մի տեղ չեն հաստատվում և գիշեր ու ցերեկ գողութեամբ զբաղւում»: Այդ ժողովրդին Ֆիրդուսին կոչում է լուրիներ: Պարսկաստանում ցիգաններին կոչում են լուրի *), մըթըրը **), կարաշի:

Ոչ միայն այս լեզենդան, այլ և լեզուական ու մարդաբանական հետազոտութիւնները միահամուռ պնդում են, որ ցիգանների, նրանց հետ և հայ-բոշաների հայրենիքը ոչ Պարսկաստանն է եղել և ոչ Եգիպտոսը, այլ Հնդկաստանը: Հայ-բոշան տարբերւում է միւս ցիգաններից – չինգէնէներից, մթըրըներից և այլն այն չափով, ինչ չափով որ ժամանակը և միջավայրը ազդել է նրանց լեզուի և բարքերի վրայ: Իսկ նմանութիւնները շատ աւելի են, քան տարբերութիւնները: Բոշա անունը հայերն են միայն տուել նրանց: Պա անշուշտ մի նախատակոն բառ է, երևի ծագած «բոշ» (գատարկապորտ, թափառող) բառից: Այդ անունը նոր է, ներկայ դարիս մէջ ստեղծած. հայ գրականութեան մէջ ցիգանները միշտ կոչուել են զնչու: Ե րոպայում նրանք ունեցել են ընդհանրապէս *ցինգեան, զինգան, ցիգան* կոչումները. յետոյ միայն, նայելով թէ ցիգանները զանազան երկրներում ինչ արհեստներով են զբաղուել, կոչուել են այդ արհեստների անունով: Շօտլանդիայում նրանց կոչել են Tinkler կամ Tinker, որ նշանակում է *կլայնկող*. յոյների մէջ՝ *կացիքնչոր* (մանրավաճառ զինագործ), պարսիկները՝ բատ *նիւթուդի*՝ առաջ կոչելիս են եղել *զինգեսար* (թամբագործ), որովհետեւ նրանք առաջ թամբագործութեամբ էին զբաղուելիս եղել. իսկ այժմ կոչում են *խիրըալ-բէնդ* (մտ-

*) Լուրի բառը ալսպէս է բացատրւում 1826-ի մի պարսկերէն բառարան (Գէորգ Տէր-Յովհաննիսեանի) «Գեղեցիկքն գրոհին գարչի (կարաշի) կոչիցելոյ, որք ՚ի պահու ուրախութեան և զուարճութեան հնչեն բերանովք իւրեանց լուլու. և լայն սակա կոչեցան լուրի կամ լուլի և լոգնակի լուլիաւ»:

**) Մըթըրը արաբերէն բառ է և նշանակում է ուրախացնող (տես նալն բառարան):

ղագործ), որովհետև Պարսկաստանում էլ կան ցիգանների ցեղեր, որոնք հայերի նման՝ մաղագործութեամբ են զբաղւում:

Այդպէս էլ եղել է Հայաստանում: Սկզբում նրանց երեւի կոչելիս են եղել *զնչու*, յետոյ «մաղագործ»: Իրենք բոշաները՝ իրենց «մաղագործ» են տնուանում և հայ նոր գրականութեան մէջ էլ նրանց այդպէս են կոչում: Փողովուրդն է միայն, որ սկզբից ի վեր խորշելով, ծաղրելով և արհամարհելով հայ բոշային, կնքել է նրան զանազան ածականներով բոշա, աներես, թափառական, մուրացկան և այլն:

Իրենք հայ-բոշաները իրենց կոչում են լօմ (ազատ մարդ), որպէս եւրոպացի ցիգանները՝ ըօմ և պարսիկ ցիգանները՝ ղօմ: Երբեմն իրենց անուանում են «մանուս» (մարդ): Եւրոպացի հեղինակները հաստատում են, որ եւրոպական գնչուներն էլ իրենք իրենց յաճախ «մանուշ» անունն էին տալիս, բայց այժմ աւելի ըօմ բառն են գործածում տղամարդ գնչուի համար, ըոմնի—կին գնչու, ըոմա—յոգնակի, ըոմանօ—գնչուական (իբր ածական) և ըոմնիշէլ—ցիգանական ազգ: Հայ-բոշաները կորցնելով իրենց լեզուի քերականութիւնը, երբ ուզում են ասել գնչուական ազգ՝ ասում են լոմավտիք (իբ վերջաւորութիւնը փոխ առած հայերէնից):

Բոշաների մասին հայերը ասում են, որ Կայէնի ցեղից են և այդ կարծիքը անշուշտ բղխել է նրանից, որ գնչուները միշտ թափառական կեանք են վարում: Չէ՞ որ Աստուած անիծեց Կայէնին միշտ թափառելու և բոշան էլ միշտ թափառում է *): Իրենք հայ-բոշաները իրենց ծագման մասին պատմում են այսպիսի լեգէնդաներ:

Եղել է մի ինչ-որ Գրիգոր Ակրականտացի եպիսկոպոս: Սափիոս քահանան և Կիլիսիկիւսոս սարկաւազը 12 խորհրդակիցներով կամենում են խալտառակել եպիսկոպոսին. գի-

*) Եւրոպ. ցիգանները պատմում են, որ նրանք անիծուած են միշտ թափառելու իրենց նախնիքների աջն մեղքի համար, որ նրանք հրաժարուեցին Յովսէփին, Մարիամին և մանուկ Յիսուսին ապաստան տալ, երբ սրանք փախչում են Հերովդէսից. (Паткановъ «Идыганы» եր. 2):

շերով մի կին բերում և թագցնում են նրա մահճակալի տակ և առաւօտ շուտով գալիս երևան են հանում: Եպիսկոպոսը անուանարկուած, անիծում է իրեն դաւողներին: 12 մարդկանց մի-մի երեսները սևանում է, կնոջ բերանը որթնոտում և ծռւում: Այնուհետև սեպտածները իսկոյն փախչում են քաղաքից դուրս և բնակւում անտառների մէջ: Ոչ մի ընտանի կենդանի չի հետևում նրանց. միայն էշն է, որ իր լիմարութեամբ, անէծք-բան չէ հասկանում և հետևում է նրանց, դրա համար էլ միայն էշն է նրանց ընկեր ու սիրելի անասունը: Անիծուածները այնուհետև սկսում են միշտ քաղաքներից և բնակութիւնից հեռու ապրել, կողովներ ու մաղեր են շինում և որովհետև իրենք ամաչում են ծախելու գնալ, կանանց են միայն ուղարկում առևտրի: Բաւական ժամանակ յետոյ, եպիսկոպոսը, տեսնելով անիծեալների զղջումը, ներում է նրանց միայն պայմանով, որ քրիստոնեայ եկեղեցին նրանցից կրօնաւոր չձեռնադրի: Բոշաները սկսում են կամաց-կամաց բնակութիւնների մէջ մտնել այդպիսով *):

Այս լեգենդան հանուած է «Վարբ սրբոց»-ից, յարմարացնելով այնտեղ լիշատակուած «անիծուած սևադէմների» զրոյցին: Յայտնաւորքի մէջ փնտռելով, կարողացանք գտնել զրոյցի աղբիւրը: Գրիգոր Ակրականդացին եղել է Սիցիլիայի Ակրականտա քաղաքի հովիւր: Քաղաքի երկու կուսակցութիւնների պարագլուխները—Սաբինոս քահանան և Կրեսկինդոս սարկաւազը, որոնք երկուսն էլ կամեցել են առաջնորդ լինել, բոշաների պատմածի նման զաւադրութիւն են սարքում՝ եպիսկոպոսին անուանարկելու: Ամբաստանողները, 100 անձ, քահանայի և սարկաւազի առաջնորդութեամբ պապի հրամանով կայացրած դատի առաջ են ելնում, բայց դատարանում եպիսկոպոսը անէծք է թախում ամբաստանողների վրայ, որից յետոյ բոլորի կէս դէմքը սևանում է:

*) Այս լեգենդան պատմել են ինձ մի. քանի բոշաներ, Պ. Ե. Լալայեանը նոյնպէս լսել է միննոյն լեգենդան Ախայքալաքի բոշաներից (տես «Ազգ. Հանդէս» գիրք ա. եր. 178):

Այն ժամանակ պապը աւելացնում է անէծքը՝ ասելով. «Արդ հրամայեմք ձեզ և որդոց ձերոց ազգէ մինչև յազգ, որք իցեն այդմ նշանօքդ՝ որ այլ ոչ լիցի քահանայ կամ սարկաւազ և կամ այլ ինչ յաստիճանաւորաց եկեղեցւոյ և եթէ ևս յանդգնեցին, նզովեալք եղիցին ի Քրիստոսէ...»:

Պատմելով այդ զրոյցը, Վարք Սրբոցը աւելացնում է, թէ «Նշանն որ եղև ՚ի գէմսն չարախօսացն, յազգէ նոցա ոչ ջնջեցաւ, այլ է մինչև ցայսօր»: (Յայտմաւուրք, Տրէ ամսի ԺԱ գլուխ):

Երևի հէնց այդ լեգէնդայի հիման վրայ է, որ մեր եկեղեցին համարում է բոցաներին անիծւած ցեղ և երբէք նրանցից կրօնաւոր չէ ընդունում ձեռնադրելու, չնայելով նրանց ջերմեռանդ հաւատքին *):

Մի ուրիշ լեգէնդա, որ հաղորդում է Ք. Պատկանեանը, վերաբերում է բոշաների «մաղագործ» կոչուելուն: «Առաքեալներից մէկը Քրիստոսի հետ ճաշելու ժամանակ, տալիս է նրան մի կտոր հաց, որի մէջ Քրիստոսը տեսնում է կեղտեր. բարկանում է և մի փունջ մաղ գլխիցը պոկելով պարզում է առաքեալին: Սա զարմացած նախում է վարպետին. այդ ժամանակ Քրիստոս խաչակնքում է մաղի վրայ և աշակերտը իսկոյն սովորում է և սկսում մաղ գործել (երևի որ այնուհետև մաքուր հաց ներկայացնէր): Եւ ահա այդ աշակերտի ցեղիցն են բոշաները» **): Ըստ Պասպատիի սակայն, բոշաները Հայաստանում, ասում են որ «Յօբն է սովորեցրել իրենց նախնիքներին՝ մաղ և կոլով գործել և միշտ զրանով ապրել» ***):

Աւելորդ չեմ համարում լիշատակել նաև, որ մի վենետիկեան, Ն. Վ. Սարգսեանը, իր Թոնդրակեցոց մասին մի

*) Վ. եպ. Սրուանձտեան «Թորոս աղբար» հ. ա. եր. 26—27, այլ և Ն. Վ. Սարգսեանի «Տեղեկագիր ՚ի փոքր և ՚ի մեծ Հայտ», եր. 81—82:

**) Паткановъ. «Цыганы» եր. 69—76: Պ. Ե. Լալաբեանն ևս նույն լեգէնդան պատմում է «Ազգ. Հանդէսում» (զ. ա. եր. 179):

***) Paspatis. «Etudes sur les tchinghanés». եր. 17:

գրուածքում (Բազմավէպ, 1893, №№ 1, 3 և այլն) ենթադրում է, թէ բոշաները թոնդրակեցոյ մնացորդներն են: Ինչպէս ալ չենթադրութիւնը, նույնպէս և բոշաների մասին մի այլ հայ գրող պ. Գ. Վանցեանի կարծիքը, թէ նրանք մեր պատմութեան մէջ լիշատակուող արևորդիների ցեղիցն են՝ զուրկ են հիմունքներից և ոչ մի համոզեցուցիչ փաստ չեն ներկայացնում:

Հայ-բոշաները ամէն կողմից զննելով, բոլորովին նման են եւրոպական և այլ երկրների մէջ թափառող գնչուներին. նրանց մի մօտաւոր ցեղն են կազմում և նրանցից են բաժանուել ու Հայաստան մտել: Հետեւապէս նրանք էլ հնդկական ծագումն ունին և հաւանականօրէն Զաթ ցեղից սերուած:

Բ. Թ Ի Ի Ը.

Հայաստանի գրեթէ ամէն կողմերում կարելի է հանգիպել հայ-բոշաների: Նրանք ցրուած, բնակութիւններ են հաստատել կամ աւելի ճիշտն ասել, միջավայր են ընտրել այն նահանգները, որոնց մէջ հայ ազգաբնակութիւնը աւելի շատ է. բացառութիւնը կազմում է միայն Վասպուրականի նահանգը, ուր շատ քիչ կան նրանցից: Մեծ մասամբ նրանք ապրում են Սեբաստիայի (Սվազ) նահանգում, ուր Վէզիր-Քէօփրուից մինչև Քաստամունի տարածուելով, կենդրոն են ընտրել Բուլբաթը: Այդ աւտնում աւելի քան 6000 բոշաներ կան, չհաշուելով շրջակայ գիւղերը: Մարզուանում հաշուում են 481 տուն և եթէ ամէն տան վրայ համարենք 6—7 անձ *) կը լինի մօտ 3000 բոշա: Վեզիր-քէօփրուի մէջ՝ 280 տ. Զիլէ՝ 93 տ. Բաֆրա՝ 290 տ.: Յետոյ, Էրզրումի վիլայէթում, թէ Էրզրումի իրեն մէջ և թէ Բասէնի գիւղերում կան մօտ 300 տուն (Ալջաբրաք, Թորթան, Հասան-

*) Բոշայի իւրաքանչիւր ընտանիքը բաղմամարդ է. բոշա կանայք չատ են ծնում. բացի դրանից սակաւ չէ, որ եղբայրները միասին են ապրում:

ղալէ, Հերթե և այլն): Կոն նաև բոշաներ Ակնում, Մարզուանում և Փոքր-Ասիայի գտնազան կողմերում:

Կովկասում թէ 1828 ին և թէ նրանից տուաջ գաղթած կամ հէնց սկզբից եղած հայ-բոշաների հետքեր երևում են Կարսում, Երևանում, Ալէքսանդրօպօլ, Ախալքալաք, Օլթի, Լոռի, Շամախի և նոյն իսկ Թիֆլիս: Աստ Շօպէնի, Երևանի Կոնդ թաղում կան 46 տուն. սրանք մինչև այժմ են թարկուելով շրջապատող ազգի ազդեցութեան, գրեթէ թողել են թափառական կեանքը, մաղաքսրծութիւնը և հաստատուն կեանք վարելով, ունին սեփական տուն և այգի. կան նոյն իսկ հարուստներ նրանց մէջ և որպէս ասել են ինձ, մի յայտնի ընտանիքի—Մելիք-Աղամալեանների նահապետ Մելիք-Սահակը եղել է բոշաների իշխանը (ահիլ): Կարսում հաշուում են 20 տ. Կարսի Զայիմ գիւղում (բոշա-Զայիմի) 20 տ. Ախալքալաք՝ 31 տ. Ախալցխա՝ 16 տ. Օլթի և շրջակայք՝ 17 տ. Բորչալու (Ծալկա՝ 20 տ. Լոռի՝ 5 տ.) և Ալէքսանդրապօլ ու շրջակայք՝ 50 տուն *):

Գ. ԹԱՓԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Ծիշտ ստատիստիքական թուեր ունենալ տնհնար է. բոշան մի տեղ չի հաստատուում. այսօր կոմ այս ձմեռ այստեղ է, իսկ վաղը կամ միւս ձմեռ մի ուրիշ գիւղում, ուրիշ շրջանակում: Ձմեռն է միայն, որ նրանք տեղաւորւում են մի տեղ և սպասում գարնան, վարձելով մի խրճիթ գիւղացուց կամ քաղաքացուց: Ամբողջ ձմեռը նրանք զբաղւում են մաղ. քթոց, սէլէ, կողով, խոզանակ և այլ այդպիսի բաներ շինելով և երբ գարունը բացւում է, բացւում են ճանապարհները, իսկոյն բոշա կանայք բեռնաւորուած իրենց տալ-

*) Այս թուերը վերցրած են Паткановъ-ի «Цыганы», «Ազգ-Հանդէս»-ի (դ. ա.), Գ. եպ. Սրուանձտեանի «Թորոս աղբար» և այլ գրքերից:

րանքներով, լցւում են քաղաքներում և շրջակայ գիւղերում՝ ծախելու, մուրալու և ամէն տեսակ պարէն հաւաքելու: Բոշա կինն է, որ վարում է առետրական մասը. ձգում է մէջքին մի կաշուէ պտրկ, վրան ամրացնում մի երկու սակառ, ձախ թւից քաշ անում միքանի մաղ, թէշիկը (աղէկաթ) կամ գուլպան խրում է գօտու մէջ և հաստ ու երկար ցուպն առած՝ այս-այն տունն է մտնում մաղը ծախելու և կամ պարէնի հետ փոխելու, մուրալու մի այնպիսի պնդերեսութեամբ, որ անտանելի է: Մտնելով մի տուն, նա ցուպի հարուածներով կամ արագ ճոճումներով իրենից պատկառելի հեռաւորութեան վրայ է պահում յարձակուող շներին, ապա տանտիկնոջ առաջարկում է գնել մի բան և իսկոյն սկսում է գովասանել նախ իւր ապրանքը, ապա տանտիկնոջ գեղեցկութիւնը, բարութիւնը, աչքերը, ունքերը... Ծախէ մի բան կամ ոչ, նա սկսում է մուրալ, նախ մի կտոր հաց և երբ ստացաւ՝ մի կտոր պանիր, լետոյ մի հին շոր *): Այնքան արագ, ճարպիկ և գրաւիչ կերպով խօսում է նա, այնքան հոտառութեամբ գուշակում է, թէ ինչ բան կարող է զիւթել գնողին, այնքան սրախօս է, հաճոյացող, որ առանց մի բան առնելու՝ տնից դուրս չէ գնում: Ամբողջ օրը, երբեմն շաբաթներ անցկացնելուց լետոյ դրսում, ո՛չ մի բոպէ պարապ չէ մնում, այլ քայլելիս իսկ կամ գուլպա է գործում կամ բուրդ մանում: Արագ քայլերով նա վերադառնում է տուն և ամբողջ վաստակը յանձնում է ամուսնուն: Մայիսի 15-ին բոշա կինը դուրս է ընկնում տնից, վերադառնում է յունիսին և ապա նորից գնում է ցորենի, լօբու, դսպի և երբ բաւական հաւաքել է, մի երրորդ անգամը՝ չիրի, թուլթի և այլն: Ո՛չ մի բան նա չի արհամարհում. ամէն բան վերցնում է, ամէն բանի հետ նա փոխում է իր մաղը, քթոցը և միշտ յօգուտ իրեն աւելի վերցնելով: Եթէ իր բնակութիւնը մօտ չէ և կամ գիւղերումն է, իւրաքան-

*) Տես այդ մասին նաև «Ազգ. Հանդէս» գիրք ա. Ճանիկեանի «Այնալ հնութիւնք» և այլն:

չիւր բոշա ամէն գիւղում ունի իր հայ բարեկամը, լաւ ծանօթը, որի տան մէջ է կուտակում ժողովածը, անշուշտ մի վարձ տալով տանտիրոջ. ապա՝ երբ բաւական ժողովել է, իմաց է տալիս իր ամուսնուն կամ իր տան տղամարդին և սրանք էջերով գիւղերն են իջնում և ամբարած պաշարները իրենց բնակարանը տանում:

Հոկտեմբերի վերջերին սկսում է դադարել Թափառականութիւնը. բոշայի տունը այժմ լի է ցորենով, ալիւրով, իւղով և ամէն տեսակի պաշարով: Այժմ հերթը եկել է տղամարդկանց, որոնք էջերի հետ գնում են շրջակայքը, երբեմն հեռաւոր տեղեր՝ բերելու համար ուռենու ճիւղ, մաղի համար մագ. ապա ընկերովի նստում են ճիւղերը մաքրում և բաժանում միմեանց մէջ և այնուհետև սկսում է ձմեռուայ գործունէութիւնը—գործել ամէն բան և պատրաստել լեռնաձալ գարնան համար:

Թափառելու համար ամէն բոշա կին չէ գնում. նորահարսները մինչև 5 տարի տանն են մնում և խնամում են մանուկներին ու կերակուր պատրաստում. իսկ միւսները, երբ բոլորովին զեռ չեն զառամել, երկու-երկու ընկերացած ընկնում են ամէն կողմ և եթէ բաւական բան ժողովել են և տարածները սպառել, վերադառնում են՝ նորից գնալու համար:

Տնից տուն և գիւղից գիւղ կտրում են նրանք անխոնջ, կիզիչ արևի տակ, յաճախ իրենց ծծկեր մանուկները կոխած էջի վրայից կախուած պայուսակի մէջ և կամ եթէ մէկն է՝ մէջքին կոպած. գիշերում են գիւղերում իրենց բարեկամների տան մէջ: Քաղաքի և գիւղի փողոցներում հայ մանուկները ընկնում են նրանց ետևից, երբեմն կամթում են՝ որ իրենց դռնակները սրանայ *), յաճախ սուր խօսքեր նետում. գէպի նրանց. բաց բոշա կինը անդրդուելի է. սուր խօսքերին՝ աւելի սուր և ոչ սակաւ լկտի կալամբուրներով է պատասխանում. պէտք եղած ժամանակ այնքան սրտոտու

*) Աղգ. Հանդէս գիրք ա.

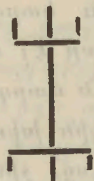
թեամբ և ճարպիկութեամբ ցուպն է ճոճում, որ ետեից պնդողները փախչում են և սակայն, այս բոլորով հանգերձ, բոշա կնոջ պէս բարոյականի տէր կին հազուագիւտ է: Նա գիտէ լկտի խօսքեր շարտել, հայհոյել կեղտոտ խօսքերով, բայց վնայ նրան ով կամենայ նրա պատուին դիպչել: Նա առիւծ է կտրում և կը մեռնի, միայն իր օջախին, իր ամուսնական հաւատարմութեան մի բիծ անգամ չի դնիլ: Եւ այս վկայում են ոչ միայն հայերը, այլ և Եւրոպացի ուսումնասիրողները *):

Այս բոլորից երևում է, որ հայ-բոշաների մեծ մասը կէս-նստական կեանք է վարում և միայն տարուայ 6—8 ամիսն է, որ թափառում է: Բայց իսկական թափառական բոշաներ էլ կան, որոնք ոչ մի տեղ չեն հաստատում մի քանի տարի: Նրանցից շատ կարելի է հանդիպել Փոքր-Ասիայում—մեծ ճանապարհների, գետերի և ջրերի կողքին երբեմն վրանով և երբեմն ծառերի ստուերների տակ: Նրանք ոտնատակ են տալիս ամբողջ երկիրը. որտեղ աւելի որս կայ, մնում են եղածի չափ, լետույ մի օր հաւաքում, բառնում են էշերի վրայ և հեռանում մի ուրիշ շրջան շահագործելու: Այս տեսակ բոշաների մէջ է ահա, որ մնացել է ինքնատիպութիւնը, չնայելով որ նրանք քրիստոնեայ են նոյնպէս² և վաղուց է, որ այլ ևս չեն զբաղւում չինգէնէների պէս գուշակելով կամ պարելով: Սրանք էլ մտղ, կողով և ալլն են գործում և աղամարդկանց մէջ կան, որոնք երաժիշտներ են գիւղական հարսանիքների համար, պալատաներ, անասնաբույժներ և երբեմն դարբիններ: Այս տեսակ բոշան ունի իր տարազը, որ միշտ բաղկացած է հին լայն շորերից: Այս բոշան նոր շոր չի սիրում և բոշաների համար հազուապատ պատրաստողները շատ անգամ ստիպուած են լինում նախօրօք հագնել-հնացնել, որպէսզի ծախուի: Այդ հազուապատ մի լայն և կարճ բաճկոն է վերից, լայն ու տակը

*. Եւրոպական պատմագիրներից Բորրու և Յիպպելը խոստովանում են, որ գնչուհուց աւելի մաքուր և հաւատարիմ կին չէ կարող լինել (տես Паткановъ. «Цыганы»):

կարճ շալվար, մի կարմիր գօտի, մի տափակ կոշիկ, ձմեռն էլ մի արա և ահա բոլորը: Կովկասում բոշաները հագնում են տեղական գիւղացոց տարազով և գլխին դնում են փափուխ կամ ռուսական գլխարկ, իսկ Փոքր-Ասիայի այդ բոշաները կրում են մի հին ֆէս, շուրջը հնամաշ եազմա փաթաթած:

Թափառելու ժամանակ բոշաները բացի այն, որ տեղական բոլոր լեզուները գիտենալով՝ կարողանում են ճանապարհները հարցնել, ունին և նշաններ, որոնցով իմանում են թէ որ ճանապարհով գնալը աւելի օգտակար է, որտեղ ընդունելութիւն կը գտնեն և որտեղ ոչ: Այդ նշաններից մի քանիսը մենք տուել ենք այս գարծի ներածութեան մէջ: Այդպիսի նշաններ շատ կան և գծում են ծառերի կեղևների և ժայռերի վրայ: Աերջերս ինձ յայտնեցին նաև մի ուրիշ նշանի մասին, որի բացատրութիւնը անկարելի եղաւ գտնել: Բոշաները այնքան զգուշութեամբ պահում են նշանների գողտնիքը, որ շատ անգամ ուրանում են նրանց գոյութիւնը: Այդ նոր նշանը այսպէս է

բացի դրանցից, բոշաներն էլ գնչուների պէս տոպոգրաֆիական մեծ ընդունակութիւն ունին. մի անգամ անցած ճանապարհը նրանք այլ ևս չեն մոռանում: Յիշողութեան սրութիւնը զարմանալի կատարեալ է:

Եթէ թափառելու ժամանակ բոշա կինը տղայ է ծնում, ամենայն պարզութեամբ լուանում են հանգիպած ջրում, փաթաթում շորի մէջ, դնում մէջքի վրայ կամ էջի կախուած պալուսակի մի աչքում և շարունակում են ճանապարհը մինչև մի գիւղ հասնել և մկրտելը: Եթէ մէկը մեռնում է և գիւղը մօտ է, կապում են էջի վրայ և գիւղ տանում. եթէ ոչ՝ լուսութեամբ թաղում են առանց ու եւ է ծէսի և անցնում:

Այս թափառականութեան և առհասարակ ամէն հան-

զամանքում, բոշայի միակ ընկեր անասունը էշն է: Նա սիրում է իր էշին որդու պէս և խնամում է նրան մէծ հոգատարութեամբ: Իր նստած խրճիթի տաքուկ անկիւնը էշին է, երբէք չէ ծեծում նրան և չի լողնեցնում. տեսնելով որ «էշ» բառը բաւական նախատական բառ է հայերի մէջ, նա այդ բառը չէ գործածում հայերէն խօսելիս էշի վերաբերութեամբ, այլ ասում է «մեր մօլը, մեր տաւարը»: Էշին այնքան են սիրում, որ տան անդամներից մէկի հիւսնադանալը կամ մեռնիլը այնքան ցաւ չէ պատճառում, որքան էշինը: Էշի վրայ լսել եմ նայն իսկ երգեր, որոնցից մէկի երկու տողը միայն հնարաւոր է լիջատակել, սրով հետև միւս տողերը լիքն են անվայել բառերով: Ահա այդ տողերը.

Ուռու ղասնաղ (մաղի շրջանակ) բառնալի, աման էլ,
Պարտիզու (մի տեղ է) ձորէն վեր հանէի, աման էլ...
Պատմում են իրենք, որ մի օր որձ էշը, որին իրենք լէլէ են ասում, այնպէս հիւանդանում է, որ չեն կարողանում բժշկել և իբր վերջին միջոց՝ կանչում են հայ քահանային՝ որ վրան աւետարան կարդայ: Բայց քահանան անշուշտ չէր անիլ. գրա համար էլ պառկած էշի վրայ մի մեծ շոր են ծածկում և քահանան մարդ կարծելով՝ կարգում է *):

Երբ կամենում են մէկին խիստ անիծել, մինչև իսկ ասում են. «Իմանաս սէլի զոոցի չիմանաս էշի զոզոոց. հօ-հօ անես (այսինքն կովարած զառնաս), չու-չու չ'անես»...

*) Այս պատմութիւնը պատմել են ինձ բոշանիւրը Յիշատակում է նրան նախ պ. Ե. Լալայեանը («Ազգ. Հանդէս» գիրք ա. 1.

Դ. ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԴՐԱՅԻ ՍԶԳԵՐԻ ԴԵՏ.

Թէ թափառական կեանք վարելը, թէ բոշայի տներե-
տութիւնը, սրախօսութիւնը և այլն, զտնազան ասացուածք-
ների տեղիք է տուել նրանց շրջապատող ազգերին: Հայ
ժողովուրդը բոշային համարում է անամօթ ստող, յաճախ
գող. թէև բոշա կինը երբեք գողանալ չգիտէ, բայց բոշա
տղամարդը առիթը չէ փախցնում: Զանազան առաժներ են
ստեղծուել, որոնցից իւրաքանչիւրը բոշայի մի-մի բնաւո-
րութիւնն է արտայայտում: «Բոշի պէս զգզուած մագերով,
բոշի պէս աներես», «բոշի պէս խօսքը ջիբն է» (սրախօս),
«բոշի թագաւոր է գառել» (ակնարկութիւն նրանց փեսանե-
րի թոնիր մտնելուն. տես «ամուսնութեան» մէջ), «բոշան
փաշա չի գառնար». «բոշից քահանայ չի լինիլ» (տես ծագ-
ման լեզենդան: Այդ և այդպիսի նախադասու- բառերով ու
առաժներով հայ ժողովուրդը արտայայտում է հայ-բոշայի
յատկանիշը կամ նրանցով ծաղրում է իրենց — բոշաներին:

Ինքը բոշան հայ ժողովրդի հետ միշտ աշխատում է
լու վարուել, աւելի լաւ շահագործելու համար նրանց. ու-
նի բարեկամներ գիւղերում և քաղաքներում, որոնց հետ
աշխատում է ու է ազգակցական կապ ունենալ և սակայն
քաւոր-ից աւելի հեռու չէ գնում: Մինչև այսօր էլ նա
խուսափում է հայերից աղջիկ առնելուց և հազիւ ուրեմն
պատահել է, որ նրանց աղջիկ տալ: Ոչ-բոշաներին նա կըն-
քել է զանազան անուաններով. հային նա կոչում է զաչուտ *)

*) Եւրոպական ցիգանները օտարներին անուանում են գաձօ,
յոզնակի՝ գաձէ, որ նշանակում է գիւղացի կամ վաճառական և
չափ նման է գաչուտ բառին:

(գիւղացի կամ վաճառական), երբեմն էլ կլալու (երկրագործ). թուրքին՝ ասում է պսու (անօրէն), իսկ ռուսներին՝ սիսօրով (մեծագլուխ): Պահպանելով այդքան հեռաւորութիւն հայերից, նրանք իրենց շահագործական շրջանները սահմանափակում են միշտ հալ ազգաբնակութեան մէջ և ձմեռն էլ բնակարաններ ընտրում նրանց գիւղերում կամ քաղաքների մէջ՝ նրանց թաղերում: Բացի դրանից, դաւանում են նրանց կրօնը և նրանց բարեբերից շատերն էլ իրենց մէջ գործածական դարձրել:

II.

ՄԱՐԿԱՐԱՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԹԻՒՆՆԵՐ

Բոշան մանկութիւնից ի վեր չարքառ կեանք է վարում և դրա համար էլ առողջակազմ է: Ոչ մի պակասաւոր անդամով — կոյր, խուլ կամ համր գրեթէ չէ կարելի գտնել նրանց մէջ. զառամութեան հասած ծերը կամ պառան իսկ սրտտես է, սրալուր և առոյգ: Քայլում են ուղղաձիգ: Թէև մաքրութեան վրայ երբէք հոգ չեն տանում, օրինակ երես լուանալ կանոնաւորապէս չունին, բայց հիւանդութիւն նըրանց մէջ սակաւ է: Մանուկները փոքրութիւնից վարժուում են տաքի, ցրտի, կիսամերկութեան, ծուխի, ամէն տեսակ զրկանքի. թուլերը ընկճվում մեռնում են այդ տեսակ կեանքի մէջ և ուժեղները ապրում. կատարում է մի տեսակ ընտրականութիւն (sélection) և բոշա ժողովուրդը կազմւում է առողջ, ուժեղ և դիմացկուն անդամներից: Շատ ծնողներ մանուկներին ֆիզիքական կրթութիւն են տալիս՝ ձմեռը կիսամերկ գլորելով ձիւնի մէջ և ամառը ման ածելով կիզիչ արևի տակ. սառը ջրով լողացնելը մի ամենագործածական սովորութիւն է. մանուկին ոչ հազցնում են և ոչ էլ ոտքը գուլպայում. բոշա մանուկը գրեթէ միշտ ոտաբոբիկ է և գլխաբաց թէ ամառ և թէ ձմեռ:

Այդպիսի կեանքը բոշայի մորթուն տուել է մի տեսակ դեղնաւուն սև գոյն. մազերը սև են և խանձուած, անդամները ջղուտ և տմուր:

Բոշա տղամարդը առհասարակ միջահասակ է կան կարճեր էլ: Նրա գէմքը ձուածե է, ճակատը նեղ և ետ փախ-

չող, մոռութիւն մեծ և բաւական դուրս ցցուած, աչքերը սև, երբեմն գորշ և կապուտ. կոպերի մէջ տեղի տարածութիւնը նեղ: Ընդհանրապէս նրա գէմքի գծագրութիւնը կոպիտ չէ. մազ չէ թողնում և մորուքը կլոր ձևով կարճ ու կտրած է:

Բոշա կինը առհասարակ համակրելի գծագրութիւն ունի. երիտասարդները գեղեցիկ են և երբեմն աչնպիսի կրակոտ. արտայայտիչ աչքերով ու գիրգ թշերով, որ կարելի է համարձակ կերպով նրանց եզակի գեղեցկուհիներ անուանել: Սակայն պառաւներն իսկ անախորժ տգեղութիւն չեն ունենում: Պառաւների աչքերն անգամ սուր են և արտայայտիչ:

Բոշա տղամարդի գանգի ձևը ընդհանրապէս կլորագլուխ է (bracicéphale). բայց գանգի չափը (indice céphalique) ներկայացնում է 77,40, որի հիման վրայ կարելի է դասել նրան, ըստ մարդաբանական լեզուի՝ մէզատուէֆալ-նների կարգում (mesatocéphale):

Բոշան առհասարակ սաստիկ սրատես է և սրալուր, իսկ ձայնը՝ տղամարդկանցը մեղմ է, ախորժալուր և թափառող կանանցը՝ սուր ու ճչացող: Տղամարդիկ խօսում են հանդարտ, ցած ձայնով և ծանր. կանայք ընդհակառակն արագ, վրայ տալով և երբէք չեն վարանում ու կանգ առնում. շուտիւն առած բանը նրանք չգիտեն. «խօսքը ջէբն ունին» ասում է նրանց մասին շրջապատող հասարակութիւնը:

Կինը հայ բոշաների մէջ մեծ դեր է խաղում. նա է տան աշխատաւորը թէ ներսում և թէ դրսում. տղամարդը միայն գործաւոր է, որ օրը մինչև երեկոյ կամ նստած մոզ է գործում և կամ ծխում է և խօսում. դրա համար էլ նա համեմատաբար դանդաղ է, ծանրաշարժ, մինչև իսկ ծոյլ: Իսկ կինը անդադար շարժվում է, անընդհատ գործում. ոչ մի բոպէ նրա ձայնը չէ լռում, ոչ մի բոպէ նա հանգստանալ չգիտէ: Միշտ արագաշարժ, ճուրպիկ, խօսուն, սրամիտ և աշխույժ է բոշա կինը որպէս դրսում, աչնպէս և տան մէջ: Եւ նկատելի է, որ բոշա կինը շատ աւելի լաւ, վայելուչ ու երկար հասակ ունի քան բոշա տղամարդը, որ կրճ-

կուած է, վախկոտ ու զգուշաւոր: Բոշա կինն է, որ ցուպը ձեռքին խմբի առաջն է գնում, արգելքները տապալում և պէտք եղած ժամանակ իր ահաբեկի մահակով առիւծի պէս կռւում: Ֆիզիքական, կազմուածքի ոյժի կողմից կինը շատ աւելի բարձր է. նոյնն է և մտաւորականում. բոշա տղամարդը դանդաղամիտ էլ է, մանաւանդ երբ հասակն առնում է. իսկ բոշա կինը զառամած հասակումն իսկ սրամիտ է և ընդունակ: Նա իսկոյն ըմբռնում է, ունի սուր հոտառութիւն, գիտէ արագ վճռականութեամբ օգտուել հանգամանքներից, կարկեցնելու չափ յարմար պատասխաններ տալ, պարմանալի մանրակրկիտութեամբ չմոռանալ ո՛չ մի մանրամասնութիւն թէ տնտեսական գործերում և թէ օտարների հետ ունեցած յարաբերութեանց մէջ: Նա ոչնչից չէ վախենում, չէ քաշոււմ, ոչնչի առաջ կանգ չէ առնում. չունի ո՛չ մի անոտիապաշտութիւն, ո՛չ մի նախապաշարմունք, բայց և հեռատես է և զգուշաւոր՝ երբ խնդիրը իր շահերին է վերաբերում *):

Բոշա կինը իր վսեմ համարձակութեամբ, վարքի անբիծ մաքրութեամբ և օջախի պատիւը բարձր պահելու դիւցազնական ոգովը լիջեցնում է հոովմայեցի կանանց: Հասակը, կազմուածքի վայելչութիւնը և գեղեցկութիւնը կոնտրաստ է կազմում բոշա տղամարդու արտաքինի հետ: Եւ բոշա կինը մարդաբանական նկարագրութիւնով էլ զանազանում է բոշա տղամարդուց: Նրա գանգի չափն է 80: Ռէմբը պակաս ձուռն է, ճակատը աւելի ուղիղ և մուգ ընդ աչքերէն գուրս ցցուած: Նա սու-բրախիսէֆալ է (sous brachépalé):

*) Բոշաների տիպեր լուսանկարելիս մեզ յաճախ պատահեց, որ բոշա տղամարդը խուսափում էր հանուելուց, մինչ բոշա կինը համարձակ թողնում էր նկարելու, մանաւանդ եթէ վարձի ձայն էր լսում: Մի բոշա կնոջ պատկեր պատրաստուում էի հանելու և նա կանգնել էր, երբ ամուսինը ներսից վախեցած ու գոռաւով դուրս թռաւ և կնոջը ներս կանչեց ու դուռը փակեց մեզ վրայ:

III.

ԲՆՈՎԵՐԵՆ.

Չմեռը երբ վրայ է հասնում, բոշաները լցւում են ամենամօտ գիւղերում և կամ իջնում իրենց ընտրած քաղաքը և բնակւում են մի թաղի մէջ վարձուած խրճիթներում ու միմեանց կից: Մի խղճուկ խրճիթ է այդ, առանց լուսամուտի և լուսաւորուած կտուրի վրայ բացուած երթիկով: Տանը այդ միակ սենեակումն է դիզած ու լցրած ամէն բան: Մի կողմը փթիրը, ցախն ու տոպրակներով պաշարեղէն, միւս կողմը անկողնի նմանող գլգլեակներ, հնամաշ, ծուէն-ծուէն եղած կարպետներ, այս-այն անկիւնում հաց թխելու պարագաներ, միքանի աման և ապա՝ մաղ գործելու փոքրիկ փայտեայ գործիքը: Ամէն ինչ խառն ի խուռն է խրճիթում, անկարգ ու աղտոտ: Խրճիթի ուղղակի երթիկի տակ շինած է փոքրիկ թոնիրը, ուր հաց են թխում և կերակուր եփում: Ամէն օր այդ թոնիրը վառւում է, ծխով լեցնում խրճիթը և թոնիրի շուրջը այդ յիսի մէջ՝ աչքերը տրորելով պտոյտ են գալիս ագահութեամբ ուտող կիսամերկ, աղտոտ, անլուալ, խռիւ մազերով ոտաբոբիկ մանուկները ծուէններ կամ ամէն տեսակ հագուստ անկարգ, տակն ու վրայ հագած, երբեմն բոլորովին մերկ: Նոյն իսկ 11 — 12 տարեկան աղջիկները, որոնց մի տարուց յետոյ ամուսնացնելու են, անսանգրել մազերով ու կեղտոտ՝ կամ օգնում են տանտիկնոջ և կամ վազում են դուրս ու ներս: Խրճիթի մէջ հետաքրքիր է օջախը (սանթօ), որ բացուած է պատի մէջ: Այնտեղ միշտ կրակ չէ վառւում, այլ շաբաթը մի անգամ

և այն էլ ո՛չ իբր պիտոյք, այլ իբր յարգանք տան մեռած անդամների:

Զմեռը թոնիրն է միայն, որ տաքացնում է տունը, այլ և գոմը, որի մէջ միայն էշեր են կապուած: Երբ թոնիրը իջնում է, ամէնքը ոտները կախում են վէջը, ծնկների վրայ մի վերմակ քաշում և այդպէս տաքանում:

Բ. ԶԳԵՍՏ ԵՒ ԶԱՐԴ

Հայ-բոշալի զգեստը մի զարմանալի այլազանութիւն է ներկայացնում. ով ինչ գտաւ՝ հագնում է և հագածն էլ միշտ հին է, կարկտաններով լի, կտրտուած ու մաշուած: Կովկասում հայ բոշա տղամարդը հագնում է ինչ որ իր շըրջանում հայերից ձեռք է բերում. արխալուզ, չուխա, գըլխին փափախ կամ ռուսական իւզոտ գլխարկ, սոտերին եամանի, տրեխ... ինչ տսես հագնում են. կուրծքը սական միշտ բաց է. գոտին պարզ կաշոփեց և ոտներին—սրունքների վրայ յաճախ զանկապաններ: Թիւրքիայում բոշա տղամարդի հագուստը գրեթէ ցնցոտի է. ինչ որ հայ գիւղացին երկար հագնել-մաշելուց յետոյ նետելու է ուտտրաստում, բոշա տղամարդը գնում է նրան և դեռ տարիներով հագնում: Այնտեղ ամէն գաւառում հայ-բոշան հագնում է գաւառացոց նման. իսկ թափառականների տարազը գրեթէ բուն ազգային է. լայն բաճկոնակ, լայն ու կարճ շալվար, ձմեռն էլ մի աբա: Բոշալի հագուստը ձմեռ թէ ամառ՝ միեւնոյնն է:

Մի բան որ նկատելի է, դա այն է, որ բոշաներից ծերերն ու մանուկները անհոգ և ցնցոտիներ են հագնում, իսկ պատանիները և նորահարսները մանաւանդ՝ համեմատաբար մաքուր շորեր ունին: Նորապսակ կամ գեռ երիտասարդ բոշա տղամարդի արխալուզն ու բաճկոնակը նոր է, կոշիկը լաւ, գլխարկը աւելի մաքուր և գոտին կամ նոր շալ կամ միքանի արծաթէ զարդերով պատած: Նորահարսը ամենից

մաքուրն է հագնուում և միշտ թունդ կարմիր գոյն. կարմիր գոյնը բոշա կնոջ ամենասիրելի գոյնն է. գրեթէ բոլոր բոշա կանայք կարմիր են հագնուում: Բոշա պառաւը նոյնպէս անխնամ է հագնուած և հնամաշ շորեր ունի, իսկ զարդ գրեթէ բոլորովին չէ գործածում. մինչ բոշա նորահարսը ունի մի գոյգ արծաթեայ ապարանջաններ, իսկ ձեռքերի շատ մատների վրայ արծաթէ կամ բրոնզէ կոշտ-կոպիտ մատանիներ: Ոսկեայ զարդի գործածութիւն լիովին չկայ, նոյն իսկ եթէ բոշան հարուստ լինի: Բոշա երիտասարդը երբեմն կրում է արծաթէ խոշոր ու հին ձեւի մատանի: Բացի ապարանջանից և մատանիներից, բոշա կինը ոչ մի զարդ չունի. հագուուտը շատ պարզ է և համեստ: Հակառակ իրենց շրջապատող զանազան ազգերի գործածած զարդերի կամ այլ սովորութիւնների, բոշա կինը ոչ աչքին սիրմա է դնում, ինչպէս անում են չինգէնէ կանայք, ոչ օղ կամ խրզիւս քթին՝ ինչպէս քիւրդերը և ոչ էլ ձեռքերին կամ ոտքերին հինա է դնում, ինչպէս յաճախ անում է հայ կինն իսկ. բոշա կինը հինան մինչև իսկ իբր բժշկական միջոց չէ գործածում և ոչ էլ մազերին դնում, ինչպէս անում են իրեն շրջապատող շատ ազգեր:

Գ. ԿԵՐԱԿՈՒՐ ԵՒ ԽՄԻՉԲ

Բոշան շատակեր է. անընդհատ ուտում է. ուտելու որոշ ժամ չունի. հէնց սր քաղցեց կամ կերակուրը պատրաստ եղաւ, նստում է ուտելու: Նա ամէն բան ուտում է, բայց սիրում է աւելի համեմած, կծու, այլող բաներ. նրա կերակուրի մէջ անպակաս են սխտոր, պղպեղ, քացախ և այլն: Չնայելով այդ բոլորին, միս քիչ են ուտում. գերադասում են իւղեղէն և խմորեղէն: Սմենասիրած կերակուրներն են լալէզը և փլաւը: Մալէզը մի տեսակ ազգային կերակուր է, որ պատրաստում են խմորով և իւղով. շատ նման է վասպուրականցոց խաւիժին. խմորը լցնում են տաք

ջրի մէջ և գդալով այնքան խառնում, մինչև որ հալվալի պէս փոշտանում է և բովւում. յետոյ կտրտում են, իւղ ածում վրան և ուտում: Սիրում են չիրով փլաւ և ձուածեղ, որոնք խնջոյքների ժամանակ ամենապատուաւոր կերակուրն են համարում:

Տղամարդիկ միշտ, թէ ընտանիքում և թէ խնջոյքներում՝ առանձին են ճաշում, իսկ կանայք և մանուկները առանձին: Պատուաւքաղ և այլն երբէք չեն գործածում. ուտում են վերին աստիճանի աղտոտ, ձեռքով և վայրենիների նման:

Խմիչքների մէջ միմիայն օղի են գործածում և այն էլ ահագին քանակութեամբ թէ սովորական և թէ տօնի կամ խնջոյքի օրերը: Այդ խմիչքից դուրս նրանք ոչինչ չեն խմում. ոչ գինի և ոչ գարեջուր:

Կերակուր պատրաստելու պարտականութիւնը, եթէ տան մեծ կինը չէ գնացել թափառելու, նրա վրայ է, իսկ եթէ գնացել է, նորահարսինն է կամ տան աղջկանը: Կերակուրի համար նրանք ամէն պատրաստութիւն ունին. պաշարով լիքն է տունը. ինչ ասես որ չգտնուի, սկսած չորացրած բանջարեղէնից, լոբուց, մինչև իւղը, սլանիրը և այլն. ոչ մի հալ տուն այնքան լիքը չէ պաշարեղէններով, որքան լիքն է իւրաքանչիւր բոշալի խոճիթը:

Բոշաները ծխում էլ են. տղամարդիկ ծխախոտ. և շատ են ծխում. իսկ կանանց մէջ միայն պառաւները (Կովկասում) և աւելի յաճախ՝ քթախոտ են գործածում. իսկ թրքահայ բոշա կինը երբէք չէ ծխում. դա համարում է մեծ ամօթ: Այս կէտումն էլ, որպէս շատ միւսներում, բոշա կինը զանազանում է չինգէնէ և եւրոպական գնջուհիներից: Վերջիններս սոստիկ ծխում են:

IV.

ԿԵՆՑԱՂ ԵՒ ՋՐԱՂՄՈՒՆՔ

Իոշան եթէ ոչ լիովին, գտնէ մեծ մասամբ աստանդա-
կան կեանք է վարում: Այդ մասին մենք ասել ենք բոլորը:
Իր աստանդական հեանքի միակ ընկեր անասունը էշն է,
որի վրայ նա մեծ հոգ է տանում և որին երբէք չէ ծե-
ծում: Ապրելով դարերից ի վեր երկրագործ ժողովրդի մէջ,
նա մինչև այսօր մի անգամ իսկ չէ մտածել արօրի ձեռք
զարնել: Նրա միակ զբաղմունքն է մաղ, քթոց, սէլէ և ալլն
շինել. հնամաշ մաղերն ու քթոցները նորոգել, տեղ տեղ էլ
աշըղուծեամբ է զբաղում, դարբնութեամբ և երբեմն անաս-
նաբոյժ է:

Մաղ գործելու գործիքը քառակուսի, մի արշին մե-
ծութեամբ չրջանակ է, որի վերի ծալը կաթնեցնում է
գետնի մէջ ցցուած փալտին, ներքին ծալը դնում ծնկների
վրայ: Յետոյ, ձիու պոչի մազը չորս-չորս փունջ արած՝ պար-
զում է չրջանակի վերից մինչև ցած՝ իբր հինուածք, իսկ
երկաթէ փոքրիկ կարթով երկու-երկու մազ անց է կացնում
լայնութեամբ նրանց արանքով, ամրացնում որքան որ մաղի
ծակերը ուզում է լայն կամ նեղ ունենալ և այդպիսով հիւ-
սում մաղի ցանցը՝ երբեմն սև՝ երբեմն գոյնզգոյն *): Հիւ-

*) Մաղերը լինում են զանազան տեսակ. փոկ է մաղ՝ կա-
շիի թելերից հիւսուած, մաղէ մաղ և ձաւ է-մաղ՝ պղնձէ նուրբ
թելերից պատրաստած. այս վերջինի հիւսուածքը պատրաստ գնում
են նրանք:

սուտօքը մի անգամ պատրաստ՝ իր ուզած մեծութեամբ, քաշում է ղառնաղի (կլոր չըջանակի) վրայ և ծայրերը գամում, որից յետոյ կիսովին այդ գամերի և փոքր ինչ հիւսուածքի վրայ դնում է թրջած ու մաքրած կաշի և վերին ծայրերից փայտեայ գամերով ամրացնում ղառնաղի վրայ։ Մաղը պատրաստ է այժմ ծախելու։ Մի բոշա օրական կարող է 6 — 8 մեծ մաղեր շինել և եթէ մաղը ամենապակաս ծախուի հատը 20 կ. ուրեմն նա աշխատում է 1,20 — 1,60, որ քիչ չէ։ Սակայն մաղերը միշտ չեն տրւում փողի դիմաց և աւելի եկամուտ են բերում, երբ բոշա կինը նրանց գիւղերն է տանում և գիւղացոյ տալով՝ տեղը պաշարեղէն է առնում։ Ինչի հետ որ ուզենաս, բոշան կը փոխի իր մաղն ու քթոցը, սէլէն կամ խոզանակը։

Կողովի գործելը յայտնի է։ Պրա համար ընկերանում են միքանի բոշա տղամարդիկ, գնում են սուի ճիւղեր բերելու, ընկերովի մաքրում տերեւներից, յետոյ հաւասար բաժանում և ամէն ոք իր տանը նստած ձմեռները՝ ապրտնք են պատրաստում գարնան համար։

Երբ գաղարում է թափառելը և ձմեռը վրայ է հասնում, ամէն կողմից խրճիթներն են ժողովում ցրուած բոշաները և սկսում վայելել աշխատանքի արդիւնքը մի կողմից էլ պատրաստելով ապրտնք. կինը այստեղ և այս ժամանակ միմիայն մտնում է իր տանտիկնական դերի մէջ և ցոյց է տուլիս, որ նույնքան մեծ ձայն ու իշխանութիւն ունի ներքին տնտեսական գործերում, որքան և առևտրական խնդիրներում։ Տղամարդի գործն է միայն նստել ուտել և երբ քէֆը կուզենայ՝ մաղ ու քթոց հիւսել։ Ձմեռուայ երեկոները տղամարդիկ հաւաքւում են նրա տանը, ով մեծ գոմ ունի և այնտեղ խօսում գանազտն խնդիրների մասին. ամէն ոք պատմում է տմառուայ իր արկածները, տեսածները. յետոյ օղի են խմում, երգում և յաճախ կոիւնքը սարքում, որը երբեմն վերջանում է ծեծով և աթոռակալի միջամտութիւնն է, որ դադարեցնում է այդ տեսակ զարտուղութիւններ։ Կանուլք իրենց

կողմից նույնպէս հաւաքուում են և նրանց խօսակցութիւնը շատ աւելի հետաքրքիր է, որովհետեւ իւրաքանչիւրը պատմում է իր թարմ տպաւորութիւնները թափառելուց բերած:

Բ. ԲՈՇԱՆԵՐԻ ԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՑ

Հայ բոշան առհասարակ մեծ ընդունակութիւն է ցոյց տալիս ամէն տեսակ միջավայրի մէջ շուտով յարգարելու հանգիստ կեանք. ոչ մի խոչընդոտ նրան չէ ընկճում և նա երբէք չէ կորցնում իր ինքնատիպութիւնը, որքան որ ընդունի տեղական կրօնը և բարքերից շատերը: Նա կատարելապէս սովորում է տեղական լեզուն, ծանօթանում է մարդկանց և սովորութիւնների հետ, առերեւոյթս հպատակում տեղական բոլոր օրէնքներին—բայց այդ բոլորը՝ միմիայն շահագործելու նպատակով. քրիստոնեայ դարձած՝ նա առերեւոյթս գործադրում է ծէսերը, ջերմեռանդ է ցոյց տալիս իրեն, բայց յաճախ, գոնէ գաղտնապէս, լիովին հակառակ է գնում եկեղեցական հիմնական օրէնքներին: Եւ եթէ ու է անդիմադրելի հալածանք կամ արգելք տեսաւ ու անհնար դատեց այդ շրջանում տալլել, նրա կէս նստակոն կեանքումն իսկ խրճիթի կահ կարասիքը այնպէս է կազմուած ու դարսած ամէն բան տոպրակներում, որ մի ժամուայ ընթացքում ամէն ինչ կարող է բառնալ իր էջի վրայ, շալակել և անհետանալ երկրից, առանց մի խել իսկ թողնելու կամ ծախելու:

Ամէն կլիմա, ամէն երկիր, դաշտ կամ ձոր, լեռ կամ անտառ՝ նա իր հայրենիքն է համարում. սեփականութեան վրայ դադափար չունի: Ձմեռը մի ուրջի, մի ծակի մէջ կիտուած, ամառը բայց օդի մէջ—նա միւսնայն է, միշտ անշկուն, անհոգ, գոհ իր ունեցածովը և հպարտ՝ իր կիսամերկութեան ու չքաւորութեան մէջ:

Քոշա կիներ շատ տարբերւում է իր ազգակից չինգէնէ

կամ ցիգան կանանցից հոգուստով, մաքրութեամբ, ամօթ-խածութեամբ: Նա չէ գուշակում, թուղթ չէ բաց անում, չէ պարում իբր շահագործութեան աղբիւր գործածելու համար դրանք: Այդ բաները քրիստոնէութիւն ընդունելուց ի վեր՝ նա թողել է: Նրանց նորահարսը երեսն է ծածկում և չէ խօսում օտարների հետ: Եւ եթէ բոշա կինը թափաւելու գաւազանը ձեռք տունելուց լետոյ դառնում է համարձակ, լիտի և անվայել խօսքերով սրախօսութիւններ է անում կամ հայհոյում, սակայն վայ նրան ով կամենայ նրա պատուին ու և է արատ բերել:

Բոշա կինը գող չէ. նա երբէք չէ գողանում. բոշա տղամարդը երբեմն՝ այն էլ եթէ մի ձիու վրայ այնպիսի լաւ պոչ տեսնէ, որի մազերը յարմար համարի մաղի համար *): Բայց ընդհանրապէս բոշան գող չէ և ոչ մի տնից նա, եթէ դուռն իսկ բաց տեսնէ, բան չէ թուցնում: Սակայն երևի մի ժամանակ գողութիւնը նրանց մէջ ամօթ չէ համարուելիս եղել, որովհետեւ հայ ժողովուրդը մինչև այժմ էլ նրանց գող է համարում և երբ մի բոշա է տուն մտնում, աջալըջութեամբ հսկում են, որ բան չգողանայ: Յայտնի է նաև բոշայի շիտակութիւնը փոխառութեան ժամանակ. տունաց ստորագրութեան, տունաց վկայի փոխ է վերցնում և վերադարձնում, փոխ է տալիս և վստահում. իսկ տոկոս վերցնելուց սաստիկ խուսափում է: Վախենում է նաև երդումից և եթէ երդուեց, երբէք չէ ստում և երդումը կոտորում է անպայման, թէկուզ իրեն վնաս լինի:

«Իրաւ է, ասում է պր. Պատկանեանը — բոշաները ունին վատ կողմեր էլ, սակայն շատ ունին ազնիւ յատկութիւններ: Բոշան ստել գիտէ, բայց տոկոս վերցնել՝ երբէք **):

Այս բոլոր յատկութիւններովը հանդերձ, չկայ ունելի անհատական, եռական մարդ քան բոշան՝ վերաբերութեամբ

*) Տես Գ. Վանցեան «Հայ բոշաներ» Մուրճ, 1892 № 7, 8 և 9.

**) Паткановъ. «Ильганы»:

դէպի այլազգիները և չկայ աւելի ընկերասէր, միաբան՝ դէպի իր ազգակիցները. ո՛չ մի բոշա անօթի չէ, լինի նա որբ, լինի այրի, լինի պակասաւոր. բոշո հասարակութիւնը հոգում է նրանց մասին, տալիս է նրանց, պահպանում է, որդեգրում և տալն: Իսկ դէպի այլազգիները նա չգիտէ ոչինչ տանել. մի խիլ իսկ ձրի չի տալ, չի օգնիլ ո՛չ մի դէպքում և ընդհակառակն ամէն կերպ կաշխատի նրանից մի բան պոկել, մի բան շահել: «Ինչ գրութեան մէջ որ լինի, նա միշտ շարունակում է իր գուտ անհատական կեանքը: Մեծ մասամբ թափառող, յաճախ անօթութեան դէմ կռուող, եթէ ոչ բախտաւոր, գոնէ աղետ է և արհամարհող կեանքի անպատեհութիւնները» *):

«Բոշան ապրում է օրը օրի և միշտ արհամարհանօք է վերաբերում դէպի շրջապատող ազգերը: «Պէտք է» խօսքը նա չունի, իսկ «ունենալ» բայը ունեցել են (դարել, *téravə*) բայց մոռացուած է գոնէ եւրոպական ցիգաններից» **): Այդպէս էլ է հայ-բոշան, ինչ որ ինքը ունի՝ իր ազգակից չունեցողին է. երբէք միմեանց մերժել, «չունիմ» ասել չգիտեն. նրա դուռը բաց է, նրա հաւաքածը դրուած է իւրաքանչիւր ազգակցի առաջ օգտուելու, երբ պէտք ունի:

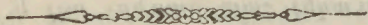
Բոշան ուսման սէր չունի. մատով կարելի է ցոյց տալ այնպիսիների, որոնք հէնց որ հայ դպրոցներում ուսել են, իսկոյն դատուել են բոշաներից, թողել նրանց ամէն սովորութիւնները և հայերի մէջ մտնելով՝ հաստատաբանակ կեանք վարել: Այդպիսիները խորշում են «բոշա» կոչուելուց իսկ և մի տեսակ զգուսնիք են շարժում, երբ խօսում են իրենց ազգակիցների դէմ, ծաղրելով կամ ծաղու առարկայ շինելով նրանց շատ լաւ յատկութիւնները, լեզուն և բնաւորութիւնը:

Սակայն գիտենք դէպքեր, որ բոշան սիրով լսում է

*) Adriano Colocci, Gli Zingari.

**) Նոյն տեղը:

երբ Պարդուսն էն իրեն հասկանալի բաներ: Ալէքսանդրօպօ-
լուսն իմ հետազօտութիւնների ժամանակ երբ հարցեր էի
տալիս, մի բոշա յանկարծ ասաց ինձ. «Ուզում ես մեր մա-
սին իմանալ, կարդա «Խաթ-Սաբա» գիրքը, այնտեղ բոլորը
ճիշտ գրած է» *): Դուրս եկաւ, որ բոշաները գիտէին ոչ
միայն այդ, այլ և «Սանթո» վէպի, պ. Ե. Լալայեանի, պ.
Վանցեանի գրուածների մասին:

*) «Խաթ-Սաբա» և «Սանթո» երկու վէպեր հայ բոշաների կեան-
քից, հեղինակութիւն Վ. Փափաղեանի:

Վ. Լ Ե Ջ Ո Ի.

Հայ բոշան, որպէս բոլոր ցիգանները, սւնի իր ազգային լեզուն, որ մեծ նմանութիւններ ունի բոլոր միւս ցիգանների լեզուի հետ: Այդ լեզուն ժամանակի ընթացքում ազդեցութեամբ է և գուցէ հազիւ 5—600 բառ է մնացել, որովհետեւ հայ բոշան ոչ գրականութիւն ունի և ոչ էլ բերանացի երգեր կամ աւանդութիւններ:

Եթէ ի նկատի ունենանք նաև բոշայի անհոգութիւնը իր ազգային լեզուի վերաբերութեամբ, այն ժամանակ հասկանալի կը դառնայ, թէ ինչու այդ լեզուն ոչ միայն այժմ որցրել է, ազաւաղել շատ բառեր, այլ և այն, որ նա լիովին մոռացութեան է տուել իր քերականութիւնը և ընդունել է հայկական այն բարբառներ, որի մէջ բոշան ապրում է: Բոշան երբէք հոգ չի տանում ուղղելու իր որդու արտասանած բառը, եթէ նա կրճատում է կամ ազաւաղում: Այդպէս, հետզհետէ կորցրել է նա շատ բառեր, կորցրել քերականութիւնը, յաճախ էլ փոխ առել շրջապատող ազգերից բառեր ու նրանց աղճատել իր բերնի մէջ: Բոշայական բուն լեզուն քիչ բառ ունի, և եղածի կէսը կամ հայերէն բառերից աղճատուած է և կամ միքանի արմատական բառերից անտաշ կերպով թխած ու կազմած: Այժմեան բոշայի խօսակցութեան մէջ մուտք են գործել նաև բառեր այն գաղտնի բարբառներից, որոնք ունին Թիւրքա-Հայաստանում եղած զանազան արհեստաւորները: Բոշան իր լեզուն էլ համարում է «հնարած» մի լեզու, մի ժարգոն *): Այդպիսի «հնար-

*) Ն. Վ. Սարգսեան «Տեղեկագիր 'ի փոքր և 'ի մեծ Հայտ» գրքի մէջ վկայում է նոյնը:

րած» լեզուներ ունին նույն իսկ Կովկասի միքանի քաղաքների տրհեստաւորները իրենց մէջ: Ալէքսանդրապօլում և Երզրու- մում օրինակ, կլայեկչիները, հացթուխները, աշղները և այլն ունին իրենց սեփական «հնարովի» լեզուն, որոնք կամ սիմբօլական և պատկերական են և կամ ուղղակի հայերէն բառեր, միայն վանկերը ետ ու առաջ դրած և այլն և այլն:

Բայց բոշաների լեզուն նման չէ երբէք այդ հնարած լեզուներին: Նա հնկա-արիական լեզուի մի ճիւղ է, հաւա- նականօրէն նրա ստորին բարբառներից մէկը, որ անցնելով Պարսկաստանից, Եգիպտոսից ու Միջագետքից, շատ ենթար- կուել է այդ երկրների լեզուների ազդեցութեանը: Պարսկե- րէնի ազդեցութիւնը ականբա է, իսկ նմանութիւնը եւրո- պական գնչուների լեզուին՝ շատ աչքի խփող: Պրօֆ. Պատ- կանեանը, որ համեմատութիւններ է արել հայ-բոշաների լեզուն բոլոր միւս գնչուների լեզուի հետ, իրաւացի կեր- պով եզրակացնում է, թէ «Բոշայի լեզուն ցիգանական մի բարբառ է, որի կէսը յատուկ է իրենց ցեղի և միւս կէսը նման եւրոպական գնչուների լեզուին» (Паткановъ «Цы- ганы»). բոլոր այն հեղինակները—Պասպատի, Կօլօկչի, Գուր- տօ-Կորա, Ն. Վ. Սարգսեանը—որոնք խօսել են հայ-բոշայի լեզուի մասին, միահամուռ պնդում են, որ այդ լեզուն հնդկա-արիական լեզուի ստորին բարբառներից մէկն է, զգա- լի կերպով ենթարկուած արորսկերէնի և հայերէնի ազդե- ցութեանը: Իբր օրինակ ես կը բերեմ այստեղ նախ միքանի բառեր՝ ցոյց տալու համար պարսկերէնի հետ ունեցած նը- մանողութիւնը:—Ակ—մէկ (պրս. եք), քանդակ—կապել (պրս. բէնդէն), քարքար—դէմ առ դէմ (պրս. բարաբար), դարձել—ունենալ (պրս. դարէն), խարի—եշ (պրս. խէր), լէհ— գիւղ (պրս. դէհ), լուի ^{*)}—երկու (պրս. դու), քարձել—գոր- ծել (պրս. քար քէրդէն) և այլն:

*) Նկատելի է մի բան, որ եւրոպական ցիգանների ր տառը պարսիկ ցիգանները արտասանում են ղ, իսկ հայ-բոշաները՝ լ: Հայ- բոշաները շատ անգամ էլ եւրոպ. ցիգանների ղ տառը լ-ի են դար-

Միքանի բառեր էլ իբր օրինակ՝ որ հայ-բոջաների լեզուն շատ նման է միւս կողմերի, մանաւանդ եգիպտական ցիգանների լեզուին:

Հայ ըռշ.

Եգիպտ. գնչու.

Անլու — ձու	— anro (նոյնպէս Եւր. գնչ.)
անքօր — խնձոր	— akhor, akor (նոյնպէս Եւր. գնչ.)
լօմ — գնչու	— դօմ, բօմ (բոլոր գնչուներին)
չուրի — դանակ	— չուրի (նաև ռուսական գնչուներին)
արաւ — ալիւր	— aro
լանկ — քիթ	— nak (նոյնպէս Եւր. գնչ.)
լէվալ — Աստուած	— դէվէլ (նոյնպէս և եւրոպ. ցիգան.)
փալ — եղբայր	— pral, pal (նոյնպէս Եւր. գնչ.)
քելէլ — պարկ	— kheláva
պանի — ջուր	— pani (բոլոր ցիգանները)
կոլլաւ — դող	— չոր (չոլավա—դողանալ)
մանուա — մարդ	— մանուշ (բոլոր ցիգանները)
մուս — էրիկ	— մուրշ (անգլ. ցիգ. marash)
նասուէլ — փախչել	— նաչա՛վա
նկալէլ — մերկանալ	— nangalo
նա կամ մա — ոչ — na, ma (բոլոր գնչ.) և ալլն:	

Հայ-բոջաների լեզուի մասին այստեղ ես աւելի կանգ չեմ առնելու, որովհետեւ գործիս վերջում տալու եմ 3—400 բառերից մի բառարան և որովհետեւ այդ լեզուի մասին համեմատական օրինակներով հետազոտութիւններ արուած կան պրօֆ. Պատկանեանի «Цыганы» գրքի մէջ շատ աւելի մանրամասն *):

Միայն ես այսքան կը կրկնեմ, որ հայ-բոջայի լեզուն լիովին կորցրել է իր ֆլեկցիան (flexion) և ստացել է հայկականը: Բայերի խոնարհման, բառերի հոլովումները նա

ձնում, օրինակ եւրոպ. ցիգանների դէվալ (Աստուած) հայ-բոջաները արտասանում են լէվալ, բօմը (ցիգան) հայ-բոջաները՝ լօմ և ալլն:

*) Համեմատել Josef Jesina-ի «Romani cib oder die Zigeunersprache» քերականութեան և բառարանի հետ:

տնում է հայերէնով. ոչ մի նշոյլ չէ մնացել իր բուն քերականութեան ձևերի:

Բացի դրանից, այդ լեզուն վերին աստիճանի աղքատացած, չունի ոչ մի հոգեկան-էտիկական բառ: Ունենալով միշտ բնութեան հետ գործ, անսովորը այն է, որ լեզուն յատուկ բառեր իսկ չունի զանազան բոյսերի և կենդանիների համար: Այդ բանը նկատելի է ոչ միայն հայ-բոջաների, այլ և բոլոր միւս գնչուների լեզուի մէջ: Օրինակ, այժ բառը կազմուած է *փոքր-ոտանի* (ջունաբ-բաւ) բառերից. *ակուալին*՝ ասում են *սև թռչուն*, *թութակին*՝ *խօսող թռչուն*, *ծերունուն*՝ *մեծ մարդ* (որով մանուս), *ծովին*՝ *մեծ ջուր* (որով պանի) և այլն և այլն: Անհոգութիւնը լեզուն պահպանելու և բառերն ու արտասանութիւնը չաղճատելու՝ ունին բոլոր ցիգանները և այդ է պատճառը, որ հայ-բոջայի և առհասարակ ցիգանների լեզուի բառարան կազմողները մեծ դժուարութիւնների են հանդիպում լսելով զանազան նշանակութիւններ միևնոյն բառի և միևնոյն բառի զանազան արտասանութիւններ: Օրինակ, *ճանրաւ*, *ջանրաւ*, *ջանդրաւ*—նշանակում է հարս, հարսնացու:

ճլաւ, *ջիլաւ*—շուտ.

նասուաւ, *նասուեցաւ*—հիւանդ, տկար, հիւանդացաւ.

թուլ, *թուլին*—ծիւն, հող.

լախուլ—մարդ, *ալր*, *ամուսին*, *գիւղացի*.

պաւնիչ, *պամիւշ*—հարիւր.

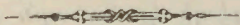
վգնել, *վիցնել*—ծախել:

Այս նոյն զանազանութիւնը արտասանութեանց մէջ պրօֆ. Պատկոնեանը գտել է ուսու ցիգանների մէջ շատ աւելի շեշտուած: Օր. *եղըայր* բառը ուսու ցիգանը հնչում է *պըրալլ*, *պըրալ*, *պըլալ*. *ոտը*՝ *պունրու*, *գիրոյ*, *հերօյ* և այլն: Այդ բոլորից սակայն մի բան աչքի է խփում և փոքայն է, որ ցիգանական լեզուն ամէն տեղ ոչ թէ ենթարկւում է պետական լեզուի, այլ իրենց բնականաւոր բարբառի անմիջական ազդեցութեանը թէ հնչումով և թէ քերականութեամբ: Այդպէս էլ եղել է հայ-բոջաների լեզուի հետ:

Թրքահայաստանում հայ-բոշան ուրիշ հնչիւնով է խօսում, նոյն իսկ ուրիշ շեշտով, ուրիշ քերականութեամբ և Կովկասի այն կողմերում, ուր Արարատեան բարբառն է թագաւորում՝ բոլորովին ուրիշ:

Հայ-բոշաները իրենց բուն լեզուով իրենց մէջ այժմ խօսում են միայն այն ժամանակ, երբ կամենում են միմեանց գաղտնի բան հաղորդել. այլապէս նրանք վարժուել են հայերէն խօսելու և մի առանձին շեշտ են դնում հայերէն բառերը արտասանելու մէջ: Իրենց բուն լեզուի կոշտութիւնն ու չորութիւնը երևում է, երբ բոշայերէն են խօսում, իսկ հայերէնի մէջ շատ տառեր փափկացնում են. զ տառը յաճախ անհետացնում և փոխարինում յ տառիօրինակ հագնել—հայնել, Գրիգոր—Գիյօր, Պօյօր և այլն: Եւ այդ, այլ և ը տառի շատ փափկահնչիւն անելը մի տեսակ թլուատացնում է նրանց հայերէն խօսելը: Ինչ յաճախ պատահել է լսել թուրքերի հայերէն խօսելը. բոշան իր հայերէն խօսելով բաւական յիշեցնում է թուրքի արտասանութիւնը: Զ տառը բոշան էլ թուրքի պէս զիմօտ է արտասանում, իսկ կոշտ ու գրեթէ չի կարողանում հնչել և եթէ հնչում է՝ այն էլ դժուարութեամբ կամ չափաքանցրած՝ ոռոռ: Հնչիւնական այս ձևերը շատ կարելի է ստուգել երիտասարդ բոշաների բերանից, այլ և կանանցից. իսկ հասակաւոր տղամարդիկ և կանայք, որոնք երկար ապրել են և ապրում են հայերի շրջանում, որոնք անգագար շրջակայ գիւղերումն են, հնչում են բաւական ճիշտ, հայերի նման, սակայն ուշադրութեամբ լսելով, նկատում է թրքա-պարսկական շեշտը շատ բառերը հնչելիս: Խօսելիս, բոշայի ձայնը սուր է, երբեմն ճշացող և կոկորդային. ուրնգային հնչիւններ նա քիչ ունի. այն էլ միայն հայերէն խօսելիս. իսկ իրենց լեզուով՝ ն տառն տնգամ այնքան ռնգային չէ, որպէս հայերէնում: Գրեթէ բացակայում է իր լեզուի մէջ ա տառի հո (с)-ի փոխելը, որպէս այդ անում են հայերը ենթարկուած պարսկական լեզուի ազդեցութեանը:

Քոչան երկու տեսակ ա ունի, ինչպէս ստանկրիտերէնը. ա փակուած, սեղմած և ա բաց, լայն. օրինակ սա'ն/ժօ (ա բաց, լայն) և նա' (ոչ) ա փակուած, սեղմուած. չ տառը նա հըն- չում է ստանկրիտերէնի պէս քմային ձայնով, իսկ ժ գիրը, որպէս մեզնում, չէ հնչում ամուր, այլ աւելի մեղմ ու Զ-ի նման և այդ է պատճառը, որ բառարան կազմողները շատ բառեր գրում են կամ Զով կամ Ծով, չկարողանալով բոշայի հնչած Ծ-ին նմանեցնել:

VI.

ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ս. ԿՐՕՆ ԵՒ ՀԱՒՍՏՍԻՔ

Հայ-բոշալի կեանքը ուսումնասիրելու ժամանակ մենք յաճախ կը հանդիպենք այնպիսի բուն հայկական բարքերի, որոնք մեր մէջ եթէ ոչ վերացել են, գոնէ արհամարհութեան կամ մոռացութեան են մատնուել: Կրօնական ջերմեւանդութիւնը, լուսաւորչական եկեղեցոյ ծէսերին հաւատքով վերաբերմունքը, դէպի կրօնաւորն ունեցած բացարձակ հաւատքն ու յարգանքը հայ-բոշալի մէջ աւելի շեշտուած է, քան հայի մէջ: Ձնայելով այդ բոլորին, դեռ չեն արմատախիլ եղած բոշաների մէջ հին բարքերի այնպիսի մնացորդներ, որոնք այլանդակ հակասութիւն են կազմում և որոնք հայ եկեղեցւոյ պատուէրներին լիովին հակառակ են գնում: Եւ զրա համար էլ այդ հին սովորութիւնները համարձակ չեն գործադրուում, այլ գաղտնի: Այնպէս որ մի կողմից ջերմեւանդութիւնն ու բարեսլաշտութիւնը, միւս կողմից դէպի ծէսերն ունեցած գաղտնի զարտուղութիւնները, բոշալից դարձրել են ականջալիկեղծաւոր, ականջալի ստող: Ասենք եթէ խորը քննուի, բոշան, ինչպէս և բոլոր ցիգանները, կրօնի մասին ո՛չ մի գաղափար չունին *). նրա կտրծիքով եկեղեցի գնալ, մոմ վառել, քահանային պատուել—ահա բոլորը: Աս-

*) Տես նաև պ. Ե. Լալալեանի վկայութիւնը այդ մասին, «Ազգ. Հանդէս» գիրք ա. և Գր. Վանցեանի «Հայ-բոշաներ» լոգուածում, «Մուրճ» 1892, եր. 1317:

տուժոյ մասին նա գիտէ կամ կրկնում է մեքենաբար այն, ինչ որ միջավայրնւմ մտածւում է. եկեղեցուց դուրս աղօթել նա չգիտէ և չէ էլ ըմբռնում աղօթքի նշանակութիւնը: Կրօնը նրա համար իբր սովորութիւն է և ուրիշ ոչինչ:

ձգմարիտ է, բոշաների կեանքը վեր ի վերոյ միայն յուսումնասիրողները ասում են, թէ «տգէտ չեն իրենց ունեցած կրօնին, այլ մեղմացել են քրիստոնէական կրօնի շնորհիւ, ժամատէր են և երկիւղած և «առ ի խորհուրդս. մերձենալ ո՛չ անփոյք» (Տեղագրութիւն 'ի փոքր և 'ի մեծ Հայս, եր. 81—82): Նոյնը կրկնում է նաև Գ. եպ. Սրուանձտեանը իր «Թորոս աղբար» գրքում (հ. ա. եր. 26—27), թէ «ջերմեռանդ են եկեղեցեաց, եկեղեցականաց և եկեղեցւոյ օրինաց»... բայց խորապէս քննելով կարելի է այն եզրակացութեան հասնել, որ այդ բոլորը բոշաները տրել են առ երեսո միայն, ինչ որ արտաքինն է կատարելով. ոչինչ գաղափար չունին կրօնի մասին, որովհետև ո՛չ կարգում են և ո՛չ էլ սիրում կրօնի մասին խօսել կամ լսել: Քահանային նրանք տկանջ են դնում, յարգում են և նրա անէծքից սաստիկ վախենում. այնուամենայնիւ յաճախ հակառակ են գնում եկեղեցական ամենահիմնական օրինաց: Կրօնական տօներին իսկ այնքան նշանակութիւն չեն տալիս. սկսում են, շատ օղի խմում, նուազում, պարում, բայց ոչ շնորհաւորութեան են գնում և ոչ էլ ո և է ուրիշ բարեպաշտական քալլ անում: Տօների մէջ տուանձին շուքով տօնում են միայն ոչ-եկեղեցական տօնը—նոր տարին: Այդ օրը նրանք կերակուրներով և արագով գնում են միմեանց տուն և շնորհաւորում: Բայց տօնը սկսւում է առաւօտ վաղ, երբ բոլորը շուտով զարթնում են, մաքրւում և լուացւում (մի բան որ ամբողջ տարին մոռացութեան են տալիս) յետոյ, առանց բացառութեան եկեղեցի են գնում: Ո՛չ մի տօն այդպէս չէ տօնւում նրանց մէջ:

Կրօնական նախապաշարումներ բոլորովին չունին. խուսափում են աղօթելուց մէկի վրայ, հիւանդութիւնները սրբերի չեն վերագրում, մատաղ չունին, ուխտագնացութիւն

բոլորովին *): Թէև Գ. եպ. Սրուանձատեանը ասում է, որ նրանց բարեպաշտութեան գազաթնակէտն է «մուխսի» դառնալը, բայց գոնէ ես չեմ ճանաչում մի բոշա, որ «մուխսի» դարձած լինի և կամ երբ և իցէ մտածելիս՝ որ Երուսաղէմ գնայ: Չնայելով որ ասում են, թէ գուշակութեամբ և կախարդութեամբ չեն զբաղում (և այդ՝ վախենալով հայ եկեղեցւոյ նզովքից), սակայն ինձ հանդիպել է Թիւրքա-Հայաստանում մի քանի հայ-բոշաների գուշակել տալ ինձ համար թղթով, բակլայով և թտսի մէջ լցրած ջրին սկնալիչ նայելով: Ի հարկէ այդ կատարում է խիստ գաղտնի և եթէ խօսում էք այդպիսի հարցի մասին, վախեցած ասում են «մեղք է, մենք էլ այդպիսի բաներով չենք զբաղում»: «էլ» բառը շատ ճարտարախօս է բացատրելու համար, որ նրանց մէջ եղել են գուշակողներ, հմայողներ և այլն, որոնք բրիտտոնէութեան շնորհիւ, հետզհետէ անհետացել են կամ եթէ կան էլ, խիստ գաղտնի են գործում:

Այս բոլորի հետ հայ-բոշաները արտաքուստ իրենց խիստ երկիւղած և ջերմեռանդ ցոյց տալով, ներքուստ պահպանում են իրենց հին բարքերը: Այսպէս՝ եկեղեցական-կրօնական ամուսնութեան շատ էլ կարևորութիւն չեն տալիս և ապօրինի կենակցութիւնը այնքան յաճախ է պատահում, որ շատ էլ ամօթ չէ համարում:

Բ. ԱՍՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔ

Չհասկութիւն ասած բանը նրանց մէջ բոլորովին չկայ: Բացի քոյր և եղբորից, միևս ազգականները իրար վրայ ամուսնանալ, իրար հետ կենակցելը սովորական է. հօրեղբոր աղջիկ, եղբոր կին, եղբոր աղջիկ և այլն համարում են հարսնացուներ. հայ եկեղեցուց թագցնելու համար տղ չհա-

*) Տես այդ մասին նաև Գր. Վանցեանի «Հայ-բոշաներ» 10-րդ աւանդում, «Մուրճ» 1892, եր. 1318:

սութիւնները, ընդհանուր միաբանութեամբ յաջողվում են շատ անգամ խաբել քահանային և հոգևոր կառավարութեանը: Ոչ-հասակակիցների ամուսնութիւն էլ սակաւ չէ պատահում:

Հայ-բոջաները շատ շուտ են ամուսնացնում իրենց որդոց. 13 տարեկան աղջիկը համարվում է հարսնացու և տղային էլ 15 տարեկանից ոչ ուշ՝ ամուսնացնում են: Երջպատու ազգերի և նոյն իսկ հաւատակից հայերի հետ, ինչպէս ասացինք, խնամութիւն չեն անում: Սիրային դէպքեր պատահում են. պատահում է նոյնպէս աղջիկ փախցնել, բայց տղայի ընտանիքը եթէ չէ կամենում մշտական թըշնամի մնալ աղջկայ ընտանիքի հետ, փողով կամ ու է բանով գոհացնում է նրանց, նախօրօք երկար վիճաբանութեամբ վարձատրութեան քանակութիւնը վճռելով: Առհասարակ մեծ վէճերի և կռիւների առիթ է հարսնախօսութիւնը, որովհետև տղայի հայրն է, որ պարտաւոր է գնել աղջիկը, գլխագին տալով: Թիւրքա-Հայաստանում իբր գլխագին տալիս են մեծ էշեր, ջորիներ, պաշարեղէն *), իսկ Կովկասում սկսած 100-ից մինչև 250 ռ. փող, նայելով թէ աղջիկը որքան ընդունակութիւն է ցոյց տալիս պնդեցնելով թեան, թափառելու և մուրալու: Այդ ընդունակութիւններն է աղջկայ արժանաւորութեան նժարը, չմոռանալով գեղեցկութիւնը: Քանի աղջիկը նկատուած է համարձակ, արագաշարժ, ճարպիկ, պնդեցնել, տյնքան նա թանգ գին ունի, թէ կուզ շատ էլ գեղեցիկ չլինի: Ընտրութեան մէջ որդին բոլորովին չէ խառնուում և կուրօրէն հնազանդում է ծնողաց հրամանին. իսկ նշանած տղան, քանի դեռ չէ ամուսնացել, ուղղակի հարսնութիւն է անում իր աներոջ և զորանչի համար. նա նրանց հետ չէ խօսում երբէք և երբ ամուսնանացաւ, իբր բերանաբացէք մի նուէր է ստանում և ապա թէ սկսում խօսել:

Թէ այս ժամանակ և թէ առհասարակ, բոջաները վերին աստիճանի յարգանքով են վերաբերում դէպի ծերերը.

*) «Թորոս աղբար» հ: ա. եր. 26—27:

ոտքի են ելնում նրանց սնցնելիս, ձեռքն են համբուրում պատկառանք և նրանց խօսքին հնազանդում: Ահիլնների (ծերերի) այդ ազդեցութիւնը մնացորդ է հին բարքերի, երբ նրանցից էր կազմւում ժողովրդի կառավարչական մարմինը:

Հարսանիքը սկսւում է օղի խմելով: Փեսայի տանը մի լաւ քէֆ անելուց յետոյ, հարսնառուները գնում են հարսի տունը՝ տանելով իրենց հետ ուտելիք և խմելիք: Առհասարակ հարսի տան մէջ այդ միջոցին կատարուող ծախսը հոգւում է փեսատէրը:

Երբ փեսան գնում է զէպի հարսը, սրան տանում են իսկոյն դրացու կամ ազգականի տուն, որտեղից վերցնելով տանում են եկեղեցի: Պսակի արարողութիւնից յետոյ գալիս են փեսայի տանը և սկսում է մի նոր քէֆ, որի ընթացքում նուազում են, պարում, շատ խմում, շատ խօսում և յաճախ լաւ էլ կռւում:

Ուշադրութեան արժանի արարողութիւնը այն է, որ երբ հարսին եկեղեցուց տուն են բերում, փեսայի հետ իսկոյն տանում են նախ թոնիրի շուրջը պտտեցնում, յետոյ օջաղի առաջ օրհնում, որից յետոյ հարսին իսկոյն մտցնում են մի թանձր վարագոյրի ետև: Այնտեղ է մնում նա մինչև հարսանիքի վերջը. ոչ ոք չէ կարող մտնել այնտեղ բացի հարսնաքոյրերը. փեսան իսկ իրաւունք պիտի ստանայ ներս մտնելու համար:

Բայց ինչպէս երևում է, եղել է և կամ նոյն իսկ այժմ էլ կալ գողտնապէս, իրենց մէջ միայն կատարուող մի տարօրինակ արարողութիւն, որի մասին բոլորը պատմում են, սկսած պրօֆ. Պատկանեանից, Պասպատից մինչև վայր ի վերոյ նոր հետազոտողները:

Ես մէջ կը բերեմ բոլորը՝ իրենց բառերով: «Պատմում են—ասում է մի հայ հետազոտող *)—որ հարսանիքը բո-

*) Այս կտորը հանել եմ մի ալեքսանդրապօլցի պ. Ա. Մխիթարեանի «Շիրակ» անտիպ աշխատութիւնից, որի բոշալերէն բառարանից մեծապէս օգտուել եմ ի հարկէ անձամբ բոլոր նրա ունեցած բառերը վերաստուգելով բոշաների բերանից:

լորովին վերջանալուց յետոյ, երբ հրաւիրեալները ցրուում են և մնում է միայն փեսայի ընտանիքը ազգականների հետ, փեսան մտնում է թոնիր, իսկ նորահարսը կանգնած թնդրափին՝ ձայն է տալիս «Աւէ, աւէ, ել»։ Փեսան թոնգրից պատասխանում է «Ձեմ ելներ»։ Հարսը կրկին ասում է «Եկո, ել, մալաւ կու մանգեմ (հաց կը մուրամ), ջփալ կու տընգեմ, քեզի հաւի դոշով, փռփուռ լոշով կու պահեմ»։ Այդ խոստումից յետոյ փեսան դուրս է գալիս։ Եւ այդ հայերի մէջ այնքան ընդհանրացած աւանդութիւն է, որ առածի տեղիք է տուել. երբ մէկը ուշ ուշ է երևում կամ տնից քիչ է դուրս գալիս՝ ասում են «բոշի թագւոր ես եղել, որ չես ուզում տնից դուրս գալ»։ Պրօֆ. Պատկանեանը իր գրքի մէջ ասում է «բոշա կանայք ամուսնութեան ժամանակ խոստանում են իրենց տղամարդկանց՝ «մուրալ, խնդրել և նրանց կերակրել» *)»։

Մի ուրիշ հայ ազգագրող Ակնի բոշաների մասին խօսելիս՝ ասում է. «Լսած եմ, թէ հին ատենները սովորութիւն է եղեր, որ երբ բոշա մի ամուսնանայ տղչկան մը հետ, որ բոշայի ցեղէ է, ամուսնացող այրն մազէ մեծ պարկի մը մէջ կ'իջեցունեն և կինն կըսէ «Ե՛լ խարարէն, ել խարարէն, ըսպէնջդ (արքունի տուրք ի հնումն) պիտի տամ, խարաջդ (նոր տուրք) պիտ' տամ, սաղլամիշ պիտի ընեմ, ես պտտիմ, քեզի պահեմ»։ Կինն զայս երիցս կրկնելէ յետոյ, այրն պարկէն դուրս կելնէ» **):

Երրորդ վկայութիւնը գտնում ենք «Ազգ. Հանդէս»-ի մէջ (գիրք ա.), այսպիսի խօսքերով. «Մի զառամեալ կին բոշա ևս պատմում էր՝ թէ շատ վաղ ժամանակներում Կիլիսիայի տնային մի մարդ չկարողանալով իր գերդաստանին ապրուստ հայթաղել, յուսահատուել և գնացել մտել է թոնիրը, որ քաղցածութիւնից մեռնի։ Կինը եկել հանել է նրան թոնրից և յուսադրել՝ ասելով. «Կերթամ մուրամ, բե-

*) Паткановъ. «Цыганы» кр. 69—76.

**) Հանրկեան «Ակնայ հնութիւնք», եր. 60.

րեմ պահեմ հաւի դռով, փրփուր լռով. ել, ել, մատաղ ըլիմ քեզի. ել ատ թոնրէն մէմ՝ դուս արի» *):

Այդ կինը, որպէս ինքը պ. Լալայեանը յայտնել է ինձ, Ալէքսանդրապօլի բոշաներից է: Դա մի զառամեալ բոշա կին է Անթառ անուանով, որ երբեմն աղօթում էլ է և ինձ պատմել է միևնույն բանը: Մի ուրիշ բոշա նոյնպէս, մարգուանցի, պատմեց ինձ նոյնը, ասելով որ զա հնումն էր գործադրում և որ փեսան պահարանի (գօլաբի) մէջ էր մտնում. իսկ ինքը չէ տեսել:

Երեւի ծաղրի չենթարկուելու համար, բոշաները աշխատում են հաստատել, որ այդպէս սովորութիւն չկայ: Բայց տմէն բան ցոյց է տալիս որ զա մնում է դեռ և գործադրվում, եթէ ոչ ամէն տեղ, գոնէ մի քանի կողմերում:

Անթառը, բոշա պառաւ թէ ինձ և թէ պ. Լալայեանին պատմել է, որ դրանից յետոյ սովորութիւն է դարձել, որ երբ պսակից յետոյ հարսին և փեսային տուն են բերում, փեսան մտնում է թոնիր, իսկ հարսը «պարում է թնդրափում՝ վերոյիշեալ խօսքերն երգելով, մինչև որ փեսան դուրս գայ թոնրից» **):

Հարսանիքի երկրորդ օրը փեսատէրը հրաւիրում է իր այն բարեկամներին և ծանօթներին, որոնց տանը եղած ամուսնութեան ժամանակ ինքը դնացել է և սաշու (ընծայ) տարել: Նրանք գալիս են. չգալը պստիկութիւն է համարում և մեծ ամօթ: Չաշից յետոյ փեսատէրը մէջ տեղ է դնում մի ափսէ և հերթով սաշու է ժողովում:

Հարսանիքի երկրորդ օրը քահանան նարօտը վերցնում է և հարս ու փեսան առաջաստ են մտնում: Կուսութեան ապացոյցը խստութեամբ պահանջում է: Երկրորդ օրը տեղի է ունենում հարսի բերած օժտի քննութիւնը և

*) Ազգ. Հանդէս» գիրք ա. եր. 178—179:

**) Այս մասին պ. Գ. Վանցեանը ասում է («Մուրճ» 1892, եր. 1310), որ մինչև փեսան հարսից այդ խոստումը չէ առնում, չի դուրս գալիս թոնրից և չի գնում պսակուելու:

այդ կատարում են տղամարդիկ՝ փեսայի կողմից. մի առաջին զննում են բոլոր բերածները, գնահատում և արժէք դնում, տեսնելու համար թէ որքան նա համապատասխան է վճարած գլխագինն:

Գ. Թ Ա Ղ Ո Ւ Մ

Երբ բոջան հիւանդանում է և իրենց գործ զրած միջոցները օգուտ չեն ունենում, մի խօսքով երբ մահը անխուսափելի է համարում, իսկոյն կանչում են քահանային՝ հաղորդելու: Յետոյ, լուսթեամբ նստում են և սպասում մահուան, որից նրանք սաստիկ վախենում են: Կանայք լուռ ու մունջ լալիս են առանց ողբալու և կամ աղմկելու: Այդպէս էլ նրանք իրենց պահում են մինչև վերջը:

Երբ հիւանդը մեռնում է, իսկոյն մերկացնում են, պատանքի մէջ կարում և նաշով շտապում դուրս հանելու տունից եկեղեցի և կամ գերեզմանատուն: Այդ օրը հանգցնում են տան բոլոր կրակները և ոչ մի կերակուր չի եփւում մեռնողի խրճիթի մէջ: Հարեան կամ ազգական կանայքն են, որ ձուռածով զրած մաղերի մէջ, բերում են մեռեալի տունը:

Այրին կամ ազգականները ոչ սև են հագնում և ոչ՝ էլ սուգ պահում: Ամէն պարտականութիւն վերջանում է թաղումից յետոյ. այրի կինը ազատ է և եթէ ուզող ունեցաւ, նոյն իսկ մի շաբաթ յետոյ ամուսնանում է: Մեռնողների յիշատակը սակայն պահպանւում է օջախի մէջ շաբաթը մի անգամ կրակ անելով: Մեռնող ամուսնոյ ունեցածը, թէկուզ որդի էլ չունեցաւ, անպայման՝ այրիի ժառանգութիւնն է և մեռնողի եղբայրը, քոյրը և այլն ոչինչ չեն ստանում թողածից:

Թափառականութեան մէջ, ինչպէս ասացինք, եթէ գիւղը մօտ է, մեռեալին կապում են էջի վրայ և հասցնում գիւղ, կրօնապէս թաղելու համար. եթէ ոչ՝ մի փոս են փորում, թաղում առանց աղօթքի, տերեւներ ծածկում վրան կամ խոտ՝ և հեռանում:

Դ. ՏՆԱՅԻՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ

Այս խնդրի վերաբերեալ մեր տեղեկութիւնները առայժմ շատ սակաւ են. սակայն խիստ հետաքրքիր է, թէ նրանք ինչ բժշկական միջոցներ են գործադրում վերքերի, անասնաբուժութեան համար:

Ասենք բոշան շատ սակաւ է հիւանդանում: Հիւանդութիւններից ամենասովորականը տենդն է և դրա դէմ գործածում են էգ իշու կաթը, որի մէջ կաթեցնում են իշուկաթնուկ կոչուող բոյսի կաթից միքանի կաթիլ: Այդ վերին աստիճանի դառն կաթիլները խինինի պէս ազդում են և հիւանդը շուտով լաւանում է *): Հիւանդութիւնները երբէք չեն վերագրում օւ և է սրբի, վատ աչքի կամ այլ սնոտիապաշտական հաւատալիքների և բժշկութեան համար էլ երբէք չեն դիմում մատաղի, ուխտագնացութեան, աղօթքի և այլն: Բոշան այդ տեսակ ոչ մի սնոտիապաշտութիւն չունի, որպէս բոլոր քրիստոնեայ իրեն շրջապատող ազգաբնակչութիւնը:

Ե. Ծ Ն Ո Ւ Ն Դ

Բոշա կնոջ ծնունդը շատ պարզ է. յղութեան ամիսները, մինչև վերջին րոպէն նա ոտքի վրայ է և նոյն աշխուժութեամբ գործում է կամ թափառում: Շատ դիւրութեամբ, գրգռէ առանց երկունքի է ծնում և հազիւ միքանի օր պառկում. իսկ եթէ ճանապարհին է, մի ժամ հանգստանում է, լուացւում, մաքրւում և նորից ճանապարհը շարունակում: Ո՛չ մի ծէս, սնոտիապաշտութիւն չունին թէ յղութեան ժամանակ և թէ մանուկի ծնելուց յետոյ:

*) Ինձ ասել են, որ Երևանի նահանգում նոյն բոյսի կաթիլներն են գործածում տենդի դէմ, միայն ջրի մէջ կաթեցնելով: (Պ. Ս. Զելինսկու հաղորդածը):

Զ. ՊԱՐ ԵՒ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

Հարսանիքի ժամանակ նուագաժողովները բոլոր աշրդներ են, որոնք կամ ջութակ են նուագում կամ հովուական տիկ: Պարերը մեծ մասամբ հայկական են և կանայք չեն պարում տղամարդկանց հետ, այլ սուանձին: Ինքնուրույն, բուն բոլշական պարերի մասին Վայեանը (Vaillant) լիշատակում է *բուսայկա* և *խաչի-պար* (որ պարում են Զատիկին): Այդ պարերը, ասում է նա, նմանում են հնդկական բալագերների կամ եգիպտական *ալմա* և *հավազի* պարերին: Եթե եղել են իսկապես հայ-բոլշաների մեջ ալգաիսի պարեր, այժմ նրանցից մնացել է միայն մի տեսակը, որ պարում են բոլոր կանայք: Պարսիկ մթրբների և թիւրք չինգէնէների մեջ կան շատ տեսակ պարեր. անշուշտ նրանց տեսել է իւրաքանչիւր ասիացի. այդ պարերը լիչեցնում են մաւրիտիական այն գրգռիչ լսիւր պարերը, որոնք մեծ ճարպիկութեամբ գիտեն ներկայացնել նոյն իսկ Կ. Պոլսի փողոցներում, չինգէնէ կտնայք և մթրբ մանուկները՝ պարսկական խնջոյքներում: Ձեռքերը տարածելով, մարմինը կոտրտելով, նազանքներով լի են այդ պարերը: Պարի ժամանակ գործածում են փոքրիկ տախտակեայ կաստանէտներ՝ հագցրած մատերին: Այդ տեսակ պարերն են, որոնք կոչւում են եգիպտական Ալմաների պարեր *): Հայ-բոլշ կանայք, ընդունելով քրիստոնէութիւնը, բաւական մեղմացրել են պարի ձևը և համետացրել: *Խաչի-պարը* անշուշտ այն սոյո պարն է, որ պարում են երկու բոլշ կանայք միմեանց դէմ, ձեռքերը տարածած և կաստանէտների փոխարէն բթամատով ու Յ-րդ մատով շրջափայտում: Բայց այդ պարը ոչ միայն զատկական

*) Տես Ալմաների պարերի նկարագրութիւնը Елисѣевъ. „По бѣлому свѣту, 4. II“.

տօնին, ալ և խնջութենումն էլ են կատարում, միայն միշտ տղամարդկանցից հեռու:

Երաժշտութեան մասին Լիստի գրուածքից յետոյ աւելի քիչ բան կալ տեսելու: Հայ-բոջան գրեթէ կորցրել է ինքնուրոյն երաժշտութիւնը. նրա երգերը, պարերգները բոլորը հայկական են և միջավայրից փոխ առած վաղուց ի վեր:

Այնուամենայնիւ ինձ յաջողուել է մի քանի կտոր բաներ ձայնագրել, որոնք նման չեն բոլորովին հայկական եղանակներին և ինձ թւում է, որ զուտ բոջայական են. մանաւանդ որ իրենց բնաւորութեամբ շատ նման են եւրոպական և տաճկական ցիգանների եղանակներին:

Այդ եղանակների գաման այս է.

րէ, մի, ֆա, սօլ-դիէզ, լա, սի-բէմօլ, դօ-դիէզ, րէ.

Շատ նման է հիջազ եղանակին, բայց տարբերում է նրանից սօլ-դիէզով: Եղանակները ճշացող են. երբեմն ջղեր հալեցնելու չափ նուրբ և ապա յանկարծ սուր և վժժացող: Այդ գամայից դուրս իբր պարերգներ՝ կան շատ մաժօր կտորներ, որոնք առանձին ինքնատիպութիւն ունին և փոքր ինչ լիշեցնում են մաւրիտինական պարերգները: Բոջաների իսկական եղանակների վրայ գաղափար ունենալու համար բաւական է ծանօթանալ Ժօհան Բրամսի «Բոհեմական պարերգների» և Լիստի «Հոնգարական 2-րդ րապսօդիայի» կտորների հետ: Հայ-բոջաների ինքնուրոյն հին երաժշտութիւնը, չնայելով որ ընկել է հայկականի և տաճկականի ազդեցութեան տակ, սակայն շատ նման է ընդհանուր ցիգանական ինքնատիպ եղանակներին:

VII.

ԲԱՆԱԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Որպէս երաժշտական եղանակները կորսուել են, նոյնպէս և չկալ ոչ մի բանաստեղծութիւն, ոչ մի երգ: Այն երկու կտոր բանաստեղծութիւնը որ ես մէջ եմ բերում, նոր շինած բաներ են. մէկի հեղինակն իսկ (Ուստա Վանօն) այժմ կենդանի է և Ալէքսանդրապօլի բոշաների աթոռակալի եղբայրն է:

Այդ կտորները ըստ երևութին յանպատրաստից շինած բաներ են, աշուների հետ վիճաբանելիս: Նրանց հաւաքել է պ. Ե. Լալայեանը և տպել «Ազգ. Հանգէս»-ի մէջ (գ. ա.), բայց ես նորից վերստուգեցի և բոշաների լեզուի հետ բաւական ծանօթ լինելով, աշխատեցի աւելի ուղիղը գրել նրանց:

Ա. Ե Ր Գ.

Աւէ հոսեւ, կմրուկ խաթէ, ակմ'ալ նա պարես պաւիս *)
Աթըս կուքվեմ մերաւիդ՝ դռտի կը խլաւիդ
Աթ մը կայէն, չղար կայէն, լուի կայէն, ակ կայէն:
Աւեր վեսեր էք դուգահիս, կէ կու մանգէք տէրաւէս
Սամէլ կամաւորք փանեցէք, սիսաւէս ջէ խլաւիս,
Աթ մը կայէն, չղար կայէն, լուի կայէն, ակ կայէն:
Հանէս-օղլին պակրեց, լոմ եմ, ուչարեցէք տլարիս,
Կոմ մը զանես, հակվէն աւէ, աթաւէս լէ դմրաւիս
Աթ մը կայէն, չղար կայէն, լուի կայէն, ակ կայէն:

*) Բոշայական բաց ա-երը նշանակում եմ սովորական տառով, իսկ փակերը շեղագրով:

Թարգմանութիւն

Եկ այստեղ, երգուիր որ մէկ էլ ոտքս չընկնես
 Ձեռքս կը նետեմ դէպի քեզ՝ կը ցնդի խելքդ
 Հինգ անգամ, չորս անգամ, երկու անգամ, մէկ անգամ:
 Եկել նստել էք մօտս՝ ինչ էք ուզում ինձնից
 Լաւ բաներ ասացէք, գլխիցս խելքս գնում է
 Հինգ անգամ, չորս անգամ, երկու անգամ, մէկ անգամ:
 Հանէս-օղլին ասաց՝ բոշա եմ, միտներդ պահէք անուես
 Թէ բան գիտես՝ առաջ արի, ձեռքիցս առ ջութակս
 Հինգ անգամ, չորս անգամ, երկու անգամ, մէկ անգամ

Բ. Ե Ր Վ.

Աւէ իննաւ հոսել, վեսէ դուզահիս,
 Բիւեմ՝ մանուս աւէ, նա լես տլարիս:
 Ես բուհու կամ զանեմ, նա ֆեհուս թալիս.
 Հեվիս լորեցիր իսա՝ մանուս ես՝ մանուս:
 Աւեմ վեսեմ հոտել, կէ դարէս բաշտաս
 Սամլիկարեմ ճահրին, բանթեմ կու դաստաս
 Ճուլ կարէ, կուչեմ՝ նա աւես բաշտաս.
 Հեվիս լորեցիր իսա՝ մանուս ես՝ մանուս:
 Ուստա Վառնոն պակրեց տերաւէն՝ թաշլիս
 Կամ նա զանես իսա՝ մա պեսեր մաշլիս
 Ճուճոտվիմ կու բաշտադ՝ սնանես կու զիս:
 Հեվիս լորեցիր իսա՝ մանուս ես՝ մանուս:

Թարգմանութիւն

Ե՛կ տղա՛յ այստեղ, նստիր մօտս
 Վախեմ մարդ գա՛յ՝ անուես լայտնես.
 Ես շատ բան գիտեմ, ընկերս չես կարող լինել
 Ինձ թէ որ ճանաչեցիր՝ մարդ ես որ մարդ:
 Գամ նստիմ այդտեղ, ինչ գործ ունիս հետս.
 Մաղը չիմեմ՝ կապեմ իրար վրայ.
 Շուտ գործ տես — կերթամ հետս չես կարող գալ
 Թէ որ ինձ ճանաչեցիր՝ մարդ ես որ մարդ:

Ուստա Վանօն ասաց ինքնուրոյն այս թէ՛լիսը *)
 Թէ գործ տեսնել չգիտես՝ զէճի մի մտնիլ
 Հետդ կը կուռեմ՝ այն ժամանակ ինձ կը ճանաչես
 Ինձ թէ որ ճանաչեցիր՝ մարդ ես որ մարդ:

Այս բանաստեղծութիւնները նոր են, հեղինակները կենդանի և ոչինչ չեն արտայայտում, մինչև իսկ մի տեսակ հանելուկային են: Իսկ սիրային, հայրենասիրական կամ այլ այլ երգեր մինչև այժմ ինձ չյաջողուեց գտնել, բայց ինձ յայտնել են որ կան և յոյս ունիմ մօտիկ ապագայում մի քանի հատ ձեռք բերել:

Վերոյիշեալ երկու երգերից կտորներ, բայց բաւական զանազանութեամբ քաղել է պ. Գ. Վանցեանը («Մուրճ» 1892, եր. 1320—1321): Հանէս օղլու երգում մի քանի տողեր աւելի ճիշտ են երևում քան պ. Լալայեանի հաւաքածում: Ահա այդ վարիտները:

Հանէս օղլին պակրեց, լոմ եմ, ուշարեցէք **) տլարիս
 Ակ մը կայէն, չդար կայէն, աթ մը կայէն, ակ կայէն.
 Լոմ մը վեսած ֆինար, սաւը սընքէր պակրածս
 Վեսողները կամ նա զանեն, աթաւէս լէ դմրաւիս
 Հէւաւ կը կամաւտիք փանեցէք, սիսաւէս ջէ խլաւիս ***):

Թարգմանութիւն

Հանէս օղլին ասաց, լոմ եմ, անունս պահեցէք
 Մի անգամ, չորս անգամ, հինգ անգամ, մի անգամ.
 Մի բոշա նստած լինէր, ասածս բոլորը՝ կը հասկանար
 Նստածները՝ չգիտեն որ ջութակս գնում է ձեռքիցս
 Նրանք բան են ասում, զլխիցս խելքս է գնում:

*) Այն երգերը որոնք դէպի միմեանց են ուղղուած աշղները զէճի ժամանակ:

**) Պ. Վանցեանը գրել է ուշաւեցէք և թարգմանել՝ յայտնեցէք: Պիտի լինի ուշարեցէք — միտներդ պահէք. ուշաւել նշանակում է գնալ:

***) Այս կտորի մէջ սխալ պիտի լինի. աւելի ճիշտը հաւանական է այսպէս «Հէվաւը կամաւտիք կը փանեն» (նրանք բան են ասում):

Բ. ԵՐԳԻ ՎԱՐԻԱՆՏ.

Ուստա՛, աւեմ զուգահիզ, կէ՛ դարես բաշտաս *)
 Սամլիկարիմ ճարիս, բանթեմ կու դաստաս
 Պհու (բուհու) որով նա եմ, նա բարիս (բարես) բաշտաս
 Լորեցիր իսա՛ մանուս ես՝ մանուս:
 Ուստա վանօն պակրեց տերաւէն թաջլիս
 Կամ նա զանես իսա, նա պէսես մաջլիս
 Սոլաւնոց կանեմ՝ կու սնանես կու զիս
 Լորեցիր իսա՛ մանուս ես, մանուս:

Թարգմանութիւն

Ուստա, եթէ մօտդ դամ, քնչ ունիս ինձ հետ
 Մազս եմ կապում, դիզում դաստաս
 Շատ մեծ չեմ, որ հետս մրցես **)
 Թէ որ գտար՝ մարդ ես ու մարդ:
 Ուստա վանօն ասաց իրենից թէջլիս,
 Թէ բան չգիտես չմտնես վէճի
 Շնանոց կը շինեմ ***) , աջն ժամանակ ինձ կը ճանաչես,
 Թէ որ իմացար՝ մարդ ես ու մարդ:

*) Ես միշտ ուղղում եմ սխալմամբ միասին կամ անճիշտ գըրուած բառերը:

**) Պ. վանցեանը թարգմանել է սոր չընկնես հետոս: Բարեւ նշանակում է՝ զուրս գալ, դաշտ ելնել մրցելու:

***) Այսինքն կռիւ կը ձգեմ:

VIII.

ԻՐԱԽԱՐԱՆԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ինչ ձևում է մի քանի խօսք ևս ասել հայ-բոշաների հասարակական կեանքի, այլ և իրաւաբանական սովորութիւնների մասին:

Ահիլների (ծերերի) ազդեցութիւնը և հասարակական գործերի մէջ ունեցած ազդեցիկ ու վճռական ձայնի նշանակութիւնը վաղուց անհետացել է և հետզհետէ ամենախուլ կողմերումն իսկ վերջանում է հայ հասարակութիւնների մէջ: Հայ-բոշաների հասարակական գործերում վճիռ տուողները դեռ *ահիլներն* են: Բոշան իր ահիլներին շատ պատուում է և յարգում. նրանց ժողովին է ենթարկում իր դատը, նրանց խորհրդին է լսում և ծանր դէպքերում ահիլներին է թողուած վճիռ տալու, որին բոշան ամենայն հպատակութեամբ հնազանդում է: Առհասարակ ծերերը մեծ պատիւ են ստանում. անցնելիս՝ բոլոր բոշաները ոտքի են ելնում, խնջուքի մէջ նրանց ներկայութիւնը չափաւորում է արբեցողութիւնը, կռիւների առաջն է առնում և մի տեսակ պատկառանք տալիս. նրանց ձեռքերը համբուրում են, նրանց առաջ գլուխ խոնարհում: Եւ այդ ահիլների միջից է որ ընտրւում է բոշաների ցեղապետ—կառավարիչը, որին այժմ *աթոռակալ* են կոչում և որ հնումն կոչւում էր *Ջամադար* (իշխան, ցեղապետ): Աթոռակալը այժմ էլ կատարում է և ունի նոյն իրաւունքները, ինչ որ առաջ. նա է դատ տեսնում, պատիժ սահմանում, այս կամ այն ծանր

Հարցերին վերջնական վճիռը տալով՝ գործադրելու հրամայում: Ո՛չ մի բոշայի մտքովն իսկ չէ անցնում նրա հրամաններին հակառակ գնալ: Բայց աթոռակալը մենակ ո՛չ դատ է տեսնում և ոչ էլ հասարակական այս և այն հարցին լուծումն տալիս. ի հարկէ, թեթեւ, փոքրիկ զէպքերում նա չի դիմում խորհրդի, բայց փոքր ինչ կարեւոր համարուող հարցը նա ենթարկում է *ահիլլների* ժողովին, որ գումարում է նա՝ միմիայն պէտք եղած ժամանակ: Այդպիսի ժողովներ յաճախ ունենում են բոշաները ձմեռը, երբ աթոռակալը հաւաքում է *ահիլլներին* իր տանը և այնտեղ թէ՛ դատեր են տեսնում և թէ՛ հասարակական այլ և այլ գործերով զբաղում: Աթոռակալութիւնը ժառանգական է, քանի ժառանգ կայ: Երբ սերունդը վերջանում է, *ահիլլներից* ամենաաիրելին ընտրւում է աթոռակալ և այդպիսով աթոռակալութիւնը անցնում մի ուրիշ սերունդի: Որպէս աթոռակալը, նոյնպէս և նրա ընտանիքի անդամները մեծ յարգանք են վայելում բոշաների կողմից: Ամէն բան ցնաց է տալիս, որ *աթոռակալը* հնումն, երբ բոշաները միշտ թափառական և վրանաբնակ են եղել, կատարել է ցեղապետի դեր: Այժմ նրա բացարձակ իշխանութեան ոյժը սահմանափակուել է այն տէրութիւնների կողմից, որոնց երկրումն են ապրում բոշաները: Թիւրք կառավարութիւնը, չնայելով որ թողնում է բոշաներին՝ ընտրել իրենց աթոռակալը, բայց ինքն է հաստատում նրան՝ *միւղի* կոչելով և լոկ համայնքի ներկայացուցիչ ճանաչելով՝ առանց իրաւունք տալու, որ նրա դատին ենթարկուէին բոշաների վէճերը: Բացի դրանից, այդ կառավարութիւնը ըստ հաճոյս պաշտօնանկ է անում *աթոռակալին*, երբ չէ կամենում: Չնայելով դրան, բոշան երբէք չէ դիմում տիրող կառավարութեան դատարանին ո՛չ Թիւրքիայում և ո՛չ էլ Կովկասում: Երբէք մի բոշա չէ յայտնուել պետական դատարանում և ո՛չ մի բոշայի խնդրով չէ զբաղուել պետութեան ո և է դատաւորը կամ ոստիկանապետը: Ո՛չ մի յանցաւոր բոշա չի եղել բանտերում կամ աքսորուած: Այդ կարելի է ի հարկէ վերագրել և նրան, որ բո-

շաների մէջ ոչ մի սպանութիւն և կամ այլ քրէական յանցանք տեղի չէ ունենում: Եղածներն էլ—եթէ երբ և իցէ լինի—իրենց մէջ այնքան ճարպիկութեամբ ծածկում են և միայն աթոռակալի դատին ենթարկում ու նրա վճիռը գործադրում, որ ոչ մի անգամ տիրող պետութեան անհանգիստ չեն արել: Թիւրքիայում, Կովկասում քաղաքի ամէն թաղերի մէջ ոստիկաններ, հսկողներ կան, իսկ բոշաների թաղերում աւելորդ է համարուած այդ անել, որովհետեւ ոչ մի անկարգութիւն տեղի չէ ունենում այնպէս, որ պէտք լինի ոստիկանութեան միջամտութիւնը:

Բոշան մեծ ամօթ, մեծ անպատուութիւն է համարում թոյլ տալ, որ տիրող պետութեան դատարանի առաջ ելնէին գործերը կամ ներքին վէճերը: Աթոռակալն է միակը, որ տալիս է վճիռ և ոչ մի բոշա չկայ, որ չհնազանդէր նրան ու դիմէր տիրող պետութեան դատարանին:

Աթոռակալի ընտրութիւնը կրօնապէս էլ հաստատուած է: Երբ մեռնում է նա, նրա որդին կամ եթէ ժառանգ չունի՝ ընտրուած ահիլին խմբովին տանում են հոգևոր կառավարութիւնը, յայտնում որ սա պիտի լինէր նոր աթոռակալը և տեղի հայ առաջնորդը մի պահպանիչով հաստատում է նրան իր պաշտօնում:

Կովկասում, աթոռակալի դերը առ երևոյթս շատ ջնջին է դարձրած: Նա, պետութեան առաջ նկատում է որպէս հոգևոր ներկայացուցիչ բոշաների, իսկ իբր քաղաքական ներկայացուցիչ՝ 80-ական թուականներին հաստատուեց մի նոր պաշտօն՝ ուստարաշուծին:

Ռուս կառավարութիւնը բոշաներին ընդունում է հայ ժողովրդի մի մասը և համարում է նրանց մաղադործ արհեստաւորներ, լուսաւորչական և կրօնապէս ենթարկուած հայ հոգևոր իշխանութեան: Իսկ իբր որոշ արհեստաւորների համքարութիւն, նրանց առաջադրել է ընտրել իրենց ուստարաշին, որը և վարում է բոշաների թեթև դատերը, պարտաւարութիւնով կառավարութեան դատարանին յանձնել մեծ խնդիրները: Ուրեմն բոշաները նկատում են Կովկա-

սում որպէս մաղագործների մի համքարութիւն և հայ ժողովրդի մի մասը, լուսաւորչական եկեղեցւոյ պատկանող: Ուստաբաշին է, որ ժողովում է տուրքերը *) և վարելու պարտական է դատերը: Սակայն ոչ մի բոշա չէ դիմում նրան, բացի այն դէպքերից, երբ հարկաւոր է իրաւունք ձեռք բերել մաղ ծախելու և այլն: Դատերը, վէճերը նա շարունակում է աթոռակալի և ահիւնների վճռին ենթարկել և ուստաբաշին շարունակում է ճանաչուել որպէս մի աւելորդ պաշտօնեայ: Բոշան ուստաբաշուն չէ սիրում, նրան լակամայից է լսում, նրան համարում է ինքնակոչ դատաւոր և ուստաբաշին լաճախ ստիպուած է աթոռակալին դիմել այս և այն հրամանը գործադրել տալու համար. աթոռակալի խօսքն է միայն լսելի և նա իր կողմից աշխատում է տիրող պետութեան հրամանները կատարել տալ: Ինչ լաճախ պատահել է լսել բարձրաձայն արհամարհանք դէպի ուստաբաշին և նոյն իսկ հայհուանք. բոշաները, մի խմբի մէջ, փողոցում համարձակ ծաղրելով ասում էին, որ ուստաբաշին մի մեծ լէլէ (էշ) է և որ եթէ աթոռակալի ձայնը չլինէր, նրա ոչ մի խօսքին իրենք չէին լսի. մինչ երբ հարցնում էի աթոռակալի մասին, նրանք իսկոյն լրջանում էին և ամենայն պատկառանք ու յարգանքով էին խօսում:

Աթոռակալը Կովկասում ճանաչուած է պաշտօնապէս իբր առաջնորդական փոխանորդ բոշաների, պտղի ժողովող և կրօնական խնդիրներում միայն խառնուող:

Այդ պաշտօնի համար նա չի վարձատրւում: Նա համարւում է հին բոշայական իշխանների ցեղի սերունդ, բայց ապրում է միւս բոշաների նման. նրա կինն էլ է թափառելու գնում և ինքը աթոռակալն էլ միւսների պէս գիւղերն է իջնում կամ կամ ուռի ճիւղ կամ մաղ բերելու, զբաղւում է միւսների նման մաղ, կողով և այլն գործելով և արտաբերով ոչ մի զանազանութիւն չունի միւս բոշաներից:

Ինչպէս ասացինք, հայ-բոշաների պէս մի հասարակու-

*) Բոշայի մի ընտանիքը վճարում է տարեկան մօտ 10 ռ. տուրք:

Թիւն չկայ հանդարտ, այնքան, որ ոչ մի գէպքում տիրող պետութիւնը չէ միջամտում նրանց գործերում: Ո՛չ յանցանք, ո՛չ խոշոր կռիւներ, ո՛չ մարդասպանութիւն: Եղած վէճերը, թեթեւ կռիւները, այս կամ այն նոյն իսկ ծանր հարցերը վճռում է աթոռակալը և պատիժը գործադրւում է այնքան հպատակօրէն, այնքան լուռ, որ կործեա այդ ժողովրդի մէջ դարերից ի վեր չէ եղել ու է ոճիր կամ գողութիւն կամ այլ յանցանք:

Ծնողական իշխանութիւնը նոյնքան ազդեցիկ է, որքան ահիւներինը. որդին կուրօրէն հնազանդում է հօրը: Տան մէջ տնտեսական, ամուսնական և այլն խնդիրներում թէև մայրական իշխանութիւնն է վճռական, բայց բոշա կինը նոյնպէս կուրօրէն հպատակում է ամուսնուն, տալիս է նրան իր բոլոր փաստակը, հանդուրժում է որ նա նոյն իսկ չգործի և երբեմն իսկ վայրենաբար ծեծի իրեն: Այդ վարմունքը նա բնական է համարւում միշտ:

Մայրական իշխանութեան մնացորդներից հետաքրքիր է այն, որ յաճախ մի բոշայի ճանաչեցնելու համար չեն կոչւում նրան հօր անունով, այլ մօրը. օրինակ չեն ասում Փանասի տղայ Թորոսը, այլ աւելի ճիշտ հասկացնելու համար՝ Վարդերի տղայ Խաչօն կամ Սիմիկի տղայ Սեղբոսը *): Որդին անպայման կերպով աւելի լսում է մօրը քան հօրը, աւելի ուշադրութիւն է դարձնում և աւելի յարգում մօրը, թէև վախենում է հօրից: Սոստիկ վախենում են ծնողական անէծքից, մանաւանդ մօր անէծքից:

Սակայն բոշա կինը, կէս նստական կեանք վարող բոշա-

*) Բոշաների անուններ. տղամարդկանց՝—Սեղբոս, Թորոս, Գիյօր, Խաչօ, Փանուէլ. կանանց՝ Շուշան, Մարօ, Վարդեր, Սրբուն, Անթառ, Սիմիկ, Մայամ, Մարինոս: Վերջերս բոշաները կամենալով կապեր ունենալ հայերի հետ՝ իրենց տնտեսական շահերի համար՝ ընտրում են նրանցից կնքահայր. բացի դրանից, հալ քահանան էլ բռնուած լինելով թիժու ազգասիրական ախտով աշխատում են հայկական անուններ դնել մկրտուող մանուկներին:

ների հասարակական գործերում ոչ մի ձայն չունի, նա միայն խառնում է տան գործերին և տնտեսական շահերի մէջ: Չնայելով դրան, յաճախ է պատահում որ տիրող կառավարութեան մօտ ունեցած մի խնդրի համար, բոլոր տղամարդիկ իրենց կանանց են առաջ ձգում և դա հասկանալի պատճառներով. թիւրք կառավարութիւնն իսկ խուսափում է խստութեամբ վարուել կանանց հետ և շտապում է նրանց խնդիրը կատարել:

Որպէս կէս նստակեացների, այնպէս և թափառականների մէջ այս ուղորութիւնները նոյնութեամբ կատարւում են: Թափառականների մէջ աթոռակալի, ահիւների և մայրական իշխանութիւնը շատ աւելի շեշտուած է և ակներև: Նրանց մէջ տեղի են ունենում հասարակական ընդհանուր ժողովներ, որոնց մասնակցում են կանայք, ձայն ունին և որոնց մէջ է վճռւում թափառելուն վերաբերեալ հարցեր և զնալիք երկիրները: Թափառական բոշաների կեանքը դեռ մնում է աւելի մանրամասն ուսումնասիրութեան կարօտ և եթէ ինչ յաջողուեց այդ, նաև եթէ ձեռք բերի իմ շարունակուող հետազոտութիւններից նոր արդիւնք, կաշխատեմ այս գործին աւելացնել մի յաւելւած մօտիկ ժամանակներում:

Բոշան հող չունի, բոշան թափառական է, անտուն, անտէր: Նա թուչունի պէս է ապրում և օրէ օր, բայց այդ դեռ չէ նշանակում որ նա արհամարհում է և չէ ձգտում հաստատուել մի տեղ: Չճմարիտ է, կատարեալ թափառական բոշան մինչև իսկ առած է դարձրել թէ «Չճմարիտ բոշան պիտի թափառի», բայց Հայաստանի գանազան կողմերում կէս նստակեաց բոշաների մէջ վաղուց է մտել ձգտում հող ունենալու և երկրագործութեամբ զբաղուելու: Բոշաների այդ ցանկութիւնը այնքան խոր բնաւորութիւն է ստացել այժմ, որ նրանց միակ երազը հող ունենալն է:

— Հող, հող... կանչում են նրանք և քանիցս արդէն զիմումներ են արել տիրող կառավարութիւններին այդ մասին: Սակայն միշտ նրանց առաջարկել են անբերրի, քարոտ, անպիտան հողեր և բոշան, որ դեռ վարժ չէ և երբէք արօրի ձեռք չէ խփել, յուսահատում է, ուժ չէ զգում իր մէջ աշխատանքը գործադրելու անբերրի քարոտ տեղերի վրայ:

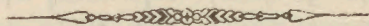
Եւ այդ ընդունակ, սրամիտ, տոկուն ժողովուրդը հակառակ իր այժմեան ցանկութեան, ոչ հող ունի և ոչ էլ տուն ու տեղ: Այդ հանդարտ, օրինակելի խաղաղ և հեզ ժողովուրդը ձգտում է նստակեաց կեանք վարելու, արօրի ձեռք խփելու, բայց տարիներից ի վեր նրա խնդիրները, նրա աղաչանքը ապարդիւն են անցել. նա սկսել է հոսկանալ որ իր թափառական կեանքը այժմ մանաւանդ, պատճառում է իրեն շատ դառնութիւններ. նա ուզում է հայրենիք ունենալ, հողին կապուել, ազատուել արհամարհանքից, ծաղրից, ձգտում է քողաքացիական իրաւունքներ ձեռք բերելու և չունի ո՛չ մի կողմից օժանդակող, ո՛չ մի կողմից իր վրայ ուշադրութիւն դարձնող:

Ի զուր է կարծել, թէ «բոշայից փաշա չի դուրս գալ»: Փաստերը ապացուցանում են, որ նրանցից դուրս են եկել ո՛չ միայն աշխարհաչափ արտիստներ, հրապարակախօսներ, ալլ նոյն իսկ հայերի մէջ յայտնի կրօնաւոր, յայտնի զիտնական: Արամզարեան վարդապետը, պրօֆ. Պատկանեանը, հայ յայտնի գրողներից մի քանիսը բոշաներից են սերուած. իսկ Եւրոպայում, գեղարուեստի պատմութեան մէջ տեղ բռնած յայտնի կին ջութակահար Պաննան (Աննա), ջութակահարների արքայ Բիխարի, հռչակաւոր նկարիչ Անտօնիօ Սօլարի և այլն բոշաներից էին սերուած:

Այս բոլորը ապացուցանում է, որ բոշայական ազգը մի թարմ, ընդունակ հասարակութիւն է, որ երբ հաստատաբնակ դառնայ, երբ միջոցներ ունենայ իր տնտեսական կեանքը տմուր հիմքերի վրայ դնելու, հետեւելու քաղաքակր-

Թուլթեան—նա կարող է տալ մարդկութեան օգտակար անդամներ:

Իսկ այս դրութեան մէջ, չի անցնիլ մի 50 տարի ևս և ո՛չ միայն նրա ինքնատիպութիւնից, այլ և նրա լեզուից ոչինչ չի մնալ. նա կ'ընկճուի զօրեղ հանգամանքների առաջ. չի ձուլուիլ, ո՛չ, բայց կ'ոչնչանալ, միայն մի պատմական հետք թողնելով իր ետևից, լոկ էտնոգրաֆիային հետաքրքրող մի հետք...

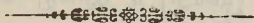
ՀԱՅ-ԲՈՇԱՆԵՐԻ ԼԵԶՈՒԻ

ԲԱՌԱՐԱՆ

Այս բառարանը կազմելիս աչքի առաջ ունեցել եմ հետևեալ աղբիւրները: 1) պ. Ա. Մխիթարեանի ժողովածուն. 2) Անձամբ ժողոված բառերը. 3) Паткановъ, „Цыганы“-ի մէջ գտնուող բառերը. 4) Ն. վ. Սարգսեանի «Տեղագրութիւն 'ի փոքր և 'ի մեծ Հայս». 5) Paspati, „Etudes sur les tchinghanés“. 6) ձանկեանի, «Ակնայ Հնութիւնք». 7) P. Josef Jesina, „Die Zigeuner-sprache“:

Միքանի բառերի հանդէպ դրել եմ եւրոպական կամ եգիպտական զնչուների բառեր՝ համեմատութեան համար, եւրոպական ցիգաններինը նշանակելով Եւ. զն. տառերով, պարսկականը՝ Պ. տառով և եգիպտականը՝ Ե.

Բառարանի վերջում դնում եմ լեզուի հոլովումի, խոնարհման, թուերի և դերանունների ձևերը, այլ և երկու կտոր բոշայերէն՝ թարգմանած հայերէնից:

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

Ա.

Աթ—ձեռք.

Աթաւի-գայր ¹⁾—գաւազան.

Աթ-գալի ²⁾—հրաման, վկայական.

Աթուրբա—անհաւատ, թուրք.

Ախվար—վատ, ստոր, թշնամի.

Ախվար-մալլ—խմիչք, օղի.

Ախուարել ³⁾—ատել, արհամարհել.

Աթանել ⁴⁾—ձեռք բերել.

Աթ մը—հինգ.

Աթ մը ալ մը ⁵⁾—վից.

Աթել ⁶⁾—թամբել, բեռ, բառնալ.

Ախուրել—քանդել, ոչնչացնել.

Ակ—մէկ (եւ. գն. jek).

Ակի ⁷⁾—աչք (եւ. գն. jak).

¹⁾ Կազմուած աթ (ձեռք) և պարսկական (գիր) բռնել բառերից:

²⁾ Նոյն կազմութիւնը:

³⁾ Եւ վերջաւորութիւնը հայկական է:

⁴⁾ Կազմուած է աթ (ձեռք) և հայերէն անել բառերից:

⁵⁾ Կազմուած աթ (ձեռք) և ալ (մէկ) բառերից, աւելացնելով հայերէն մը (մի) բառերը:

⁶⁾ Ի նկատի պիտի ունենալ, որ բալբի վերջաւորութիւնը առանց բացառութեան հայկական են:

⁷⁾ ՕՆԻ (պարսկերէն՝ տեղեակ, տեսնող, զգուշաւոր):

Ազլարաւ—մենակ. նաե՛ւ սոռութիւն, խաբէութիւն.

Ակլի—սուտ, անճիշտ.

Ակլի կարել ¹⁾—մոլորեցնել, խաբել.

Ակ չնիշմը—մի կտոր, քիչ.

Ակնիկ—ձուածեղ, եղձու.

Ակի դարել ²⁾—աչք խփել. ուշադրութիւն դարձնել. սիրահարուել.

Ակի քւել—աչք ձգել, նկատել, սիրահարուել.

Անել—բերել, դարձնել (եւ. գն. anav).

Անէ—բեր.

Անու—ձու, հակիթ (եւ. anro).

Անսել—խնձոր.

Անտաղիչ ³⁾—ղամբիւղ, սակառ.

Անցդաւել—երեւալ.

Անքօռ—ընկուղ (եւ. akhor, akor).

Արանթել—թխել, ծեփել (երբեմն՝ բանթել).

Արալ—ալիւր (եւ. varo, aro).

¹⁾ Կարել բառը պարսկական քէրդէն բառի նման է, որ նշանակում է անել:

²⁾ Դարել բառը պարսկերէն դարէն (ունենալ):

³⁾ Էնդէղէ թրքական բառից, որ նշանակում է չափ. իչը հայկական մասնիկ:

Աւել—գալ (Եւ. գն. avav—ես գալիս եմ),

Անլաֆէլի—առիւծ.

Անանանիշ—անծանօթ, օտար.

Ախլոտած—աւերակ.

Ախլոտել—աւերել.

Բ.

Բաբ, բաբօ—հայր, ում հայր.

Բաբալի փալ—հօրեղբայր.

Բաքոտել—կոտրել, ջարդել, փշրել.

Բանդել, բանթել—կապել, կողպել

(Եւ. գն. bandarav .

Բանտիշ—գօտի, կասլ.

Բանդրի—թռչուն, հաւ.

Բարբար—ընդդէմ, հակառակ.

Բարբարոտլվել—հակառակել.

Բար—գուռ.

Բարահ—գուրս, արտաքս, փողոց.

Բարահ աւել—գուրս գալ կամ գնալ

Բարահ նվել—գուրս գնալ.

Բարենալ—խնդրել, աղաչել (Եւ.

գն. bangérav խոնարհուել).

Բարը թաւել—գուռը փակել, վը-

րալ բերել.

Բարիշ—հաղուտ, հագնելիք.

Բլրած—անօրէն, անհաւատ, ու-

րացող.

Բլրցնել—անցկացնել, նաեւ կրակը

հանգցնել.

Բուկաւ—քաղցած, անօթի.

Բուհու—շատ, բազմաթիւ (Եւ. buhu)

Բիւել—վախենալ.

Բեհել—վախենալ, վարմանալ. ալլ

ե՛ պիհել.

Գ.

Գալարաւ—երկրագործ (կոչում են

հային ևս).

Գահէն, կալէն—ժամանակ, անգամ

Գար—տուն, բնակարան (Պ. gar,

Եւ. գն. kér).

Գիլալ, գիվալ—երգ, խաղ (Եւ. գն. giloj).

Գիլաւ ջուել—երգել, խաղ կանչել (Եւ. գն. gilavav .

Գիհու—ցորեն, հացաբոս.

Գլրաւել—որոնել, ման գալ, պաշտել.

Գուսել, կուսել—աւելլ, սրբել, մաքրել.

Գուսիշ, կուսիշ—աւելլ, սրբիշ.

Գրիսիկարել—գրել, գծել.

Գաւել—շրջել, շրջան անել.

Գուհվի—ցուրտ, սառն.

Գարմացու—բրինձ.

Դ.

Դարել—ուռնեալ (Եւ. térava).

Դարընդալ—հարուստ, ուռնոր.

Դեդ, դադօ—մայր, ում մայր (Պ. daji).

Դեդալի—փալ—քեռի.

Դեդալի փալձօկի—մօրաքոյր.

Դմբաւ, դմբաւ—քնար, ջութակ, սաղ.

Դուգահ, դուգալիս—մօտ, ափ, մօտիս.

Դուգուհել, տուկել—դալել, ձեռք տալ մի բանի, (տուկեցու—կպաւ).

Դօհ ջուել—լուանալ, մաքրել, լուացուել.

Ը.

Ըրադուհին, ըրադուհին ¹⁾—առատեան.

Թ.

Թարի—կին, ամուսին.

Թաւել—դնել, ծածկել, հաց պատրաստել.

¹⁾ Հայերէնից է աղաւաղած:

թէնավ—սենեակ, մառան, ակառ, ամանեղէն, աման. (Մէկ թէնաւ մը—միասին, մի տեղ).

թլի—կալ, է.

թուլաւ—մածուն.

թուլի—ծիւն, հող. (թուլին սիւղ—հողը զլիւղ).

թաւար—գործաւոր, մշակ, աշխատող. նս՝ բծիշկ.

ի.

իննաւ, իղնաւ—տղալ, տղալ զաւակ.

իրար-բաշտա ¹⁾—միասին.

լ.

լախուլ—սլոր, ամուսին. տղամարդ.

լանկ քիթ (ն. nak).

լաչել—ամաչել, պատկառել.

լասը—տասը.

լասը պաւնիչ—1000.

լաւաւել—վառել, ալրել.

լաւաւիչ—վառելիք, ճրագ, լոյս. աթար.

լաքել—որսալ, բռնել.

լել—թողնել, ասել, տալ. առնել.

լէլէ—որձ էշ.

լելիք—պարտք, պարտականութիւն.

լէհ—գիւղ (Պ. դէհ).

լէհվալցի—գիւղացի.

լէս—կեանք.

լէվալ—Աստուած (Պ. դէվալ).

լերել—ուզել, պահանջել, առնել.

լէքել—նաւել, տեսնել (անգ. look)

լեքելիք—հալելի.

¹⁾ Իրար-բաշտա հայերէնից և բաշտա թուրքերէնից:

լեքիշաւոտ ²⁾—սիրուն, զեղեցիկ, կարմիր:

լեքացնել—ցոյց տալ, տեսցնել.

լիել—լանձնել մէկին իր իրաւունքը.

լոմ—բոշա (Պ. դոմ, ն. բոմ).

լորել—զաննել, ձեռք բերել.

լութ—կաթ.

լուի—երկու (ն. duo)

լուի լաոր—քսան.

լուեակ լաոր—հաւսուն.

լս.

լսաթել—ուտել, վաչելիւ.

լսաթելիք—ուտելիք, կերակուր.

լսալիք—միտ, մտնել.

լսանել—մտնել, զուգաւորուել

լստաւել—լանդլամանել, խալտաւակել.

լստաւութէն—ամօթ, ամօթխածութիւն. խալտաւակութիւն

լստել—ծիծաղել, զուարճանալ.

լստաւոտ—պարկիշտ, ամօթխած.

լսարի—էշ, աւանակ, (պրս. խէր).

լսարվաւ—փող, զրամ.

լսլմելալ—գիծ, անխելք, լիմար.

լսլաւ—խելք, միտք.

լսլել—լիջնել. վալր բերել.

լսուլա—տէր, պարոն.

լսարվալտիք ³⁾—էշեր:

լսաթոկ—մուկն.

Ս.

Սամիւրկարիչ—մաստակ, ծամոն.

²⁾ Բոշան կարմիր գոյնը գեղեցիկ է համարում:

³⁾ Ավտիք վերջաւորութիւնը լոգնականացուցիչ է. օրին. մանուս (մարդ), մանուսաւտիք (մարդիկ), տէրաւգ (զու), տէրաւտիք (զուք) և այլն:

Ծասիրկարել ¹⁾—ծածկել, խնամել

կ.

կամ — որս. գործ.

կամ վահել—որս անել.

կամաւտել—բանել, գործ տեսնել.

կամը — գործ, պարսպմունք.

կայր, կահր—փալտ, փալտեղէն.
զերան.

կաշիչ, քաշիչ—ծխախոտ, քթա-
խոտ.

կաշուտ, դաշուտ—գիւղացի, վաճա-
ռական (ասում են հայերին)

կատէլ—ոթոնդ (Պ. կատէլ).

կատէլ—որսեղից.

կարել—գործել, գործ տեսնել (Ն.
դն. kérav).

կարխը—կար, կարկտան.

կարխը կարիչ—թել, մանած.

կայտ—անտառ.

կռլի—կուրծք

կոնճախ—գղալ.

կավրու—կնքահայր, սանահայր.

կեղտոք—որքան, ինչքան.

կէ—բնչ, ինչո.

կէ հո անքեր—բնչ հո իմացել, բնչ
լուր ունիս.

կէովար—ոթպէս, բնչպէս.

կէվավի—ինչո.

կէտի—որքան.

կիչ—փոքրիկ իր, բան.

կիչակ—ոչինչ, բոլորովին. սատա-
նալ.

կլար—պանիր.

կլմպալ—գաթալ.

կմրուկ—երգումն.

կուլալ—գող (Ն. չուլալ).

կոնջ, դոնջ—մօրուք (Պ. գուչ).

կլաւոտ ²⁾—գեր

կուլել—ձեռք տալ մի բանի.

կուրել—ծեծել.

կսիչ—սապոն.

կալէն—ժամանակ, տարի.

կար, գար—տուն.

կուսիչ—աւել.

կուղաւ, կուրգաւ—դռնաք, բէք-
մէզ, մեղր.

կարալօցս—գրացիներս.

կալուած—անդամաւործ.

Հ.

Հավի—ղարձեալ.

Հէմ—հեռու, ետ.

Հէմընել—ետ կանչել, վերադարձ-
նել.

Հէմ դահէն—ուրիշ անգամ, քետու-

Հէմ է—բաւական է.

Հէմ ջէ—գնա, հեռացիր.

Հէմ մելել—ազատել, բաց թողնել.

Հէմ պարել—ետ մնալ, ետ ընկնել.

Հէմ նէնէ—հեռացուր, ետ տար.

Հէմ լել—ետ տալ.

Հէվակղ—ալդքան.

Հէվակը—ալնքան.

Հէվակ նա է—ճշմարիտ չէ, ալդ-
պէս չէ.

Հէւաւտիք—նոքա.

Հէվը—նա, ալս, ալն, ինքը.

Հի—ալս, իրաւ.

Հոնէլ—ալտեղ.

Հոսէլ—ալտեղ.

Հոտել—ալտեղ.

Հէվակ—ալս կողմը.

Հակվէն—առաջ.

Հէվիս—ալս.

¹⁾ Երկուսն էլ հայերէնից աղա-
ւաղած բառեր են.

²⁾ Վանեցի հայերը ասում են
կլաւ (գեր):

ձ.

ձահրի—մաղ, (Պ. ջէհրէ) թոռ ձկան
 ձամ—ոչխարի մորթ, փոստ, կաշի.
 ձանլի—վարդիկ, փոխան.
 ձանտրաւ, ճանրաւ—հարս, հարս-
 նացու.

ձէ, ջէ—մօտ. նոյնպէս և՛ գնա.
 ձիրի—շորեղէն, հագուստ, անկո-
 ղին, կարպետ.

ձիկնաւ—աղքատ, մուրացկան.
 ձլաւ, ճիլաւ—շուտ, շտապ.
 ձումիւլ—համբուրել (Եւ. գն. ջու-
 մաւ).

ձունակ—փոքր, քիչ, էծան. փոքր
 տղայ.

ձունակ աւիխուլա — երեսատէր
 մալր.

ձունակ բաւ—գաւ, ուլ, ալծ.
 ձռել—կանչել, հրգել (Եւ. գն. ջի-
 լավալ), ալ և ապաւինել.

ձոկի, ջոքի—քոյր. օրիորդ, կոյս.
 ձավը—արտ.

ձիֆ—ոջիւ.

Մ.

Մա—մի, ոչ (Եւ. գն. ma).

Մալաւ—հաց (Պ. menav).

Մալլ—խմիչք, գինի.

Մանգել—ուղել, առնել, պահան-
 ջել, սիրել (Ե. mangáva,
 Պ. manqisda).

Մանջը—մէջ.

Մանուս—մարդ, նաեւ՝ աղնիւ, բարի

Մանչաւ—ձուկ (Ե. մաչօ).

Մանջուած—լղի մնացած.

Մարահուր—օժիտ, ընծայ, պարգև.

Մարկարել—սպանել, վնասել, ո-
 չընչացնել.

Մերավիս—լմ, ինձ, ես.

Մերավտիքս—մենք.

Մուլել—մեռնել (Եւ. գն. mérav).

Մուհ, մուխալէն—բերան, բերնից.

Մունդահ—փողոց, բազար.

Մօզլախ—եզ, կով, կենդանիք,
 տաւար.

Մօլ—գին, արժէք.

Մօլել—գնահատել, արժեցնել.

Մօլաւոտ—անգին, թանգ.

Մանջուել—ապրել, մէջը մնալ.

Մանել—բերել.

Մանխի կարել—թել մանել.

Մախտիկար—կեղտոտ, աղտոտ.

Մուս—էրիկ մարդ, ամուսին (Ե.
 murs).

Մանկուած ջոքի—նշանած աղջիկ.

Մէկ թէնալ—միասին, մի սենեակի
 մէջ.

Մանջուհել—մնալ, կենալ.

Մուլ—համար.

Ն.

Նա—ոչ, երբէք (չ՝ և մի) բացա-
 սական մասնիկ (Եւ. գն. na).

Նա եմ—չեմ.

Նա թլի—չկալ.

Նա լէքէ—մի նալիլ.

Նադաւ—կտուր, տանիք, երթիկ.

Նահաւ—կրակ, եւ՝ բօշ (կրակ).

Նալի—ոսկի, ոսկեղէն.

Նաչել—չգնալ, չհեռանալ.

Նասուվա, նասուհեցաւ—ցաւ, հի-
 ւանդ, հիւանդացաւ. նաեւ՝
 փախչել, կորչել, հեռանալ
 (Ե. նաչնալ).

Նասուցած—կորուստ, կորած.

Նեթիւրկարիչ—հրացան, զէնք.

Նենել—տանել. առնել. գնալ.
Նօլ—աղ (Ն. Լօն).
Նօլել—աղել, աղ ցանել.
Նեկլել—գնալ.
Նգալել—մերկանալ (Ն. nangalo),
հանել.
Նգլել—ելնել, շարժուել, զարթնել
Նուխտ—թուղթ, նամակ.
Նաբարել—ընկնել.
Նիխուլ, Նիսուլ—արիւն, վէրք.
Նմօր—խմոր (Ն. chomer).

Շ.

Շիհրիվալտիք—սակառներ.

Ո. Ու.

Որօվ—պուլ ¹⁾—գոմէշ.
Որօվբուլ ջունակ—գոմէշի ձագ.
Որօվ—մեծ, ահագին (Նւր. գ. baro).
Որօվ բար—պապ.
Որօվ դէդ—մեծ մալր, տատ.
Որօջիւալ—մեծանալ.
Ութլուել—զարթնել, մնալ, սպա-
սել.
Ուշարել—պահել, խնամել.
Ուբրա—վրայ, վեր (Նւր. գ. ubré).
Ուբրա աւէ—վեր եկ.
Ուբրաւ—մօռս, վրաս.
Ուբրաւֆէցած է ²⁾—ամսական ա-
րեան ենթակայ:
Ուբլել—բանալ, արձակել, քանդել
Ուշել, ուշալել, չիւլ—գնալ.
Ուկլալ—բաց.
Ուլորին, լոլորին—գիւղի տանու-
աէր.
Որով—մանուս—ծեր մարդ, ալետր.

Որով—սիւ—թագաւոր, որովսիւս-
ւի—թագաւորի.

Չ. ³⁾

Չդար—չորս.
Չդար լասը—քառասուն.
Չիւել. չնել—կտրել, մորթել (Նւ.
գն. չիւալ).
Չնիշ—կէս, կտոր, մաս.
Չնիշաւի չնիւ—մէկ քառորդ ^{1/4}.
Չուրի—դանակ, դաշույն. ածելի.
Չօլել—թափել, վառնել, ոչնչացնել
Չօլուել—հաւաքել, միանալ, ժո-
ղովել.
Չալ—գարի.
Չուշել, ջուշիւ—կոռուել.

Պ.

Պակրել—ասել, խօսել.
Պանի—ջուր (Նւ. գն. pani).
Պարել—ընկնել, զլորել.
Պաւ, բաւ—ոսք. ալծ. ոչխար (Պ.
paf).
Պաւաւի թենաւ—կոշիկ, տրեխ.
Պաւալինգլէ—կանգնիւր, ոտքի ել.
Պաւկաշ—տրեխ, գուլպա.
Պաւնել—թուել, հաշուել.
Պաւնիշ, պաւնիշ—հարիւր.
Պէհրի—անօթ, ամանեղէն.
Պեսել—ներս մտնել, մտնել.
Պեր—փոր, արդանդ.
Պերը—սիրտ.
Պիւլ—խմել.
Պերնտուել—սիրել, սիրահարու-
թիւն անել.

¹⁾ Որօվ մեծ) և բուլ կամ պուլ (լիտուա) բառերից:

²⁾ Ուբրաւս (վերաս), Ֆեցած է (եղած է) բառերից:

³⁾ Բոլոր չ-երը սանսկրիտերէն քմալին ամուր չ-ի նման. ալդ հըն- չիւնը ունենալու համար, լեզուն քիչ աւելի երկար և ամուր սեղ- մել քիմքին:

Պորկուլել—լցնել, ածել. պորկուլ-
լած—լցուած.

Պսու—անօրէն, անհաւատ. ասում
են և թուրքին.

Պոր կամ փոր—լիքը.

Պանգրի—հաւ.

Պիագաւ—սոխ.

Պոլոֆել—լուել. պոլոֆեցիւր—լուիւր.

Պիհիշք—ծխախոտ.

Ջ.

Ջանել, զանել—գիտենալ (եւ. գն.
ջանալ).

Ջարի—պոռնիկ կին, նաեւ՝ աղա-
խին.

Ջարիվանոց—պոռնկանոց.

Ջաւ, չաւ—գարի.

Ջել, ջիել—գնալ (Ո. ջալաւ—գը-
նում եմ. եւ. գն. ջիվալ) :

Ջուջոտաւ—բարկացող, սպառ-
նացող.

Ջուջոտել—բարկանալ, կռուել.

Ջուջ—կռիւ.

Ջուջ ջիէ—կռուիւր.

Ս.

Սամէլ—լաւ, բարի, ազնիւ. սպի-
տակ.

Սամլի կարել—չինել, պատրաստել

Սանթօ—օջախ, թոնիր.

Սավը—ամբողջ, բոլորը.

Սօհլ—լուր, խօսք, զրոյց.

Սօհլ լել—հայհոյել.

Սօհլ ճուել—երգել, խաղ կանչել.

Սընք մանթաւեր—ականջ մի գնիւ,
մի լսիւր.

Սընքել—լսել, հասկանալ.

Սըվել—ննջել, քնել.

Սվելու ճերի—անկողին.

Սիս—գլուխ.

Սիսիւլ—գլխարկ.

Սիսորօլ—գլխաւոր, իշխան.

Սնանիշ—ծանօթ, բարեկամ.

Սնարք—բարձ.

Սուս, սուզաւտիք—ասեղ, ասեղ-
ներ.

Սուզաւ—քուն, նինջ.

Սօլաւ—շուն.

Սարսի—կին, տիկին, դայեակ.

Սանխիկարել—ցանել.

Սիւկսիւն—վիզ.

Վ.

Վալատուլին, վալատուհինը—ա-
ռաւոտ, էգոց, ցիւրէկ, զիշեր.

Վալիշ, վալիս—մազ.

Վահել, վալիւ—խփել, որսել, զար-
նել.

Վալիշ—խաշիւ ձաւարով կամ ա-
լիւրով եփած.

Վար—քար, ժալո. նաեւ՝ ատամ
(եւ. գն. bar).

Վեսել—նոսել, ձի նստել. դատա-
րել.

Վգնել, վիլնել—ծախել (պ. vy-
gynys).

Վչարել, վչալել—ուզարկել.

Վալիւ—ածել, նուագել.

Տ.

Տէլ—ձէթ, իւղ (եւ. գն. Til).

Տէրաւըդ—դու, քո.

Տլար—անուն, ձայն.

Տրեսուլ—եկեղեցի, նաեւ՝ կրօնա-
ւոր, քահանայ (եւր. գն. trusal).

Տմրաւ, դմրաւ—ջութակ, տաղ.

Տռոսել—պատուակ.

Տէրաւին—իւր, նրա.

Բ. ¹⁾

Բաղուշնի—այսօր, առաւօտեան.
Բանդել—հաց թխել, կերակուր ե-
փել.

Բանդիչ—հաց թխող, կփող.

Բաքիչ—պառ, պահոց օր.

Բով—ցաւ, տխրութիւն.

Բովել—լալ, ցաւել, աղաչել.

Բօշ—կրակ, ճրագ.

Փ.

Փալ—եղբայր (ե. pral, pal.)

Փալ ճօկի, փալիս—քոյր.

Փանել—ասել, պատուիրել.

Փանդրի, փանգրի—հաւ, թռչուն.

Փարել—հեծնել, նստել մի բանի
վրայ.

Փուս—լարդ, խոտ (Պ. gas).

¹⁾ Բ-երի առաջ միշտ հնչւում է
մի կէս ը տառ:

Ք.

Քաս - կանաչեղէն. կանաչ յոյն.
խոտ.

Քադի—կին (նաև սարսի).

Քաղելել—ամուսնանալ.

Քելել—պարել (ե. kheláva).

Քերաւ—քաղաք.

Քերաւի—քաղաքացի.

Քըլ—ձէթ, իւղ, ճարպ (Պ. թէհլ).

Քորի—ձի.

Քւել—նալել. ձգել, արձակել.

Քւիշ—փլաւ.

Քորվալտիք—ձիերի երամակ.

Օ.

Օրօրսակ—ցերեկ, ճաշի ժամանակ.

Օր—որ, որպէսզի.

Ֆ.

Ֆենալ—լինել, անել.

Ֆենալ—թող լինի.

Ֆեցաւ—եղաւ, պատահեց.

Թ Ո Ւ Ե Ր .

Այ—1 (պ. jak).	Աթ մը ակմ'—6.	Լուի լասը—20.
Լուի—2 (պ. doj).	Աթ մը լուի—7.	Աթ մը ակ մը լասը—60.
Լուեակ—3 (պ. tryn).	Աթ մը լուեակ—8.	Պաւնիչ—100.
Չդար—4 (պ. isthar).	Աթ մը չդար—9.	Լուի պաւնիչ—200.
Աթ մը—5 (պ. pan'g).	Լասը—10 (պ. dah).	Լասը պաւնիչ—1000.

ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ .

Մէրավիս—ես (Պ. ma), (Ռ. մէ).

Տէրավիս—դու (Պ. tu, toj), (Ռ. ty).

Հէվը—նա (Պ. hy, hu).

Մերավտոնքս—մենք (Պ. ame).

Տէրավտոնքդ—դուք (Պ. dime).

Հէվատոնքը—նրանք (Պ. hue, hye).

Հ Ո Լ Ո Վ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր .

Եզ.	Յոգ.
Ուղ. Մանուս—մարդ	Մանուսավարք.
Սեռ. Մանուսավի.	Մանուսավտոնց.
Տը. Մանուսավին.	Մանուսավտոց.
Բաց. Մանուսավէն.	Մանուսավտոցմէն.
Ներ. Մանուսավի մանջը.	Մանուսավտոնց մանջը.

Այդպէս է հոլովում նաեւ պանի (ջուր) և առհասարակ ի վերջաւորուող բառերը, օր. գարի (տուն), փանդրի (թռչուն), ջարի (աղախին), թուլի (հող) և այլն: Այլ և միքանի ուրիշ մանաւանդ միավանկ բառեր, օր. սիս (գլուխ) և այլն:

Իսկ միւս բառերը հոլովում են հալիքէնի նման: Օրինակ անսէվ (խնձոր), անսեվի, անսեվին, անսեվով. Իբր լոգնականացուցիչ՝ աւելացնում են տիք կամ իք մասնիկը—անսեվտիք, անսեվտոնց և այլն:

Խ Ո Ն Ա Ր Հ Ո Ի Մ Ն .

Երկու օժանդակող բալեր ունին (էական բալեր), որոնք խառնում են միմեանց: Մէկը Ֆենալ (devenir) միւսը Թլել (լինել): Ֆենալը հոլովում են: Կը ֆենամ, կը ֆենաս...

Կը ֆենալի, կը ֆենալիր...

Ֆեցալ, ֆեցար, ֆեցաւ և ալլն:

Իսկ Թլելը ալսպէս. Թլեմ, Թլես, Թլի.

Թլեց...

Կը Թլի...

Սովորական բալերը խոնարհւում են ճիշտ հալերէնի նման: Ուշել (գնալ): Կուշեմ, կուշես, կուշէ...

Կուշէի, կուշէիր, կուշէր.

Ջեցի, Ջեցիր, Ջեց... (անկանոն).

Օր ջեմ (որ գնամ), օր ջես, օր ջէ...

Ջես (կերթամ), ջեմ (երթամ) և ալլն:

Պիտի ջեմ (պիտի երթամ) և ալլն:

ՄԻ ԵՐԿՈՒ ԿՏՈՐ ԲՈՇԸՅԵՐԻՆ ԼԵԶՈՒՈՎ.

Բաղույնիս ըունո՛ւ կամ կարնցի մէրավիս, ըունո՛ւ
 Այսօր շատ գործ տրի ես. շատ
 գլրավնցի, ըունո՛ւ մալավ մանգնցի, նա լնցին. եալվար
 շրջեցի, շատ հաց մուրացի, չը տուին. աղաչանք
 ֆեցայ: Լուսկ ջահրի վյնցի: Բաքիս ջնց կամալօտելու:
 եղայ: Երեք մաղ ծախեցի: Հալրս գնաց գործելու:
 Մէրավին ըաշտան դարէր սամէլ մանուստիք: Մանու-
 ր Կետը ունէր լաւ մարդիկ: Մար-
 սավտիքը ըաքավիս մոյ նազու ոլրցնէին, մանգէին կու
 դիկ հօրս համար ոչինչ չէին խնայի. մուրում էին
 լիէին: Բաքիս սամէլ մանուս էր. հէվը մանուսավի կամ
 տալիս: Հալրս բարի մարդ էր. նա մարդի բան
 նա կու փանէր. րաղույի մը ըլրնց՝ մուլեցաւ: Մէրավ-
 չէր ասիլ. մի առաւօտ հանգաւ՝ մեռաւ: Մենք
 տօնքիս ալ խուլա նա դարէնք: Մանուսավիս ուշարողը
 ալլ ևս տէր չունինք: Մարգուս պահողը
 Լէվալն է. մերաւտօնքս հէվավին ննք ծոկր: Հէվը
 Աստուածն է. մենք նրան ենք ապաւինել: Նա
 մէրավտօնքս անխուլա նա կու մել:
 մեզ անտէր չի թողնիլ:

(Բոշաների բերանից).

ՄԻ ԿՏՈՐ ԲՈՇԱՅՆԵՐԷՆ՝ ՊՈՒՇԿԻՆԻ «ՈՍԿԻ ԶԿՆԻՆ»-ԻՑ.

ՆԱՅԻ ՄԱՆՉԱՎ.

Ակ որով-մանուս մանչավ-լաքող ու տէրավին որով-
քաղին,
Կը մանչէին որով-պահնիվավին դուզահը:
Որով-մանուսը կուչէր, մանչավ կու լաքէր պահ-
նիվավէն,
Որով-սարսին թել կու մանիիկարէր կարավին
մանչը:

Լուի, մէկթէնավ մը ախվար կարավի մանչը,
Լուակ-լասը կայէն-քուհո՛ւ մանչեցան:
Ակ օրօրսակ որով-մանուսը ջնց որով-պանին,
Օր մանչաւ լաքէ հէվավին ախվար ճահրովը:
Կուլելով քվեց պանին հէվավին ճահրին
Ակ մը կայէն նկալեց պանիոս թուլի
Ակ մը կայէն մ'ալ քվեց տէրավին ճահրին
Ճահրին քարահ-աւեց քաս պորկույված:
Լուակ կայէն օր քվեց պանին մանչը,
Մանուս կէ՞ կը պակրէ, կէ՞ նկալեց քարահ:
Հէվը անեց պաշտան ալ նայի մը մանչավ
Օր մանչաւներու որով-սիսաւին սամէլ ճոկին էր:
Նայի մանչավը կէովա՞ր կը թովէր,
Մանուսավի մհհաւով որով-մանուսին կը պակրէր.
«Հէմ մէլէ՛, հէմ մէլէ մէրավիս» կը թովէր
«Տէրավիդ սամէլ կամավտիք կու լեմ՝
Կէ օր պակրէս, կէ օր մանգես
Ակլի նա՛ կը պակրեմ—տէրավիդ կու լեմ՝:

Պեհեց որով-մանուար, մուհը մանջուհեցաւ ուկլաւ.
 Հէվը մանչավ լաքող էր ըռնո՛ւ կայէնից
 Նայի մանչաւի տլարը շէր սնքեր.
 Չէր սնքէր օր մանչավը մանուաւի պէս սօլիկարէր:
 «Ջէ', Լէվալը տէրավիդ ըաշտան ֆենայ» պակրեց,
 «Մէրավիս մա' լեր տէրավիդ պակրած կամավտիքը»
 «Ջէ', պահնիվալի մանջը պէսէ', մանջվի հո՛նէլ»...

(Բոշաների բերնից).

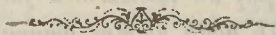
ԲԱՌԱՅԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ.

ՈՍԿԷ ԶԿՆԻԿ.

Մի ծեր-մարդ ձկնորս եւ իր ծեր-կինը
 Ասրում էին մեծ ջրի (ծովի) ափը:
 Ծեր-մարդը գնում էր, ձուկ էր ըռնում ջրից,
 Ծեր-կինը թել էր մանում տան մէջը:
 Երկուսը, միասին հին տան մէջը,
 Եռեսուն տարի— շա՛տ ապրեցին:
 Մի օր ծեր-մարդը գնաց մեծ ջրին (ծովի մօտ),
 Որ ձուկ ըռնէ իր հին թոռովը:
 Չեղք առնելով՝ ձգեց ջուրը իր թոռը.
 Մի անգամ հանեց ջրիտ հող
 Մի անգամ էլ ձգեց իր թոռը
 Թոռը դուրս եկաւ խոտով լցուած:
 Երրորդ անգամը որ ձգեց ջրի մէջը,
 Մարդ ի՞նչ ասի, ի՞նչ հանեց դուրս:
 Նա հանեց միասին մի ոսկի ձուկ,
 Որ ձկների թագաւորի սիրուն աղջիկն էր:
 Ոսկէ ձուկը ինչպէ՛ս աղաչում էր
 Մարդու քերնով (խօսելով) մարդուն (ձկնորսին)
 ասում էր.

«Թո՛ղ, թո՛ղ տուր ինձ» աղաչում էր.
 «Քեզ լաւ քաներ կը տամ.
 «Ինչ որ ասես, ինչ որ ուզես,
 «Սուտ չեմ ասում — քեզ կը տամ»:
 Վախեցաւ ծերը. ընրանը մնաց քաց.
 Նա ձկնորս էր շատ ժամանակից,
 Ոսկէ ձկան անունը չէր լսել,
 Ձէր լսել որ ձուկը վարդու պէս խօսէր:
 «Գնա՛, Աստուած քեզ հետ լինի» ասաց,
 «Ինձ մի՛ տալ քո ասած քաները,
 «Գնա՛, ծովի մէջը մտիւր, ապրիւր այնտեղ էր»....

Վ. Փ ա փ ա զ ե ա ն

ԿԱԹՈՆԱՅԻՆ ԱՐԳԻՒՆՔՆԵՐ ^{*)}

Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐԻ.

Կաթը: Կովկասում ստացւում է զանազան ընտանի կենդանիներէրէց, օր. կովից, ոչխարից, գոմշից և այծից: Աւելի շատ տաքածուած է կովի կաթը, որը ծառայում է երկրագործի ամենօրեայ պահանջներին բաւականութիւն տալու համար: Ոչխարի կաթը կազմում է Անդրկովկասի կաթնատնտեսական արդիւնաբերութեան հիմքը. շուկայում վաճառուող պանիրը և մասամբ իւղը պատրաստւում է ոչխարի կաթից, գոմշի կաթը փոխարինում է կովինը ափսոսի տեղերում, ուր գոմշի պահելը կովից թանգ չէ նստում. գոմշի կաթի արդիւնքները շատ քիչ են պատահում շուկայում: Այծի կաթով մասամբ փոխարինում են կովի կաթը, մասամբ էլ ոչխարի կաթը: Պէտք է սակայն նկատել, որ այծի կաթը համեմատաբար շատ քիչ գործողութիւն ունի: Անդրկովկասում գովուած են կովի կաթի իւղը, ոչխարի պանիրը, գոմշի և այծի մածունը:

Կովի կաթը կամ եփ է տրւում անմիջապէս, կթելուց լետոյ կամ հում կերպով սպահւում է և կամ եփ է տրւում մի առ ժամանակ պահելուց լետոյ, օր. երեկոյի կաթը եփ է տրւում առաւօտեան: Կովի կաթը եփ չէ տրւում Գաղստանի շատ աւաններում, գերմանական գաղթականութիւններում, ռուս աղանդաւորների գիւղերում, Ալէքսանդրոպոլի, Նոր-Բալաղետի և Ախալցխայի գաւառներէրի շատ գիւղերում և առ հասարակ հիւսիսային Կովկասում: Այս տեղերում երբեմն եփ են տալիս կաթը միայն այն դէպքերում՝ երբ պէտք է մածուն պատրաստեն: Իւղալի պանիր չինելու ժամանակ ոչխարի կաթը եփ չեն տալիս, և միայն մածուն չինելու ժամանակ

^{*)} Բնագիրը ռուսերէն է. ներկայ թարգմանութիւնը հեղինակը աչքից է անցկացրել և լրացրել:

են նրան եւի տալիս: Նոր ծնած կենդանիների կաթից կամ խեփից պատրաստում է դալ (բուլամա): Կովկասում կաթից նաև պատրաստում են կեֆիր կամ կումիս:

Դալը (բուլամա) պատրաստում է հետևեալ կերպով: Խէփը առանձին և կամ կաթնի հետ միասին խառը ածում են կաթնալի մէջ և դնում կրակի վերայ: Հանդարտ խառնելով տաքացնում են խէփը գրեթէ մինչև նրա եւի գալը: Ժամանակ առ ժամանակ նայում են կաթնալին: հէնց որ խէփը թանցրանում է, վերցնում են նրան կրակից և ածում ուրիշ ամանի մէջ, որտեղ մինչև հետևեալ օրը հանգիստ մնալով նա թանձրանում է, որից լետոյ կարելի է լինում նրան ուտել: Ագուլիս գիւղում պատրաստում են նմանապէս խափին, որը դալից զանազանում է նրանով, որ պատրաստում է կովի կաթից, մինչդեռ դալը պատրաստում է ոչխարի կաթից: Այդ գիւղում եւի տուած կովի խիփը առանձին և կամ կաթնի հետ խառը չեն ածում ուրիշ ամանի մէջ, այլ թողնում են կաթնալի մէջ և մինչև կաթնի խառնելը՝ մէջը լցնում են կամ մի ձուի սպիտակուց և կամ սպիտակուցը դեղնուցի հետ միասին. բացի այս անուշահոտութեան և համը լաւացնելու համար աւելացնում են խունկ և այլ խառնուրդներ: Դալը մնալով նոյն աչն կաթնալի մէջ, որտեղ նրան տաքացրել են, շուտով փշանում է: Խափինը դալից թանձր է և համարում է աւելի համեղ: Աչքի առաջ ունենալով աչն հանգամանքը, որ կովերի մեծ մասը ծնում է մեծ պասին, երբոր խիփից օգտուել անկարելի է, Ագուլիսում գործադրում են խէփ պահելու հետևեալ միջոցը. խէփի մէջ գցում են թելի շուլօ և սպասում են մինչև որ խէփը բոլորովին կը ծծուի թելի մէջ, աչն ժամանակ թաց շուլօն ցամաքեցնում են արևում կամ քամում և պահում են մինչև ուտիս օրերի գալը. աչն ժամանակ թելի շուլօն թրջում են կաթի մէջ և պատրաստում ուտելիք վերոյիշեալ ձևով:

Կեֆիրը կաթն է, որը ենթարկուել է մի տեսակ սունկերի խմորման ներգործութեան, որոնց Կովկասեան սարերում ապրող Կարաչասի լեռնականները լատկապէս աճեցնում և խնամքով պահում են:

Կումիս պատրաստում են հիւսիսային Կովկասում ապրող կալմիկները:

Սմէտանա կամ հում թթու սեր պատրաստում է սովորաբար ռուս գիւղերում, գերմանական գաղթականութիւններում, Դաղստանի ժողովրդների, հիւսիսային Կովկասի գիւղացիների մէջ: Անդրկովկասի տեղացիներին սմէտանան գրեթէ լայտնի չէ:

Ղալմաղը կամ սերը լայտնի է ամբողջ Անդրկովկասում և

մասամբ հիւսիսային Կովկասում: Նա եփ տուած կաթից քաշած սերն է: Ղալմաղը լալտնի է բոլոր ալն սեղերում, որտեղ ընդունուած է կաթը կթելուց լետուլ անմէջապէս եփ տալ: Սովորաբար սեր քաշում են ալն զէպքում, երբ մտադիր են անլւղ, երեսքաշ պանիր պատրաստելու (Շիրվանի, Գանձակի նահանգներում և ալն): Ղալմաղը սերից զանազանում է իր երկար պահելու չափովեամբ: Կովկասի քաղաքների շուկաներում պատահում են և ղալմաղ և թթու սեր, և քաղցր սեր: Անդրկովկասում լաճախ դոժածականը ղալմաղն է, իսկ սերը և թթու սերը՝ հիւսիսային Կովկասի քաղաքներում:

Մածուն (հայերէն), որ լալտնի է վրացերէն մածոնի, թուրքերէն ղաթըղ անունով, խիստ տարածուած է Անդրկովկասում ամեն տեղ: Հիւսիսային Կովկասում ևս պատրաստում են մածուն օր. չերքեզները: Մածունը պատրաստում է կովի, ոչխարի, գոմշի և ալծի եփ տուած կաթից: Կաթը եփ են տալիս, սառեցնում են մինչև 40° ցիլիոսի, կամ մի քիչ բարձր և մերում են. իբրև մերան (մալա) գործ է ածում առաջուց պատրաստած մածնի մի մասը: Տաք տեղում մերանը լալ է ներգործում և կաթը մերում է հաւասարապէս: Որպէս ղի կաթը տաք մնալ մինչև մածուն գոլանալը, ալն ամանը, որի մէջ կաթը մերում է, փաթաթում են շորով: Եթէ մերանի համար առաջուց պատրաստուած մածնից ոչինչ չէ մնացել, ալն ժամանակ ջրի մէջ բաց են անում չորաթան և նորանով մերում փոքրիկ քանակութեամբ կաթ, իսկ լետուլ ալղ մակարդում նիւթի մի մասը պահում են մերանի համար: Ալէքսանդրապոլի գաւառի Գեօղալկարա գիւղում երբոր մերանն ամենեւին չէ մնում, կանխապէս մերելու համար գործ են ածում հացի խմորի խաշ: Լալ, թանձր, հաւասար և համեղ մածուն ստացում է ալն զէպքում, երբ կաթը մերում է իսկական մածնով: Մածունը գործ է ածում կամ ալն ձևով պատրաստուած դրութեան մէջ և կամ քամում է տապրակի միջով և ալնալս պահում: Արագած սարի հիւսիսային և հիւսիս հարաւային լանջերի վերայ գտնուող Աղիաման, Ղրմղլի և ալլ դիւղերում մածունը հաւաքում են կաւէ բղուղներում, որոնց մէջ շիճուկը հետզհետէ ծծում է, իսկ մածունը թանձրանում և ալսպիսով պահում երկար ժամանակ:

Կարագը պատրաստում է կաթից, սերից, թթուասերից, ղալմաղից և մածնից: Անդրկովկասում կարագը զլխաւորապէս պատրաստում են մածնից, իսկ Հիւսիսային Կովկասում թթուասերից: Ուղղակի կաթից կարագ պատրաստելը շատ հազիւ է պատահում մասամբ ալղալիսի կարագ ընդունուած է չերքեզների և նո-

դպրաների մէջ: Կաթը եփ են տալիս 1—2 ժամ, հովացնում են, ածում են խնոցու մէջ և ապա հարում կարագ. եթէ երեկոցեան կաթը մնացել է մինչև առաւօտ աչն ժամանակ նրան խառնում են առաւօտեան կաթնի հետ և հարում միասին: Քաղցր սերից և զաւմաղից հազիւ է պատահում կարագ հարել, այդ էլ տեղի ունի երբեմնապէս Հիւսիսային Կովկասի տեղացիների և կուզակ գիւղացիների մօտ: Թթուասերից կարագ պատրաստելը ընդունուած է դալատանի բնակիչների, ռուս գիւղացիների և գերմանական գաղթականների մօտ: Իսկ մածնից կարագ չինելը ընդունուած է ամրոյջ Անդրկովկասում և միաչն մասամբ Հիւսիսային Կովկասում: Մածնից համեմատաբար աւելի շատ կարագ է ստացւում քան թէ կաթնից, կամ քաղցր սերից, մինեւոյն ժամանակ Անդրկովկասում և ինքը կարագը աւելի մաքուր, թարմ և անուշահոտ է դուրս գալիս: Պատրաստած կարագը շատ լաւ լուանում են որ չը թթուի: Կովի կաթը երբեմն խառնում են ոչխարի, գոմէի, նոյն իսկ ածի կաթի հետ և աչնապէս հարում կարագ. կովի կաթնից հարած կարագը համարւում է ամենալաւը, գոյնով աւելի զեղինը, և համով աւելի քնքոյշը և ախորժեղին: Խնոցին (վրացերէն՝ սաղդօրելի, թուրքերէն՝ նահրա) լինում է կաւէ, փայտէ, կաշուէ կամ տկից չինած և երբեմն էլ երկաթէ թիթեղից չինած. Անդրկովկասեան կաւէ խնոցին լինում է զանազան մեծութեան և գործ է ածւում ամեն տեղ, առաւելապէս նստակեաց ազգաբնակչութեան մէջ և Շամախու ռուս աղանդաւորների մօտ: Կաւէ խնոցին գործ է ածւում լատակի վերայ դրած ծալրերից մէկի բարձրացնելով և ցածրացնելով և կամ լետ ու առաջ ճոճելով: Փայտէ խնոցները գործ են ածւում գլխաւորապէս Գանձակի նահանգում, Լեւքերանի գաւառում, Նրեանի նահանգի մի քանի լեռնային գիւղերում և ալլն: Նա զլանածն է լինում և զանազան մեծութեան, երբեմն էլ 2¹/₂—3 արշին երկարութեամբ: Թուով կախ են անում խնոցին ծառից, կամ չատկապէս պատրաստած լեռնարանից և ապա շարժում են ճոճանակի նման: Տկի խնոցիներ գործ են ածում թափառող անասնապահները. օր. Քիւրդերը, Մուղանի բնակիչները և ալլն: Քիւրդերը գործ են ածում եղան մեծ տկեր, ջիւրալեցիները բաւականանում են և փոքրերով: Տկերը կախ են անում երկու կամ չորս ծալրերից, կամ պարզապէս դնում են չատակի վերայ և ճոճում են կամ թափահարում:

Լարագի հարելը տեղում է կէս ժամ, մի ժամ, 1¹/₂, իսկ երբեմն և 2 ժամ: Թէ սառը և թէ քաղցր սերից պատրաստուող կարագը շատ ուշ և քիչ է դուրս գալիս: Հարելուց առաջացած ձաշնը կարագի հատիկներ կազմուելուց հետոյ՝ հետէ փոխւում է. կարագ գոյա-

հաւուց լետոյ, թանը կարագի հատիկների հետ միասին ածում են տապի մէջ, լետոյ հաւաքում են կարագը, խնամքով լուանում են նրան սառը և մաքուր ջրի մէջ: Պատրաստելուց լետոյ նրան կամ գործ են ածում թարմ և կամ հալում են երկար ժամանակ պահելու համար: Շուկայում աւելի լարգի է վարնան պատրաստած կարագը: Կովկասում կարագը ամենեին չեն ներկում: Շատ ժամանակ է ինչ սկսել են միքանի տեղերում ներկել միայն դոմշի կարագը, որպէս զի կովի կարագի գոյն տան նրան, այս նպատակով մածնի հետ խառնում են մի գեղին ծաղկի նիւթ և ապա հարում են կարագ: Մեծ մասամբ կովի կարագի հետ խառնում են ոչխարի և դոմշի կարագ, նմանապէս և ոչխարի դմակ: Եղ պահելու համար գործ են ածում կամ տկեր կամ կաւէ բղւղներ, կամ փայտի տակառներ: Կովկասը իր արտադրած եղով չէ բաւականանում, շուկայում լաճախ երևան է զալիս Սիբիրի իւղ, վերջին ժամանակներն էլ միջին Ասիայի իւղ, որը բերում են երկաթուղով և շոգենաւով: Թիֆլիսի շուկային իւղ մատակարարում են մոտակայ դաղթականները (КОЛОНИСТЫ) և մասամբ տեղացիները: Բագուն ստանում է իւղ Շամախու բաղմահող ռուս աղանդաւորների զիւղերից և մասամբ Շամախու և Լենքորանի բնիկներից:

Թանից ստացած արդիւնքն էր: Թեւ թանը, որը ստացւում է կարագ հարեւուց լետոյ, գործ է ածւում ամառը իբրեւ զովացնող խմելիք և կամ զործադրւում է ուրիշ արդիւնքների պատրաստելու համար: Եթէ թանը ածուի որեւէ ամանի մէջ և թողնուի հանգարտ, նա միքանի ժամանակ (1—4 օր) անցնելուց լետոյ կը նստի ամանի տակը իբրեւ փշրած պանրի նման նիւթ. պանրանման նիւթը հաւաքելով պարկի մէջ և քամելով գործ է ածւում կերակրի մէջ, որ և կոչւում է քամած թան: Եթէ թանը խնոցուց հանելուց լետոյ անմիջապէս տաքացնուի կաթնալում, աչն ժամանակ պանրանման նիւթը արագութեամբ կը դառնուի շիջուկից: Այս նիւթը քամած ձևով, որ լայտնի է թուրքերէն չօր, իսկ հայերէն ժափիկ անուանով, գործ է ածւում կերակրի մէջ: Եթէ թանը կամ չօրը երկար պահելու համար կտորներով կամ գնդակների ձև տուած չորացնուին արևի տակ, աչն ժամանակ կը ստացուի ալպէս անուանուած չորաթան կամ դուրութ: Չորաթան պատրաստում են մեծ մասամբ թանից և որպէս զի նա ձեռքերից չկաշի, սովորաբար մէջը խառնում են փոքր ինչ ալիւր: Թան պատրաստելու համար բացի լիշեալից Գանձակի զաւառում լայտնի են և ալ միջոցներ: Օրինակ Բալան, Խաչկապ, Չեաղլիկ և ալ զիւղերում քամած թանը լցնում են կաթնալի մէջ և սկսում են տաքա-

ցնել կրակի վրայ. տաքանալուց փափկում է, եթէ թանը շատ ցամաք է՝ աւելացնում են մի փոքր ջուր. լիտոյ մէջ զգալով կամ ուղղակի ձեռքով տրորում են և ապա զցում են նրա մէջը աղ և ալիւր (մօտ քաշի 30%-ը), նմանապէս ըստ ցանկութեան, միքանի ձու և սկսում են տաքացնել մինչև եփ գալը, երբ որ ալիւրի համը ալլ ևս զգալի չի լինի, աչն ժամանակ թանը համարում է պատրաստ: Այդ թանը կամ պահում են մանր բլուղների մէջ, իսկ երեսը ծածկում են իւղով և կամ գնդակների ձեով չորացնում են և չինում չորաթան. այս վերջինը հազիւ է պատահում: Թանից պատրաստում են արգանակ (թանէսպաս, թանապուր, թանաճաշ, եռացած և թուրքերէն կլնգեօշ լալտնի անուաններով): Էջմիածնի դաւառի Աշտարակ գիւղում պատրաստում են մի տեսակ չօր, որ կոչւում է չոււմ: Աշտարակի չումը նման է ուսաց տփօրօղին (ժաժիկ), որը պատրաստում է կարագ հարելուց մնացած թանից (ռաճաճ): Կաթը միքանի օր հաւաքում են և նրանից հարում են կարագ. իսկ թանը 10—15 բուպէ եփ են տալիս. չումը, որ գոլանում է ալդ ժամանակ, քամում են. չումը կարելի է ուտել թարմ, չթթուացրած, պէտք է սակաչն նկատել, որ չում առհասարակ քիչ է պատրաստում:

Պանիրն եր կովկասում իրանց պատրաստելու և պահելու տեսակով բազմատեսակ են: Անդրկովկասում պանիր կոչւում է աչն արդիւնքը, որը ստացւում է կաթը (լինի նա անքաշ կամ երեսքաշ) չիրդանի մակարդով մերկուց լիտոյ: Հիւսիսային Կովկասում և Գաղստանում, բացի այս, պանիր կոչւում են և աչն արդիւնքները, որոնք ստացւում են թթու կաթի ինքն իրան մերկելուց, օր. չեչենցիների կալդը, կումիկների բիշլազը, և նոյն իսկ ուսաների տվարօզը և ալլն և ալլն: Կովկասում լալտնի անուն ստացած պանիրները, որոնք պատրաստում են չիրդանի (խախացոց) մակարդով սոքա են. օսի, թուչի, Ղազախի, քրդի, Երևանի, Գանձակի, Ղարաբաղի, Քալիշի և ուրիշ շատ տարօրինակ պանիրներ, օր. թել և չեչիլ պանիր, Գարալազեազի պանիր, աջարի և ալլն: Կովկասի պանիրները պատրաստում են գլխաւորապէս ոչխարի կաթից: Թափառող անասնապահները օր. քրդերը, մուղանցիները առանց սերը քաշելու ուղղակի մերում են: Գիւղացիները կովի կաթի պանիր պատրաստում են աչն ժամանակ, երբ որ ոչխարի կաթ չկալ և կամ երբ որ կովի կաթ շատ է հաւաքւում: Լճար պանիր պատրաստում է սովորաբար սեր քաշած կաթնից: Գոմչի և կովի կաթի խառնուրդից նմանապէս պատրաստում է լճար պանիր, օր. Շեմախի, Գեօղչալի և Արէշի վաւառների գիւղերում:

Կովի կաթից պանիր պատրաստում է մեծ մասամբ Շիրակի, Նոր-
Բաղազետի և Ախալցխայի գաւառներում: Վերոլիշեալ և ալ տե-
ղերում երբեմն կովի կաթը խառնում են ոչխարի կաթի հետ և
ապա պանիր մակարդում:

Պանրի մակարդ կամ մալա պատրաստում է հետեւալ
կերպով. վերցնում են որոճող կենդանու խախացոցը կամ շիրդանը
(վերջին տոամոքսը) դնում են որևէ ամանի մէջ և վրան ածում
ջուր կամ շիջուկ, խառնում են աղ և զանազան նիւթեր և դնում
են որևէ տաք տեղ. մէկ կամ միքանի օր անցած հեղուկը արդէն
պատրաստ է կաթը մակարդելու համար: Մակարդի ամենաէական
մասը կենդանու ստամոքսն է, որը իւր մէջ պարունակում է խմո-
րող (մերող) սաղմ, եթէ խախացոցը լաւ է, մնացած խառնուրդը
աւելւորդ է և լաճախ միասակար: Լաւ, ուժեղ շիրդան ստացւում է
ծծող գաւառներից, հորթերից և ուլերից: Լմուս պանրագործները
աշխատում են ձեռք բերել թաւմ և մատաղ շիրդան, ալսինքն
1—3 շաբաթական ծնողներից, երբեմն էլ 3—5 օրականներից (խէժ
ուտող): Կովկասում մեծ մասամբ գործ են ածում գաւառն շիրդան,
իսկ հորթինը հաղիւ, քանի որ կովկասեցին սովոր չէ հորթ մոր-
թելու: Ես հանդիպել եմ հորթի շիրդանի գործածութեանը միմրայն
Կազբէկ գիւղի մօտ, ռաղմավիրական ճանապարհի վրայ. իսկ գա-
ւառն շիրդան գործ է ածւում ամեն տեղ և Անդրկովկասում և Հիւ-
սիսային Կովկասում. Անդրկովկասեան պանրագործները շատ լա-
ճախ բաւականանում են հասակաւոր ոչխարների, կովերի և նոյն
իսկ գոմէշի շիրդանով: Ամենից հեշտ կարելի է ձեռք բերել ոչխա-
րի շիրդանը, գոմէշինը հաղիւ, օր. Երևանի և Գանձակի գաւառների
միքանի գիւղերում: Շիրակում, Փամբակում, Փիք գիւղում և ալ
տեղեր: Պատահում են դէպքեր, երբ զանազան կենդանիների շի-
րդանները խառնում են միմիանց հետ: Կովի շիրդաններ լաճախ
կարելի է առնել քաղաքների մանրաւաճառների մօտ. ոչխարինը
պատահում է և գիւղերում: Եւրոպական շիրդանի գործածութիւնը
ես պատահեցի Նախիջևանի գաւառի Ագուլիս աւանում, որտեղի
խանութներում ծախւում են հեռու տեղից բերած շիրդաններ:

Մակարդի խառնուրդները Կովկասում երկու նշանա-
կութիւն ունին. նրանք կամ աւելացնում են մակարդի մերող ուժը
կամ պանրին անուշահոտութիւն տալու են ծառայում: Օրինակ
մատղաշ կենդանիների ստամոքսի միջին զանուղ ժաթիկը (ТВОРО-
ЖОКЪ), նմանապէս մածունը, «մսեանա» կոչուած բոլոր և ալլն ա-
ւելացնում են մակարդի ուժը, իսկ մեխակը, ուրց բոլսը, դարչինը
նպաստում են պանրի անուշահոտութիւնը աւելացնելուն: Այս խառ-

նուրդները աւելացնում են մեծ կամ փոքր քանակութեամբ, նա-
ած տեղական սովորութեան: Մենք այստեղ կը թուենք այդ խառ-
նուրդները, բայց պէտք է նկատենք, որ նրանցից միքանիսը շատ
քիչ են գործածական, կամ հանդիպում են միայն ինչպէս բացառու-
թիւն: Աթմային արդիւնքներից իբրև խառնուրդ գործ են ած-
ւում ստամոքսային ժածիկ (ТВОРОТОКЪ), խեժ (МОЛОЗИВО), շիջուկ
(СЫВОРОТКА) և մածուն. հասիկներից ցորեն, բրինձ և սիսեռ. պը-
տուղներից հոն, սալոր, չամիչ, արմաւ, խնձոր, ծիրան և չիր (զա-
նաղան չորացրած պտուղներ), տտիպ և քաղցր նիւթերից օր. դար-
չին, մեխակ, խունկ, չաքար, նույն իսկ մեղր, օրինակ Ագուլիս
գիւղում, Աթամբակի, Ղարաքիլիսում և այլն. հանքային նիւթե-
րից օր. չիր և բաւական քանակութեամբ սեղանի հասարակ աղ.
բուսեղէններից՝ սոխ, ուրց, հարփղ, խզեղ, երինջակ, մանանա,
սունկեր և շատ ուրիշ բույսեր. բացի այդ աւելացնում են երբեմն
գոյն տուող նիւթեր. թուրքերը ստամոքսի ժածիկ չեն խառնում,
որովհետև նրանց ասելով՝ մուլաները արգելում են նրա գործածու-
թիւնը: Հեջիմփինի քուրդները առաջ լաւ լուանում են նրան և ապա
գործ ածում. միքանի հայ գիւղեր (Սօգիւթլու, Բաշքեանդ, Ղօշա-
վանք, Բաշգառնի և ուրիշներ), ժածիկին նույն իսկ մեծ նշանակու-
թիւն են տալիս: Ժածիկ գործ են ածում ինչպէս խառնուրդ, օր.
Չեաղամ (Չեգամ) գիւղի բնակիչները. նրանք ածում են ժածիկը
նոր շիրդանի մէջ, որտեղ և մերում է. մերումածը աղ են անում
և չորացնում. նրա կտորները հեղուկի մէջ թրջած գործ են ած-
ւում իբրև մալա. նրա կտորները մերելուներգործութիւնը պահում
են ամիսներ և տարի: Շիջուկ (СЫВОРОТКА) գործ է ածւում լաճախ
իբրև ալիսիսի հիմնական հեղուկ, որի մէջ պատրաստում է չիր-
դանը, նա ծառայում է և մակարղը լրացնելու նպատակով, երբ
սրա մի մասը գործ է ածւում մերելու համար: Մածուն գործ է
ածւում իբրև խառնուրդ Գիրք գիւղում (Գեօղչալի գաւառում)
և Ղալաչա գիւղում (Լեյմիածնի գաւառում): Ցորեն և բրինձ շատ
տեղ են գործածւում. սիսեռի գործածութեան մասին ես լսել
եմ Զիրարէլի գաւառի Զարդար գիւղում: Հուն լաճախ գործ են
ածում Վանձակի հաճանդում. չորացրած պտուղներ՝ խնձոր և
ծիրան համեմատաբար քիչ են գործածւում (կրեանի գաւառի
Քաշգառնի գիւղում մայի մէջ չիր չեն ձգում). չամիչ և արմաւ
աւելի լաճախ են գործածւում: Տտիպ նիւթեր ամեն տեղ քիչ թէ
շատ գործ են ածւում: Շիրը մայի մէջ շատ է տարածուած. իսկ
սեղանի աղը համարւում է անհրաժեշտ խառնուրդ մակարդի հա-
մար. Էջմիածնի գաւառի Չօրանքեարա գիւղի բնակիչների ասելով՝

չատ մեծ քանակութեամբ աղը վնասում է մալի ուժեղութեանը։ Սունկեր գործ են ածում Գեօղչալի կողմերը Գիրք գիւղում։ օսերը և Հիւսիսային Կովկասի լեռնականները մալի մէջ խառնուրդ քիչ են գործածում կամ բոլորովին չեն գործ ածում։ Երբ որ ցանկանում են վաղօրոք պատրաստ մակարդ ունենալ, ալն ժամանակ շիրդանը լուանում են, աղ են անում, երբեմն էլ աւելացնում են չիբ կամ մէջը դնում են կանխապէս լուացած և աղած ստամոքսի ժածիկ և չորացնում են արեւի տակը և կամ փռում։ Ղուբալի գաւառի Ամաստ-օբա գիւղում շիրդանի մէջ դնում են աղ, ցորեն և բրինձ և չորացնում։ չետոյ շիրդանը դնում են բլուղի մէջ, ածում մէջը շիջուկ և թողնում են հանգիստ մինչև հեղուկի պարզելը։ ալսպէս պատրաստած հեղուկը ծառայում է իբրև մակարդ, Բզուղը, որի մէջ պահում է մալան, լաճախ ծածկում են չորով։ Կազբէկ գիւղի մօտ ժածիկը աղի հետ տրորում են շիրդանի մէջ, չորացնում են և ապխտում։ Իսկ գործածելու ժամանակ փաթաթում են չորի մէջ և դնում շիջուկի մէջ։ Մակարդը, նալած նրա պատրաստելու եղանակին, պատրաստ է լինում մէկ, 3—7 օրից չետոյ։ Պատրաստի մալան առանց փչանալու մնում է մէկից մինչև 6 շաբաթ։

Մակարդի մաքրութիւնը և թարմութիւնը պանրի լատկութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունի։ Փորձուած պանրագործները երբ նկատում են, որ մալան սկսում է փչանալ՝ իսկույն նրան փռում են։

Կովկասի սովորական պանրի բնական պատրաստում է հետեւեալ կերպով։ Նոր կթած տաք-տաք կաթը շիրդանի մակարդով մերում են և թողնում հանգիստ մի տաք տեղ 10—30 րոպէ։ մակարդի ներգործութիւնից կաթը կտրւում է և պանրանում։ Մերում զանգուածը (Ֆրանսերէն և ռուսերէն կալիէ, թուրքերէն դալամա) բաժան-բաժան են անում մեծ և փոքր մասերի, չետոյ լըցնում են տոպրակի մէջ, որտեղ քամւում է, իսկ չետոյ տոպրակը պանրով դնում են քարի տակ։ Մի առ ժամանակից չետոյ պանրը հանում են տոպրակից, աղում են նրան և ամբողջ գլուխներով կամ կտորներով պահում են տիւրի (մօթալ) և կամ աղաջրով լիք բլուղների մէջ։ Պանրի պատրաստելու վերոյիշեալ ձևը մենք ներկայացրինք ընդհանրապէս։ Կաթ մերելու համար աման գործ են ածում կամ կաթսայ, կամ տաշտ և կամ տիկ։ վերջինը գործ է ածւում թափառող անասնապահների մօտ եալլաղներում։ Թէև պանրի գոլանալու ժամանակամիջոցը առանձին հաշուի չէ ենթարկուած Կովկասում, ալնուամենայնիւ նկատելի է, որ աշխատում են մերումելը որքան կարելի է շուտով կատարել, որպէս զի կարելի լինի

պանրի մէջ պահել կաթի բոլոր իւղալի մասերը և դալամի փշերու ժամանակ պանրալին մասերի կորուստ չլինելը: Մերելու ժամանակ հարկաւոր տաքութեան աստիճանի մասին պէտք է նկատել, որ ոչխարի կաթը կթելուց չիտոյ իսկոյն առանց տաքացնելու մեր-
 ւում է, բոլոր միւս տեսակ կաթերը օր. սառը կաթը, սերը քաշած կաթը աշխատում են տաքացնել մինչև նոր կթած կաթի տաքու-
 թեան աստիճանը: Պանրալին նիւթը մշակւում է շատ հասարակ կերպով. մակարդածը բաժանում են միքանի մասերի, մի առ ժա-
 մանակ թողնում են հանգիստ, տրորում են ձեռքերով և լետոյ լցնում են տուրակի մէջ և քամում: Յաճախ տուրակը պանրի հետ միասին առ ժամանակ թողնում են տաք շիճուկի մէջ: Շիճու-
 կը դուրս քամելու համար կամ ձեռքով են ճգմում և կամ քարի տակ են դնում: Տուրակից հանած պանիրը աղում են թէ համը լաւացնելու և թէ դիմացկանութիւն տալու համար: Պանիրը կամ չոր աղով են աղում կամ գցելով նրան աղաջրի մէջ: Աղ անելուց լետոյ դարձում են պանիրը ամանի մէջ որտեղ որև պահւում է նա: Շատ անասնապահներ օր. քիւրդերը, Ալէքսանդրապօլի, Նոր-Քա-
 յազեաի, Շամախու և այլ գաւառների բնակիչները պանիրը խառ-
 նում են չօրի հետ և այսպէս լցնում տկերը, որոնք չալտնի են մօ-
 թալ անունով: Ոմանք չօրի խառնելուն մեծ նշանակութիւն են տալիս, ենթադրելով որ չօրը նպաստում է պանրի քնքշութիւնը պահելուն: Պանիր պահելու համար գործ է ածւում՝ բացի տկերից կաւէ աման զանազան մեծութեան և փայտէ տակառ. իւղալի անա-
 րատ կաթից պատրաստած պանիրը շատ համեղ է լինում: Գծբախ-
 տաբար կովիատում պանիրը մեծ մասամբ պատրաստում են սեր քաշած կաթից: Անդրկովկասի ամենալաւ պանիրներ համարւում են Նրեանինը, Ղարաբաղինը, Թալիշինը, Քիւրինը, Գանձակինը և Ղաղախինը:

Օսի պանիր, որ չալտնի է Կոբի պանիր անունով, պատրաստւում է այնպէս, ինչպէս և Կաղբէկի և Գուղաուրի չրջա-
 կալ լեռներում, նմանապէս և Մոզդուկի դաշտալին տեղերում: Առանձնապէս չարգի է սչն պանիրը, որը առանձին խնամքով պատ-
 րաստւում է անարատ կաթից Կոբի գիւղում և Տրուսովի հովիտում՝ Գուղաուր և Կաղբէկ կայալանների մէջ տեղում: Օսի պանիր պատ-
 րաստւում է կովի և մանաւանդ ոչխարի կաթից: Գաշտալին տե-
 ղերում գերադասում են կովի կաթը, իսկ լեռներում ոչխարինը: Կաղբէկի հասարակութեան գիւղերում, օր. Գերգէթում, Արշում, Աշխատում և այլն կովի կաթը խառնում են ոչխարի կաթի հետ: Կոբի կամ Գրուսովի լաւ պանիրը պատրաստւում է միմիայն ոչ-
 խարի կաթից: Մարերում իւղալի պանիր պատրաստում են այսպէս:

նոր կթած և սերը չքաշած ոչխարի կաթը առանց տաքացնելու մերում են փայտէ տակառների մէջ: Մէջը պցում են ալնքան մակարդ, որպէս զի կարճ ժամանակում գոլանալ թանձր զանգուած, չետոյ ձեռքերով ջարդում են դալաման և հատիկները սկսում են հաւաքել ամանի մէջ տեղը, ձեռներով ճնշելով պանրացած նիւթի վրայ, ինչպէս որ ընդունուած է հօլլանդական պանիր պատրաստելու ժամանակ, չետոյ պանիրը դնում են փայտի կէտր ամանի մէջ, աղում են և թողնում հանգիստ մի 3 օր, աչուհետեւ պանրի գլուխը դնում են աղաջրի մէջ, և աղպէս պահում երկար ժամանակ: Կօբրի կողմերում աղը կանխապէս եփում են և չորացնում: Աղաջրի մէջը պանիրը կարող է դիմանալ մէկ և աւելի տարի. աղաջրից հանելուց չետոյ $1\frac{1}{2}$ — 2 ամսից չետոյ պանիրը կորցնում է թարմութիւնը, ցամաքում է և համը կորցնում: Օսի պանրի համար մակարդ պատրաստում են հետեւեալ կերպով. վերցնում են ծծող գառան կամ նոր ծնած հորթի վերջին ստամոքսը և դնում կուէ ամանի մէջ, վրան ածում են շիջուկ, աղում են և մէկ կամ կէս օրից չետոյ արդէն գործ են ածում. այս տեսակ մակարդը եթէ լաւ աղած և պահուած է հով տեղ՝ կարող է ներգործել երկու ամսուայ ընթացքում: Երբ որ աւելորդ շիրդան կալ, պահում են նրան ապագայի համար, ալն ժամանակ ժափկը աղի հետ միասին տրորում են և լցնելով շիրդանի մէջ, նրա հետ միասին չորացնում ծխի մէջ. գործածելուց առաջ, շիրդանը փաթաթում են շորի մէջ և դնում շիջուկի մէջ: Կաթի մէջ մակարդ ածելու ժամանակ նրան մաքրում են մազից շինած մաղի միջով. քամելով մաղի վրայ մնում են պինդ կտորները և հատիկները: Լաւ օսի պանիրը պէտք է լինի իւզալի, ոչ խիստ աղի, մի քիչ ընկուզի համով: Սերը քաշած կաթից շինած պանրի նիւթը կոշտ է լինում, երբեմն էլ թթու: Օսի պանիրը ծախւում է արտադրած տեղում և շուկաներում, գլխաւորապէս Թիֆլիսում և Վլադիկաւկազում. վերջին ժամանակները օսի պանիր սկսեցին ծախել մալրաքաղաքների Կովկասեան գիւնիների պահեստներում:

Թ ու շ ի պ ա ն ի Ր ը օ ս ի պ ա ն ի Ր ից չետոյ համարում է Կովկասի պանիրներից ամենալարգինը: Մեծ մասամբ պատրաստում է նա ոչխարի անարատ կաթից: Այս պանրի պատրաստելու մասին Մ. Վ. Մաչաքելին հաղորդում է հետեւեալը. «Ամանի լատակին եղած պանրալին նիւթը ալնպէս են կտրտում, որպէս զի իւրաքանչիւր կտորից կարելի լինի պատրաստել ցանկացած մեծութեամբ պանրի գունդ: Այս կտորները դնում են քաթանի փոքր պարկերի մէջ, որի մէջ պանրի նիւթը ձեռքերով տրորում են և տալիս կէտր ձև: Պատրաստած պանիրներով տալրակները դարսում են հաստ

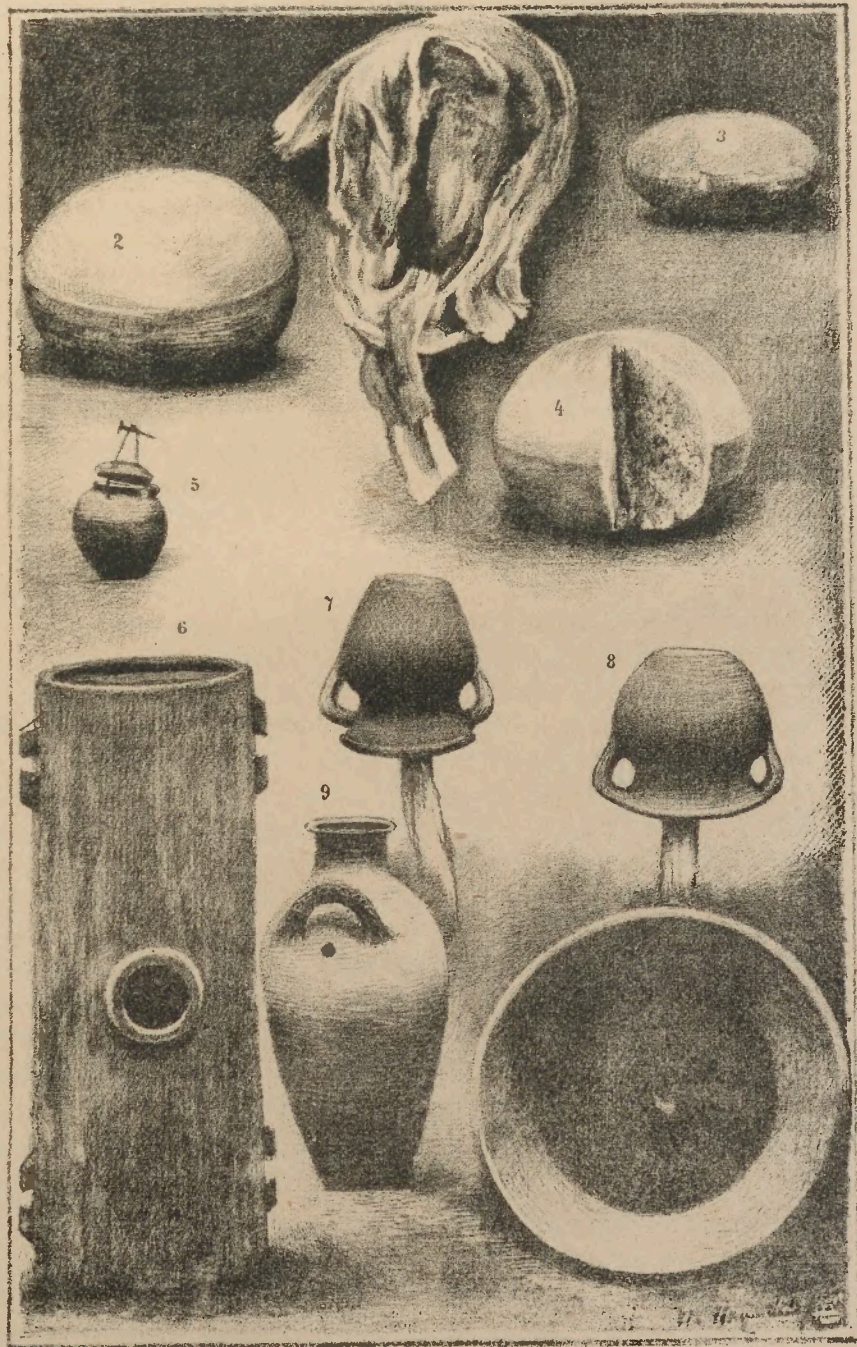
չերտով փռած խոտի վրայ: Եթէ եղանակը լաւ է, պանրի գլուխները ծածկում են թաղիքով, որպէս զի մի անգամից նրանք չսառչեն. հակառակ դէպքում, գիւղացիների ասելով՝ չանկարծակի սառած պանիրը լինում է փխրուն և կորցնում է իր դեղնութիւնը: Չորս օր անցած, այս պանիրները դարսում են ոչխարի մորթից պատրաստած պարկերի մէջ: Դարսելու ժամանակ, պանրի գլխների շուրջը աղում են: Կէս փութ մեծութեամբ պանրի համար անհրաժեշտ է 3 ֆունտ աղ: Պարկերը փչում են և բերանը թոկով պինդ կապում: Առաջին երկու-երեք օրը այս պարկերը շուռ են տալիս իւրաքանչիւր ժամը մի անգամ, իսկ լետոյ չաքաթը մի քանի անգամ: Եթէ պարկի միջի օդը դուրս է գալիս, այն ժամանակ անպատճառ նորից փչում են նրանց: Այս գործողութիւնը կատարւում է նրա համար, որ պարկը չկպչի պանրին և պանրից դուրս եկած աղաջուրը հնարաւորութիւն կունենայ տարածուելու պանրի ամեն կողմը» (*„Матерялы для изученія экономического быта государственныхъ крестьянъ Закавказскаго края“* т. V, ч. I, стр. 462).

Ղաղախի պանիրը պատրաստում են Ղաղախ գաւառի ոչխարապահները, օր. Շիխլի և այլ գիւղի բնակիչները: Այս պանիրը գլխաւորապէս պատրաստում է ոչխարի անարատ կաթից ու լաւ դնով ծախւում է Թիֆլիսում: Նա սովորաբար լինում է 5—10—15 ֆունտ մեծութեամբ: Նրա պատրաստութիւնը մօտաւորապէս ոչխարի հասարակ պանրի նման է և, այն զանազանութեամբ միայն, որ պանրի գլխները տոպրակից հանելուց լետոյ, զցում են տաք շիճուկի մէջ, որի մէջ մնում է մի առ ժամանակ, որպէս զի նրա կեղեր ամրանալ և գառնալ աւելի դիմացկուն. բացի այդ չաճախ դուրս են բերում պանրի գլխները արևի տակ, որից նրանց կեղեր դեղնում է: Ղաղախի պանիրը թարմ և ալանի դրութեամբ դով օդի մէջ լաւ է պահւում. տաք ժամանակ ուռչում, դառնում է ծակոտէն և թթու համ է ստանում: Նկարագրած պանրի տեսակը, եթէ լաւ պահած և ժամանակին աղ է արած, համարւում է լաւիքից և թանկագիններից մէկը:

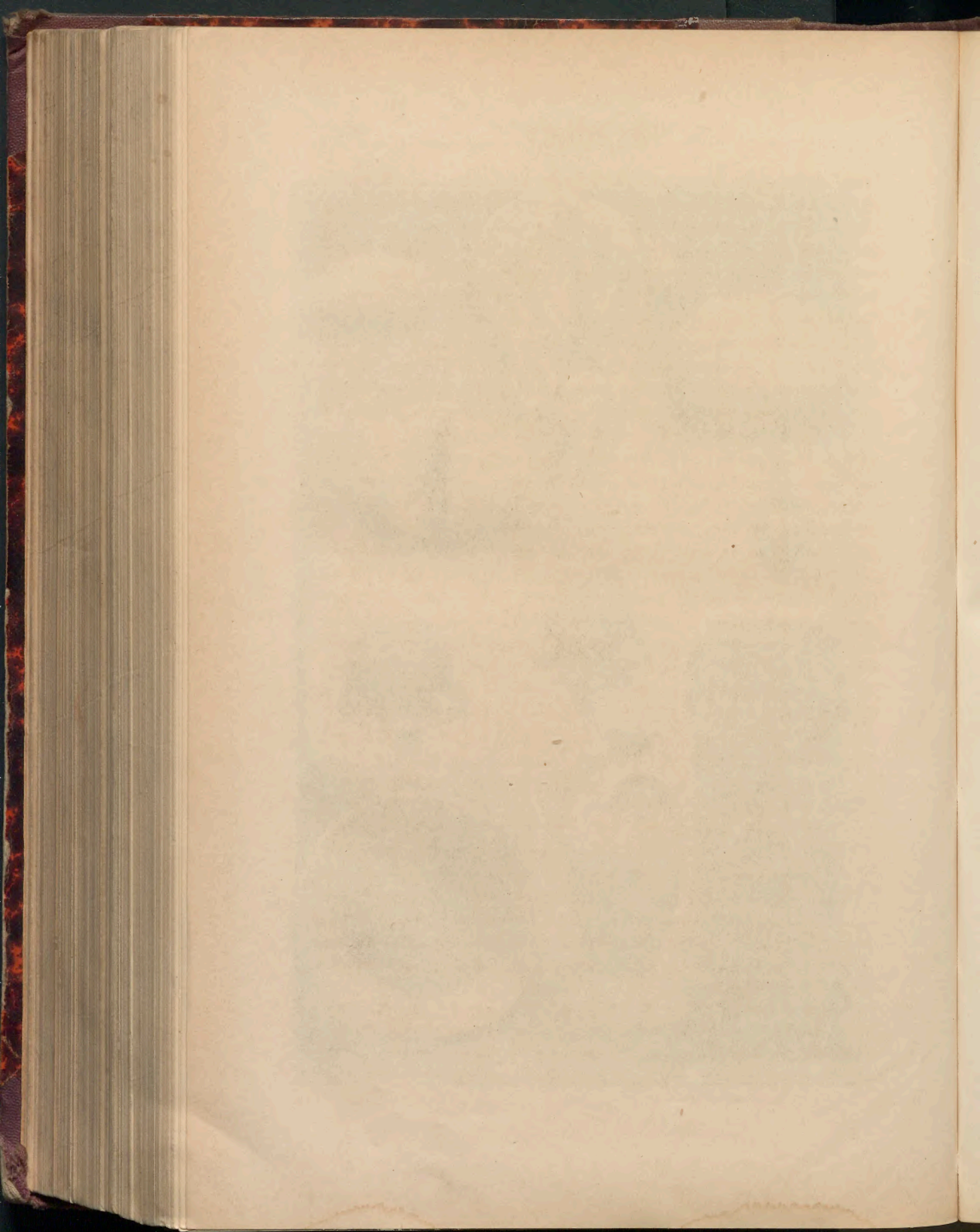
Դարալագեաղի պանիրը Անդրկովկասում չալտնի է բղուղ պանիր և պարսկա-հալիբի պանիր անուններով. պատրաստում են Դարալագեաղի միջանի հայ գիւղերում, օր. Խօլից և Սալմաստից գաղթած բոլոր հայերը: Այս գաղթականները բնակութեան տեղ հաստատել են Նախիջևանի, Երևանի, Էջմիածնի, Զանգեզուրի և ուրիշ գաւառների զանազան տեղերում և մինչև օրս պահել են իրանց կուլտուրական սովորութիւնները: Նրանք պանիր պատրաստում են թէ կովի և թէ ոչխարի կաթից, առանց

Հօրի խառնուրդի: Գարալագեազի պանրի պատրաստելը երկու մասից է բաղկացած՝ կանխապէս պատրաստելուց և պահելուց: Տաք կաթը (եթէ սերը քաշած է, այն ժամանակ թեթեւ կերպով տաքացնում են կաթը մինչև նոր կթած կաթի տաքութեան տասնիճանը) մերում են սովորական շիրդանի մակարդով: Գոյացած պանրը քամում են տոպրակի կամ շորի մէջ, կտրտում են և աղում կամ թէ դնում են աղաջրի մէջ: Մերածի մէջ դրում են զանազան հոտաւէտ խոտեր (տեղական անուններով՝ ուրց, քօրաթ, խղեղ, դարչին, թարխուն, սխտորուկ և այլն), որոնք քամած պանրի մէջ մնում են ամբողջ տերեւներով կամ կտորներով: Պանիրը մնում է աղի մէջ կամ միքանի օր, կամ լաճախ 10—15 օր, երբեմն էլ ամէս և աւելի: Նրա մի մասը ուտում են նոյն գարնանը կամ ամառը, իսկ միւս աւելի մեծ մասը պահում են ձմեռուա՝ համար: Վերջին դէպքում կտրտում կամ փշրում են պանիրը շատ մանր և եթէ առաջուց չեն խառնել, գցում են խոտեր և լցնում կաւ բղուղները: Այս լցնելը պէտք է հմտութեամբ կատարուի. բղուղները պէտք է լցնել որքան կարելի է սերտ կերպով, որպէս զի մէջը դատարկ տեղեր չմնան, որոնք վերջը կարող են փշանալու պատճառ լինել: Բղուղները մինչև բերանը լցնելուց լետու, պանրի երեսին դնում են կամ մաքուր լուացած բուրդ և կամ բղուղի բերանը ծեփում են հողով կամ կաուով: Յետոյ բղուղը շուռ են տալի բերանը տակը դարձնելով, դնում են ցամաք նկուղում առաջուց պատրաստած փոսի մէջ և վերեւից ածում են հող, փոսի լատակում երբեմն ածում են մոխիր: Աս դրութեամբ պանիրը կարող է դիմանալ մէկ, երկու և աւելի տարիներ, բայց սովորաբար ուտում են առաջին տարուայ ընթացքում, մինչև նոր պանրի պատրաստելը: Պանիրը երկար մնալուց երբեմն ստանում է ծանր հոտ: Բղուղների մէջ մտնում է սովորաբար 15—20 ֆ. պանիր, երբեմն էլ մէկ փութ և աւելի: Պահած պանիրը փխրուն է, փռչխաման և բաւական համեղ է: Եթէ տեղը ցամաք է և բղուղի մէջ օդ չէ մտնում, պահւում է լաւ: Գարալագեազի պանիրը գործ են ածում գլխաւորապէս իրանք պատրաստողները, իսկ շուկայում հազիւ է պատահում: Զիչ, ջիւ կամ չեչիւ պանիրը տարածուած է Ալէքսանդրապօլի, Ախալքալաքի, Սխալցխալի, մասամբ Էջմիածնի (Աբարանում) և Նորբայագետի գաւառների և Ղարսի նահանգի հայ բնակիչների մօտ: Այս պանիրը պատրաստում են այն հայերը, որոնք գաղթել են փոքր Ասիայի և ի միջի ալլոց ներկայ Ղարսի կողմերից: Պատրաստում են ալղ պանիրը մեծ մասամբ կովի կաթից, սակաւ դէպքերում ոչխարի կաթից կամ այս երկուսի խառնուրդից, գործ են ածում սովորաբար երեսը քաշած կաթ: Պատրաստում են

1.

10.

հետեւեալ կերպով: Հում կաթը ածում են ամանների մէջ (գլխաւորապէս կաւէ) և թողնում են 24—36 ժամ. շոք տեղեւում պահում են 24 ժամից պակաս և ընդհակառակը բարձր և սառը տեղեւում 36 ժամից էլ աւելի: Կաթը, թէև ալպիսով էլի մնում է թարմ, սակայն մի տեսակ աննկատելի թթու համ է ստանում, որը փորձուած տանտիկիները լաւ են հասկանում. առաջացած թթուութիւնը իմանալու համար թէլի ափսէի մէջ վերցնում են մի քիչ կաթ, մէջը գցում են մակարդ, տաքացնում են կրակի վրայ և նայում են թէ ինչպէս է գոլանում ժաժեկը: Սերը քաշելուց չետույ մնացած կաթը ածում են սովորական կլայեկած պղնձի մէջ, առանց տաքացնելու գցում են մակարդ, ձեռքով կամ գդալով սառտիկ խառնում են և դնում կրակի վրայ: Կաթը շուտով մերում է և մերդաժը սկսում է տաքանալ: Չեն թողնում, որ զանգուածը եփ գալ, ալ ընդհատում են տաքացնելը, երբ ջերմաչափը հասնում է մերձաւորապէս Յելլզիուսի 50°-ին, այնպէս որ մէջը ձեռքը հազիւ կարելի լինի պահել: Մերածը թանձրանալով, իջնում է և բաժանւում է շիճուկից: Պանրագործը պանրանիւթի վրայ ձեռքով սխմում է և շիճուկը դէն ածում: Մերածը սկսում է տղմուիլ, տափականալ խմորի նման և աւելի ու աւելի բարականալ: Այս խմորից կարելի է պատրաստել կամ չիլ պանիր և կամ թել պանիր: Պանրի նիւթը դառնում է առաձգական, նրան հետզհետէ ձեռքով խմորի նման ձգում են, ծալում են իր վրայ և նորից ձգում և չետույ փռում են փայտի վրայ ցամաքեցնելու համար: Տաքացնելով և պատրաստելով, պանրի նիւթը ազատում է շիճուկից և դառնում է դիմացկուն: 2—3 ժամ անցնելուց չետու պանիրը հանում և աղ են անում ամանի կամ տաշտի մէջ, եթէ պանիրը չատ է՝ ալն ժամանակ չերտ չերտ աղ են ածում: 5—8 օր չետու երբոր բաւական քանակութեամբ պանիր է հաւաքւում, մանրացնում են նրան և լցնում տկճորների կամ մօթալների մէջ: Յամաք աղ արած և կամ աղաջրով պանիրը պահւում է տակառներում (Ալէքսանդրապօլի գաւառի Աղբուլաղ, Մեծ-Ղարաքիլիսա, Բօզի գեղ և ալ գիւղերում): Այս պանրի թէ պատրաստելու և պահելու ձևը և թէ անուաները միատեսակ չեն, այսպէս նա լայտնի է չիլ, չեչիլ և չիւիլ անուաներով: Չիլ ծախւում է Ալէքսանդրապօլում, Ախալցխայում, Ախալքալաքում և մասամբ Երևանում և Նոր-Բայազետում: Պանրի համար գործ է ածւում Կողբի և Կաղզուանի աղ:

Թեւ կանիւր, կաթ կամ հիւսած պանիր պատրաստում են նոյն գաւառներում, որտեղ և չիլ պանիրը, բայց նա համեմատաբար աւելի սակաւ է տարածուած և տնտեսական աւելի քիչ նշանակութիւն ունի: Սրա պատրաստելու սկիզբը նման է չիլ

պանրի պատրաստելուն, բայց պանրացած նիւթի չետագայ մշակումը մի փոքր ուրիշ տեսակ է: Երբ պանիրը տափակեցնում են, նրա մէջ տեղը ծակում են և ձեռքը անցկացնելով այդ ծակից սկսում են փոքր առ փոքր լաւնացնել նրան, մինչև որ կարելի լինի նրա մէջ մտցնել երկու ձեռները ևս: Այն ժամանակ անց են կացնում ձեռքերի վրայ և ձգում, որով պանրի շրջանակը մեծանում է, երբ շրջանակը ձգուելուց երկարանում է՝ նրան ծալում են մէկ տակ և ձեռներով նորից ձգում, նորից ծալում և ձգում և այլն. ձեռքերի գործողութիւնը շատ արագ է կատարւում, որպէս զի օգտուեն պանրի նիւթի փափուկ և առաձգական լինելուց: Այս գործողութեան ժամանակ պանրի շրջանակի մի մասը գտնւում է շինուկով լի կաթնալի մէջ, իսկ միւս մասը օդում: Շինուկը այն ժամանակ պէտք է տաք լինի. եթէ նա սառել է՝ այն ժամանակ կաթսան դնում են կրակի վրայ և շարունակում են ձեռքերի գործողութիւնը, որն որ տեսում է բաւական երկար ժամանակ, աստիճանաբար ծալելով՝ շրջանակները հետզհետէ բարականալով դառնում են որպէս թելեր: Այսպիսով գոյացած պանիրը նման է լինում թելի շուլօին: Այդ կաթը կամ հիւսը դնում են ամանի մէջ և վրան աղ շաղ տալի: Մի քանի ժամ անցնելուց լետու թել սրանիւրը արդէն պիտանի է ուտելու համար: Թել պանիրը թարմ ժամանակ մի փոքր փափկում է, ընդհանրապէս կոշտ և անհամ է լինում: Սակաւ դէպքերում ծախւում է նա Ախալցխայի և Ալէքսանդրապոլի վաճառանոցում:

Աջարի պանիրը պատրաստւում է հեակեալ կերպով: Սերը քաշած կաթը 2—3 օր թողնում են հանգիստ և լետու նրան տաքացնելով դարձնում են ժածիկ, որը լցնում են տոպրակների մէջ և քամում: Երկու օր անցնելուց լետու, ժածիկը հանելով տոպրակից՝ մանրացնում են նրան, տրորում են ձեռքերով և լցնում բղուղները, երեսը ծածկում են որ պանրի մէջ օդ չը մտնի: Մի քանի օր անցնելուց լետու, ժածիկը դատարկում են պղնձէ կաթնալի մէջ, ածում են վրան անարատ կաթ և մի քառորդ ժամ եփում են, ամբողջ ժամանակը գդալով կամ թիակով խառնելով: Երբ որ նիւթը մի փոքր թանձրանում է, կաթնան կրակից վերցնում են և պանրի նիւթը մանր աղով աղում են, և կրակի վրայ դնելով նորից եփում են և լետու արդէն սառեցնում: Պահելու համար դնում են փայտէ ամանի մէջ, պինդ ճիւղերով, որպէսզի մէջերը դատարկ տեղեր չը մնան: Ամանի երեսը ծածկում են չորով որպէս զի վերեւի մասը չը կեղտոտուի:

Լեզգու պանիրը ունի մի քանի տեսակներ: Ոչխարի կաթը կթում են ակճորների մէջ, որը կթողը կապած ունի ձախ

թեկն, մերում են առանց տաքացնելու, մակարդը ածելով ուղղակի տկճորի մէջ: Մակարդուելը տեղի ունենալուց լետոյ, թափում են շիճուկը և լետոյ հանում են պանրի նիւթը, որը քամում են կալմելով մինչև մէկ փութ ծանրութեամբ գնդեր: Պանրի ալդ գլուխները ծածկում են զանձելի տերեւներով, վերեւից ևս կանաչ խոտով և խոտէ թագով պինդ կապելով: Նրանց ծածկում են եափնջով մի 15 օր եռ գալու համար (ԱՅ ԾՐՈՋՔԵՈՅ): Սրանից լետոյ պանիրը աղում են, նորից զանգիլի տերեւներով և կանաչ խոտով ծածկում են, կապկապում խոտէ չուանով աւելի պինդ, քան առաջին անգամ և այսպէս պահում են մինչև վաճառելը: Լեզգիները որոնք ձմեռը չուում են Գանձակի նահանգի Արէշի գաւառը, պատրաստում են պանիրը և պահում տկճորների մէջ, որի մէջ ածում են շիճուկ՝ խոնաւութիւն պահպանելու համար: Քիւրի շրջանի լեզգիները պատրաստած պանիրը թանգ է գնահատւում Ղուբայի, Դերբէնգի և Բաքուի շուկաներում:

Պիւն-Բագուի պանիր ներկայումս շատ քիչ է պատրաստւում, շինում են Բագուի և Ղուբայի գաւառների գիւղերում: Այդ պանրի պատրաստութեան համար գործ է ածւում կէս սեր քաշած կաթ, երեկույի կաթը եփ են տալիս, ածում են լայնաբերան բղղղների մէջ և թողնում են հանգիստ մինչև առաւօտը՝ սուրը քաշելուց լետոյ, կաթը մի քիչ տաքացնում են՝ նոր կթած կաթի տաքութեան աստիճանին և մերում են շուրջանի մակարդով: Մերելուց լետոյ գոյացած զանգուածը կտրտում և մանրացնում են, կաթսան դնելով կրակին պանրային նիւթը շիճուկի հետ նորից տաքացնում են մինչև եփ գալը, միևնույն ժամանակ ձեռքով և թիակով ժափկը (պանիրը) խառնում են: Կաթսան կրակից վերցնելուց լետոյ պանրային նիւթը լցնում են պարկի մէջ, ձեռքով քամում են և դնում քարի տակ: Շիճուկը դուրս քամելուց լետոյ, պանիրը պարկից հանում են և թեթեւ կերպով աղում: Շուճուկի տաքացնելը երկաթ չէ տնում, որովհետև պանիրը կարող է կոշտանալ: Տոպրակը այն ձեռք են կարում որ պանրի կողմերը դուրս գան կլօր, իսկ տակը և երեսը թափակ: Նրբեմն երկար պահելու համար այս պանիրը թաղում են հողի մէջ, բայց մինչև թաղելը երկու ամիս շարունակաբար լաւ աղում են: պանրի պահելու համար թաղում են ցամաք հողի մէջ (ուշադրութիւն չը դարձնելով նրա լատկութեան) որի մէջ դարսում են մէկը միւսի վրայ, ծածկում են սրեւէ չորով որպէս զի հող չը կաշի: Պանրի գլուխները ցամաք հողում կարող են առանց փչանալու դիմանալ մինչև երկու տարի ևս: Այս պանիրը կոշտ, պինդ և պահելուց դառնում է միւրաղեղնագորին:

Մինգրեկեան պանիր—Սուղգունի կամ Սուղունի, պատրաստում է Մինգրելիում և կամ այն տեղերում որտեղ մինգրելները արածեցնում են իրանց հոտերը, օր. Գուրիա-յում, Իմերեթում, Աբխազիայում, Կօբուլէթում և այլն, Գուրիա-յում մինգրելի պանիրը լալտի է գաղաղելի և անուշով: Գործ են ածում անարատ և հում կաթ, որը մերում են սովորական շիր դանի մակարդով (չաքվինա): Պանրի նիւթը շիճուկից բաժանելուց չետոյ դարսում են տախտակի վրայ, դնում մի ծածկած տեղ և թող-նում մի օր, որի ժամանակ պանրի նիւթը թեթև կերպով թթւում և ուռչում է: Այն ժամանակ կտրտելով դնում են փոքրիկ տակառի մէջ, ածում են հիւ տուած, բայց քիչ սառած ջուր: Տաք ջրի ազ-դեցութիւնից նիւթը փափկում է, նրան բաժանում են միքանի մասերի: Իւրաքանչիւր մասին սկզբում ձեռներով դնդակի ձև են տալի և ապա հետզհետէ ձգում են և տալիս երջիկի ձև և ոլորելով դարձնում շրջանակաձև, որի տրամագիծը լինում է $3-3\frac{1}{2}$ վեր-շոկ, իսկ հաստութիւնը $\frac{1}{2}-1$ վերշոկ: Պատրաստ և թափ պանիրը աղում են և միմեանց վրայ դարսում տակառի մէջ, իսկ վերեւից դնում են միքանի հատ հին պատրաստած պանիր ներքևի մասը աւելի լաւ սխմելու համար: Մեծ տաքութեան ժամանակ սառը ջրով թրջում են պանիրը և մախաթով ծածկում են: Այսպիսով կարելի է պանիրը պահել $1-2$ ամիս և աւելի: Տնտեսութեան մէջ սովորաբար երկար չեն պահում, այլ շուտով ծախում են: Մինգրելի պանիրը եղով տապակած համարում է շատ լաւ կերակուր:

Կան և այլ պանիրներ, որոնց պատրաստում են գլխաւորա-պէս Հիւսիսային Կովկասում: Օր. Չերքեզի ապխտած պանիր, որը լալտի է Կաբարդինի կամ Արմաւիրի պանիր անուշով, պատ-րաստում է գլխաւորապէս կովի կաթից: Չեչենի նախա պա-նիրը պատրաստում են չեչենները և ինդուշները, մեծ մասամբ ոչ-խարի կաթից: Նողայի կամ կոլմիկի բլաղազը լղար պա-նիր է, որ պատրաստում է գլխաւորապէս թթու կաթից: Չաու-եբ կիզէ, որ պատրաստում են զիրմանական գաղթականները, չինում է սերը քաշած կաթից: Թեմչիկ պատրաստում է կոզակ-ների հին գիւղերում:

Շիճուկից շինում են հետեւեալ արդիւնքները. քաջախ, լօր (цыгерб) և սպիրտ:

Յ. Մեղիք-Բախտամյան

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Г. А. Эзовъ. СНОШЕНІЯ ПЕТРА ВЕЛИКАГО СЪ АРМЯНСКИМЪ НА-
РОДОМЪ. XVI+CXIV+518,4⁰ СПБ. 1893 г. ц. 5 р.

Պ. Եզեանի գիրքը շատ լար-
մար ժամանակին է լույս տեսնում:
Այժմ, երբ ռուս հրապարակախօսնե-
րի մի ազդեցիկ խումբ, խօսքը մէկ
արած, չլիսատում է սոուեր ձգել
հալոց ազգի բնաւորութեան վրայ
և ընթերցող հասարակութեանը
հալ տարրը ներկայացնել անհա-
ւատարիմ, հակապետական ճրգ-
տումներով համակուած, մի անա-
շառ, վսուերաթղթերի վրայ հիմնու-
ած ակնարկ ձգել ռուս-հայկական
լարաբերութիւնների վրայ աւելի
քան օրուայ պահանջ է: Արդէն եր-
կու զար լրացած է այն օրից,
երբ հայերի և Մոսկուայի թագա-
ւորների մէջ սկսուեցին քաղա-
քական կապեր հաստատուել, և
այս ժամանակամիջոցում հալ ազ-
գութեան վերաբերմունքը դէպի
ռուսական տիրապետութիւնը կա-
րողացել է ամեն կողմից բնորո-
շուել: Ներկայ գրքում հրատա-
րակուած վաւերաթղթերը հնարա-
ւորութիւն են տալիս այս լարաբե-

րութեանց պատմութեան ամենա-
հետաքրքրական և ամենակարեւոր
շրջանը լիովին լուսաբանելու: Պ.
Եզեանի աշխատութեան գոկու-
մենտական մասը վերաբերում է
Պետրոս Մեծի և նրա անմիջական
լաճորդների ժամանակին, մինչև
Պետրոսի նուաճած շուրջկապեան
նահանգների վերադարձնելը Պար-
սկաստանին, 1698—1736 թ.: Այս
հանճարեզ կայսեր հալոց խնդրին
տուած ուղղութիւնը մինչև վեր-
ջին ժամանակներս պահպանում
է ռուսաց քաղաքակնութեան
մէջ և հալութեան զգացմունքնե-
րը դէպի ռուսաց կայսրները շա-
րունակում են մնալ նոյնը, ինչ
որ էին երկու հարիւր տարի մե-
զանից առաջ:

Գրքում հրատարակուած վա-
ւերաթղթերը (թուով 305 հատ)
հանուած են Արտաքին մինիս-
տրութեան Մոսկուայի գլխաւոր
և Պետերբուրգի արխիւներից,
նաե Աւստրիական պալատական

և պետական արխիւից, Բաւարիայի գաղտնի — պետական արխիւից և այլ հիմնարկութիւններից: Իբրև լաւելուած գրքին կցուած են 1) մի հատուած „Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse Cha Abbas contre les empereurs de Turquie Mahomet et Achmet etc. par le P. Fr. Anthoine de Gouvea“ 1646 թ. լուս տեսած հազուագիւտ գրքից, որտեղ Գովէան հետաքրքրական տեղեկութիւններով լրացնում է Առաքել Գաւրի-ժեցու պատմութիւնը Շահ-Աբասի արշաւանքի մասին, և 2) Սէն Մարտէնի կազմած նախագիծը Հայաստանի հնութիւնների սիստեմական ուսումնասիրութեան համար. այս նախագիծը Ալէքսանդր Փոն Հումբոլտի միջոցով 1831 թ. ուղարկուած էր կոմ. Նիսեյրոզին և առաջին անգամ է այժմ տպագրուում: Վաւերաթղթերի մեծ մասը ռուսերէն է, միւս մասը ֆրանսերէն, իտալերէն, լատիներէն, պարսկերէն և հայերէն: Մեր բարձրագիտութեան համար շատ թանկագին նիւթ են պարունակում հայերէն հրատարակուած նամակներն ու յայտարարութիւնները, որոնց լեզուն, նոյն իսկ իբր թէ գրաբառ գրութիւնները, անցեալ դարի Ղարաբաղի բարբառի բառերով և դարձուածքներով լի է: Վաւերաթղթերի դասաւորութիւնը ժամանակագրական կարգով է, որով պահպանուում է զէպքերի փոխադարձ կապը և յաջորդութիւնը: Ուղղագրութիւնն և կէ-

տաղրութիւնը կատարուած են ամենայն խնամքով և համեմատ գիտութիւն ներկայ պահանջների: Ռուս-հայկական լարաբերութիւնների մասին ունինք վաւերաթղթերի մի այլ ժողովածու — Акты, собранные Кавказскою археографическою Коммиссіею. բայց այս հրատարակութիւնը սկսում է Եկատերինա Մեծից, սկզբնական շրջանը բաց է թողուած: Այժմ պ. Եղեանի հրատարակութեամբ լրանում է այս պակասը: Մեր առաջ դրած վաւերաթղթերընոր լուս են տրուում 18-րդ դարի սկզբի բազմաթիւ իրողութիւնների վրայ և մանրամասնորէն նկարագրում են աշխարհի անձնաւորութիւնների գործունէութիւնը, որոնց գրեթէ միմիայն անուններն էին մինչև օրս յայտնի:

Գիրքը ունի մի ընդհանուր առաջաբան, որտեղ պ. Եղեանը փորձում է սույլ, իւր հրատարակած վաւերաթղթերի և ուրիշ աղբիւրների հիման վրայ, ռուս-հայկական լարաբերութիւնների պատմութիւնը 18-դ և 19-դ դարերում: Հեղինակը մի առ մի ցույց է տալիս, թէ ինչպէս անձնուիրաբար հայերը այս երկու դարերի ընթացքում անշեղ աջակցել են ռուսաց տիրապետութեան տարածուելուն Կովկասեան լեռներից այս կողմը ի վերս Պարսկաստանի ու Տաճկաստանի և թէ ինչպէս պաշտպան են կանգնել այդ տիրապետութեանը ամեն անգամ, երբ նուաճուած երկրի որեւէ մասում

փորձ է արուել զրա տակից զուրս գալու: Բերուած փաստերից չատե-
րը, մանաւանդ 19-րդ դարին վերա-
բերեալները, բաւականին արդէն
յայտնի են հայ հասարակութեանը,
օրինակ, հէնց Նրիցեանի և Պօտ-
տոյի գրուածքներից. դրա փոխա-
րէն գրեթէ բոլորովին նորութիւն
են այն դէպքերը, որ կատարուել են
18-րդ դարի սկզբներում: Յիշատա-
կենք այստեղ այս դէպքերից գլխա-
ւորները, մանաւանդ որ դրանց
մէջ գործիչ են հանդիսանում Ղա-
րաբաղի մելիքները, որոնց եր-
կիրների ներկայ գրութեան ու-
սումնասիրութեամբ քանիցս զրա-
դուել է «Ազգագրական Հանդէսը»:

7-րդ դարից օտարագլխի
հրոսակները իրար ետևից սկսե-
ցին հեղեղել Հայաստանի սահման-
ները: Բայց արաբական արշաւան-
քը այն բնաւորութիւնը հունեցաւ,
ինչ որ յաջորդ թիւրքականը: Ու-
ղիղ է, երկիրը ընկաւ արաբական
լծի տակ և սկսեց կառավարուել ոչ-
բնիկ կառավարիչների, ոստիկան-
ների ձեռքով, բայց այնուամե-
նայնիւ հոգերի ահագին մեծամաս-
նութիւնը մնաց տեղացիների, հա-
յերի ձեռքում, նոյն իսկ հայ աղ-
նուկապետութիւնը շարունակում
էր ամեն տեղ պահպանել իւր
կալուածատիրական իրաւունքնե-
րը: Արաբական հողատէրերի գիւ-
ղերն և զաչտերը փոքրաթիւ ուլա-
ղիւններ էին կազմում ընդհանրա-
պէս հայաբնակ երկրի մէջ, և ա-
հա արշաւանքի սկզբնաւորու-
թիւնից երկու դար անցած, երբ

անհետացաւ առաջին աւարածու-
թիւնների սարսափը և նուաճող-
ներն ու նուաճուածները աւելի մօ-
տիկ ծանօթացան իրար հետ, զար-
թեց տեղական տարրի ինքնավա-
րական ձգտումը, որի հետեանքն
եղաւ Բաղրատունեաց, Արծրուն-
եաց և ուրիշ թագաւորութեանց
ծագումը Հայաստանի զանազան
կողմերում:

Բայց այլ բնաւորութիւն ու-
նէին թիւրքական արշաւանքնե-
րը: Տուղրիլ բէկի և Ալփասլանի
հրոսակները գրաւեցին հայոց լա-
ւագոյն դաշտավայրերը, բնիկ ժո-
ղովուրդը կամ քաջուեց լեռները,
ծորեր կամ հեռացաւ՝ նոր հո-
ղեր և նոր բախտ որոնելու օտա-
րութեան մէջ, գլխաւորապէս Փո-
քրը Ասիա: Գաղթողների մէջ ա-
ռաջից տեղն էին բռնում կալ-
ուածատէր ազնուապետները, թա-
գաւորներն ու նախարարները:
Այսպիսով երկրի ազգաբնակու-
թեան կազմութիւնը արմատական
փոփոխութիւն կրեց: Միայն Հա-
յաստանի՝ Կուր գետին նայող լեռ-
ների ձորադաշտերի մէջ հայկա-
կան տարրը դեռ մնում էր իւր
անխառն վիճակի մէջ, նաև Սիւ-
նիքում ու մասամբ Սասնոյ լեռ-
ներում, մնացած տեղերում կալ-
ուածատէր իշխանները մահմետա-
կան սելջուկներն էին: Կուր գե-
տի հովտում վրաց թագաւորները,
հարեան հայ իշխանների ձեռն-
ուութեամբ, սկսեցին ազատ զար-
գանալ և ընդարձակել իրանց
սահմանները դէպի հարաւ, Արա-

րատեան դաշտում: Մի բողոք թը-
ւում էր թէ իրերի բնական ըն-
թացքը նպատակ ունի ստեղծել
հրախում մի հզօր քրիստոնեայ
պետութիւն. որն աճիւն հետե, չե-
նուելով հաւատակից հալեցի հա-
մակրութեան և աջակցութեան
վրայ, ամբողջ Հայաստանը խլիլա-
է թիւրքական իշխանների ձեռ-
քից: Սակայն այս ընթացքը նախ-
գարուեց նոր աղէտով, թաթարա-
կան արշաւանքով:

Այս անգամ օտարականները
մտան այն կողմից, որ ազատ էր
մնացել նախորդ աղգերի սրա-
ծութիւններից, արեւելքից, Մու-
ղանի դաշտից: Աղուանից հարուստ
երկիւրը ոտնատակ եղաւ և ազգա-
բնակչութիւնը բնաջինջ. հողերը
անցան թաթարների ձեռքը: Այ-
նուհետև իրար կտելից նուաճուեցին
Կուրի հովտի հայկական իշխանու-
թիւնները, Վրաստանը անկարող ե-
ղաւ զգալի ընդդիմադրութիւն ցոյց
տալ կիսավսչրենի ամբոխի առա-
ջընթացութեան, թաթարները հա-
տան մինչև Իկոնիայի և Վիլնիայի
սահմանները և երևացին նոյն
խակ Միջագետքում: Ամբողջ պատ-
մական Հայաստանը լցուեց թա-
թարներով: Նոր գաղթականու-
թիւնները աւելի դատարկեցին եր-
կիրը, ընդարձակ արտերը դար-
ձան արօտատեղիներ խաշնարած
նուաճողների համար, հողերը բա-
ժանուեցին հրոսակների առաջ-
նորդների մէջ, որոնց հպատակուե-
ցին հալոց գիւղերն ու քաղաքնե-
րը: Այսպիսով մի ամբողջ դուռա-

կարգ: նախարարականը, որն Հա-
յաստանի քաղաքական անցեալում
դերակշիռ դեր էր կատարել և
եղիլ էր ժողովրդի ինքնավարա-
կան ձգտումների կրիչ պարսկա-
կան ձգտումների կրիչ արաբական, նոյն իսկ սել-
ջուկեան շրջաններում, գրեթէ
ամբողջովին ոչնչացաւ: Միայն
Ղաթաբաղում զեռ ևս պահպանե-
ցին հայ աղնունագետները ոչ մի-
այն կալուածատիրական, այլ և
իշխանական իրաւունքներով. հայ-
կական նախնարար և սեպուհ ա-
նունները փոխուեցին մելիքի և
բէկի: Ամբողջ չորս դար շարու-
նակ կուր մղելով թէ շրջակայ
փոքր թուրք-թաթարական առաջ-
նորդների և թէ Լանկթամուրի
պէս աշխարհակալների պէս, ներ-
անք կարողացան իրենց տնկա-
խութիւնը պահպանել մինչև 17
դարի վերջերը և այնուհետև
էլ ալլիս մէկ հարիւրամեակից ա-
ւելի, մինչև ռուսների մտնելը
Ղարաբաղ:

17-րդ դարի վերջերում Շահ-
Աբասի կազմած հզօր տէրու-
թիւնը արագ մօտենում էր իր անկ-
մանը: Սէֆեան տան վերջին ներ-
կայացուցիչները աւելի զբաղուած
էին հարեմով և գինով, քան պե-
տական գործերով: Սէֆի II Սու-
լէյմանը (1666—1694, որ մի հի-
ւանդոտ մարդ էր և գրեթէ ամեն
օր մահուան պատիժներ էր ար-
ձակում և լանցաւորներին ու անմեղ-
ների քիթը, տկաններն կամ լե-
զուն կտրել էր տալիս անխտիր
կերպով, արդէն չէր կարողանում

պահպանել իւր երկրի սահմանը
նեկը հարկահաների լարձուկունե-
րից. ամեն րոպէ սպառում է օս-
մանցիների կրկին արշաւանքը Ա-
րարատեան աշխարհը, որ 1639 թ.
ի վեր գտնւում է Պարսից ձեռ-
քում: Մայրաքաղաքում ու գա-
ւառներում թագաւորում էր հա-
ճոյքն ու բռնակալութիւնը, մահ-
մետական հոգեւորականութիւնը ա-
ւելի և ավելի մեծ ազդեցութիւն
էր ձեռք բերում. վերջին Սէֆեա-
նը, Սուլթան Հուսէյնը (1694—
1722 թ.) ալլասեւման ամեն նը-
շաններն էր ցոյց տալիս. նրա
մասին ռուսաց դեսպանը Ա. Վո-
լինսկին գրում էր Պարսկաստա-
նից. «Ալլա մայսեղ աշնայիթի մի
գլուխ է, որը ոչ թէ ինքը տէր է
հպատակների վրայ, այլ հպատակ-
ների հպատակն է, և կարծում ևս
սակաւ կարելի է աշայիթի մի ծալ-
պակաս (զուրգահ) գտնել նոյն
իսկ հատարակ մահկանացունրի
ոչ թէ պսակակիրների մէջ» Շի-
աների մոլեռանդութիւնը բռնի և
օրէնսդրական ճանապարհներով
աշխատում էր մահմետականու-
թիւնը տարածել քրիստոնեայ հը-
պատակների մէջ: Միւս կողմից՝
կաթոլիկ քարոզիչները, իրանց
երկիրների թագաւորների հովա-
նաւորութեան վրայ լեռնելով,
բռն էին զրեւ Շամախիում, Նախի-
ջևանում, մինչև անգամ Երեւանում,
Էջմիածնի աչքի առաջ և ձգտում
էին թէ հասարակ ժողովուրդի և
թէ նոյն իսկ կաթոլիկոսների մէջ
աշխատեցնել հաստատել, որ

կատարել կարող է ստիպել եւրոպա-
կան պետերին միջոտակ հայերի
ազատութեան զործում, և որ այդ
աջակցութիւնը կարելի է Հռոմից
սպասել միայն այն ժամանակ, եթէ
հայերը ճանաչեն պապի դերիշխա-
նութիւնը: Այդ միջոցին, Շահ Աբա-
սի թագաւորութիւնից սկսած, ար-
դէն մի քանի պատգամաւորութիւն-
ներ էին անցել Պարսկաստան արա-
բական թագաւորներից, հալ վաճա-
ռականները արդէն կայեր էին
հաստատել Ռուսաստանի և արեւ-
մտեան պետութիւնների հետ, որ-
տեղ սկսուել էին լսել ձայներ քրիս-
տոնեաներին մասնետական լծից
ազատելու մասին: Եւ անա 1578
թ. Էջմիածնում հաւաքում է Յա-
կոբ Վ կաթողիկոսի նախագահու-
թեամբ մի գաղտնի ժողով վեց
հոգեւոր և վեց աշխարհական ան-
դամներից և վճռում է ուղարկել
պապի և երոպական թագաւորնե-
րի մօտ մի պատգամաւորութիւն
հայերին պարտից լծից ազատել
խնդրելու: Պատգամաւորութեան
գլուխ պիտի լինէր ինքը կաթո-
ղիկոսը, իսկ անդամները երեք
հոգեւորական և երեք աշխարհա-
կան: Աշխարհականների թում
ընտրուած էր իշխան Խուրպել Պըռ-
օշեանը, որը սակայն վախենալով
Պարսից կասկածը պրզուել, իւր
փոխարէն ուղարկեց իւր որդի Օ-
ռիին: Այս պատգամաւորութիւնը
եկաւ Կ. Պօլիս որտեղ Յակոբ կա-
թողիկոսը վախճանուեց, մնացած
պատգամաւորները առանց առաջ-
նորդի մնալով վերադարձան հալ

րենիք, միայն Օսին միացաւ հայ վաճառականների հետ և անցաւ Վենետիկ և այնուհետեւ Ֆրանսիա, ուր մտաւ զինուորական ծառայութեան մէջ։ Օսին մասնակցեց Լիւդովիկ XIV պատերազմներին Գերմանիայի և ամբողջ եւրոպական զինակցութեան դէմ, Նահուրի մէջ պաշարուեց ֆրանսիացիների հետ անգլիացիներից և գերի ընկաւ, բայց անգլիական թագաւորը ազատութիւն տուեց նրան։ Այսպիսով 12 տարի մնալով Ֆրանսիայում և լաւ սովորելով ֆրանսերէն, նա անցաւ Գերմանիա, Պֆալց։ Այստեղից նա սկսում է իւր մտադրութեան գործադրութիւնը։

Իսրայէլ Օսին (ծնուել է մօտաւորապէս 1659 թ.) ծագում էր Խաչէնի Պռօշեան իշխանական տնից, որը XII-րդ դարից սկսած աչքի է ընկել իւր բարեպաշտական ոգով և ատելութեամբ դէպի մահմեդականները։ Հէնց միայն XVII դարի վերջին տաւնամեակներում այս տունը չորս նահատակ տուեց քրիստոնէական հաւատի համար, որոնց թւումն էր և Օսիի հայրը։ Անկասկած այս պարագաները առանց ազդեցութեան չմնացին Օսիի վրայ, որը իւր կեանքի գլխաւոր նպատակը դրեց հայրենիքի ազատութիւնը։ Այս գործի համար նա լանձն առաւ աստանդական կեանք, բազմաթիւ զրբկանքներ և զոհողութիւններ։ Եւրոպայում նա մի ժամանակ պարագից վաճառականական ձեռնարկութեամբ, բայց շուտով թո-

ղեց և անցաւ զինուորական ծառայութեանը։ Ֆրանսիայից անցնելով Գերմանիա Հռենոսեան Պալատինի և Պֆալցի կուրֆիրստի (կայսրընտիրի) ծառայութեան մէջ մտաւ։ Կուրֆիրստ էր Յովհաննէս Վիլհելմը, հռենոսեան Պալատինատի իշխանը, որը ազգակցական կապերով կապուած էր Գերմանիայի կայսեր, Իսպանիայի, Պորտուգալիայի, Շվեդիայի, Լեհաստանի թագաւորների և միքանի ալ երկրորդական պետերի հետ։ Կուրֆիրստի այս կապերը շատ նպաստաւոր կարող էին լինել Օսիի մտադրութեան համար։ Օսին չորս տարի ծառայեց իբրեւ կոմսսար Պալատինատի չորս քաղաքներում և առիթ ունեցաւ մօտենալու իշխանին և իւր ծրագիրը նրան չափոնելու։ Այս դէպքում նրան շատ օգնեց կուրֆիրստի խոստովանաւորը, որին Օսին լոյս տուեց որ հաջիւր կարող են մահմեդական լծից ազատուելուց չետոյ, ճանաչել Հռոմի պապի իշխանութիւնը։ Պալատինի սիրտը շարժուեց Օսիի նկարագրութիւններից և նա համաձայնուեց նախաձեռնող հանգիստանալ հայերին պարսից լծից ազատելու գործում։ Եւրոպական հեղինակներից մէկը ասում է, իբր թէ կուրֆիրստին դրդում էր ոչ թէ կարեկցութիւնն ու կրօնական զգացմունքը, ալ Հալաստանի թագով պսակուելու ցանկութիւնը, բայց վաւերաթղթերից ոչ մէկի մէջ չկայ նոյն իսկ մի հեռաւոր ակնարկ նրա

այսպիսի դիտաւորութեան մասին: 1698 թ. Օսին ստացաւ Յովհաննէս Վիլհելմից նամակներ Լշմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսների, մեքեների և Վրաստանի կառավարիչ Գիորգիի անունով: Այս գրութիւնների մէջ կուրֆիւրստը յայտ էր տալիս հայերին մահմեդականներից ազատելու և յանձնարարում էր լիովին հաւատալ Օսին: 1699 թ. ապրիլին Օսին հասաւ Էջմիածին, ուր սակաւ երկար չը մնաց և իւր զաւոյնիքը չը լայտնեց, որովհետեւ կաթողիկոսական գահը թափուր էր և վանքի մէջ խռովութիւններ էին ծագել Եղիազար հայրապետի մահից լետու, ալ շտապեց անցնել Գանձասար: Այստեղ կաթողիկոսի նախագահութեամբ տեղի ունեցաւ հինգ արքեպիսկոպոսների ժողովը, ուր Օսին ծածկելով իւր ճանապարհորդութեան իսկական նպատակը, լայտնեց, որ կուրֆիւրստը կամենում է օգնել հալածուած քրիստոնեաներին, և նուիրաբերութիւններ անել յօգուտ եկեղեցիների, վանքերի, հիւանդանոցների և ալ այսպիսի հիմնարկութիւնների և որ այս նւիրաբերութիւնների կանոնաւոր գործադրութեան վրայ հսկելու համար կուղարկէ իւր ինժիններին, կամլարներին ու հոգեորականներին: Օսին ակնարկեց նոյնպէս, որ լաւ կը լինէր եթէ հայերը հետեւէին Գրիգոր Լուսաւորչի օրինակին, որը իւր իշխանութիւնը ստացաւ Հոռմի պապից: Կաթո-

ղիկոսի պատրաստականութիւնը լայտնեց ընդունելու իշխանի նւիրաբերութիւնները, միայն թէ ալ օժանդակութիւնը լինի գաղտնի և գործադրութիւնը լիովին իրան յանձնուի, որովհետեւ կողմնակի անձանց մասնակցութիւնը կարող է գրգռել պարսիկների կասկածը: Իսկ այսպի իշխանութիւնը ընդունելու մասին ժողովականները խիստ հակառակ խօսեցին: Գանձասարից Օսին անցաւ Անգեղակոթ, որտեղ հաւաքուել էին, լայն ալ կողմերի մեկը Սաֆրազից (Մեկքոնի որդի), ուրիշ ինք իշխաններ: Լսելով Օսի բացատրութիւնները, մեքեները պատասխանեցին կուրֆիւրստին նամակով, որի մէջ՝ ճանաչելով Օսի Պաօշեանին իրանց ներկայացուցիչ բանակցութիւնների համար, տեղացում էին, որ Աստուծու ողորմութեամբ ունին և փող, և կարողութիւն, և զէնք կրելու ընդունակ մարդիկ—չունին միայն երկրի կառավարիչ և աղաչում են Աստուծուն, որ ալ կառավարիչը լինի ինքը կուրֆիւրստը, եթէ նորին պաշտօնութիւնը կուղարկէ օգնական զօրքերով իւր եղբայր Կարլոսին՝ իրանք գրկաբաց կընդունեն նքան և ամեն ինչ կը պատրաստեն մինչև իրան իշխանի ժամանելը, և ոչ իրանց կարողութիւնը, ոչ արիւնը, ոչ էլ կեանքը չեն ինչպիսի նորին պաշտօնութեան ծառայելու համար: Կուրֆիւրստի նամակի մէջ նրանք զգալ էին ստալիս որ կարող են ապագայում

միանալ հռոմէական եկեղեցու հետ-
դրեցին և մի նամակ պապին,
բայց այս խոստումները նրանք
անուամբ էին պարզապէս մի նպա-
տակով, որ առաջ բերեն եւրոպա-
կան ակաթոսթիանները միջամտու-
թիւնը պարսկական գործերի մէջ:
Արաքսիանակ նրանք Օսման հա-
ւասար լիազօր ընտրեցին Ղարա-
բագի Ս. Յակոբի վանքի Մինաս
վարդապետ Տիգրանեանցին և գրե-
ցին մի ուրիշ նամակ նույնպէս և
ուսուաց Պետրոս թագաւորին: Այս
նամակի մէջ նրանք հայցեց եկե-
ղեցու մասին չէին խօսում իբրեւ
ազանդի մասին, նոյն իսկ չէին
առաջարկում իրանց երկիրը Յով-
հաննէս-Վիլհելմին տալ, այլ մէջ
բերելով 1678 թ. Էջմիածնի ժո-
ղովի պատմութիւնը, գրում էին,
«հիմի 19 ամ է որ պ. Խորապետ Օ-
սման կու աշխատի մեզ համար.
մենք զինքն ի վերաջ մեր զլիա-
ւոր արժանիս տեսաք և տուինք
զմեր խօսքս ուղիղ սրտիւ. ինչ որ
կու հաստատէ հետ թագաւորաց
մեզ խապուլ է... Պ. Խորապետ և
Մինաս վարդապետն ինչ որ կու
հաստատեն առ քո ինքնակալ
թագաւորիդ հետ, հաճելի է մեզ
ամենեցունս: Մենք հաւատալիք
ունինք այդ քո օրինեալ տանդ
և քո օծեալ անթառելի ինք-
նակալ ի վերուստէն շնորհեալ
թագաւորութիւնդ լինի որ լսես
մեա սակաւ Ասկիս (?) և արիա-
նաս... Մենք տարակուսեալ եմք
կու դողանք, Քրիստոսի ողորմու-
թեամբն արդ մեզ ճար... Խընդ

րեմք ի քո ինքնակալէդ որ ճը-
գես սէր այս բանիս վերայ և զգի-
նիս պարծանք ազգիս մերոյ, որ
մենք վաղեմէ ունէաք ուսու-
մեր սուրբ գրոցն և նախնեացն,
որ քեզանով պիտի լինի մեզ իմ-
տատ աշխարհի... Մեր խորհու-
րէն այն է, որ մենք մեր իշխան-
քով պարօնօքս ամենեկեանս հնա-
ղանդ լինինք քո մեծ թագաւո-
րութեանդ որպէս հնալանդ են
բազում իշխանք քո հրամանին
հերքեւ. լինինք մենք նմանապէս
մին ծառայ քո մեծ տէրութեանդ.
որ ժամանակաւ ինչ որ կու հա-
մայիս բարուն բարի և չարուն
չար, կենամք հաստատ ի վերայ
ուխտիս, զլիսով և ապրանքով, սր-
ղովք և տստերովք, կենամք հնա-
ղանդ առ քո հրամանատու թեա-
նըդ»

Օսման, ստանալով այս գրու-
թիւնները, շտապեց վերադառնալ
Եւրոպա կրկին Կ. Պօլսով: Ժամա-
նելով կուրֆիւրստի մօտ, նա ներ-
կայացրեց արչաւանքի մանրա-
մասն ծրագիր*): Յոյց տալով, թէ
ինչ մասնակցութիւն կարող են
ունենալ գործի մէջ, ի միջի ալլոց
Աւստրիայի կալսքը, Լեհաստանի
և Ռուսաստանի թագաւորները:

*) Ուրիշ լատարարութեան
մէջ Օսման հաշիւ էր տալիս իւր
ճանապարհորդութեան զանազան
հանգամանքների մասին, ի միջի
ալլոց սրտաշարժ կերպով նկարա-
գրում է իւր տեսակցութիւնը քրոջ
և եղբայրների հետ, որոնց սակաչն
չլայտնեց իւր ու լինելը:

Մտադրութիւն կար զօրք հաւաքել և Ռուսաստանով — Հաշտարխանով ու Կառպից ծովով տեղափոխել Բագու, գրաւել Շամախին, Գանջան, Լոռին, Կապանը և Նախիջևանը, ամեն տեղ ոտքի կանգնեցնելով հայերին և վրացիներին։ Կուրֆիրստը լանձնեց Օռլին մելիքների Նանսէի պատասխանը և մի նաժական Աւստրիայի կալուեր տնունով, որին առաջարկում էր մասնակցել այս ձեռնարկութեան մէջ։ Կախըրը լաւ ինդունելութիւն ցոյց տուեց Օռլին և իւր կողմից ևս խոստացաւ աջակցել գործին, միայն բացատրեց, որ առանց ռուսաց թագաւորի օգնութեան այս ձեռնարկութիւնը չէ կարող ոչ սկսուել, ոչ էլ չաջող ելք ունենալ։ Ուստի Օռլին լանձնարարական նամակներ վերցրեց կուրֆիրստից ու կալուրից և գլխից Մոսկուա (1701 թ.), Կուրֆիրստը խնդրում էր Պէտր Սէքսէվիչին լսել Օռլին, քննել նրա առաջարկութիւնը և եթէ այդ առաջարկութիւնը իրանդործելի կը գտնէ և կը հաւանէ և եթէ համաձայն է թողլ տալ իւր պատրաստած կամ հաւաքած օգնական զօրքերին անցնել ռուսաց ծառայողներով, աչն ժամանակ ինքը՝ կուրֆիրստն էլ կը կատարէ մելիքների ու Յոսի խնդիրքը։

Մոսկուայում, առաջ քան անձամբ թաղաւորին ներկայանալու, Օռլին ստիպուած էր մի քանի անգամ բնացատրութիւններ տալ արտաքին գործերի տեսա-

նին իւր գործի մասին, օրինակ, թէ որքան զօրք է ուղարկելու կուրֆիրստը, ինչ ճանապարհով և ինչ պատրուակով նրանք անցնելու են սահմանը ճանապարհին արդեօք ոչ մի վնաս չեն պատճառել ռուսաց հպատակներին, գրաւած երկիրները ուժ տեփակած նոթիւնը պիտի դառնան և այլու։ Այս հարցերին նա մի առ մի պատասխաններ էր տալիս, որոնք սակայն բացատրութիւն չէին տալիս ռուսաց կառավարութեանը։ Օռլի ծրագրիւր սկսեց փոքր առ փոքր խոփոխուել։ Նա 1701 թ. յուլիսի 22 գրում է արտաքին գործերի տեսանին. «Կուրֆիրստի գոնդերի մասին ճշտաստանում եմ, որ մեզ հարկաւոր չեն։ Առաջին տարին մեզ ուրիշ զօրք հարկաւոր չէ, բացի Յարի զօրքից։ Եւ չենք էլ խնդրել Պալատինից զօրք, այլ խնդրել եմ հարկաւոր աջակցութիւն լամենայն դէպս, որպէս զի եթէ թիւրքաց կախըր մեր դէմ պատերազմ սկսէ, մենք կարողանանք աչն կողմից՝ ցամաքով և ծովով օգնութիւն ունենալ։ Կուրֆիրստը կամենում է մաս ունենալ այս փառքից և պատրաստ է ոչ միայն զօրք, այլ և ուրիշ հարկաւոր բաներ տալ։ Եթէ Յարը ուզենալ, որ կալուեր և Պալատինի կողմից օգնական զօրքեր դան, այս զօրքերը նրանց հաշտով կը կերակրուեն, վճարելով ամեն բանի, մինչև անգամ մի հատ ձուի համար։ Բոլոր գրաւած տարածքներն ու երկիրները կը մը-

նան Ցարի ձեռքի տակ, ռուսաց զորքերը կը կերակրուեն հայերի պաշարով. բայց ամենազլխաւորն է, որ Նորին թագաւորական Մեծութիւնը մեր խնդիրքը ընդունէ և բարեհաճէ լինել մեր երկրի տէր»։ Միքանի օրից լետոյ Օռին ներկայացրեց ռուսաց կառավարութեանը մանրամասն ծրագիր մտադրուած արշաւանքի մասին. այս համարեա թէ նույնն է, ինչ որ ներկայացրած էր կուրֆիւրստին Հալստտանից վերադառնալուց լետոյ։ Հարկաւոր են 15 հազար հեծեալ և 10 հազար հետեակ, զըլխաւորապէս Հաշտարխանի կազմաներից և չերկեսներից, լալտնի քանակութեամբ թնդանօթնիւրով, ռմբաձիգներով և ալլն։ Դրոշակի վրայ մի կողմից պիտի լինի թաչելութիւն, միւս կողմից՝ ռուսական արծուի նշանը։ Նախ և առաջ պէտք է գրաւել Շամախին, լետոյ բաժանելով զօրքը չորս մասի, շտապել անյապաղ Գանձակի, Լճու, Կապանի և Նախիջևանի վրայ, ուր պիտի հաւաքուի հալոց ամբողջ զօրութիւնը, ալլուհետեւ տիրանալ Երեանին ու Վրաստանին, որի իշխանը թէ և ընդունել է մահմեդականութիւն, բայց զինուորները բոլորն էլ քրիստոնեալ են։ Այստեղ Օռին ձեռնարկութեան իրական գործումը ուղղակի առաջարկում էր ռուսաց թագաւորին, մանրամասն ցոյց էր տալիս, թէ որքան զինուոր կարող են տալ հայերն ու վրացիք (116 հազար հայեր, 30 հազար

վրացիք), և աւելացնում էր, որ ժամանակը շատ նպաստաւոր է. քանի որ պարսից բոլոր նահանգներում քրիստոնեաները ապստամբուել են և ոտքի են կանգնել պարսիկների դէմ։ Վերջապէս 1701 թուի նոյեմբերի սկզբում Օռին Պետրոս թագաւորի հետ անձամբ տեսակցութիւն ունեցաւ։ Ընդունելութեան միջոցին նա թանկագին ընծաներ ներկայացրեց, մեծ մասամբ տաճկական ձեռագործներ, և բերանացի լալտնեց նրան հայկական դատը։ Երևի ոչ մի պարզորոշ պատասխան նա այդ օրը չկարողացաւ ուտանալ, որովհետեւ ալլուհետեւ միքանի անգամ նա զիմեց արտաքին գործերի ատեանին, խնդրելով, որ իրան հաղորդեն որոշ կերպով, արգեօք ալն «թագաւորական Մեծութիւնը բարեհաճում է ալն գործին, որի համար ինքը ռզարկուած է, կատարելապէս ձեռնամուխ լինել։ Նրան պատասխանեցին բերանացի, որ թագաւորը «հակուած է» այդ գործին։ Օռին կամենում էր ալս պատասխանը հաղորդել կուրֆիւրստին, բայց սկսուել էր ռուս-չվեդական պատերազմը և հայերի բանակցութիւնները շատ կամաց ըսկսեցին առաջ գնալ։ Միայն 1702 թ. մարտի սկզբում նա հետեւալ բացատրութիւնը ստացաւ արտաքին գործերի ատեանից. թագաւորը չէ հրաժարուում ալն գործից, որ իրան առաջարկում է պատգամաւորութիւնը, և խոստանում է սկըսել և առաջ տանել այդ գործը,

հէնց որ կը վերջացնի չվեղական պատերազմը. թող ալդ մասին իրանք գրաւոր կերպով լալտեն թէ իրանց ուղարկող պետերին և թէ մելիքներին, որոնց թող յուսադրեն ամենայն կերպով: Օռին և Մինաս վարդապետը այս պատասխանը ուղարկեցին կուրֆիրատին և կայսերը և այլազգի Նազար Արեխովիչի ձեռքով, որ ռուսաց ծառայութեան մէջ գտնուող մի սպայ էր, իսկ Ղարաբաղի մելիքներին նամակներ գրեցին և լանձնեցին հայ Միրօն Մուստաֆին և Վասիլին: Այս երկու սուրհանդակներէն առաջին վերադարձաւ նոյն տարուաւ վերջում, իսկ Միրօնը միայն 1703 թ. Արեխովիչի միջոցով կուրֆիրատը գրում էր, որ օրտանց աղաչում է Աստուծուն, որ նա օրհնէ պատգամաւորների սուրբ մտադրութիւնները, և ամեն կերպ ինքն էլ կաջակցէ, միայն թէ ալժմ պատերազմ ունի Ֆրանսիայի, Իսպանիայի և նրանց զաշնակիցների հետ և այս պատերազմի վերջանալուց լետոյ միայն ամեն ջանք գործ դնել հայերին օգնելու համար: Միրօնը բերեց նամակներ Էջմիածնից և Փանձասարից և մելիքներից, որոնք տրախտութիւն էին լալտնում թաղաւորի տուած խոստումի առիթով և ի միջի այլոց գրում էին. «Այնպիսի լինի որ մեր կողմանէ մին կարծիք չի լինին ալդ կողմն որ մեղ սուրն քաշեն, կու խնդրեմք ամենից կարող Աստուծոյ որ նա քո բարի թա-

գաւորութեանդ աջողումն երբոր քո շնորհալի արմն մեր աշխարհն մտանելն մեք այն վաղթին ամեն ինչ պիտանի ընչիւք պատրաստեմք քո էզիզ թագաւորութեանդ օղորումն: Աստուած տալ այն օրն ամեն ինչ պակասութիւն չի լինիր էսքէրին: Այսուհետև մեք առանց տքնութեան օր արօրէ դէստուրի կու նալիմք զոր ինչ հրամայես, զայն կատարեմք»: Մելիքները ուղարկել էին նրան մի պարտամուրհակ արտաքին գործերի առննապետ Գոլովինին, որով սրան խոստանում էին տալ քսան հազար ոսկի (որ չէին ուղարկել անհաւատների երկիւղից). «Ինչ ժամանակն որ այս խորհուրդն մեր կատարի Աստուծով անպատճառ և ալլ աւելի ընծալ շնորհակալութեամբ շնորհել մեծ բարութեան փոխարէն»:

Շվեդական պատերազմի շրջորհիւ հայկական դատը լետածըլում էր: Ուստի Օռին վճռեց գնալ Եւրոպա իւր ընտանիքի մօտ (կինը և երկու տղաները մնացել էին այնտեղ) և ստանալ կուրֆիրատից, կայսրից ու պապից լանձնարարական հրովարտակներ պարսից շահի անունով, որ իւր թագաւորութեան մէջ քրիստոնեաներին չնեղէ, նոյնպիսի հրովարտակ ստանալ նաև Պետրոսից և ուղեւորուել Պարսկաստան մասամբ քրիստոնեայների վիճակը թեթեւցնելու, մասամբ էլ անձամբ ապստամբութեան պատրաստութիւնը տեսնելու: Նա խնդրեց Պետրոսից որ ի-

րան ռուսաց զօրքի պոկովնիկէս գնդապետ նշանակէ, որպէսզի աւելի հեշտ վարողանալ հրաւիրել պալաներ, զանազան վարպետներ և ձեռք բերել ամենը, ինչ որ հարկաւոր էր պատերազմի համար. այս մարդիկ պէտք է իւր հետ գնալին Թաւրիզով Իսպահան և վերադառնալին հետը հալոց և վրաց աշխարհներով: Օսին գնդապետութիւնը ստացաւ և 1704 թ. գնաց Սարոպա, տեսնուեց կուրֆիրստի և կալսեր հետ, ձեռք բերեց նըրանցից հարկաւոր հրովարտակները, կուրֆիրստի խոստովանահօր միջոցով ստացաւ պապի հրովարտակը և վերադարձաւ 1706 թ. վերջում Մոսկուա, որտեղ նույնպէս նրան պալին թագաւորական հրովարտակը: Հրամայուած էր տալ նրան, իբրև թագաւորական զեպանին, ճանապարհաժախս: 1707 թ. լուսիսին Օսին ճանապարհ ընկաւ գէպի Պարսկաստան: Նրան ուղեկցում էին մօտ 50 հոգի՝ զանազան ազգութեանց և պարսպ մուշքների մարդիկ, որոնց նա մեծ մասամբ հաւաքել էր արտասահմանում, որոնց հայնար նա կարել էր տուել չքաղգեստներ, տուել էր զանազան պաշտօններ, մի խումբով ոչ մի ջանք չէր խնայել զեպանութեանը շուք ու փալլ պալու համար *) Պետրոսը գրում էր Նուսէլին շահին. «Յարեհաճէք

մեր գնդապետ Խարաթէ Օսին մեր թագաւորական հրովարտակով թող տալ պատշաճաւոր պատուով ձեր զահին մօտենալ, ընդունել նրան, սիրալիր կերպով լծել, գոց տալ ամեն շնորհք և նրա արժանատոր խնդիրքին բաւարարութիւն տալու:

Հաշտարխանով Օսին գնաց Շամախի. Արսպլան Քաղմամարդ զեպանութեան զալուստը մեծ տպաւորութիւն արեց սլարաց աշխարհում: Սկիւ էր ռուսաց թագաւորի զեպանը, բերելով իւր հետ պապի և կալսեր նամակները, ինքը հալ է, Պարսկաստանում ծընուած, հալոց հին թագաւորի սեւրունդ, մտադիր է բարեխօսել քրքիստոնեաների վիճակի բարելաւման մարին, խնդրել որ միսիօնարները արտաքսուին երկրից և աղէն այս լուրը արագ տարածուեց ամեն կողմ: Մի Փրանսիացի, որ ուղարկուած էր Նուդովիկ XIV կողմից, սկսեց ասել շահին, որ Օսին բերած հրովարտակները կեղծ են. միւսները պնդում էին, թէ հայերի մէջ աւանդութիւն կայ որ իրանց թագաւորութիւնը պէտք է վերականգնի ռուսաց օգնութեամբ և որ ալգամարդարէութիւնը անա կատարուած է, որովհետև Խարաթէ Օսին անուան տառերից կաղմում է il sera roi — «նա թագաւոր կը լինի»): Իսպահանում կալւածաւորուած Միր-Ալէսը օգտուեց այս հանգամանքներից իւր հայրենի Անդաբար երկիրը կառավարող Գիւրջի-խանին տապալելու համար: Նա շահին թեւադրում էր,

*) Այս մարդկանց մէջ էր Յովհաննէս, Յովակիմ, Շրէօդէրը, վերջը նշանաւոր ճապագետը:

որ անկասկած Պետրոսի պէս հզօր
և փառատէր թագաւորը ղեսպա-
նութիւն է ուղարկում, այն էլ
նշանակել է ղեսպանութեան գլուխ
հալին, որպէս զի խոովութիւն
մտցնի Պարսկաստանի սրտում.
անկասկած հայերն ու վրացիները
կօգնեն իրենց հաւատակից ռուս-
ներին և Գիւրջի-խանը, չնայելով
որ մահմեդական է, ի հարկէ կը
միանալ իր նախահայրերի հպատա-
կների հետ: Միր-Վէլսը կարողա-
ցաւ այսպիսի խօսքերով Գիւրջի-
խանին կասկածելի դարձնել և նրա
տեղը նստել Անադոսիայում, բայց Ս-
ուրիւն ընդունել չտալ չաջողեց. շահը
վախեցաւ Պետրոսից: Սուրիւն պատ-
շաճաւոր պատիւներ էին ցոյց տու-
ած խալիֆանում: 1709 թ. իւր
պաշտօնխանի մէջ Շահ Զիւսէյնը
հաղորդում էր Պետրոսին, որ հա-
մաձալ՝ նրա ցանկութեան ողոր-
մած ուշադրութեամբ և լարգան-
քով լսել է Օսմին, և թէ և քրիս-
տոնեակ աղգերի միջից մի քանի
տղէտներ արժանի են պատժի վատ
գործերի կամ բռնած վատ ճանա-
պարհի համար, աջնուամենայնիւ
Յարի րարեկամական նամակը
հրաւիրում է իրան ընթանալ ո-
ղորմութեանց շաւիղով և վեհանձ-
նաբար ներում է այս աղգերի բո-
լոր լանցանքներն ու մեղքերը,
որպէս զի ապագայում նրանք
աշխարհի սխալանքների մէջ չը
ընկնեն: 1710 թ. Օսմին դուրս ե-
կաւ Պարսկաստանի սահմաննե-
րից և Զիւլաբատից Կասպից ծո-
վով ուղղեւորուեց Հաշտարխանից

երկու առաջանտանաւով: Ճանա-
պարհին մեծ փոթորիկ բարձրա-
ցաւ և նաւերից մէկը երկու ամ-
սից լետով միայն կարողացաւ Հաշ-
տարխանի նաւահանգիստը մըտ-
նել, իսկ միւսը, որի վրայ ինքը
Օսմին էր, քշեց Նիզաբատ (Նիզո-
վալա): Օսմիւհեա էր Քանձասարի
Նսալի կաթովիկոսը երկու եպիս-
կոպոսներով և 12 հալ՝ հմուտ մե-
տաքսագործներ, որոնց նա տա-
նում էր Մոսկուա, այնտեղ ռու-
սաց թագաւորի համար մետաք-
սեղէնի գործարան բանալու: Հաշ-
տարխան հասած ապրանքից մի
մասը իւրացրեց ուղեկիցներից մէ-
կը, կապիտան Վլադսկը, մնացած-
ները բարգոմիստները ազաթե-
ցին, տարան, բացան և գնեցին: Նա-
հանգապետը «հրաման էր ա-
րել, թէ էլ չեն ապրանքն ամէն
առնուն, ոչ իւրն և ոչ իւր մար-
դին իքմի չտան, իբր թէ թագա-
ւորական է. Օսմի մարդիք մնացել
էին քաղցած ծարաւ»: 31 պարս-
կական նոթլզներ Օսմին ցամաքով
ուղարկել էր Հաշտարխան. սրան-
ցից չորսը, որոնք գնում էին
թագաւորին նւիրելու համար և
արժէին 4000 ռ., նահանգապետը
իւր համար վերցրեց» և այլն: Օսմին
Հաշտարխան գալով քանի նեղու-
թիւնների քաշեց, որպէս զի գըր-
ուած ապրանքները և ձիերը ազա-
տէ ու թողտուութիւն ստանալ ա-
ռանց մաքսի ներմուծելու: Մի-
այն 1711 թ. սեպտեմբերին թա-
գաւորական հրովարտակով հրա-
մալուեց, որ Օսմի ապրանքից մա-

քըւ չը վերցնեն, տան նրան ճանապարհածախս մինչև Մոսկուա և սնարգել ուղարկեն, որովհետև նա գնացած էր թագաւորի անձնական հրամանով: Բայց Օռին չը կարողացաւ օգտուել այս կարգադրութիւնից, 1711 թ. օգոստոսին նա վախճանուեց և թաղուեց Հաչտարխանի հայոց եկեղեցու մօտ: Մինաս վարդապետի ասելով նա թունաւորուած էր: Եսալի կաթողիկոսը այնուհետև վերադարձաւ Գանձաւար, առանց թագաւորին ներկայանալու: Վարախաչի մեկիքների վրա՛ վատ ազդեց Օռի մահը, մանաւանդ որ նրանք առիթ ունէին այնուհետև աւելի վախենալու պարսիկներից և տաճիկներից: Օռի կարողութիւնից և ապրանքից տեղական կառավարութիւնը մի մասը տուեց զանազան անձանց, իբր թէ ալ նրանց սեփականութիւնն էր, միւս մասից վճարեց վարձատրութիւն նաւի ծառայողներին. մի քանի իրեր փթել էին, գինիները փշացել էին: Մինաս վարդապետը շատ աշխատեց, որ Օռի իրեղէններն ու ապրանքն լրիւ ուղարկուին իւր մօտ Մոսկուա. միայն հետեեալ 1712 թ. վերջապէս նա ստացաւ ալդ իրեղէնների չը լափշտակած մասը և Պետրոսին նուէր բերեց 26 պարսկական և արաբական ձի, որոնցից երկուսը արաբական մատակներ էին, գորդեր, մախմուր, մետաքսէ կտորներ, արծաթէ իրեր, ընծաւ կաշիներ, ասեղնագործած սփռոցներ,

մէկ փութ սուրճ, 2¹/₂ փութ ընկուզ, չոր միրգ ևայլն: Մնացածը Մինաս վարդապետը ծախել տուեց և վճարեց Օռի պարտքերը, որոնց ինքը երաշխաւոր էր կանգնել: Պէտք է ասել, որ Օռին բոլոր իւր ճանապարհորդութիւնները կատարում էր իւր ծախսով, իւր հաշուով պատրաստեց ամբողջ դեսպանութիւնը, մօտ չորս տարի պահեց, կերակրեց և ոռճիկ վճարեց իւր ուղեկիցներին. երբ Հաչտարխանում նրա բոլոր ապրանքները գրեցին, նա շարունակում էր ինքը հոգալ իւր ձիերի պաշարը. և դեռ մտադիր էր իւր ծախսով կազմել հայերից, թագաւորական ծառայութեան համար մի ամբողջ զունդ՝ հազար կամ աւելի մարդուց: Արեւի է զարմանալ նրա անշահատրութեան վերայ: Օռին անկասկած Պետրոսի նպատակների համար շատ լարմարաւոր անձնաւորութիւն էր, և հազիւ թէ կարելի է հերքել, որ նա քիչ չը նպաստեց Պետրոսի շուրջկապեան նահանգները Պարսկաստանից խլելու մտադրութեան հասունանալուն: Նա լաւ էր ճանաչում Պարսկաստանը, նշանաւոր կապեր ունէր հայկական իշկանական տների հետ, զարգացրել էր իւր միտքը երկար ժամանակ Յըրանսիայում և Գերմանիայում ծառայելիս և իւր նախագիծներով ու անպաշտան ալդ նախագիծները իրագործելու պատրաստակաւութեամբ կարողացաւ Պետրոս Մեծի ուշադրութիւնը պահել պարս-

կահալոց գործերի վրալ այնպիսի մի ժամանակ, երբ ռուսաց աէրութեան բոլոր ոլթերը գրաւուած էին շվետական պատերազմով։ Այս դժուար հանդամանքներում նա, առանց ռուսաց գանձարանի վրալ ծանրանալու, իւր սեփական պատասխանատուութեամբ ստանձնեց այնպիսի գործ, որպիսին է, պարսից դեսպանութիւնը, նախապատրաստեց հայերին ռուսաց տիրապետութեան պաշտպան կանգնելու և երկրի մասին մանրամասըն տեղեկութիւններ լայտնելով նոյնիսկ խախարհագրական քարտեզ կազմելով՝ որոշ գաղափար տուեց ռուսաց կառավարութեանը աջն միջոցների մասին, որով կարելի էր տիրել Պարսկաստանի հայաբնակ գաւառներին։ Հոգով մարմնով ենթարկուելով Պետրոս Մեծի հանձարեղ անձնաւորութեան հրապոյրին, նա ոչ մի առիթ բաց չէր թողնում նրա ձեռնարկութիւններին նպաստելու, հաղորդում էր իւր իմացածը եւրոպական պետերի քաղաքականութեան մասին, Հաշտարխանից գրում էր պարսից լարաբերութիւնների մասին շուեաների հետ, նրա թըղթակցութեան բազմաթիւ էջերը ցոյց են տալիս՝ որ նա պատրաստ էր ոչ միայն նորին մեծութեան ծառայութեան համար ամեն ինչ անելու, այլ և իւր արիւնը թափելու և կեանքը դնելու նրա աջողութեան և կեանքի համար»։

Օսի մահից յետոյ նրա գործի շարունակողն եղաւ Մի-

նաս վ. Տիգրանեանցը, որը ծնուել էր Խարբերդում։ Սա թէ իւր մտաւոր ընդունակութիւններով, և թէ նախապատրաստութեամբ չէր կարող լիովին փոխարինել իւր ընկերոջը և նրա մահից յետոյ վախենում էր, չը լինի թէ ինքը մոռացութեան տրուիւմ։ Նա ժամանակ առ ժամանակ լալտնում էր կառավարութեանը Պարսկաստանից ստացած տեղեկութիւնները, իսկ 1716 թ. թոյլտուութիւն ստացաւ վերադառնալու հայրենիք իւր թէ իսկապէս Օսիից մնացած իրեղէնները որոնելու, բայց իսկապէս այն կողմերի հայերի հետ կապերը վերահաստատելու, նպատակով։ Մինաս վարդապետը տեսնուեց էջմիածնի Աստուածատուր կաթողիկոսի հետ, որը խոստացաւ օգնել ռուսներին իւրաքիչներով, երբ սրանք կը մըտնին Պարսկաստան. այցելեց Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսին և սրանից ևս համանման խոստումը առաւ ու վերադարձաւ Մոսկուա։ Մի փոքր յետոյ Գանձասարի կաթողիկոսը գրում էր Պետրոս Մեծին. «Ինչպէս Ձեր Մեծութիւնը բարեհաճել էք հրամայել և կը հրամայէք, այնպէս կաշխատենք Ձեր ցանկութեան համաձայն և կարողութեան չափ, մեր ամբողջ ոյժով, մտքով և սրտով, մեր խոստացածի պէս լրիւ պատրաստել ամեն պաշարեղէն, ինչ որ հարկաւոր կը լինի ձեր պետութեանը»։

Այդ միջոցին Պարսկաստանում խռովութիւններ սկսուեցին։

Աւղանները դուրս գալով Կան-
դահարէց Միր Վէլիսը էմիրի առ-
աջնորդութեամբ, մօտենում էին
Սպահանին, գաւառներում խռ-
վութիւններ կային, լեզգիները լեռ-
ներից իջնում էին Կուրի հովիտը
և աւերում: 1721 թ. Դաուդ բէկ
լեզգի ցեղապետը և Ղազիկումիկ-
ները լարձակուեցին Շամախու վը-
րայ, առան և աւերեցին քաղաքը,
ի միջի ալոց լարձակուեցին և
այնտեղի ուռւ վաճառականների
խանութների վրայ, առետրական-
ների ծեծեցին, իսկ ապրանքնե-
րը մօտ 500 հազար ր. արժողու-
թեամբ, լափշտակեցին: Այս դէպ-
քերը առիթ եղան ուռւների մի-
ջամտութեանը. հենց այդ ժամա-
նակ վերջացաւ. շվետական պա-
տերազմը Նիշատի դաշնադրու-
թեամբ և Պետրոսը, գալով Հաշ-
տախան, արշաւանքի ամբողջ
ձմեռը պատրաստութիւններ տե-
սաւ:

1722 թ. յուլիսի 19-ին ուռ-
ւաց զորքերը պամաքով և ծովով
ճանապարհ քնիան դէպի Պարս-
կապրանի պահանքները: Սգոստո
սի 23-ին Պետրոսը տիրեց Դեր
բենտին. միաժամանակ և հարա-
ւելի միջախաղ
էր վրաց վախթանգ պարոնը
հնալի կաթողիկոսի հետ 30 հա-
զար զորքով զիմեցին լեզգիների
վրայ և լեռ լեռեցին սրանց:
Անհամբեր մկասում էին հայերը
ու վրացիք թագաւորի երեւալուն:
Պետրոսը մոտոյի էր նուաճ դնալ
մինչև Շամախի և այնտեղ միա-
նալ իրանց հետ, բայց պաշար
չէր:

Փոխադրող նաւերը բեկուեցին
Կասպից ծովում փոթորիկներից,
ձիերը խոտի պակասութիւնից
սկսեցին սատկիլ, և թագաւորը
պահապան զօրք թողնելով Բեր-
բենդում, վերադարձաւ Հաշտա-
խան: Վախթանգ պարոնն ու Ե-
սայի կաթողիկոսը վրացի և հայ
զօրքերով, մօտ երկու ամիս ի զուր
սպասելով ուռւների գալուստին,
և իմանալով նրանց հեռանալու
լուրը, վերադարձան իրանց եր-
կիրները: Հայերը իրանց լուսը
կորցրին և ամրացան իրանց
հայրենիքի անմատչելի տեղերում:

Այս առիթով Վրաստանի
առաջնորդ Մինաս արքեպ. Փէր-
վագեանը դրում էր Աինաս վար-
դապետին. «Երկու ամիս զօրաժո-
ղով արարինք և միացինք ի Գան-
ձակ քաղաք, և լսող լուաք ըզ-
լուր թէ թագաւորն ետալ չոպան,
և ազգն լեզկոց ալ և ալ բանս
սարածեցին աշխարհքն ամենայն,
իրր թէ թագաւորն ի փախուստ
դառաւ, զոր քաւ մի լիցի: Աս-
տուած մի արաոցէ, չորանալ
այնպիսի լեզուն, և մինք միա-
ցինք չուարած, և գլուխ ի կոր
դառանք, և լալ աչօք իւրաքան-
չիւր ի բնակութիւնս գնացին, սըր-
տարեկեալ և տարակուսեալ: Այ-
նահետև կրկին Մինաս վարդապետի
միջոցով, որը Պետրոսի հետ էր, հա-
լերը պահպանում էին իրանց լա-
րաբերութիւնները ուռւաց հետ:
Ղարաբաղի մեկիքները հաղորդում
էին, որ լեզգիները աւերում են
իրանց երկիրը և օգնութիւն էին

խնդրում: Ամբողջ Պարսկաստանը տակն ու վրա էր եղել: Միր-Վէլիսի որդի Միր-Մահմադը նստել էր Սպահանում, գահընկեց անելով Հիւսէյին շահին, որի որդին փախել էր Թաւրիզ: Տաճիկները՝ իմանալով ռուսների երևալը Վասպից ծովի ափերին, իրանց զօրքերը սկսել էին առաջ քաշել: Տաճկահպատակներին արգելուած էր այցելել Էջմիածինը, ասելով թէ ձեր կաթողիկոսը միացել է ռուսների հետ: Նա է կանչել նրանց, որպէս զի մեր դէմ առաջնորդէ» (Այդ միջոցին Բալազէթի քիւրդ բէկը լսելով, իւր թէ ռուսները կաթողիկոսի օգնութեամբ զրաւել են Երեւանը, սուրհանդակ ուղարկեց Էջմիածին, խնդրելով որ նա միջամտէ և խանդարէ ռուսներին մոտեւ իւր հրկիւրը, և խոտանում էր իւր ամբողջ ժողովրդով լուսաւորչական դառնալ: Կաթողիկոսը այս առաջարկութիւնը մերժեց): Տաճիկներն ու պարսիկները իրանց բարկութիւնը թափեցին հայերի վրայ: «Եւորոս զի Սարգիս Գլխանէնց իւր օրապրի մէջ ասում է. «Հայերը հաւաքուել են դառների պէս, նրանց չորս կողմը բռնել են թշնամիք և զալելի պէս կամենում են պատառոտել նրանց»: Ռուս բարձրագիր պաշտօնեաներից մէկը, Մակարովը զիմելով Մինաս վարդապետին բացականչում է. «Աստուած փրկէ և պահպանէ ինդճ քրիստոնեաներին բարբարոսների ձեռքից»: Այսպիսի լուսահատ վիճակի մէջ որոշ-

ւում է վերջապէս ուղարկել կասերական հրովարտակ պարսկաբնակ հայերին, որի հայերէն թարգմանութեան մէջ ասուած էր. «Հաւատացէք և հաւատացնում ամ, որ մեք ոչ թէ միայն սովորազարու-թիւնն ջաթտանամ ձեզ, կառավարում և ալ ձեր ամենայն ջաթտան կուղեմ ձեր խնդրուածքին կատարումն տամ և շատ բարութիւն հուքմ կառնեմ, եւ ալ առաւել, շահական և շահաւետ. որիչ կերպիւ զաւազաթ կու լինի. և մեծ ողորմութիւնն կառնիմք, և ալ շատ էս ջաթտան ձեր Հայոց Ասկին»: Այս հրովարտակ ուղարկուած էր Ասպի կաթողիկոսին և մեկլիքներին Յովհաննէս Կարապետի ձեռքով, որին լանձնարարուած էր ամեն կերպ բերանացի քաջալերել հայերին, որպէսզի մինչև ռուսների գալը մի կերպ զիմանան թշնամիների լարձակումներին: Մէկ ամսից լետոյ ռուսաց զօրքերը Մատիւլկինի հրամանատարութեամբ վերցրին Կագուն. ռուսների ձեռքն անցան նաև Գլխանն ու Մազանդարանը: Իսկ սեպտեմբերին Թահմազ շահը դաշն կապեց Պեարոս Մեծի հետ, որով շուրջ Կասպեան դաւառները զիջանում էր Ռուսաստանին, որովհետև ռուսները զրա փոխարէն խոտանում էին օգնել նրան և մաքրել նրա երկիրը թըշնամիներից ու մշտապէս հատտատել պարսկական տիրապետութիւնը: Այս բոլորը սիրտ տուեց Ղաբաբաղի մեկլիքներին, որոնք պա-

տախանելով Պետրոսի հրովարտակիրն, գրում էին. «Թէպէտ չորից կողմանց թշնամիք զօրեղք լարուցեալք կան ի վերայ մեր, ապա... զմեզ և զմեր մերձակալքս ողջութեամբ պահեալ եմք, թէպէտ կռուելով և թէ ալլովք հնարիւք և ակն ունիմք զի մինչև ի տէրութիւն քոյ առ մեզ հասանիլն կարողացաք պահել զմեզ ի թըշնամեաց մերոց»... Յորժամ մեր ձեռքի զօրքն թագաւորական ի սահմանս մեր, լայնժամ և մեք ելցուք ըստ չափու կարողութեան մերում զօրք ընդ առաջ զօրաց հզօրից և զոր ինչ հրամայեալն իցէ ի քումմէ տէրութենէդ, կատարեսցուք»... 8. օր տօնեցին հաւերը հրովարտակի ընթերցման հանդէսը Իմանալով Գերմանտից Պետրոսի հեռանալու լուրը, տաճիկները շտապեցին գրաւել հարեան Հալաստանի և Վրաստանի նա հանգները և իրենց նովանաւորութեան ներքոյ աւանել Եամախուն տիրող Դաուտ բէկին: Պետրոսի և Թահմազի դաշնը նրանց շփոթեցրեց. քիչ էր մնում նրանց մէջ պատերազմ զրգուէր: Վերջապէս լանակցութիւններն միջոցով Պետրոսը 1724 թ. դաշն կապեց Բ. Դուան հետ. Արաքսի և Կուրի գետախառնուրդը ընդունուեց սահման Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Տաճկաստանի մէջ, Ռուսաստանը պարտաւորուեալ էր զիջանել տալ պարսիկներին յօգուտ տաճիկների նրանց գրաւած երկիրները: Բայց այս խոստումը Ռու-

սաստանը չէր կարող իրագործել և տաճիկները շարունակեցին աւելի ու աւելի խորը մտնել պարսից աշխարհը: Այդ միջոցներումն է, որ Դաւիթ Բէկը մի խումբ քաջերով իւր իշխանութիւնը հաստատել էր Հալիճորում և պաշտպանուեալ էր թէ պարսիկ խաներից և թէ լետոյ տաճիկ զօրավարներից:

Պետրոսը չթողեց քրիստոնեաներին օգնելու մտադրութիւնը: Նա շարունակում էր ուղիղ շող հետեւել հայաբնակ ի վիրաքնակ երկիրների վիճակին, անընդհատ լարաբերութիւններ էր պահպանում նրանց հետ և քաջաւերում էր: Բայց օգնութիւնը ուշանում էր, և Եսալի կաթողիկոսը ու մեկիքները Անտօն քահանային և Չալապի քեօխուային ուղարկելին Ռուսաստան իրանց ցանկութիւնները հաղորդելու: Այս սուրհանդակները լայնեցին, որ Աւան և Միրզա իւզլաչիների հրամանատարութեամբ մեկիքները հաւաքել են 40 հազար զօրք և պաշտպանուեալ են պարսիկներից և տաճիկներից. թէև Թահմազ շահը և Դանձակի Իբրահիմ փաշան մեծ խոստումներ են անում, բայց հայ իշխաններն ու կաթողիկոսը չեն հաւատում նրանց: Արաքստեան կաթողիկոսն էլ ծածուկ մեկիքների կողմն է պահում: Եթէ թագաւորը չի ուղարկի իւր զօրքերը, այն ժամանակ կաթողիկոսն ու մեկիքները խնդրում են, որ իւր հովանաւորութեան տակ ընդունէ ի-

րանց ու հրամայէ տեղ տալ իրանց նոր հուսած երկրներու: Պետրոսը հիւանդ էր, երբ եկան ալսպատգամաւորները: Խօսելով նրանց հետ միքանի ժամ, նա պատրաստել տուեց մի հրովարտակ, որով թող էր տրուած հալերին գաղթել Գիլան, Մաղանդարակ, Քաղու կամ Դերբենդ, որովհետեւ տաճիկներին հետ կապուած դաշնադրութեան համաձայն, չէր կարող զօրքով օգնել հալերին: Գըրուեց նոյնպէս և չուրջկասպեան գաւառների կառավարութիւններին, որ թող տան հալերին գաղթել, իսկ եթէ տաճիկներն ասեն, որ ալդ դաշնադրութեան հակառակ է, պատասխանեն. «մենք չենք նրանց կանչել, ալ նրանք իրանք են խնդրել մեզ մեր հովանաւորութեան տակ առնել իրանց և մենք չենք կարող լանուն քրիստոնեաների ալդ բանի մէջ մերժել հալերին, իբրեւ քրիստոնեաներին»:

Բայց ալս թուլութիւնից մեղիքները չկարողացան օգտուել, Պետրոսի մահից չետոյ նրանք գըրում էին որ չեն կարող կատարել թագաւորի կամքը և գաղթել, որովհետեւ պատսպարուել են ամուր տեղերը, ուր արդէն երեք տարի է պաշտպանուած են, և եթէ իջնեն հովիտները, տաճիկները իրանց վրա կը չարձակուեն և գերի կառնեն, մահաւանդ դժուար պիտի լինի կուր գետն անցնելը: Նրանք աւելացնում էին որ շարդեկ են տաճիկական վեց-հազարանոց զուէրը, փաշային գերի են վեր-

ցրել, որ տաճիկները հրաման են ստացել ոչնչացնելու բոլոր հալերին, և աղաչում պաղատում էին օգնութիւն ուղարկել գոնէ Բագուից: Նախորդ անգամ իրենք թէ գաղթելու թուլութիւն էին խնդրել, ալ նոյնպէս օգնութիւն: Այս նամակի տանողը կրկին քեօսվալ Զալապին էր. եկատերինա Առաջին խոստացաւ օգնել ամեն կերպ հալերին, նոյն իսկ կարգադրեց, որ զօրքերը չուրջկասպեան գաւառներից աւելի խորը քաշուին Պարսից աշխարհը, բայց ալս հրամանը սխալ հասկացուեց և չիրագործուեց: Ռուսաց կառավարութիւնը շարունակու էր լուսադրել, որ երբ չարմար ժամանակը կը գալ, չի չապաղիլ նրանց պաշտպանութիւն ցոյց տալ, իսկ առայժմ թող հաստատ մնան տաճիկների չարձակումների դէմ, սուրհանդակներին և հալոց զօրքի հրամանատարներին դրամական օժանդակութիւն էր տալիս, մուշտակներ, նոյն իսկ աստիճաններ, բայց գործով ոչ մի իրական օգնութիւն չէր հասցնում: Ալսպէս տեեց մինչև 1732 և 1735 թթ., երբ Ռուսաստանը վերադարձրեց չուրջկասպեան գաւառները Պարսկաստանին, հրաժարուելով Պետրոս Մեծի ընդարձակ ծրագրից: Ղաւաքադում հաստատուեց Նադր շահի իշխանութիւնը:

Այստեղ վերջանում են պ. եղբանի հրատարակած վաւերաթղթերի մէջ չօտփուած քաղաքական գէպքերը. աշխուհետեւ հալկական դա-

տը կրկին ասպարէզ է դուրս գալիս միայն Եկատերինա Բ.-ի օրով. Բնչ նպատակներ էին ունենում Պետրոս Մեծին ալս ձեռնարկութիւնների մէջ. Նախ և առաջ նա կամենում էր պարսկական մետաքսի ամրողջ առևտուրը ձգել Խուսաստանի ձեռքը. ալս ապրանքը պետութեան մենափաճառութիւն էր, դանձարանը դնում էր ամբողջ մետաքսը և այնուհետև ինքը վաճառում Եւրոպայի Պետրոսը, իւր նախորդների պէս, աշխատում էր որ Պարսկաստանում արտադրուած ամբողջ մետաքսը Ռուսաստանով անցնէ և ալս պատճառով ամենալին կերպ հովանաւորում էր հայերին, որոնց միջոցով էր կատարում ալդ առևտուրը: Նա աշխատեց և մետաքսէ գործարան հիմնել տալ իւր պետութեան մէջ և ալս բանում նրան աջակցելին օրինակ, հայերը, Ներվանեանը, որը Ղզլարի մօտ բացեց իւր գործարանը: Միւս կողմից, Պետրոսը, հակական գործերի մէջ խառնուելիս ղեկավարում էր բուն մարդասիրական և կրօնական զգացմունքներով: Նա շատ անգամ գրում էր «Մենք ալդ հայկական ազգը, քրիստոնէութեան պատճառով, մեր աւանձին շնորհքի և հովանաւորութեան առէ ենք ընդունելու, և մինչև իւր վախճանը չէր թողնում հայերին օգնելու միտքը: Երբ նա գրաւեց շուրջկասպեան շահանդները, նա հրամայում էր Մատիւկինին և ուրիշ զօրավարներին թուլացնել ալդ մահմեդական տար-

րը և փոխարինել նրան քրիստոնէականով, ամեն կերպ աշխատելով մահաւանդ հայերին գաղթեցնել ալդ կողմերը: Առհասարակ նկատելի էր, որ պետական շահերը ոչ երկրորդական տեղ էին բռնում Պետրոսի լարաբերութեանց մէջ հայերի հետ:

Մնում է մի քանի խօսք ասել Մինաս վարդապետի վերջին տարիների գործունէութեան մասին: Ուրի մահից լիտոյ նա չարոնակում էր տեղեկութիւններ հսկողը ռուսաց կարավառութեանը պարսկահայկական գործերի մասին և նոյն խոյ գնաց Հալապտան կաթողիկոսների ու մեղիքների հետ տեսնուելու և պալմաճաւորուելու:

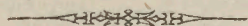
Գանձասարի Եսաի կաթողիկոսը նրան արքեպիսկոպոսական աստիճան տուեց և հովիւ հրատարակեց Ռուսաստանում բնակուող հայերի վրայ: Մինաս վարդապետը աշխատեց առաջնորդարաններ հիմնել հայաբնակ քաղաքներում, խուլտուութիւն: ոտանալ հայոց նկեղցիներ հիմնելու Պետերբուրգում ու Մոսկուայում և տրուարձաններ հակական գաղթականների համար: Գերբենդի արշաւանքի ժամանակ նա ուղեկցում էր Պետրոսին և լիտոյ Հալապտանում մնալով չէր զաղարում միջնորդ լինելուց ուտաների և հարաւորութիւն մէջ ընկնել լարաբերութեանց մէջ: Պետրոս Մեծի մահից լիտոյ նա զբաղուած էր զլիաւորուպէս իւր ցրուած հօտի հողերը գործերի կարգադրութեամբ և ապրում էր դրեթէ միշտ Հալ-

տարխանում, ուր հայերի թիւը համեմատաբար ցատ էր Կալց 1736 թ. նրա դրութիւնը աչնպէս վատ էր որ նա գրում էր թէ ետին ծաւր աղքատութեան և չքաւորութեան է հասել և որովհետեւ իւր միջոցով հալերին խոստացած օգնութիւնը չտրուեց, ամենքից թողնուած է և իւր ծերութեան օրերում մեծ ամօթի մէջ է, իւր հօտը իրան չէ հնազանդում, նոյն իսկ մի քանիսը նենգութեամբ աշխատում են իրեն բռնել և լանձնել թշնամուն, և խնդրում էր որ կալսերական հրովարտակով հաստատուի ռուսահայոց առաջնորդ: 1740 թ. նա կրկին մի չաւտարարութիւն տըռեց, որով խնդրում էր տարինների ընթացքում իւր մօտ հաւաքուած գաղտնի թղթերը վերցնել արտաքին գործերի ասեանը, որպէսզի օտարի ձեռքը չընկնեն: Այս թղթերը նրանից ընդունուեցին: Անուհետեւ միննոյն թուականին նա խնդրամատոյց եղաւ, որ իրան ընդունեն չոյն-ռուսական դաւանութեան եկեղեցու գիրկն ու նշանակեն արքեպիսկոպոս Խուսաւտանում բնակուող հայերի վրալ, համաձայն կաթողիկոսի կոնդակի: Այս գրութիւնը ընթացք չստացաւ—երեւի, շուտով սրանից լետոյ Մինաս վարդապետը մահացաւ ունց:

Պ. Եզգանի լոյս ընծայած դո-

կումենաների ընթերցողը, եթէ միայն նա ճշմարտասիրութեան զգացմունքով է ղեկավարում, պարզ կը տեսնի, որչափ հեռու են արդարութիւնից աչն չարձակումները, որ ռուս մամուլի մէջ վերջին տարիներս լինում են հայերի գէտ: Այդ մամուլի մէջ նկատուած է նաեւ մի առհամակրելի ձգտում— աչն է՝ երկպառակութիւն ձգել հայերի ու վրացիների մէջ պախարակելով առաջիններին և գովաբանելով միւսներին: Մինք չենք կարող ծածկել, որ պ. Աղեքեանը սուսաջաբանի մէջ կարծես ի նկատի ունի պատասխանել և այս առարկութիւններին, նա հակակաւենին զուգընթացաբար կռնդ է տալու: Նաև ռուսա-վրական չարպերութիւնների վրալ, գուրէ՛նց ալս բանակութեան ուղղութեան պատճառով է, ոչ այս չարաբերութիւնների պատկերը բաւականին մոայլ է դուրս եկել: Ինչևիցէ, կարելի է համաձայնուել կամ չհամաձայնուել պ. Աղեքանի լռութեան հետ, բայց չէ կարելի հերքել, որ XVIII դարի սկզբների ռուսահայկական և ռուսավրական չարաբերութիւնների ունումնասիրութիւնը, չնոյնը չէ զըրքի մէջ արտաբերած վաւերաթղթերի, նոր հիմքի վրալ է դրում:

Ստ. Լիսիցեանց.

ՍՏՐՅՈՒՆԺ ԴՐՔԵՐ.

Ենորհակալութեամբ տաացել ենք.

Արիստակէս Կ. Սեդրակեան.—Յովհաննէս Կարսկո-պոս Եահիթունեանցի կենսագրութիւնը. Պետերբուրգ. 1898.

Հայոց Հրատ. Ընկերութիւն.—Էքերսի Մարդեմ, Թարգմ. Ս. Մալխասեանի.

Բերբերեան Ռուբէն.—Հայոց նորագոյն բանաստեղծները. Ռոստով Դոնի վրայ.

Երիցեան Աղէքսանդր.—Պատմութիւն 75 ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի. հատոր Ա.

Յ. Մալխասեան.—Հորոտ-Մորոտ. Թիֆլիս.

Լանգստրոտ.—Մեղուներ. Թարգմ. Զոկ.

Н. Марръ.—Этимологія двухъ терминовъ Армянскаго феодальнаго строя. С.-ПБ. 1898.

Նոյն.—О предполагаемомъ коренномъ родствѣ трехъ армянскихъ словъ: ճշմարիտ, ճշգրիտ և ճիշտ.

А. Калантаръ.—Вопросы Кавказскаго молочнаго хозяйства.

С. Зелинскій.—Բոլոր աշխատութիւնները.

Ենորհակալութիւն ենք յայտնում մեծ. պ. Ա. Մատուրեանին, որ համակրելով մեր Հանդիսին 33 օր. բաժանորդ դրուեց և նուիրեց զանազան անձինքների.

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԻՍԻ

Ա. ԳՐՔԻ ԻՌԱՎԱՅԻՆԻԹԻՒՆԸ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակչից, Ե. Լալայեան: Համառօտ տեսութիւն Հայ ազգագրութեան, Ե. Լալայեան: Մանկացոց տէրութիւնը ըստ Վալդեմար Բելքի, Լ. Բ.: Խոշալուի գերեզմանները, Լ. Բարայեան: Խճօնք, Կրպէ: Կովկասի տեղը քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ, Ռ. Վերխովի, Թարգ. Լ. Բարայեան:

Ջաւախք, Ե. Լալայեան:

1) Պատմական համառօտ տեսութիւն: 2) Ջաւախքի տեղագրութիւնը: 3) Հնութիւններ: 4) Բնակիչներ: 5) Վիճակագրական տեղեկութիւններ: 6) Ազգայնականութեան շարժում: 7) Տնտեսական դրութիւն: 8) Ժողովրդի լուսաւորութիւնը: 9) Հայ գիւղացիների բնակարանները: 10) Զգեստ և զարդ:

11) Ընտանեկան բարք:

ա) Ամուսնութիւն: բ) Տղարեք և կնունք: գ) Մանկանց դաստիարակութիւն: դ) Ընտանեկան կեանք: ե) Գերգաստանի անդամների իրաւաբանական լարաբերութիւնը: զ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն: է) Ժողովրդական դեղեր: ը) Մահ, թաղում և մեռելոց:

12) Հաւատք:

ա) Աստուածութիւն, սրբեր և կրօնական գրուածքներ: բ) Հրեշտակներ և ոգիներ բարի և չար: գ) Աշխարհածնութիւն, հաւատալիք տարրերի, Ֆիզիքական երևոյթների և բնութեան թագաւորութիւնների մասին: դ) Կերպարանափոխութիւն, կախարդներ և կախարգութիւն: ե) Մոտիապաշտութիւններ: զ) Բախտի և ճակատագրի մասին է) Պատեր, ուխտ և ուխտագնացութիւն:

Ժողովրդական եղանակներ, ձայն. Կարա-Մուրզա:

ՄԱՐԴԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մարգարանութեան պատմական զարգացում, պր. Պետրի: Ամուսնութեան զարգացում, պր. Շ. Լեւոնյան: Կրակը, Բժ. Քր. Յաննանի: Ծրագիր հարսանիքի մասին նիւթեր հաւաքելու:

Ն Կ Ա Ր Ն Ե

1) Հեթում Բ. թագաւորի հաւաքած նշխարների տուփը 2) Ախալքալաքեցի հայ օրիորդ: 3) Վարձիա: 4) Ախալքալաք: 5) Պրօֆ. Շ. Լեւոնյան: 6) Պրօֆ. Ռ. Վերխով: 7—11) Անդրկովկասեան գերեզմաններում գտնուած հնութիւններ:

Բ. ԳՐԱԴԻ ԲՈՎԵՆԳԵՆՈՒԹԻՒՆԵՐ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Վարանդա. — Խմբագրեց Ե. Լ.

- 1) Պատմական տեսութիւն, Ե. Լ.: 2) Տեղագրութիւն, Ե. Լ.: 3) Ստատիստիքական տեղեկութիւններ, Լ. Աթաբէկեանի: 4) Տընտեսական դրութիւն, Ղ. Տէր Պաղարեանի: 5) Լուսաւորութիւն, Ե. Լ.: 6) Ընտանեկան բարք:

ա) Ամուսնութիւն, Ե. Լ.: բ) Տղարերք և կնունք, Յ. Վ.: գ) Ընտանեկան կեանք, Ա. Բ.: դ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն: ե) Մահ, թաղումն և մեռելոց: զ) Հոգու և հանդերձեալ կեանքի մասին: 7) Հաւատք, Ե. Լ.

ա) Լեռների պաշտամունք: բ) Քարի պաշտամունք: գ) Կրակի պաշտամունք: դ) Ջրի պաշտամունք: ե) Մառերի պաշտամունք: զ) Կենդանիների պաշտամունք: է) Լուսաւորների պաշտամունք: ը) Ոգիների պաշտամունք: թ) Կախարդութիւն: ժ) Մոտիապաշտութիւններ:

Ձառիւք, Ե. Լ.

- 1) Նշանաւոր տօներ: 2) Հայ գրչագրներ:

Նախապաշարմունքներ Եղիշէի կանոններում, Մեսրոպ վարդապետի: «Խալդեր» անունը, Լեմանի, թարգմ. Լ. Բ.: Ղարաբուլղի գերեզմանները, Ե. Լ.: Բանանց գիւղի գերեզմանները, Ե. Համաձէ: Աբովեան որպէս ազգագրագէտ: Սուրմալուի ժողովրդ. երգեր, Ահարոն: Կենդանական վէպ, Ե. Լ.: Գրախօսութիւն — Յուսակ ձեռագրաց, Սեպաձեւ արձանագրութիւններ, Մեսր. վարդ.: Այլ և այլք:

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մարդաբանութիւն, Կանեստրինի: Մարդաբանական գրքեր: Յայտարարութիւններ:

Պ Ա Տ Կ Ն Դ Ն Ե Ր

- I. 1) Շուշի, 2) Շուշեցի հայ կիւնն ու իւր թուր, 3) Շուշեցի ալանն ու հարսը, 4) Շուշեցի կիւնը փողոցում, 5) Մուլան աղան տալիս, 6) Ձէնքեր, 7) Շուշու ջրկիր, 8) Վարանդեյի հայ գեղջկուհի, 9) Վարանդեցի հայ կին, 10) Խ. Ա. քովեան:

- II. 11—13) Նեղրական տիպեր, 14) Մանգոյական տիպ, 15) Ամերիկեան տիպ, 16—17) Կովկասեան տիպեր — լեզղիներ, 18—20) Հայեր, 21) Բուլղարուհի, 22) Հրճանք, 23) Հընդ-յաստանցի, 24) Հրէայ, 25) Եգիպտացի, 26) Ռուս:

Գ. ԳՐԷԻ ԲՈՎԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայ ժողով. արհեստագործութիւնը, Ս. Թառախեանի. ա) Ներածութիւն: բ) Գիւղական ընտանիքի արհեստագործութիւնը: գ) Վարպեռի արհեստագործութիւնը: դ) Գումարատէրը:

Հայ-բոլշեւներ, Վ. Փափաղեանի: Զաւարթ, Բանաւոր գրականութիւն, Ե. Լ. և Ազնաուրեանի:

Սիսիան, Ե. Լալանի:

1) Պատմական տեսութիւն: 2) Տաթև—ա) Բնագրութիւն: բ) Քաղաքական մասն: 3) Լորաձոր—ա) Բնագրութիւն: բ) Քաղաքական մասն: 4) Սիսիան—Բնագրութիւն: 5) Նշանաւոր տեղեր և գիւղեր: 6) Նշանաւոր վանքեր: 7) Բնակիչներ: 8) Բնակարան: 9) Զգեստ և զարդ: 10) Ընտանեկան բարք:

ա) Ամուսնութիւն: բ) Տղաբերք և կնունք: գ) Ընտանեկան կեանք: դ) Հիւանդութիւն և բժշկութիւն: ե) Մահ, թաղումն և մեռելոց: զ) Նշանաւոր տօներ է) Ժողովրդական երգեր: ը) Աւանդութիւններ:

Սանահին, Ի. Յարութիւնեանի: 1) Սանահնի զիրքը և կլիման: 2) Սանահնի գիւղը: 3) Պատմական տեղեկութիւններ: 4) Սանահնի վանքը: 5) Վանքի մասերը: 6) Աղբիւրները: Սանահնի կամուրջը: 7) Վանքի սրբութիւնները: 8) Վանքի ձեռագիրները:

Կալան բերդ և Կալենոյ ձոր, Գ. ք. Երզնկեանի: Լոռուայ հարսանիք, Գ. ք. Երզնկեանի: Վարանդա, Նշանաւոր տօներ, Ե. Լալանի: Հայկական երաժշտութեան մասին, Վ. Փափաղեանի: Գործիքներ, մասնաւորապէս՝ թառ: Հայ գեղջուկի ալբոմը, Յ. Մալխասեանի: 1) Մի քանի խօսք Զաւարթի դաշտային պարապմունքների մասին, 2) Դաշտային գործիքներ:

Գրախօսութիւն, Ս. Լիսիցեանի—Նկարագրութիւն հոգևորական վարուց Զովաստփու որդու թագաւորին Հնդկաց, գրեալ Յոհաննու կրօնաւորի. աշխ. Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսէսեան:

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նորագոյն տեսութիւններ գերդաստանի, հասարակութեան և պետութեան ծագման մասին, Ա. Պողոտայի, թարգմ. Ե. Լալանի: 1) Յառաջաբան Ռ. Վորմի: 2) Ներածութիւն: 3) Հասարակութեան ծագման ալբոմի տեսակէտը: 4) Հայրիշխանութեան

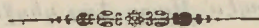
տեսութիւնը լատկապէս ըստ Սիւմէր-Մէնի: 5) Հալրիշխանութեան դէմ տեսութիւնները, նրանց ընդհանուր բնաւորութիւնը, Բախո-Ֆէնի, Մակ-Լէննանի և Մորգանի տեսութիւնները: 6) Ժիրօ-Տէօլլօնի տեսութիւնը: 7) Լէբբոկի տեսութիւնը:

Օգիւտտ Կօնտ, Ս. Թառալեանի: 1) Աշակերտական տարիներ: 2) Ապրուստի միջոցների սղութիւնը: 3) Ամուսնութիւն և իսկական սէր: 4) Կօնտը գործնական կեանքի մէջ:

Սօցիօլոգների միջազգ. ինստիտուտ, Գ. Ղարաջեանի: Նորութիւններ օտարազգի գրականութիւնից: Ծրագիր տղաբերքի և նորածին մանկան ֆիզիքական դաստիարակութեան մասին նիւթեր հաւաքելու, Ս. Զելինսկու, Յայտարարութիւններ:

Ն Կ Ա Ր Ն Ե Ր

1) Սիւիանի քարտէզը. 2) Տաթևի ձորը Որոտնալ վանքի կողմից. 3) Սատանի կամուրջը. 4) Տաթևի վանքը. 5) Սիւն-գաւազան. 6) Մանհիրներ և դղմէններ. 7) Սիսիանցիներ. 8) Սիսիանցի գերդաստանը. 9) Բնակարան և լարդարանք. 10) Սանահնի վանքը. 11) Սանահնի կամուրջը. 12) Երաժշտական գործիքներ. 13) Թառ. 14) և 15) Սափորներ. 16) Գութան. 17-27) Դաշտալին գործիքներ. 28) Գնչուհի:

„ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՐԵԱՅ“

ԺԳ. տարի 1899

Բաժանորդագինն է՝ 4 ռուբլի, կամ 10 ֆրանկ.

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue „HANDESS AMSORYA“ Au Cou-
vent des RR. PP. Mechitharistes. Vienne, VII/, Mechitaristengasse 4.

ՄՇԱԿ

Օրագիր: Իկ. տարի 1899. Բաժանորդագինն է 10 ռուբլի.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция „МШАКЪ“. Tiflis, Rédaction
du journal arménien „MSCHAK“.

ՄՈՐՇ

Ամսագիր. ԺԱ. տարի 1899. Բաժանորդագինն է՝ 10 ռուբլի.

Հասցեն՝ Тифлисъ Редакция журнала „МУРЧЪ“ Tiflis.
Rédaction de la revue „MURTCH“.

Պատկերազարդ շաբաթաթերթ. Ժ. տարի 1899

Բաժանորդագինն է՝ 6 ռուբ.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция журнала „ТАРАЗЪ“. Tiflis,
Rédaction du journal „TARAZ“.

ՀԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԱՂԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳԻՍԻ

Դ. ՏԱՐՈՒԱՅ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՐԿՈՒ ԳՐԱՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆ Է 3 Բ. ԿԱՍ 10 Գ.

**Դիմել՝ Ерванду Лалаянцъ, Тифлисъ, Семинарія Нерсисянъ.
Ervand Lalayantz, Tiflis (Caucase). Séminaire Nersissian.**

ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY

1145 E. 58th St. Chicago, Ill.

1900

U. of C. Lib. 1145 E. 58th St.

1900

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1145 E. 58th St. Chicago, Ill.

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԵՐԴԱՏԱՆԻ, ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԺԱԳՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ. *)

Ա. ՊՕԶՈԴԱՅԻ.

Զ. ԳԼՈՒԽ

ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.— «ՆԱԽՆԱԿԱՆ»
ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ (ՇՏԱՐԿԷ): ԿՆՆԴԱՆԻՆՆԵՐԻ ՆԻ
ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Որպէսզի որոշ լինի, թէ հասարակութեան և պետութեան ծագման վերաբերութեամբ ես խնչն եմ ամենից տւելի հաւանական համարում, անհրաժեշտ է գոնէ համառօտ կերպով խօսել այն խնդրի մասին, թէ մարդկային հասարակութիւնների զարգացման մէջ նախ որ տիպն է եղել, նա-հապետականը, թէ կոմմիւնականը:

Ես չգիտեմ, թէ մեր աշխարհն ունեցած տեղեկութիւններով որքան կարելի է վճռել այս խնդիրը, և չեմ կարծում, որ դրա բանաւոր լուծումը պահանջէր ընդունել այդ երկու սիստեմներից մինը: Սպենսէր, առանց հեռուն գնալու՝ ձրգտում է մի առանձին սիստեմ ձևակերպել, իսկ Շտարկէն **) հարցը այնպիսի մի ձևով է շոշափում, որ մեզ հասցնում է մի բոլորովին տարբեր լուծման: Եւ յիշուի, կարելի է չհամաձայնել նախնական հայրիշխանութեան տեսութեան հետ, բայց և այնպէս՝ ընդունել արուի իշխանութեան սկզբնական ազդեցութիւնը. ինչպէս և կարելի է մասամբ թույլ տալ

*) Տես Ազգ. Հանդ. գիրք Գ.

**) «Նախնական գերդաստան»:

կոմմիւնական տեսութիւնը և միանգամայն չնայել մարդու նախնական հասարակութեան կեանքի վրայ՝ որպէս սեռական բացարձակ խառնակեցիկ դրութեան, հետերիզմի, և մանաւանդ չկարծել, թէ կնոջ հասարակական գերակշռութիւնը պէտք է ճանաչուի իբրև մի համաշխարհային անհրաժեշտ աստիճան մարդկութեան զարգացման մէջ:

Նախքան աւելի հեռուն գնալը, հարկաւոր է ճանաչել այս ուսումնասիրութեան անհրաժեշտութիւնը՝ այս աշխատութեան գլխաւոր առարկայի համար:

Հակառակ այն փոքրիկ նմանութեան, որ կայ, ինչպէս յայտնի է, մեր մեկնած տեսութիւնների մէջ, որոնք միատեսակ ընդունում են, որ քաղաքական կազմակերպութիւնը մտել է ընտանեկանից *յետոյ*՝—այս վերջինիս բնաւորութիւնը որոշելու համար շատ կարեւոր է, որ նախ ծանօթանանք, թէ հաւանօրէն ինչ բնաւորութիւն ունէր նախնական հասարակութիւնը և ինչ ձևով է նրա մէջ երևան եկել պետութիւնը: Սրա մասին հայեացքները կորող են տարբեր լինել, նայելով թէ մարդ որ հիպոթէզն է ընդունում, հայրիշխանութիւնը, կոմմիւնիզմը, թէ մի ուրիշը:

Այս խնդրի լուծման ժամանակ մեզ ներկայանում է մի շատ ծանր, դժուար լուծելի արգելք, քանի որ պէտք է նախ դեռ որոշել «նախնական» բառի ծաւալն ու նշանակութիւնը: Ի՞նչ պէտք է հասկանալ «նախնական հասարակական դրութիւն» ասելով: Հայրիշխանական և սրա հակառակ տեսութիւնների եզրակացութիւնները համեմատելով՝ կարելի է նկատել, որ վերջիններս ցանկանում են ընդգրկել մարդկային էվոլյուցիան՝ իւր բոլոր ամբողջութեամբ, չարհամարհելով ո՛չ մի փոստ և գերակշիռ տեղ տալով վայրենիների ուսումնասիրութեան՝ նախնի հասարակական դրութեան տեսակետով. հայրիշխանական տեսութեան մէջ բոլորովին այլ կերպ են վարում:

Ինչպէս Սպենսէրն է ասում *). «Թէև Սոմնէր Մէնը

*) Principes de Sociologie, հատ. Բ. Կր. 318:

օգտուել է բարձր տիպի բարբարոսներին վերաբերեալ տեղեկութիւններից, թէև նա հաստատում է իւր եզրակացութիւնները ուրիշ բարբարոս, ստորին տիպի ժողովուրդների կեանքից վերցրած փաստերով:— բայց և այնպէս՝ նա իսկապէս արհամարհել է քաղաքակրթուած շատ ցեղեր, անտես անելով այն բազմաթիւ եղելութիւնները, որոնք համաձայն չեն իւր հիպոթէզին»: Բացի դրանից, «նա շատ թեթեւութեամբ է վերաբերուել գէպի Լիբբոկի և Մակ-Լէննանի հաւաքած եղելութիւնները»: Նա իբր աղբիւր ընդունում է ժամանակակից հետազոտողների տեղեկութիւնները իրանց ժամանակ գոյութիւն ունեցող ստոր քաղաքակրթութիւնների մասին. բայց նա բաւականանում է գերմանացիների համար միայն Տակիտոսի վկայութիւնը առաջ բերելով և չէ յիշում այն տեղեկութիւնները, որ տալիս են այժմեան ճանապարհորդ հետազոտողները: Սոմնէր-Մէնի կարծիքով, ինչպէս նկատել է Սպենսէր, ուշադրութեան չպէտք է առնուին Բերտոնի, Լիվինգստոնի, Սէէմանի, Դարվինի, Ուէլլէսի և սրանց նման հետազոտողները, չնայելով որ սրանցից շատերը գիտական բարձր կրթութիւն ունին: Աղբիւրների գնահատութեան այս տարբերութիւնը ահագին ազդեցութիւն պէտք է ունենայ «նախնական դրութեան» որոշման վրայ: Մի գէպքում՝ նախնական դրութիւնը որոշւում է ուղղակի պատմական լիշտակարանների հիման վրայ, ինչպէս են հին օրէնքները, զոկումենտների հատուածներ, որձանոգրութիւններ և այլն: Իսկ միւս գէպքում, նախնական դրութիւնը որոշւում է քննելով ինչպէս նախնիքներին վերաբերեալ պատմական փաստերը, այնպէս և այն ժողովուրդների և ցեղերի սուած տեղեկութիւնները, որոնք ցոլացնում են քաղաքակրթութեամբ մարդկութեան առաջներում վարած կեանքի պատկերը:

Սոմնէր-Մէնի միակողմանի տեսութիւնը, որ իբր հասարակական նախնական ձև ընդունում է համարեա կատարեալ հալորիշխանութիւնը՝ գուցէ այն հանգամանքից է առաջ գալիս, որ նա սահմանափակել է իւր հետազոտութիւններն սրիական և սեմական ազգերի պատմական քաղաքակրթու-

թիւները շրջանում: Այս քաղաքակրթութիւնների մէջ տրական, նահապետական տարրը, լիբաւի, մեծ դեր է խաղում: Բայց միթէ մարդկային հասարակութիւնը հէնց այդ տեղ է սկսում: Սիւմէր-Մէնը *) իւր մի հետազոտութեան մէջ, որի մէջ առարկում է Մակ-Լեննանի և Մորգանի կովմիւնական տեսութեան դէմ՝ յենում է Պլատոնի, Արիստոտէլի և Հոմերի վկայութիւնների վրայ, որոնք սակայն վերաբերում են բաւական մօտիկ անցեալին. և նրանցից այն եզրակացութեան է դալիս, որ դասական ազգերը ունեցել են բարբարոս, համարեա վայրենի անցեալ: Բայց չէ կարելի ընդունել, որ մարդկութեան նախնական դրութիւնը այդպէս է եղել:

Եւ հէնց այստեղ մենք ընկնում ենք մի իսկապէս դժուար դրութեան մէջ. ինչ պէտք է հասկանանք նախնական դրութիւն տեսլով: Կարծում եմ, որ Շտարկէն այս հարցը քննում է շատ զգուշութեամբ և բաւական յաջողութեամբ: Բացի դրանից, նրա հայեացքը միակն է, որ համապատասխանում է էվոլիւցիայի տեսութեան: Նոյն հայեացքը կայ և Սպենսէրի մօտ, թէև ազօտ կերպով, ինչպէս նաև, աւելի կամ նուազ որոշ կերպով՝ գտնւում է Լիբբոկի և միքանի ուրիշ հեղինակների մօտ, ինչպիսին է գ'Ագուանսօն, որ քաղաքացիական իրաւունքը հիմնում է մարդաբանութեան և ընկերաբանութեան վրայ **): Իսկապէս ո՞չ մի բան այնքան անորոշ չէ, որքան նախնական հասարակութիւնը: Եթէ ընդունենք, ասում է Շտարկէն, որ մարդկութիւնը յառաջացել է միայն մի զուգից՝ պարզ է, որ բոլոր համայնքների հասարակական կեանքը միևնոյն սկիզբն է ունենում. սակայն կասկածելի է, որ այս տեսակէտը բաւական լինի ապա-

*) Etudes sur l'ancien droit et la coutume primitive. Լր. 263 և յաջ.

**) Վեստերմարկը, որ վերջիվերջոյ Մակ-Լեննանի և Մորգանի եզրակացութիւններից շատ տարբեր եզրակացութիւնների է հասնում՝ աւելի լայն և աւելի ընդհանուր փաստերով է պատճառաբանում, քան Սիւմէր-Մէնը:

ցուցանելու մարդու նախնական կեանքի միակերպութիւնը, այնպէս որ այսքան քիչ հաւանական հիպոթէզը ոչ մի նըշանակութիւն չունի: Թէ արդեօք գոյութիւն է ունեցել մի այնպիսի հասարակութիւն, որի մասին խօսում ենք, այնպիսի կազմակերպութեամբ, որ կարողանար ազդեցութիւն ունենալ լետագայ համայնքի վերայ՝ այս չէ կարելի ոչ մերժել և ոչ էլ ընդունել, որովհետև այդպիսի մի հասարակութիւն միայն à priori հիպոթէզ է, որ ենթադրւում է՝ արդէն յայտնի եղելութիւնը բացատրելու համար: Նրան չէ կարելի փորձառապէս ստուգել: Քանի որ մենք կը մնանք ուղղակի փորձառական մեթոդի սահմանում՝ մենք չենք կարողանալ հաստատել, թէ գոյութիւն է ունեցել միակ, մարդկային միայն մի համայնք: Հէնց սկզբից մենք գտնում ենք հասարակական բազմութիւ խմբեր, և մեր որոնած միութիւնը չի կարող գտնուիլ՝ բայց եթէ այն անորոշ սահմանում, որ մարդուն բաժանում է կենդանուց: Եթէ մարդու և կենդանու մէջ եղած այս սահմանը կարելի լինէր որոշապէս գծել՝ այն ժամանակ հեշտութեամբ կարելի էր ասել, թէ ինչ պէտք է հասկանալ նախնական մարդ ասելով: Սակայն այն տարբերութիւնը, որ կալ ամենաբարձր կենդանու և ամենաստորին մարդու մէջ, չի կարող այլապէս բացատրուել՝ բայց եթէ միջանկեալ ձևերի անհետանալովը... Մարդկային միակ մի հասարակութեան գոյութիւնը նոյնքան ենթադրական է՝ որքան և միակ մի մարդու գոյութիւնը: Ամենահին ժամանակներից ի վեր մենք նկատում ենք, որ մարդիկ արդէն խմբերի են բաժանուած, և առնուազը կասկածելի է, որ նրանց ծագումը միատեսակ եղած լինի *):

Առաձներիցս երևում է, որ մեզ զբաղեցնող խնդիրը չի կարող որպէս *պատմական* խնդիր նկատուել: Նա կապուած է մարդու ծագման դժուարին խնդրի հետ, որ լուծւում է միմիայն *կրօնի, կրօնական զրոյցների եւ աւանդութեան* միջոցով, կրեմերիւմներ, որոնք բուականութիւն են տալիս

*) Շտարկէ. լիշեալ աշխատութիւնը. եր. 6 և 7.

կրօնական և մետաֆիզիքական ոգու որոշ պահանջներին, բայց բաւական չեն լուծելու խնդիրն այնպէս՝ ինչպէս պահանջում է դրական գիտական կրիտերիումը: Բայց չպէտք է մոռանալ, որ հասարակական կեանքը միմիայն մարդուն յատուկ երևոյթ չէ *), որ կենդանիներն էլ հասարակական կեանք ունին և որ, ինչպէս բաղդատական հոգեբանութիւնն ու բնախօսութիւնը մի որոշ լոյս սփռեցին մարդու հոգեկան և բնախօսական բնութեան վրայ՝ այնպէս և կենդանիների կեանքը ուսումնասիրող ընկերաբանութիւնը նոյնպէս կարող է միքանի կողմից լուսաբանել մարդկանց ընկերաբանութիւնը: Արդարեւ, մարդկանց հասարակական կեանքի հիմնական շարժառիթներից շատերը միևնոյնն են՝ ինչ որ որոշում և կառավարում են կենդանիների հասարակական կեանքը: Ուրեմն, կարելի է արդեօք կենդանական հասարակութիւնները մարդկային հասարակութիւնների նախորդ համարել: Ես չեմ համարձակուում այդ հաստատել, որովհետեւ իսկապէս պակասում են անհրաժեշտ փաստեր (données): Բայց ի նկատի առնելով՝ որ մարդկային հասարակութիւնների իսկական ծագումը շատ անորոշ և աղօտ է՝ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել կենդանական հասարակութիւնները, մարդկանց հասարակական կեանքը հասկանալու համար: Այստեղ մենք չենք կարող մանրամասն ուսումնասիրել այս խնդիրը. ես այդ արել եմ մի ուրիշ տեղ **): Այս ոկզբունքների տեսակէտից նայելով՝ հասարակութիւն գաղափարն ընդգրկում է եղելութիւնների մի շատ մեծ շրջան, որ Սպենսէրը կոչում է անդրգործարանական (super-organique) էվոլիցիա ***), որ գուցէ սկսւում է ժամանակաւոր պարզ միաւորութիւններից և գա-

*) Անդ. եր. 7.

**) Նախնական հասարակութիւնների ուսումնասիրութիւնը կանոնաւոր տանելու նպատակով՝ ես ուսումնասիրեցի կենդանիների հասարակութիւնները „Revista de Espana“ հանդիսի 1891 թ. ապրիլ—յունիս համարներում:

***) Տես Spencer, sociologie ՝. Ա. և A. Espinas, Les sociétés animales.

լիս հասնում է մինչև քաղաքական կեանքի ամենաբարձր կազմակերպութեանը: Այդտեղ գտնուում են թէ բազմազան տիպեր սկզբնական պարզութեան մէջ և թէ սաստիկ խառնուած, միշտ համապատասխան էակաների համեմատական աճման (extersion relative) և հիմնական կարիքների բարդութեան: Բացի դրանից, հասարակական իրական և իսկական կեանքի զարգացման մէջ նկատուում է մի բարդադրական յառաջադուլ (synthétique progression), այսինքն, որ հասարակական ձևերը հետզհետէ աճում կուտակուում են՝ նայելով այն կարիքներին, որոնք միաժամանակ երևան են գալիս և տարածւում բարձրագոյն տեսակի էակաների մէջ, կամ յագուրդ են գտնում յաջորդաբար զանազան ժամանակներում՝ ստորին տեսակի միևնոյն էակի մէջ: Ուրիշ խօսքերով՝ հասարակական պարզ ձևերը, այսինքն նրանք, որոնք գոհացում են տալիս հասարակական միութիւնը բնորոշող կարիքներից միայն մէկին՝ երևան են գալիս մի քանի էակաների մէջ որպէս միակ ձև, ուրիշների մօտ՝ որպէս փոփոխական ձևեր, տարբեր ժամանակներում, այնպէս որ նրանցից մինը միևնոյն ոչնչացնում է, և վերջապէս՝ երրորդների մօտ՝ նրանք երևան են գալիս միաժամանակ:

Այսպէս՝ ինչպէս որ կենդանաբանական կարգում մարդը երևում է որպէս բարձրագոյն էակը, որի մէջ գոյացութիւնը արտալատուած է ամենաքաղաքական կերպով, շնորհիւ՝ նրա ընդունակութիւնների և օրգանների մէջ եղած մեծ հաւասարակշռութեան, նոյնպէս և հասարակական կարգում մարդկային հասարակութիւնն է, որ ամենալաւ կերպով համախմբում է իւր մէջ ստորին հասարակական զանազան ձևերը: Մարդը կոպկոպին չորս տեսակներից անմիջապէս բարձր գտնուող արտաձն է, ուստի և նրա հասարակութիւնն էլ միևնաբար, ամենաբարդ հասարակութիւններից գերազանց է: Որտեղից է յառաջանում այս գերազանցութիւնը՝ նրանից, որ մարդկային կարիքները, ոչ թէ մի որևէ մարդի, այլ բոլոր մարդկանց կարիքները, յառաջացնում են ունիվերսի մի կեանք, որ աւելի ինտենսիվ, աւելի թափանցող է. և

միևնոյն ժամանակ աւելի լայն մտաւորական հորիզոն ունի։ Այդ բանը չի կարելի մերժել՝ բայց եթէ ենթադրելով մի կատարեալ ընդմիջում հասարակական իրականութեան մէջ՝ երբ մարդը երևացել է երկրի վրայ։ Կենդանական հասարակական կեանքի ուսումնասիրութեան մէջ նկատուում են նախ տարբեր բնութեան էակների անկատար հասարակութիւններ (ինչպէս մակաբուծութիւն, սեղանակցութիւն) և ապա կատարեալ հասարակութիւններ հետևեալ տիպերի. ա) հասարակութիւն՝ անհատի պահպանութեան համար (հասարակութիւն պաշտպանութեան համար, նկատուում է թռչունների մէջ մի յայտնի ժամանակ). բ) բնտանեկան հասարակութիւններ — մայրական (մեղուներ, մրջիկներ) և հայրական, գերդաստանական հասարակութիւններ, (թռչունների, կաթնասունների մէջ). գ) հասարակութիւններ, հիմնուած այն յորաբերութիւնների վրայ, որոնք ընդգրկում են գերդաստանական կեանքից առաջացող հասարակական կեանքը։ Այս հասարակութիւնները կազմակերպուած են կենդանիների մէջ թէ առանձնապէս, մի նպատակի հասնելու համար, և թէ յաջորդաբար՝ միքանի նպատակների համար, կամ տարբեր ժամանակներում և կամ միասին։ Այս միասնութիւնը անբան աւելի տճող (բաղադրուող) է՝ որքան կենդանու տիպը աւելի կատարեալ, աւելի բարձր է։ Ահա այս երևոյթն է նկատուում կենդանական ընկերաբանութեան մէջ, որը ինկատի պէտք է ունենալ մեզ հետաքրքրող խնդիրը քննելիս։ Սրանով կարելի է դատել, թէ ինչպէս կարող էին լինել նախնական հասարակութիւնները։ Պատմութիւնը ուղղակի փաստեր չի տալիս։ Մենք չգիտենք, թէ ինչ է եղել մարդկային առաջին հասարակութիւնը, ոչ իսկ այն դէպքում՝ եթէ ենթադրենք՝ թէ այդպիսի մի հասարակութիւն գոյութիւն ունեցել է։ Պէտք է աւելի շուտ կարծել, որ նախնական, մարդկային հասարակութիւնները ծագում են տարբեր սոյսմաններում՝ ինչ չափով որ մարդուն յատուկ բանականութիւնը հետզհետէ գոյանում է։ Միայն այն հանգամանքը, որ մենք սովորել ենք ամեն ինչ միայն մի ծագման վերագրել՝ մեզ

ստիպում է հաւատալ մի աղբիւր—հասարակութեան և մի նախնական զոյգի գոյութեան: Այսպիսի միակ հասարակութիւն և միակ զոյգ ենթադրել մեզ թոյլ չէ տալիս ո՛չ պատմութիւնը և ոչ էլ նախապատմական փաստերի վրայ հիմնուած ենթադրութիւնը: Այս պատճառով էլ, միջավայրը և ցեղի անհատական որոշ յատկութիւնը պէտք է հէնց սկզբեց դէր կատարէին մարդկանց բնագոյման վրայ վճռական ազդեցութիւն գործելու և հաստատութիւններ հիմնելու մէջ:

ԴԼՈՒԽ Է.

Թէ ԻՆՉՊԷՍ ՊԵՏՔ Է ԴՐՈՒԱԾ ԼԻՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԺԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ: ՀԱՅՐԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Եթէ նախնական հասարակութիւնը որոշելու համար անհրաժեշտ է մի կողմ դնել պատմութիւնը, ապա այս դէպքում մարդկանց հասարակական կեանքի վերաբերութեամբ ինչ է տալիս մեզ կենդանական հասարակութիւնների էվոլյուցիայի ուսումնասիրութիւնը, այն հասարակութիւնների, որոնց մէջ հասարակական բնագոյմներն և ոլթերը, կարելի է կարծել, ծնւում են բոլորովին ինքնաբերաբար, շնորհիւ այն գործօնների ազդեցութեան, որ Սպենսէրը կոչում է *երկրորդական* *), այսինքն որոնք կազմում են նոյն ինքն հասարակական միջավայրը:

Ահա այսպէս պէտք է դնել, իմ կարծիքով, նախնական հասարակութեան խնդիրը, մանաւանդ երբ ինկատի ունենանք, որ այն նպաստը, որը կարող է մեզ մատուցանել ժամանակակից վայրենի հասարակութիւնների ուսումնասիր-

*) Principes de sociologie, 4. Ա.

րութիւնը՝ զուրկ է գոհացուցիչ հիմունքներից: Եւ լիրաւի-
մի կողմից, դրանց թիւը շատ սահմանափակ է *), միւս
կողմից էլ նրանք ենթարկուած են հետազօտողների գնահա-
տութեան սխալմունքներին, որի մասին գանգատուում են
բոլոր ընկերաբանները: **) Բացի սրանից, որովհետեւ չկալ կրե-
տերիում, որոշելու և դասաւորելու վայրենի, գոնէ ամենա-
կոպիտ և ամենանախնական ժողովուրդների քաղաքակրթու-
թիւնները, որովհետեւ նրանցից շատերի մէջ կարելի է լե-
տադիմութեան նշաններ գտնել, ուստի և պէտք է մեծ ըզ-
գուշութեամբ օգտուել այն տեղեկութիւններից, որ տալիս
են լետ մնացած ժողովուրդները, և կարծել, թէ դրանք
մարդկային էվոլիւցիայի մի անհրաժեշտ աստիճան են կազ-
մում: Թէեւ այս հանգամանքը չէ խանգարում, որ նրանք
դարձեալ շատ կարևոր աղբիւրներ համարուին:

Բայց նախ քան այս հարցի վրայ կանգ առնելը, ես
պէտք է ցոյց տամ, թէ իմ կարծիքով կենդանական ընկե-
րաբանութիւնը և նրա օրէնքը, (որը մենք կը կոչենք հա-
սարակական ձևերի աճող և համադրական (synthétique)
կուտակման օրէնք), ինչ լուծումն է տալիս այն խնդրի մա-
սին, թէ մարդկային հասարակութիւնն սկզբում նահապե-
տական, թէ համայնական կազմակերպութիւն է ունեցել:
Յետոյ արդէն կը տեսնենք թէ դրանից ինչ հետևութիւններ
կարելի է հանել պետութեան ծագման վերաբերութեամբ:
Բայց նախ և առաջ յիշատակենք, որ մինը այն տարրերից,
որոնք բարդացնում են կենդանիների ընտանեկան հասարա-
կութիւնը, ֆունկցիոնների և կարիքների կատարելագործու-
թեան և կուտակման տեսակէտից հայրական բնազդմամբ օժ-

*) Ոչ այնքան, որքան ենթադրում է Տարդը իւր վերոյիշիալ
աշխատութեան մէջ, բայց դարձեալ այնքան քիչ, որ միայն նրանց
օգնութեամբ չէ կարելի վերակազմել նախնական հասարակութիւնը:

**) Սակայն մի քանի ընկերաբաններ գանգատուելով հան-
դերձ, չեն կամենում ուրիշ աղբիւրների դիմել և վերակազմում են
մարդու անցեալը այնպիսի վստահութեամբ՝ իբր թէ իրանց աչքով
տեսած լինէին:

տրուած արուի ներկայութիւնն է: Անհրաժեշտ է նկատել, թէ ինչպէս սկսած գորտազգիներից և թռչուններից մինչև կաթնասունները, հայրը և մայրը, գերդաստանական կեանք վարելով, յառաջացնում են օրգանիզմներ, որոնք բնախօսական տեսակէտից սաստիկ բարդ են: Յայտնի է, որ հէնց այն ժամանակից, երբ անհատները սեռով միմեանցից զանազանուեցան՝ անհրաժեշտ դարձաւ, որ ժամանակ տու ժամանակ այդ տարբեր սեռի էակների մէջ միութիւն կայանայ: այս կարճատե միաւորութիւնները հասարակական միջանի ձևերի մէջ երկարատե չեն լինում, բայց շատ անգամ, օրինակ միջատների մէջ, արուն անտարբեր է մնում և էգն է՝ որ պահպանում է ընտանեկան լետագայ միութիւնը *): Ընդհակառակը, ձկների միջանի տեսակների մէջ հասարակական միութիւնը արուն է պահպանում: Առաջիկաների, ինչպէս և երկրորդների մէջ, ընտանեկան հասարակական էվոլյուցիան, իւրաքանչիւր հասարակութեան մէջ առանձին, միմիայն ծընընդաբերութեան մի գործողութիւն է ներկայացնում, իսկ այն տարրերը, որոնք առաջացնում են այս սերունդը՝ ներկայանում են յաջորդաբար իրանց առանձնայատուկ ձևով: Այսպիսով՝ սկսած գորտազգիներից և թռչուններից, հայրական և մայրական ֆունկցիաները զօրանում են և յառաջացնում մի աւելի բարդ հասարակական սինթէզ... Կաթնասունների մէջ արուի դերը, որպէս ծնողի, առաջնորդողի և հօր՝ մեծանում է: Մարդակերպ կապիկների հասարակութիւնները ուշադրութեամբ քննելով, նկատում ենք, որ արուն է, որ բնորոշում է նրանց բնական յատկութիւններն ու տարբերող գծերն. — նա երբեմն իւր եսական խանդոտութեան պատճառով առանձնացնում է գերդաստանը, երբեմն թույլ չտալով ուրիշ արունների հետ անմիջական յարաբերութիւն ունենալ և երբեմն էլ թույլ տալով, ինչպէս շինպոնգէնները, որ ապրում են գերդաստանական խմբերով:

Ես գիտեմ, որ միջանի ընկերաբաններ յօգուտ նախնա-

*) Esquinas, լիշ. աշխ. եր. 330 և 398.

կան մայրիշխանութեան լիշում են 1), որ արուն հակառակ է գերդաստանական կազմակերպութեան (հասարակական առաջին ձևին). և 2), որ արուն աւելի ընդունակ է հասարակական կեանքի: Սակայն պէտք է մտաբերենք նախ, որ այն կենդանիների մէջ, ուր արուն գերակշռող դեր է կատարում՝ նրա ներկայութիւնն է, որ բնորոշում է գերդաստանը, նրան կղզիացնում և անհատական դարձնում: Միև կողմից, բարձր տեսակների մէջ, անհատների զգացած կարիքների բարդութիւնը առաջացնում է հասարակական աւելի բարդ ձևեր, որոնց մէջ հայրն էլ այնպիսի դեր է խաղում, որպիսին և մայրը. միևնույն որոշ գերդաստանական խմբերով (առանձին արական տարրերով) ապրելը կարելի է, որովհետև, ինչպէս ես ցոյց տուի, այդ տեղի է ունենում շիմպանզէների մէջ: Հարգմանը *) ասում է, թէ շինպանզէները ապրում են երբեմն կղզիացած գերդաստաններով, երբեմն էլ զանազան գերդաստանների փոքրիկ խմբերով **). վերսյիշեալ խորհրդածութիւններից, — որոնք նշանակութիւն ունին ապացուցանելու. թէ ընտանեկան կեանքն ու հարեւանական կեանքը կարող են միաժամանակ զոյութիւն ունենալ, — հետևում է, արուի հասարակական կեանքում ունեցած տիներև կորուսութիւնը: Հետևապէս կարելի է ար-

*) Les singes anthropoïdes et l'homme, եր. 179.

**) Ահա թէ ինչ է ասում Էսպինասը. «Ապրիկներից մի քանիսը ապրում են առանձին ընտանիքներով, միւսները մեծ հօտերով: Մենք չենք կարող ասել, թէ ինչից է չառաջացել այս տարբերութիւնը, քանի որ իւրաքանչիւր տեսակի վարքն ու բարքը խոր ուսումնասիրած չենք: Գուցէ այս տեսակներից մի քանիսը նպատուր հանդամանքներում հասարակական կենդանիներ դառնային. օր. գիրբոնները, — որ բնակւում են այնպիսի անտառներում, որոնց միջով անցնում են բազմաթիւ սև ցեղեր — ապրում են փոքրիկ գերդաստաններով. կարծեմ ճանապարհորդները չիմպանզէների էլ կհանդիպէին մեծ և փոքր խմբերով՝ նայելով նրանց ապահովութեան աստիճանին: Յիրաւի, խաղաղ անտառների խորքերում տեսնուած են շիմպանզէներ, որ ապրելիս են եղել միևնույն ծառի վրայ շինած հինգ կամ վեց բնիկ միջ:»

դեօք ենթադրել, որ մարդկութիւնը, կորցնելով կենդանական հասարակութեան էվոլիւցիայով շահածը՝ իւր զարգացումն սկսէր՝ հօր դերը ոչնչացնելով: Ինչպէս ասում է Սպենսէրը՝ այժմեան ամենայնտամնոց ցեղերը, ինչպիսի են Հրային Երկրի բնակիչները, Աւստրալիացիները և Անդամանցիները, ցոյց են տալիս, որ սեռական յարաբերութիւնները, թէև առանց մի որևէ ձևակերպութեան են սկսում՝ բայց և այնպէս որոշ տեղականութիւն ունին, հետեապէս և ոչ մի հիմունք չկայ չընդունելու, որ աւելի նուազ լառաջացած հասարակական խմբերի մէջ էլ տղամարդը անհատապէս տիրէր կնոջը *): Այն առարկութիւններից, որ Սիւմնէր-Մէնը անում է հայրիշխանութեան հակառակ տեսութիւնների դէմ՝ ամենից նշանաւորը, իմ կարծիքով, այն է, որ հիմնում է խանդոտութեան վերաբերութեամբ Դարվինի արած խորհրդածութիւնների վրայ: Եւ յիշուի, ենթադրել մի բացարձակ խառնակեցիկ դրութիւն և կնոջ գերիշխանութիւնը, որպէս հասարակական կապակցութեան միակ տարր՝ ստել է չճանաչել խանդոտութեան զգացմունքը գոյութեան մի երկար շրջանում: Կարելի է արդեօք ընդունել այս: Դարվինի ասելով, երբ մարդը դեռ շատ մօտ էր անասնական վիճակին՝ պատկանում էր կենդանիների բարձրագոյն տեսակին: Եւ հէնց այս վերջիններիս մէջ է, որ խանդոտութիւնը աւելի սաստիկ կերպով է երևան գալիս: Իսկ խանդոտութիւնը առանձնացնում և խմբեր է կազմում. և նայած թէ նա որքան խիստ կամ թույլ է՝ այնքան էլ խմբերը խիստ կամ թույլ կերպով են կապուած և փակուած լինում: Չի կարելի անտես անել, որ կան ժողովուրդներ, որոնց մէջ, ըստ երևութիւն, խանդոտութիւնը գոյութիւն չունի: Սպենսէրը յիշում է մի քանի այդպիսի ցեղեր **). սակայն այս զգացմունքի բացակայութիւնը լառաջանում է գլխաւորապէս կրքերի արտաբին միջանի արտայայտութիւնների բացակայութիւնից.

*) Sociologie, Բ. 255.

**) Sociologie, Բ. եր. 293.

որոնք անշուշտ ընկերակցում են իսկապէս մարդկային սիրուն:

Միւս կողմից, այս երևոյթը ընդհանուր չէ, և չէ կարող որպէս մարդկային էվոլյուցիայի մի անհրաժեշտ, համաշխարհային գրութեան արտայայտութիւն նկատուել: Նա ունի համապատասխանում է հաստրակական այն բոլոր հանգամանքների նախնական զանազանակերպութեան, որոնք հէնց սկզբից որոշում են հաստրակական տիպերի զանազանակերպութիւնը: Չէ որ Էսպինասը և Հարտմանը վկայում են, որ շիմպանզէներից միքանիսը ծիակին, և միւսները բազմակին են, միքանիսը ապրում են առանձին գերդաստաններով, իսկ միւսները միքանի գերդաստանների խմբով. և այս՝ անկասկած այն տարրերի ազդեցութեամբ, որոնք միանալով կազմակերպում են նրանց իւրաքանչիւրի միջավայրը:

Բացի սրանից, արուին հայր չճանաչելը հերքում է և այն իրողութեամբ, որ մինչև անգամ ամենաքիչ զարգացած ժողովուրդների մէջ հայրը, Սպենսերի ասելով *), ընդհանրապէս յայտնի է, որ բոլոր, նոյն իսկ ամենաստորին ժողովուրդներն ունին հայր նշանակող բառ: Սրան կարելի է աւելացնել և այն, որ զանազան կրթուած և անկիրթ ազգերի գործ ածած բառերը քննելիս հետևեալ երևոյթն է նրկատւում. մեծամասնութիւնը (մինչև անգամ չհաշուած արիական և սեմական ցեղերը) «հայր» նշանակելու համար գործ է ածում այնպիսի բառեր, որոնց արմատն է պ, բ, դ, մինչդեռ մայր նշանակելու համար շատ քչերն են գործ ածում պ արմատը, այլ շատերը գործ են ածում մ, ն, ի արմատները: Իսկ յայտնի է, որ երեխաները (ինչպէս պէտք է անէր և մարդկութիւնը իւր տղայական հասակում) աւելի հեշտութեամբ արտասանում են պ, քան մ: Արդ՝ այս երևոյթը մի համոզեցուցիչ ապացոյց չէ արդեօք կործելու, որ երբ հայր նշանակելու համար գործ են ածում աւելի հեշտ և աւելի հին (նախնական) բառեր, հետևապէս երեխայի դէ-

* յ Անդ. Ի. Կր. 257.

պի հայրը ունեցած կապը պէտք է նախընթաց (կամ գոնէ միաժամանակ) լինի նրա կապին դէպի մայրը, որի անունն սրտայայտում է աւելի դժուար, հետեւապէս և աւելի յետնադրոյն բառերով *):

Բայց եթէ նախնական շրջանում ճանաչուած է եղել արուի գերակշռող նշանակութիւնը, իբրև հօր, կարելի է արդեօք սրանից եզրակացութիւն հանել յօգուտ հայրիշխանական տեսութեան՝ որ սա հիմնական տարր կազմած լինի մարդկային հասարակութեան: Ո՛չ մի կերպ:

Նախնական զոյգերի հիպոթէզը նոյնքան անհիմն է, որքան և այն հիպոթէզը, որ չէ ճանաչում արական տարրի նախնական շրջանում ունեցած գերակշռող նշանակութիւնը: Այս երկու հիպոթէզների գլխաւոր հիմունքն այն է, որ նախնական հասարակութիւնները նկատուում են որպէս ճշմարիտ միութիւններ՝ սրունք հիմնուած են լինում արեւնակցական կապակցութեան վրայ և պահպանւում են ազգակցական կապերով: Այս նրանից է յառաջանում, որ նախնական հասարակութիւնները ուսումնասիրելիս, ինչպէս կարծում ենք, ենթարկւում են արդի հասարակութիւնների ազդեցութեան

*) Տես Լեբբոկի «Նախնական քաղաքակրթութեան» մէջ, եր. 417, տեսութիւնը լեզուների մասին, որ վերաբերում է 140 վայրերի ժողովուրդների: Այստեղ բացատրուած է, թէ ինչպիսի կոչումներ են տրւում հօրը և մօրը: Հօրը կոչելու համար 25 ժողովուրդ գործ է ածում պ, 36՝—բ, 12—դ, 5—տ և այլն. և միայն 12-ը գործ են ածում մ տառը: Մօրը կոչելու համար 38 ժողովուրդ գործ են ածում մ, 33—ն, 13—ի (y'), 18—բ և միայն 3—պ: Ես չեմ կարող աւելի ընդարձակ խօսել ոչ այս ծանօթութեան և ոչ այսպիսի մի համառօտ աշխատութեան մէջ, թէ լեզուաբանական այս հետազոտութիւնից ինչ եզրակացութիւնների կարելի է գալ ներկայ խնդրում:

Այս աշխատութեան սպանիական բնագրի լոյս տեսնելուց յետոյ ես ղեկեղեցի «Nueva Ciencia Jurídica»-ի մէջ այս հարցին վերաբերեալ մի յօդուած, որ ներկայ հրատարակութեան մէջ զրուած է որպէս լուելուած: Տես V լուելուած. Հիպոթէզ հակառակ նախնական մայրիշխանական տեսութեան:

տակ, որոնց մէջ նախնական, անմիջական եւ ամենապարզ կազմը գերդաստանականն է:

Այս ինդրում չպէտք է անտես անել կենդանական ընկերաբանութեան տուած եզրակացութիւնները, որոնք աւելի հաստատում, քան հերքում են արդի վայրենի հասարակութիւնների մասին եղած տեղեկութիւններով: Ես արդէն ասել եմ, թէ ինչպէս բարձր կենդանիները, օր. ողնաշարաւորները, որոնք մարդու հետ ամենաշատ նմանութիւն ունին, գործ են ածում երեք հասարակական որոշ ձևերն էլ, այսինքն հասարակական կեանք՝ պաշտպանութեան համար, կոտորեալ ընտանեկան հասարակական կեանք (հօր և մօր գործակցութիւն) և յարաբերական (հարևանական) հասարակական կեանք: Այս երեք հասարակական ձևերը մարդու մօտ պէտք է նկատուին որպէս հեռանք հասարակական, հոգեբանական գործունէութեան, որ աւելի ուժեղ և աւելի լիակատար է, քան որևէ կենդանու մէջ: Այս տարբեր ձևերի իմաստը բոլոր մարդիկ հաւաստեալէս չեն ըմբռնում. բայց սա մի առանձին նշանակութիւն չունի: Ամենատարրական, ամենաթույլ կերպով կապակցուած հասարակութիւնները, որոնց մէջ արեան կապակցութիւնը շատ նուազ է, այնուամենայնիւ մի տեսակ ամբողջութիւն են կազմում: Համակրական զգացմունքը, որ յառաջանում է մեզ նմաններին դիտելու հաճութիւնից, (Եսպինաս), գուցէ ամենից լուր բացատրում է նախնական հասարակութիւնների ծագումը: Մի բան պարզ է՝ որ այս հասարակութիւնների մէջ նկատում են ո՛չ միայն սեռական ֆունկցիան, բայց նաև միութիւններ և ընդհանուր գործակցութիւններ՝ բոլոր այն նպատակների համար, որոնց կարելի է հասնել միմիայն խմբերի գոյութեամբ և յարատեւութեամբ: Մի՞թէ կարելի է կարծել, որ նախնական մարդը իրեն նմաններին պտրելու ուրիշ շարժառիթ չէ ունեցել, բայց եթէ սեռական պահանջը և օգնութեան կարօտութիւնը՝ երբ ինքը տկար է եղել: Մի՞թէ այս կէտում նա միևս կաթնասուններից ստոր էր կանգնած: Այս դէպքում պէտք էր ենթադրել, որ նախնական մարդը, աւե-

լի երջանիկ լինելով քան քաղաքակրթուածը՝ հասարակական պաշտպանութեան կտրիք չէ զգացել, և միւս կաթնասուններից աւելի անկատար և աւելի սահմանափակ լինելով՝ համակրութեան զգացում չէ ունեցել դէպի իւր նմանները, մի զգացում, որ տարբեր է սեռական զգացումներից: Լէբբօկը, որ այս կէտում աւելի ռէալիստ է՝ հաստատում է, որ մարդկային հասարակութիւնների նախնական շրջաններում գոյութիւն է ունեցել անտեսական, վայրենի ոյժը: Այս ոյժի դերը կարելի է ընդունել, բայց ոչ որպէս միակ զօրութիւն, այլ որպէս գործակից համակրական ձգտման այն դարաւոր ստեղծագործութեան մէջ, որ սահմանել է մարդկային յարաբերութիւնների հաստատուն ձևերը:

Սպենսէրն աւելի ընդհանուր տեսակէտից նայելով այս խնդրի վրայ՝ առարկութիւններ է անում այն տեսութեան դէմ, որի համեմատ մարդկային հասարակութիւնը յառաջանում է մի նախնական գոյգից, և մի որոշ նահապետութիւն է ներկայացնում (գերդաստանական հասարակութիւն, քաղաքական ֆունկցիաներով), ունենալով արուին որպէս գլխաւոր: Յիշենք այս առարկութիւնները: Նախ՝ հայրիշխանական տեսութիւնը հակառակ է մարդկային հասարակութիւնների՝ անկապակցական դրութիւնից դէպի կապակցականը և անորոշ վիճակից դէպի որոշը անցնելուն: Երկրորդ՝ հայրիշխանութիւնը ենթադրում է արական սեռի ընդհանուր տիրուպետութիւնը, մենչդեռ յայտնի են բաւական դէպքեր իգական պայազատութեան (filiation): Երրորդ՝ նա ենթադրում է կառավարութեան գոյութիւն, մինչդեռ յայտնի են շատ հասարակութիւններ, որոնց մէջ չկան ոչ գլխաւորներ և ոչ որոշ գաղափար՝ անձնաւորութեան կառավարութեան մասին: Չորրորդ՝ այս տեսութեամբ պահանջւում է, որ քաղաքական կառավարութիւնը միայն մի հիմք ունենայ, այն է՝ հայրիշխանութիւնը. մինչդեռ քաղաքական շատ կառավարութիւններ կան, որոնց մէջ հետք անգամ չէ նկատւում հայրիշխանութեան: Օր. կան հասարակութիւններ, որոնք կառավարւում են ժողովներով, և սրանք շատ նախնական են: Հինգ-

երորդ՝ նա ենթադրում է, որ սեպհականութիւնը անպայման համայնական պէտք է լինէր. մինչդեռ անհատական սեպհականութիւնը գոյութիւն է ունեցել սկզբից ի վեր: Վեց-երորդ՝ նա ենթադրում է, որ կինն առհասարակ խնամակալութեան տակ պէտք է լինէր. մինչդեռ յայտնի է, որ ամեն տեղ այդպէս չէ եղել *): Վերջապէս ես էլ իմ կողմից կաւելացնեմ, որ հայրիշխանութիւնը պահանջում է նախնական հասարակութեան մի որոշ միակ ձև և այս պայմաններում միայն սեռական կարիքներն են գերիշխում: Բայց այս երկու ենթադրութիւններն էլ հակասում են կենդանական ընկերաբանութեան եզրակացութիւններին. նրանք նույնպէս չեն համապատասխանում այն *անիս* (amorphe), *անկապակից* դրութեան, — (որ առաջ է գալիս՝ Ֆիզիքական միջավայրի շատ միօրինակ ներգործութիւնից) — որի մէջ նկատուում են ամենասկզբնական հասարակութիւնները:

Հասարակութիւնը հասարակութեան հակադրելով կարելի է որոշել սկզբնական հասարակական տիպը, որ միևնույն ժամանակ կրում է իւր մէջ անհրաժեշտ ուժը ներքին ձրգտման՝ հիմնուած համակրութեան և սիրոյ վրայ:

*) Principes de sociologie, հատ. Բ., էր. 319—331.

ԳԼՈՒԽ Ը.

«ՆԱԽՆԱԿԱՆ» ԴԵՐԴԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ:—
ՇՏԱՐԿԷ՛Ի ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ:

Յենուելով կոմմիւնական տեսութեան վրայ, առանց այն ամբողջովին ընդունելու, հայրիշխանական տեսութեան հակառակ, իմ կարծիքով, այն միայն կարելի է հաստատել, որ մարդկային հասարակութիւնը ժամանակագրական կարգով չէ յառաջանում գերդաստանից՝ որպէս մի սաղմից: Գերդաստանն ու հասարակութիւնը ժամանակակից են: Սկզբում նրանք պէտք է խառնուած և անորոշ լինէին, ինչպէս որ էին այն պատճառները, որ յառաջացնում էին էական կարիքներ կեանքի պահպանութեան, սերելու և յարաբերական կեանքի համար: Ուրեմն այն կապերը, որ պէտք է միացնէին մարդկանց, ինչպէս և նրանք՝ որ միացնում են բարձր կենդանիներին՝ *) չեն կարող արեան կապով սահմանափակուել, և ազգակցութիւնը չէ կարող հասարակական կեանքի միակ արտայայտութիւնը լինել: Նախ և առաջ՝ հասարակական կապը ենթադրում է մի այնպիսի կարիք, որը միաժամանակ զգում են շատ էակներ, իսկ կարիքներ, բացի սեռական բնազդումը՝ միշտ եղել են: Բացի դրանից, ազգակցութիւնը այնքան վերացական և մասնաւոր գաղափար է, որ չէ կարող միակը լինել:

Հայրիշխանական տեսութիւնը, ինչպէս են Բախոֆէնի, Մակ Լեննանի և Մորգանի տեսութիւնները — այս կէտում շտարկէն ենթարկել է լուրջ ուսումնասիրութեան և երկար առարկութիւնների: Թէև այս հեղինակի քննադատութիւնը

*) Գերդաստանը միայն սեռական բնազդմամբ չի կազմակերպւում: Նա միշտ տարբեր սեռ և հասակ ունեցող անհատների և ծրնողների համայնական կեանք է, աւելի կամ նուազ չափով կազմակերպուած:

տեղ-տեղ բաւական մութն է, բայց եթէ նրա եզրակացութիւններն ու տեսակէտը միացնենք Սպենսէրինի հետ՝ դուրս կգայ այն կարծիքը, որ վերևը լիշատակեցինք:

Հարկաւոր է չմոռանալ, որ նախնական հասարակութիւնները չպէտք է նկատուին մեր հասարակական գաղափարների տեսակէտից: Ընդհակառակը, պէտք է լիջել, որ ամենաստորին և ամենից յետ մնացած մարդու հիմնական բնազդումների և էական կարիքների վերլուծութեամբ միայն կարելի է վերակազմել նրա հասարակական կեանքը: Հետեւապէս և, որովհետև մարդու մէջ սկզբում ամեն ինչ խառնուած և անորոշ է եղել, ուստի և ապարդիւն է նախնական կեանքի մէջ որոնել մարդկային ֆունկցիաների այս ներքին մասնաւորումը: Իսկապէս, ասում է Պ. Շտարկէն, մենք չենք կարող գանազան հաստատութիւնները միմեանցից զատել, որովհետև նրանց տարբերուելու գործողութիւնը շատ դանդաղ է կատարուել, և այն բնորոշ կէտերը, որ որոշում են մեր այժմեան գերդաստանը պետութիւնից՝ ոչ մի դէպքում չեն կարող որևէ նախնական հասարակութեան վերագրուել: *)

Անկասկած նախնական հասարակութիւնները ուսումնասիրողը անկարելի է, որ իսկոյն ևեթ չնկատէ փոքրիկ խմբեր, որոնք միացած են իրանց ազգակցութեան ճանաչողութեամբ, որը և գերդաստանին տալիս է նախնական հաստատութեան կերպարանք **): Ազգակցութեան հէնց այս ճանաչողութեան մէջ, որ աւելի կամ պակաս զիտակցութեամբ է լինում և ազդեցութիւն է ունեցել նախնական հասարակութեան կազմակերպութեան վրայ՝ գուցէ գծազրուել են մարդկային հասարակութեան առաջին էական կէտերը: Մի՞թէ այս աշխատանքի մէջ չէ նկատուում բանականութեան գործադրութիւնը: «Բայց չպէտք է կարծել, որ գերդաստանը նախնական շրջանում ևս նոյնպիսի կազմակերպութիւն է ունեցել, որին

*) La famille primitive, հր. 9.

**) Idem, հր. 9.

Հասել է աւելի յետին ժամանակներում, և որ միևնույն գաղափարներն են կառավարել նրա անցեալ և ներկայ գոյութիւնը: Ներկայումս գերդաստանը ներկայացնում է հետեւեալ երեք տարբեր համախմբումներից մէկը կամ միւսը. երբեմն սա նշանակում է միայն ծնողների և չամուսնացած որդիների համակեցութիւն. երբեմն նա բաղկացած է կենդանի զոյգի սերունդներից, նրանց ամուսիններով միասին. վերջապէս նա լինում է համակեցութիւն բոլոր արենակիցների, որ կանգ է առնում միայն այն հեռաւոր արենակիցների վրայ, որոնց ազգակցութիւնը արդէն դժուար է լինում որոշել: Այս երեք տեսակից դուրս գերդաստան չկայ այժմ... Սրանց մէջ ընդհանուր բնորոշ կողմը այն է, որ ազգակցութիւնը այնքան աւելի հեռու է համարում, որքան նա հեռացած է լինում այն կապից, որ միացնում է երեխաներին ծնողների հետ... իսկ նախնական ժողովուրդների մէջ բոլորովին այլ բան է տեղի ունեցել. նրանք ազգակցութիւն են ընդունել այնպիսի աստիճաններ, որ այժմ բոլորովին անծանօթ են, և ընդհակառակը: Նախնական գերդաստանի կապը՝ մի ընդհանուր նախնիից, տղամարդուց կամ կնոջից, սերելն է, և կողմնական (collatérale) ազգակցութիւնը նրանց անծանօթ է: Այսպիսի գերդաստանական համախմբումները վարող են ամփոփել նաև բուն գերդաստանը, այսինքն ծնողների և որդիների համակեցութիւնը, սակայն այս տարրը նախնական ժողովրդների մէջ միևնույն նշանակութիւնը և միևնույն կարեւորութիւնը չէ ունեցել, ինչ որ ունի մեր մէջ *): Յետոյ Շտարկէն որոշում է գերդաստանի երեք տարբեր ձևեր. *գերդաստան*, (փոքրիկ խումբ, ծնողներից և որդիներից բաղկացած). *գերդաստանների խումբ*, (այսինքն այնպիսի համախմբումն, որ մի քանի սերունդներ անցնելուց յետոյ՝ միացնում է գերդաստանները, նայելով նրանց աւելի կամ պակաս հեռաւոր ազգակցական կապերին): *Նշան*, այսինքն այնպիսի համախմբումն, որտեղ ազգակցութիւնը իրա-

*) 1.a famille primitive, էր. 9.

կան կապը չէ կազմում: Բացի սրանից կալ նաև *տոհմ* (տրիբու) պետութեան նախնական ձևը), որ միութիւն է այնպիսի անհատների, որոնք բնակւում են միեւնոյն երկրի վրայ, խօսում են միեւնոյն լեզուն և այլն: Մի տրիբու կարող է ներփակել որոշ թուով կլաններ, խմբեր և գերդաստաններ *): Շտաբկի այս տարբեր խմբերին տուած որոշումները շատ պարզ չեն, և ճիշտը ասած՝ մեծ կարևորութիւն էլ չունին: Բայց այն, որ նա հաստատում է, թէ այս տարբեր խմբերը կարող են միաժամանակ գոյութիւն ունենալ՝ հետաքրքրական է, որովհետև, կամ այդ խօսքերը ոչինչ նշանակութիւն չունին, կամ ցոյց են տալիս, որ բացի արեան կապից, ուրիշ զանազան կապեր էլ միշտ տիրապետում են օր. կլանի կամ տրիբուի մէջ: Բացի դրանից, այս զանազան խմբերը միմեանցից զանազանուած չեն երևում, ինչպէս չեն մասնաւորուած և նրանց առաջացնող շարժառիթները: Անհատականութիւնը պահպանելու անհրաժեշտութեան սլատճառով մարդը չէ կարող կղզիացած ապրել: Բազմանալու կարիքն էլ մի ուրիշ ձևի գերդաստանի պատճառ է դառնում: Հարկանական կեանքն էլ, որ զարգանում է հազարաւոր ազգեցութիւնների տակ՝ իւր կողմից որոշում է հասարակական կապակցութիւններն ու խմբումները: Այս երեք անհրաժեշտութիւնները մշտապես են, հաստատուն, համամարդկային, և ներգործում են ամեն ժամանակ, միեւնոյն է թէ ինչ հասարակական ձևի տակ:

Շտաբկէն տեսւմ է. «Հասարակական առաջին խումբը չէ եղել միշտ մի գերդաստան. ամեն մի զէպք, ամեն մի առանձին հանգամանք, որ կարող էր համախմբել շատ անհատներ, միեւնոյն անունը, կտածումը, *iamanus*-ը հաւանօրէն առիթ են եղել փոքրիկ խումբ կազմակերպելու *):

Ուշադրութեամբ ուսումնասիրելով մայր ցամաքների վայրենի ժողովուրդները՝ լիրաւի մենք նկատում ենք այս

*) Անդ՝ 10.

**) La Famille primitive, 4p. 52 և 53.

իրողութիւնը. և բացի սրանից՝ նկատում ենք, որ երբ վերը լիշած համաշխարհային կարիքները շարունակում են գոյութիւն ունենալ, նրանք միատեսակ գործողութեամբ չեն յառաջացնում յաջորդական ձևեր, ինչպէս այդ պնդում են Մէնի և մանաւանդ Բախոֆէնի, Մակ Լէննանի և Մորգանի տեսութիւնները: Մարդկային հասարակութիւնը իւր կազմութեան ամենահիմնական կէտերում, ենթարկուել է տարբեր միջավայրերի ազդեցութեան: «Եթէ մենք համեմատենք աֆրիկացիների հասարակական նախնական կեանքը, ինչպէս գտնում ենք այժմ Հոտտենդոտների մէջ, Բրազիլիական տոհմերի կեանքի հետ՝ մենք կտեսնենք, որ Աֆրիկայումն էլ, ինչպէս և Հարաւային Ամերիկայում, հասարակական կազմակերպութեան հիմնական տիպը գերդաստանն է եղել, հօր իշխանութեան ներքոյ. բայց այս նմանութեան ընդհանուր կէտից կան նոյնպէս և շատ տարբերութիւններ, որ կախուած են կեանքի տարբեր ձևերից. բացի սրանից, հասարակական էվոլյուցիան նման չէ եղել երկու ցամաքներում, ինչպէս և նրան յառաջացնող ոյժերը: Ամերիկացին, բացի իւր երեխաներից, ուրիշ թանկագին բան չունի. իսկ Աֆրիկայում, ընդհակառակը, անշարժ սեպհականութիւնը, արօտատեղիները մեծ նշանակութիւն ունին: Ամերիկայում՝ սովորութիւնները, ընդհանուր թշնամու երկիւղը, անուան, բնակութեան ընդհանուր լինելը յառաջացնում են սկզբնական համախմբումներ, տոհմի ծոցում: Իսկ Աֆրիկայում՝ սեպհականութիւնն է միացնում մարդկանց. բայց այն, որ երկու ցամաքների վրայ էլ պահպանում է այս տարբեր խմբերը մինը միւսի դէմ, ոչ այնքան ընդհանուր ծագման գաղափարն է՝ որքան մի որոշ նրկրի վրայ միասին ընկալուելը... »)

Սրանից երևում է, որ բացի այն համախմբումից, որ բնականաբար և ինքնաբերաբար յառաջանում է սեռական կարիքից (գերդաստանական խմբումն), կայ և մի ուրիշ, նայն-

*) La Famille primitive, հր. 7 .

պէս ինքնաճին և բնական համախմբում, որ յառաջանում է համակեցութեան (symbiose) անհրաժեշտութիւնից: «Յարձակման և պաշտպանութեան ընդհանուր լինելը, երիտասարդական միւլենոյն տպաւորութիւնները, ամեն բանով միատեսակ կեանքը, որ հետեանք է միւլենոյն տեղի վրայ բնականութիւնը,—ահա սրանք են այն գործօնները, որոնք ազդում են հասարակութեան կազմակերպութեան վրայ: Համակեցութիւնը, մանաւանդ, մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետև նախնական ինքնաճանաչութիւնը միայն այս սկզբնական ձևի տակ է ըմբռնում անհատների միմեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնը:

Ե. Լալայեան.

(Ֆրանսերէնից)

ՕԳԻԻՍՏ ԿՕՆՏ ^{*)}

ՄԻ ՔԱՆԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՆՐԱ ԿԵԱՆՔԻ ՈՒ ԳՐՈՒԱԾՔ-
ՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ:

ՆՐԸ ԺՆՆԳԵԸՆ ՀՐԻԻՐԸՄԵՆՈՒ ԸԹԻԹՈՎ

II.

ԴՐԱԿԱՆ ՓԻԼՍՈՓԱՅՈՒԹԻՒՆԸ.

Իսկապէս փիլիսոփայութիւնը գործ ունի տիեզերական խըն-
դիրների հետ, որոնք գուցէ գործնական կեանքի համար ոչ մի
նշանակութիւն չունեն: Բայց մարդկային սիրտը, միտքը, հոգին,
չեն բաւականանում լոկ ապրուստի խնդիրներով: Վերջիններիս
անհրաժեշտութիւնը ոչ ոք, ի հարկէ, չէ կարող հերքել: Ամեն բա-
նից առաջ մարդկանց հարկաւոր է առողջ սնունդ, լարմար բնա-
կարան և այլն: Հասարակութիւնը պիտի ունենայ լաւ հիմնարկու-
թիւններ, փոխադարձ յարաբերութեան յարմարաւոր սկզբունքներ
(օրէնքներ, լաւ մտքով).... բայց սրանք բոլորը չեն բաւականա-
ցնում մարդուն: Նա ծաւաւ է ճշմարտութեան համար.... Երբ
նա նիւթապէս ճնշուած է, հաց չունի, ապահով կեանքից զուրկ է,
խառն է գլուխը, նա բաւականանում է առօրեայ մանրիկ խնդի-
րներով: Բայց հէնց որ փորը կշտացաւ, իրան հանգիստ զգաց,...
առաջ է գալիս իսկոյն գաղափարական պահանջը: Նա նախում է
դէպի երկինք, օդային ովկիանոսի մէջ... հրտեղ է նրա հիմքը...
խոր ու աւելի խոր է թափանցում, բայց սահմանները ոչ միայն
աչքով չէ տեսնում, այլև մտքի ամենահամարձակ թռիչքը չէ կա-
րողանում սահմաններին հասնել:

*) Տես «Ազգադրական Հանդէս», գիրք Գ.

Մարդու մէջ շատ խորն է ճշմարտութեան ծարաւը, նա կամենում է գիտենալ, ամեն բան գիտենալ, թափանցել երևոյթների խորքերը, ըմբռնել նրանց էութիւնը: Ուստի երկար դարերի ընթացքում մարդիկ գիտելով, մտածելով, հետազոտութիւններ անելով, գիտութիւններ հիմնելով, երկու նպատակ են ունեցել՝ որոնցից մէկը «երկրային», իսկ միւսը «երկնային» բովանդակութիւն է ունեցել: Մի կողմից մարդիկ իրանց ապրուստի, կենսական պիտուքների համար աւելի ու աւելի լարմար միջոցներ են որոնել, միւս կողմից կամեցել են որոշել իրանց անձնաւորութեան զիրքը, նշանակութիւնը, էութիւնը... Ինչո՞ւ համար ենք մենք ապրում, իսկ եթէ ապրել է հարկաւոր, էլ ինչո՞ւ ենք այնպէս շուտ մեռնում, ինչ է դառնալու մեզանից մեռնելուց յետոյ... Որտեղից ենք մենք ծագել, որտեղից և ինչպէ՞ս է առաջ եկել ամբողջ տիեզերքը, ովքեր են նրա սանդղծողները, ինչո՞վ պիտի վերջանալ այդ բոլորը և այլն և այլն.... Ահա մի շարք հարցեր, որոնք թերեւ անմիջական կապ չունին ապրուստի խնդիրների հետ, բայց և այնպէս՝ մարդկային սիրտը նրանց լուծումն է պահանջում: Եւ ահա առաջ են եկել մի շարք կրօնական կամ փիլիսոփայական աշխարհայեցողութիւններ, որոնք ձգտել են լուծել լիշեալ հարցերը, բայց, Կօնտի կարծիքով, ոչ մի հաստատ եզրակացութեան չեն հասնել, ոչինչ չեն կարողացել պարզել, որովհետեւ մարդկային միտքը չէ կարող թափանցել բնութեան խորքերը, չէ կարող ըմբռնել երևոյթների սկզբնապատճառները: Կօնտը, որպէս և նրանից առաջ եղած մի շարք փիլիսոփաներ, ընդունում են, որ մենք չենք կարող հասկանալ երևոյթների էութիւնը, այլ միայն ըմբռնել նրանց այնպէս, ինչպէս մեզ թւում են: Մի փոքր աւելի կը պարզենք այս կէտը:

Կարծեցիկն փիլիսոփայութիւնը որպէս հիմք մեր գիտելիքի ընդունում է մարդու «ես»-ի գոյութիւնը: «Ես գոյութիւն ունեմ» ահա այն փաստը, որի վրայ հիմնում է մարդ իր բոլոր իմաստութիւնը: Մենք ինչից գիտենք, օրինակ, թէ ծիածանը զանազան գոյներ ունի: Մենք անմիջապէս զգում ենք այդ (տեսնում ենք): Կարելի է՝ մենք սխալ ենք զգում, կարելի է ծիածանը բոլորովին գոյնզգոյն չէ, այլ մեղ է այդպէս թւում, այդ բոլորը կարելի է, բայց և այնպէս մնում է հաստատ այն, որ մենք զգում մտածում ենք (սխալ ենք զգում թէ ուղիղ, այդ ուրիշ հարց է): Եւ որովհետեւ մենք զգում ենք, մտածում ենք, կը նշանակէ մենք գոյութիւն ունինք, որովհետեւ չէ որ մի էակ պիտի լինի, որը այդ զգացողութեան կենդրոնն է, զգացող կամ մտածողն է, Եւ ահա մեր

եսը, ալսինքն մենք, զանազան զգացողութիւնների միջոցով դա-
ղափար ենք կազմում մեզանից զատ գոյութիւն ունեցող առար-
կաների կամ երեւոյթների մասին: Մեր կազմած զաղափարը համա-
պատասխան է մեր էութեանը: Առարկաները մեզ թւում են ծանր
կամ թեթեւ, քաղցր կամ դառն, տաք կամ սառն, սև կամ սպի-
տակ և այլն և այլն: Բայց այդ լատկութիւնները ուրիշ բաներ չեն,
քայց եթէ մեր ստացած տպաւորութիւնները, իսկ եթէ մեր զգա-
ցումները մէջ չխառնենք, առարկան ինքն ըստ ինքեան, առանց
մեր նեարդերի հետ գործ ունենալու, ոչ ծանր է, ոչ թեթեւ, ոչ
քաղցր է՝ ոչ դառն, ոչ սև է՝ ոչ սպիտակ: Ի՞նչ է նա ինքն ըստ
ինքեան: Չգիտենք: Ուրեմն ինչոր մենք գիտենք, այդ այն տպա-
ւորութիւններն են, որ մենք ստանում ենք մեր զգացողու-
թեանց միջոցով և մենք ըմբռնում ենք երեւոյթների, ալդպէս ա-
սած, միայն արտաքին կողմը, որովհետև նրանց էութեան մասին
ոչինչ չեն հաղորդում մեզ մեր աչքերը, ականջները և այլ զգալա-
րանները: Այդպիսի երեւոյթները միայն պիտի մարդկային հետազո-
տութեան նիւթ լինին, որովհետև աւելի խորը թափանցել ան-
հնար է: Բայց ի՞նչ կարող ենք գիտենալ մենք հէնց այդ երեւոյթ-
ների մասին, որպէս պիտի ուսումնասիրենք նրանց....

Հետազոտելով մարդկային մտքի զարգացումը նրա գործու-
նէութեան զանազան ասպարէզներում—ասում է Կօստը—սկսեալ
նրա առաջին ամենահասարակ արտայայտումներից մինչև մեր օրե-
րը, ես գտալ, որպէս կարծում եմ, մեծ հիմնական օրէնքը, որը
ղեկավարում է նրան (մտքի զարգացման) անփոփոխ անհրաժեշ-
տականութեամբ: Այդ օրէնքը կայանում է նրա մէջ, որ մեր հիմ-
նական տեսութիւններից իւրաքանչիւրը, մեր գիտութեանց իւրա-
քանչիւր ճիւղը անցնում է հետզհետէ զարգացման երեք աստի-
ճանով, որոնք են՝ ատոմաժաքանական, որ հիմնուած է երևակա-
չութեան գործունէութեան վրայ, բնազանցական կամ վերացական
և գիտական կամ զրական: Ուրիշ խօսքով ասած՝ մարդկային միտ-
քը իր բնութեան համեմատ, իւրաքանչիւր հետազոտութեան չրջա-
նում լաջորդաբար օգտւում է վերոյիշեալ երեք եղանակներով, ո-
րոնք էապէս տարբեր են իրարից և նոյն իսկ հակառակ: Այս-
տեղից ծագում են երեք տեսակի աշխարհայեցողութիւններ, որոն-
ցից առաջինը մարդկային մտքի համար ծառայում է որպէս նա-
խադուռ, երկրորդը միայն անցողական աստիճան է կազմում, իսկ
երրորդը կազմում է նրա վերջնական, բոլորովին հաստատուն
գրութիւնը:

Իրական փիլիսոփայութեան հիմնական գիծը կայանում է

նրա մէջ, որ նա բոլոր երևութիւնները բնութեան անփոփոխ օրէնքներին հպատակ է համարում: Նրա բոլոր աշխատութիւններին հպատակն է գտնել այդ օրէնքները և ըստ կարելոյն քննարկել նրանց թիւը: Իսկ այդպէս անուանուած սկզբնական կամ վերջնական պատճառների հետազոտութիւնը նա մեզ համար կատարելապէս անմատչելի և անհասկալի է համարում: Դրական հետազոտութիւնը աշխատում է միշտ միայն ճիշտ վերլուծել երևութների ծագման հանգամանքները և կապել նրանց իրար հետ լաջորդականութեան և նմանողութեան յարաբերութիւնների հիման վրայ:

Այդ միտքը պարզելու համար, Կօնտը օրինակ է բերում ձգողականութեան օրէնքը: Տիեզերքի ընդհանուր երևութիւնները բացատրուած են, որքան այդ հնարաւոր է, Նիւտոնի ձգողականութեան օրէնքով: Այդ գեղեցիկ տեսութիւնը ցոյց է տալիս, որ աստղաբաշխական երևութիւնների ամբողջ ահագին քանակութիւնը ուրիշ բան չէ, բաց եթէ բոլոր հիւլէների առ միմեանց ձգտելը: Միևնույն երևութիւնն է առաջանում այն, որ մեր երկիրը քարշում է դէպի իրան բոլոր առարկաները: Այդքանը պարզ է ամենքի համար: Իսկ այն հարցի որոշումը, թէ ինչ բան է ձգողականութիւնը ինքն ըստ ինքեան, և ինչ է ձգողականութեան պատճառը, պատկանում է հարցերի խմբին, որոնց Կօնտը համարում է կատարելապէս անվճռելի և զրական փիլիսոփայութեան շրջանին չվերաբերող, ուստի և նրա որոշումը թողնում է «աստուածաբանների երեսակալութեան» կամ «բնագանցագէտների զատարկամտութեան»:

Ձգողականութեան օրինակից բաց Կօնտը աւելորդ չէ համարում բերել էթերի մասին եղած գաղափարը: Ֆուրիէի հետազոտութիւնները տաքութեան տեսութեան մասին հաստատում են Կօնտի կարծիքը: Ֆուրիէն իր աշխատութիւնների մէջ, որոնք ունին վերին աստիճանի զրական բնաւորութիւն, որոշել է տաքութեան երևութիւնների խիստ կարևոր և ճիշտ օրէնքները, ըստ որում նա ոչ մի անգամ չէ մտել տաքութեան ներքին բնաւորութեան վերաբերող զատողութիւնների մէջ: Այնուամենայնիւ նա վճռում է իր գրուածքի մէջ շատ կարևոր հարցեր, որոնցից ոմանք նոյն իսկ մինչև այն օրը զարթնած չեն եղել—պարզ ապացոյց, որ մարդկային միտքը, չգրաւուելով իր համար անհասանելի խնդիրներով և սահմանափակուելով զուտ զրական հետազոտութիւններով, կարող է գտնել նրանցում անսպառ սնունդ ամենալուրջ գործունէութեան համար:

Դժուար է ճիշտ որոշել, թէ երբ է կատարուել մտածողութեան եղանակի այդպիսի կերպարանափոխութիւնը: Միայն կարե-

լի է վստահութեամբ ասել, որ նա կատարուել է աստիճանաբար և փոքր առ փոքր, սկսելով Արիստոտելի և Ալէքսանդրեան դպրոցի աշխատանքներից, իսկ չետոյ, երբ արարները մտցրին Արեմտեան Եւրոպայում բնական գիտութիւնները: Բայց մեծ զարկ են տուել դրական մտածողութեան եղանակին Բէկօնի մեթօդօլոգիական կանոնները, Դէկարտի տեսութիւնները և Գալիլէյի գիւտերը, որոնց ազդեցութիւնից դրական փիլիսոփայութեան ոգին սկսեց պարզապէս հակառակել աստուածաբանական և բնազանցական ոգուն: Եւ իսկապէս այդ ժամանակ դրական տեսութիւնները թոյլորովին ազատուեցին սնահաւատ և սխօլաստիքական հայեցողութիւնների խտունուղից, որոնք շատ թէ քիչ գոյութիւն ունէին նախընթաց բոլոր աշխատութիւնների մէջ: Այդ երեւելի ժամանակամիջոցից սկսեալ դրական փիլիսոփայութեան առաջընթաց շարժումը և աստուածաբանական ու բնազանցական փիլիսոփայութեանց անկումը պարզ նկատուում են: Վերջապէս սոյն երևոյթը արտայայտուեց այնպիսի կտրական ձևով, որ ալժմ իւրաքանչիւր հետազօտող, որ մեր գարի ոգին ըմբռնում է, պիտի խոստովանուէ, որ մարդկային մտքի վերջնական նշանակութիւնը կայանում է դրական հետազօտութեանց մէջ և պիտի խոստովանէ դատարկ տեսութիւններից և անհիմն մեթօդներից, որոնք պիտանի էին միայն սկզբնական փորձերի համար:

Որպէս ընթերցողը տեսնում է, Կօնտը ինքը խոստովանում է, որ դրական գաղափարներ արտայայտում էին ոմանք թէ իրանից առաջ և թէ իր օրերում: Բայց որքան էլ այդ գաղափարները պարզ ու բնորոշ լինէին, այնուամենայնիւ մնում էին ցրուած դրութեան մէջ: Կօնտը միացրեց նրանց, ի մի հաւաքեց և ամբողջութիւն կազմեց. հէնց սրանումն է կայանում Կօնտի դերը դրական փիլիսոփայութեան զարգացման գործում: Շատերն էին մշակում դրական գիտութիւնները, բայց ոչ ոք գաղափար չկազմեց այն փիլիսոփայութեան մասին, որը պիտի լառաջ գար գիտութիւնների կազմակերպւելուց: Կօնտից առաջ էլ կային գիտնականներ, որոնք մտածում էին թէ անհրաժեշտ է գիտական մեթոդը մտցնել հետազօտութեան բոլոր ասպարէզների մէջ, բայց ոչ ոք չէր տեսնում, թէ այդ ինչպէս պիտի իրականանար: Դրական փիլիսոփայութեան նիւթը Կօնտը ժառանգել էր ուրիշներից, իսկ այդ նիւթերի կազմակերպութիւնը Կօնտի գործն էր (Վիւիս): Այնպէս որ թէև լամենայն դէպս Կօնտը չէ կարող համարուել դրական ուղղութեան հիմնադիրը, բայց նրան ընդհանրացնողը, ժողովրդականացնողը, նրան ամեն տեղ տիրապիտող դարձնողը՝ Կօնտն է: Նա նոյն դիրքն ունի

Նորագոյն փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ, որպիսին Ադամ Սմիտը քաղաքատնտեսութեան պատմութեան մէջ կամ Լալուազիէն քնադատութեան մէջ *)։ Ուրիշ խօսքով ասած, թէն Կօնտը չէ կարող համարուել դրական մեթոդի հիմնադիր, բայց նրան կարելի է համարձակ կերպով լատկացնել դրական փիլիսոփայութեան ստեղծողի կամ կազմակերպողի պատիւը։ Կօնտն է ամենից առաջ և ամենից լալող կերպով փորձել՝ կազմել մի ընդհանուր աշխարհահայեցողութիւն, հիմնուելով լոկ դրական հետազօտութիւնների վրայ, այսինքն առանց մէջ խառնելու հաւատալու կամ երեակայելու կարօտ գաղափարները։

Սակայն դրական փիլիսոփայութիւն ասելով, չպէտք է հասկանալ դրական գիտութիւնների միացումը, կամ համախմբումը (էնցիկլօպեդիան)։ Կօնտը ինքը զգուշացնում է այդ մասին։ Դրական փիլիսոփայութեան մէջ չեն արժարժուում գիտութիւնները որպէս առանձին շրջանների ուսումնասիրութիւններ, այլ դրական փիլիսոփայութիւնը, այդպէս ասած, գիտութիւնների գիտութիւնն է։ Նա ինքն ըստ ինքեան մի գիտութիւն է, որի նպատակն է կապ ստեղծել բոլոր միւս գիտութիւնների մէջ, հաւաքել նրանց ամենքին մի ընդհանուր դրօշակի տակ։ Դրական փիլիսոփայութեան առարկան է՝ քննել իւրաքանչիւր գիտութեան լարաբերութիւնը դէպի դրական փիլիսոփայութիւնը, այսինքն հետազօտել իւրաքանչիւր գիտութեան հիմնական եղանակները և զլխաւոր եղբակացութիւնները։ Այդպէս հասկացուած փիլիսոփայութիւնը, Կօնտի ասելով մարդկային մտքի լառաջընթացութեանը կը բերէ չորս տեսակ օգուտներ։

1. Դրական փիլիսոփայութեան ուսումնասիրութիւնը ծանօթացնելով մեզ մտաւոր ընդունակութիւնների գործողութեանց արդիւնքների հետ, կը տալ մեզ միակ խելացի միջոց՝ մարդկային մտքի տրամաբանական օրէնքները գտնելու համար, մինչդեռ այդ

*) Այն խնդիրը, որ Կօնտը վերցրել էր իր վրայ, կայանում է նրանում, որ փիլիսոփայական մտածողութեան և մեթոդին պէտք է տալ աւելի կատարեալ ձև և կազմակերպութիւն և ի գործ դնել նրան՝ այն երևոյթների դասակարգելի ուսումնասիրութեան համար, որոնք ղեռ չէին ուսումնասիրուել գիտնական եղանակով։ Այդպիսի ձգտումը շատ փառանկ է և նրան իրականացնելու փորձը մի ձեռնարկութիւն է, որ արժանի է հիացման և համակրութեան։ Այդ գաղափարի արժարժելու մէջ Կօնտը ցոյց տուեց հալեացքի նշանաւոր լայնութիւն, անսովոր ինքնուրոյնութիւն, ահագին հնարամիտութիւն և արտաքոյ կարգի ընդունակութիւն՝ ընդհանրացումներ անելու։ Սպենսէր։

օրէնքները որոնուում էին առաջ տնտեսական ճանապարհներով: Տրամաբանութիւնը կօնտից առաջ հիմնուում էին հոգեբանութիւն կոչուած գիտութեան վրայ, որը կաշնուում էր ինքն իրան գիտելու մէջ: Օրինակ-հասկանալու համար, թէ մենք ինչպիսի օրէնքներով ենք մտածում, պիտի մենք ինքներու մեզ գիտենք մեր մտածողութեան ժամանակին: Կօնտի կարծիքով՝ ալդ անհնար է: Մարդ չէ կարող մտածել մի առարկայի վրայ և միևնույն ժամանակ գիտել, թէ ինքը ինչպէս է մտածում: Ուրեմն անհիմն է և հոգեբանութիւն կոչուած գիտութիւնը, որի վրայ հետեալէս չէ կարելի հիմնել տրամաբանութիւնը: Բայց տրամաբանական օրէնքները մենք կարող ենք զտնել, եթէ հետազօտենք, թէ ինչպէս են մարդիկ գիտութիւնները մշակել, ինչպէս են որոշ եզրակացութիւններ հանել իրանց փորձերի կամ գիտողութիւնների հիման վրայ: «Եւ այդպէս՝ առում է կօնտը - դրական փիլիսոփայութեան առաջին գլխաւոր արդիւնքն այն է, որ նա փորձերի վրայ հիմնուելով՝ զտնում է մեր մտաւոր գործողութեանց օրէնքները, այսինքն այն ընդհանուր կանոնները, որոնք անհրաժեշտ են ճշմարտութիւնը վստահութեամբ հետազօտելու համար:

2. Գրական փիլիսոփայութիւնը վերջնական կազմակերպութիւն ստանալով, կը զառնայ ներկայ կրթական սխալմի արմատական վերանորոգութեան առաջնորդը: Անհրաժեշտ է փոխել այժմեան և րոպական կրթութիւնը, որը ունի աստուածաբանական, բնագիտական և գրականական բնաւորութիւն, և դնել նրա տեղը դրական կրթութիւնը, որը համապատասխան լինի մեր ժամանակի ոգուն և լարմար՝ ժամանակակից քաղաքակրթութեան կարիքներին: Ասկայն գիտութիւնների բացառական մասնաւորացումը և նրանց միմեանցից անջատելը, անխուսափելի կերպով կազդեն ալդ առարկաների զստաւանդութեան վրայ: Իւրաքանչիւր մարդ, որը կամենում է մի ամբողջական աշխարհաչեցողութիւն կազմել, ստիպուած է սովորել առանձնակի բոլոր գիտութիւնները այնպէս, որպէս թէ նա ամեն բանի մէջ էլ մասնագէտ լինէր: Բայց ալդ անհնար է, զոնկա մարդկանց մեծագոյն մասի համար, նոյն իսկ ամենալաւ հանդամանքներում: Իսկ գրական փիլիսոփայութիւնը կը տալ ուսանողին այն բոլորը, ինչ որ էական մասն կամ ծուծն է կազմում բոլոր գիտութիւններին մէջ: Ի հարկէ, ալդպիսի ընդհանուր զարգացում ունեցողը այնուհետև կարող է նուիրուել որևէ մասնագիտութեան:

3. Գիտական ընդհանրացումների առանձնակի ուսումնասիրութիւնը կը նպաստէ առանձին գրական գիտութիւնների առա-

Հաղթութեան: Իւրաքանչիւր գիտութիւն սահմանափակուելով որոշ շրջանի մէջ, չէ կամենում իմանալ թէ ինչ է կատարում իր սահմաններից դուրս: Արանից ծագում է այն երեւոյթը, որ կղզիացած մասնագիտութիւնների արանքում մնում են երեւոյթներ, որոնք աչքի չեն ընկնում, ուստի և առանց հետազօտելու են մընում: Իսկ զրական փիլիսոփան, որ ընդհանուր հայեացք է գցում բոլոր գիտութիւնների վրայ, նկատում է այդ որը մնացած երեւոյթները և մատնացոյց է անում նրանց վրայ կամ ձեռնարկում է նրանց հետազօտութեան: Եւ իրաւ, մի շարք օրինակներ հաստատում են Կօնտի ասածը: Վէկարտը գտաւ վերլուծական երկրաչափութիւն կոչուած կարեւոր գիտութիւնը, համեմատելով ալգեբրան երկրաչափութեան հետ: Աւելի նոր ժամանակներում չարաքերութիւն ստեղծելով մատիմատիկայի և քիմիայի մէջ, մի շատ կարեւոր գիւտ արին, որ է կրկնական չարաքերութիւնների օրէնքը, որը իր կողմից մեծ ազդեցութիւն արաւ քիմիայի վրայ:

4. Ամենից կարեւոր և գործնական համարում է Կօնտը դրական փիլիսոփայութեան չորրորդ օգուտը: Կեանքին ուղղութիւն տուողը զաղափարներն են, այսինքն կեանքը կազմակերպւում և ընթանում է այնպէս, որպէս համապատասխան է մարդկանց զաղափարներին (խելքին, հասկացողութեան, զատողութեան...): Բայց որովհետեւ մարդիկ իրանց զաղափարներով տարբերում են, նոյն իսկ հակառակ են իրար, ուստի և ընդհանուր կեանքը շարունակ դառնում է անխաղաղ, անհաստատ, աղպէս ասած՝ չեղարկութեան զրուցութեան մէջ: Այդ տխուր դրութիւնը մեր ժամանակում ծագում է նրանից, որ միաժամանակ գոյութիւն ունին վերոյիշեալ երեք տեսակ աշխարհայեցողութիւնները: Աստուածաբանութիւնը, բնազանցութիւնը և զրականութիւնը չեն կարողանում հաշտուել իրար հետ: Իսկ աղաղակում ամեն տեղ լաղթող հանդիսանալով զրական փիլիսոփայութիւնը, կը տալ մարդկանց ընդհանուր զաղափարների մի որոշ քանակութիւն, որոնք մէջ ամենքը համաձայն կը լինեն ու կեանքը կստանալ հաստատուն դրութիւն:

Կօնտի կարծիքով, զրականութեան իրանց էութեամբ բոլորովին հակառակ են մարդկային մտածողութեան երկու ուրիշ ձևերը՝ աստուածաբանութիւնը և բնազանցութիւնը: Առաջինն զբաղւում է սկզբնապատճառի խնդրով, և չնայելով երկար զարեբի աշխատութեան, չնայելով որ բաղմաթիւ դիտնականներ և ոչ գիտնականներ մաշել են և մաշում են իրանց սիրտը ու միտքը, ոչեք են փչացնում, ժամանակ են գործադրում, բայց վերջ ի վերջոյ ոչինչ չեն կարողանում ոչ հասկանալ, ոչ ասլացուցել: Իսկ երկրորդը՝ բնազան-

գութիւնը կամենում է իմանալ առարկաների (տիեզերքի, կեանքի, մարդու, բոլոր երևոյթիւնների) էութիւնը, այսինքն թէ ինչ են նրանք ինքն ըստ ինքեան, և նույնպէս ոչինչ հետեանքի չէ հասնում: Իսկ զրական մտածողութիւնը իսկական և մեծ ծառայութիւններ է մատուցանում մարդկային ցեղին: Նրա հետեանքն են բոլոր այն չաղթութիւնները, որ մարդը արել է բնութեան դէմ: Ամբողջ քաղաքականութիւնը զրական մտածողութեան արդիւնքն է:

Մաքառելով աստուածաբանական և բնազանցական մտածողութեան դէմ, Կօնտը չէ կարողանում կանգ առնել հարկաւոր աստիճանի վրայ, և սահմանն անցնելով՝ ընկնում է մոլորութիւնների մէջ: Շեշտելով որ սկզբնական պատճառները, առարկաների էութիւնները և այլն միշտ անըմբռնելի կը մնան մարդկային գիտակցութեան համար, Կօնտը շփոթում է այդ պատճառների և էութիւնների հետ և այնպիսիները, որոնք չափ էլ անմատչելի չեն գիտնական մտածողութեան համար: Օրինակ լուսի, տաքութեան, էլէկտրականութեան երևոյթիւնների անմիջական պատճառների հետազոտութիւնը — հակառակ Կօնտի կարծիքին — բոլորովին խորթ չէ մարդկային գիտակցութեան: Լուսը, տաքութիւնը, էլէկտրականութիւնը, այդպէս ասած, չօջափելի, աչքի ընկնող երևոյթիւններ են, որոնք առաջանում են մի շարք աւելի խորը թաքնուած երևոյթիւններից (եթերի տատանումից, հիւլէների շարժումներից և այլն): Բէկօնը իրաւացի կերպով պնդում էր, որ բնութեան կարեւորագոյն երևոյթիւնը կատարւում են նրա ներսում և անմատչելի են սովորական գիտողութեանը, սակայն չօջափելի երևոյթիւնների օգնութեամբ, ճշմարիտ հետազոտը թափանցում է այդ խորութեան մէջ և բացատրում է ներքին երևոյթիւնները, որոնք չօջափելի երևոյթիւնների անմիջական պատճառներն են: Բայց Կօնտը խառնելով անմիջական պատճառները սկզբնապատճառների հետ, բոլորն էլ բնազանցութիւն էր համարում, ուստի և աւելորդ էր համարում նրանց լետքից ընկնելը: Թէ որքան չարաչար սխալւում էր Կօնտը, երևում է հէնց այն հանգամանքից, որ Կօնտի հալածած իւր բնազանցական երևոյթներից ոմանք ներկայումս արդէն հետազոտուած և պարզուած են:

Ի միջի այլոց Կօնտը բնազանցութիւն էր համարում, որպէս վերը տեսանք, եթերի գոյութեան գաղափարը, որ մեր ժամանակում արդէն բաղմաթիւ փաստերով հաւանական է դարձել: Ի մի ժողովեմք այժմ — ասում է Խվօլոսոն — այն բոլորը, ինչ որ հիմնուած է եթերի գաղափարի վրայ, ամենաբարդ լուսնդէն երևոյթների որոշումը և նախագուշակութիւնը, նոր անսպասելի երևոյթիւնների գիւտը,

երկնային մարմինների շարժման ուսումնասիրութեան եղանակը, էլէկտրականութեան և լուսի մէջ եղած կապի նախատեսումը, Գերցի ճառագայթները և նրանց լատեութիւնները: Այդ բոլորը միասին վերառած կազմում է մի ծով, որը պակաս լայնատարած չէ, ակնհամեմատ աւելի խոր է ու իւր անդունդների մէջ անհամեմատ աւելի բազմազան քան թէ այն փաստերի ծովը, որոնք հաստատում են Կոպերնիկի համակարգութիւնը և համալխարհային ձգողականութեան օրէնքը, որոնց վրայ հիմնուած է Կօնտի աստղաբաշխութիւնը: Նթերի գոյութիւնը այսօր պակաս հաւանական չէ, քան թէ երկրի պտըտելը իւր առանցքի կամ արեգակի շուրջը: Կրական փիլիսոփայութիւնը, որ արգելում էր պատճառներ որոնելը, կանհետացնէր եթերի գաղափարը:

Բոլոր վերը ասածներից—աւելացնում է լարդելի պրօֆէսօրը—կարելի է եղրակացնել հետեւեալը. Ֆիզիկան չէ գնացել, չպիտի գնայ և չի գնալ Կօնտի ցոյց տուած ճանապարհով: Բոլոր մեծ բաները, որ ստեղծուած են Ֆիզիկայի վարպետների ձեռքով, այն բոլորը, որ բացել է մեր աչքերը մեզ շրջապատող երեւոյթները տեսնելու համար, այն բոլորը, որ Ֆիզիկայից բղխելով, դարձել է քաղաքակրթութիւնը շարժող զօրեղ լծակ, որը հարստացրել է մարդկութիւնը գոյութեան կռուի համար անդնահատելի գործիքներով և լաւաջընթացութեան մշտնջերմով—այդ բոլորը ձեռք է բերած այնպիսի ճանապարհներով, որոնք ուղղակի հակառակ են դրական փիլիսոփայութեան ցոյց տուած ճանապարհին: Եւ եթէ Կօնտը առում է, թէ հիպոտեզները (գիտնական ենթադրութիւնները) երբեք պիտի դործ չունենան երեւոյթների ծագման պատճառների հետ, ապա նրան պատասխանում է Ֆիզիկան, թէ միայն այդ տեսակի հիպոտեզներն են տանում դէպի ճշմարտութեան գիտակցութիւնը....

Բնազանցական գաղտնիքների թուին էր դասում Կօնտը նոյնպէս երկնային մարմինների (մոլորակների, աստղերի...) քիմիական կազմութիւնը, մինչդեռ մեր օրերում այդ գաղտնիքը բաւական լուրաբանուած է և օրէցօր աւելի է պարզւում: Գիտութեան մէջ գտել են այդպէս անուանուած «լուսապատկերային վերլուծութիւնը», որը խիստ որոշ կերպով գաղտնիար է տալիս այն մասին, թէ արդեօք լուսնեակի, արեգակի, կամ որեւէ ուրիշ երկնամարմնի կազմութեան մէջ ոսկի, արծաթ, երկաթ և այլ նիւթեր կան թէ ոչ: Օրինակ արեգակի ճառագայթը ընկնում է մի կանթեղի վրայ, և անցնելով նրա մըջով լաւաջ է բերում գունդգուն լուսապատկեր, (ծիածանի նման): Այդ լուսապատկերը կարելի է ստանալ մի սպիտակ մակերևոյթի վրայ: Խոշորացուցով դիտելով նկատուում են նրա

վրայ դանազան սև գծեր, որոնց պատճառը այն նիւթերն են, որ կան արեգակի կրակի մէջ: Այդ սև գծերի այդպէս թէ այնպէս դասաւորուած լինելը դադարաւ է տալիս այս ու այն նիւթի մասին: Ուրեմն այդ խնդրին վերաբերեալ Կօնտը չարաչար սխալուած էր:

Կօնտը ընդհանրապէս դէմ էր հիպոտեզներին: «Հիպոտեզները» այնպիսի ենթադրութիւններն են, որոնք թէև ղեռ ապացուցած չեն, բայց հաւանական են թւում ժամանակի ընթացքում և օրէցօր աւելի ու աւելի հաւանական են դառնում: Այդ հիպոտեզները մի տեսակ ամբողջացնում են, լուսարանում են գիտական աշխարհահայեցողութիւնը և շատ անգամ նորանոր գիտերի առիթ տալիս և հէնց իրանք էլ վերջ ի վերջոյ պարզում են: Այդ հիպոտեզների թուին է պատկանում, օրինակ, քիմիական ձգողականութեան գաղափարը: Գիտութիւնը ենթադրում է, որ նիւթերը բաղկացած են ամենափոքրիկ մասնիկներից, հիւլէներից, որոնց մենք խոշորացուցով էլ չենք կարողանում տեսնել: Հիւլէները փոխադարձաբար ձգւում են դէպի միմեանց և այլն... Այդ բանը մենք չենք կարող աչքով տեսնել, բայց նրան ընդունելուց լետով մեզ համար հասկանալի են դառնում քիմիայի շատ երևոյթներ և օրէնքներ, որոնց արդէն մենք տեսնում ենք: Ժամանակների ընթացքում շատ հիպոտեզներ կարող են ապացուցուել, ուստի Կօնտի կարծիքը, թէ նրանք բնազանցական բնասրութիւն ունին, սրանով հերքւում է: Եթէ Կօնտի խորհուրդը լսելով, գիտնականները չլանդգնէին ընկնելու «ամենամութ» հարցերի ետեից, ապա գիտութիւնը բոլորովին կանգ կառնէր, որովհետև այն՝ ինչ որ այսօր բնազանցութիւն է երևում, վաղը, հետապօտութեան նորանոր «միջոցներ» գտնելուց լետով, բոլորովին բնական և մեր գիտակցութեան մոտչելի կը հանդիսանան:

ԿՕՆՏԻ ՍՕՑԻՈԼՈԳԵԱՆ:

Կօնտի աւելի կարևոր գործն ալն է, որ նա հիմք գրեց մի նոր նշանաւոր գիտութեան, որը նա ինքն կնքեց սօցիօլօգիա անունով: Տեսնենք թէ ինչ տեղ ու ինչ նշանակութիւն է տալիս նա նոր գիտութեան արդէն գոյութիւն ունեցող գիտութիւններէ շարքում:

Գիտութիւն ասելով Կօնտը հասկանում է դրական երևոյթներէ ուսումնասիրութիւնը: Գոյութիւնունեն բաղմաթիւ ու բաղմատեսակ երևոյթներ, բայց ռո՞նք կարող են բաժանուել զանազան դասակարգերի նաչելով իրանց պարզութեան կամ բարդութեան: Որքան մի երևոյթ բարդ է, նոյնքան բարդ է և նրա ուսումնասիրութիւնը: Այսինքն պարզ, հասարակ երևոյթների դասակարգին համապատասխանում են պարզ, տարրական գիտութիւնները: Իսկ բարդ երևոյթներին համապատասխանում են գծաւորին, բարդ գիտութիւնները: Եւ բոլոր գիտութիւնները Կօնտը դասաւորում է նաչելով նրանց բարդութեան աստիճանին:

Կօնտի կարծիքով գիտութիւնները նախ կարող են բաժանուել երկու խմբի՝ տեսական կամ իսկական գիտութիւններ ու գործնական գիտութիւններ կամ արուեստներ: Մի կողմ թողնելով գործնական գիտութիւնները, Կօնտը զուտ գիտութիւններն էլ բաժանում է երկու խմբի: Առաջին խումբը կազմում են ալն գիտութիւնները, որոնք ուսումնասիրում են երևոյթների օրէնքները, ներքին էական լատիւթիւնը, օրինակ տարրալուծութիւնը (քիմիական): Իսկ երկրորդ խումբը կազմում են լոկ նկարագրական գիտութիւնները, օրինակ բուսաբանութիւնը կամ հանքաբանութիւնը: Վերջինը միայն նկարագրում է հանքերը, նիւթերը, ինչպէս որ սըրանք գոյութիւն ունին: Իսկ տարրալուծութիւնը, որը նոյնպէս գործունի հանքերի, նիւթերի հետ, ոչ թէ նկարագրում է նրանց, ալ փորձեր և գիտողութիւններ անելով, ընդհանուր օրէնքներ է հանում: Նկարագրական գիտութիւններն էլ մի կողմը թողնելով, Կօնտը զբաղւում է բուն տեսական (աբստրակտ) գիտութիւնների դասաւորութեամբ:

Վերջիններս հետազօտում են կամ մեռած անդգալարան մար-

մինները (ու երևութները) կամ զգայարանական մարմինները (անասունը, մարդը, հասարակութիւնը), ուստի և կոչւում են անզգայարանական և զգայարանական գիտութիւններ: Առաջինների առարկան կամ երկինքն է (աստղաբաշխութիւն), կամ երկիրը (Ֆիզիկա)՝ ֆիզիկան իւր կողմից բաժանւում է երկուսի՝ բուն ֆիզիկա ու տարրալուծութիւն: Զգայարանական գիտութիւնների առարկան անհատըն է (բիօլոգիա) կամ հասարակութիւնը (սոցիօլոգիա): Այսպիսով ստանում ենք հինգ գիտութիւններ, որոնց բոլորի առաջին Կօնտը աւելացնում է և մատիմատիկան, որը ամենատարրական գիտութիւն է համարում, ու կաղմում հետեւեալ շարքը 1) մատիմատիկա, 2) աստղաբաշխութիւն, 3) ֆիզիկա, 4) քիմիա, 5) մարդաբանութիւն (բիօլոգիա) ու 6) սոցիօլոգիա:

Այդ դասաւորութեան (շարքին) Կօնտը տալիս է առանձին նշանակութիւն: Որքան մի գիտութիւն առաջ է դրած շարքի մէջ, այնքան նա ընդհանուր է, և միևնույն ժամանակ հասարակ, իսկ որքան մի գիտութիւն լետու է դրուած, այնքան նա մասնաւոր է և միևնույն ժամանակ բարդ (դժուարին): Օրինակ՝ մատիմատիկան գործ ունի թւերի հետ, որոնք կարող են վերաբերել բնութեան բոլոր երևոյթներին, ուրեմն նա ընդհանուր է: Իսկ սոցիօլոգեան գործ ունի հասարակութեան հետ, որը տիեզերքի մէջ մի մասնաւոր երևոյթ է: Միևնույն ժամանակ մատիմատիկան հեշտ է, պարզ ու որոշ գիտութիւն է, մինչդեռ սոցիօլոգեան ամենաբարդ գիտութիւնն է: Նրա երևոյթների հետազոտութիւնը շատ աւելի դժուար է, քան մատիմատիկական խնդիրների լուծումը, որոնց երեխաներն անգամ ընտելանում են: Դասաւորութեան այդպիսի յատկութիւնից բխում է այն հանգամանքը, որ իւրաքանչիւր գիտութիւն հիմնուած է նախորդի վրայ: Օրինակ աստղաբաշխական երևոյթները ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ է նախ մատիմատիկան ըմբռնել: Իսկ սոցիալական երևոյթները հետազոտելու համար, հարկաւոր է նախ անցած լինել դիտութիւնների ամբողջ շարքը:

Բայց Կօնտի կարծիքով իւր դասաւորութիւնը ունի և մի ուրիշ կարևոր նշանակութիւն: Բոլոր գիտութիւնները, ըստ Կօնտի, իրանց գոյանալու սկզբից, անցնում են երեք մտաշրջանները, այսինքն նախ ևնթարկուած են լինում աստուծաբանական, ապա բնադանցական մտածողութեան եղանակներին և վերջի վերջոյ մոնում են դրական շրջանի մէջ: Կօնտի դասաւորութեան մէջ տեղ ունեցող իւրաքանչիւր գիտութիւն այնքան աւելի շուտ է հասնում դրական շրջանին, որքան նա առաջաւոր տեղ է բռնում շարքի մէջ: Ուստի մատիմատիկան դեռ շատ հին ժամանակներից սկսած ուսումնասիր-

ուել է զրական եղանակներով, իսկ սօցիոլոգեան միայն մեր դարումն է ազատում աստուածաբանական և բնազանցական կապանքներից և զրական գիտությունների շարքը անցնում իւր ժամանակում:

Ուրեմն հասարակական երևութների գիտական ուսումնասիրութեան ուշանալը Կօնտը բացատրում է նրանց բարդութեամբ և ուրիշ կարգի երևութներից կախուած լինելով: Ահա—ասում է Կօնտը—այն մեծ և միակ պակասը, որը պէտք է լրացնել՝ զրական փիլիսոփայութիւնը կատարեալ անելու համար: Ներկալ ժամանակում, երբ մարդկային միտքը արդէն ստեղծել է անդալալանական և զգալարանական երևութների ֆիլիկան, մնում է նրան՝ լրացնել գիտողական գիտութիւնները, ուսումնասիրելով հասարակական ֆիզիկան կամ սօցիոլոգեան:

Անցնելով բուն սօցիոլոգիային, Կօնտը նախ քննադատում է այն ուղղութիւնը, որ տիրապետում էր սօցիալական (հասարակական և քաղաքական) խնդիրների մէջ:

Քաղաքակրթութեան պատմութիւնից երևում է, որ ոչ մի կարգապահութիւն կեանքի մէջ չէ կարող կանգուն մնալ, եթէ նա հակառակ է չառաջադիմութեան և միւս կողմից, ոչ մի լուռաջադիմութիւն չէ կարող կատարուել առանց որոշ կարգապահութեան:

Սակայն մեր ժամանակում մարդիկ ղեռ չեն ըմբռնում սուղ ճշմարտութիւնը: Պահպանողական բանակը ուրիշ բան չէ ուղղում հասկանալ, բաց եթէ՝ պահպանել գոյութիւն ունեցող դրութիւնը (տիրապետող կարգը), իսկ լուռաջընթաց բանակը չէ ուղղում լսել որևէ կարգի մասին, ալ աշխատում է ամեն ինչ քարուքանդ անել: Այդպիսի սխալ շրջանի մէջ պոռլտ է գալիս ժամանակակից հասարակութիւնը: Խրաքանչիւր նոր վէրքի դէմ, որ ցրց է տալիս ժամանակակից կեանքը, պահպանողական կուսակցութիւնը առաջարկում է որպէս զարման՝ վերականգնել հին կաղմակերպութեան համապատասխան մասը: Իսկ քննադատական զպրոցը չարիքը վերադրում է այն հանգամանքին, որ հին կաղմակերպութիւնը ղեռ ամբողջովին խորտակուած չէ, ու խորհուրդ է տալիս՝ առելի վճռականօրէն քանդել խրաքանչիւր կարգաւորիչ սլծ: Պահպանողական ուղղութիւնը, Կօնտի կարծիքով, բղխում է աստուածաբանական մտածողութիւնից, իսկ բացասական-քննադատական ուղղութիւնը բնազանցական մտածողութեան արդիւնք է համարում:

Հասարակական կեանքը ալգպիսի անլարմար դրութիւնից հանելու համար հարկաւոր է հնարել այնպիսի միջնաձև, որը անընդհատ

դարգանալով հանդերձ, չը հակասէ իր հիմնական սկզբունքներին, մինչդեռ լինելու երկու աշխարհացոցութիւնները (կուսակցութիւնները) չեն կարող համապատասխանել այդ պահանջին:

Պահպանողական դպրոցը շարունակ զիջումներ անելու տրամադրութիւն ունի իւր սկզբունքների տեսութեան մէջ, որ ցոյց է տալիս այդ ուսման փուլ լինելը: Հին աշխարհացոցութիւնը այն ատիճանի խորտակուած է, որ նրա ամենաջերմ կողմնակիցները անգիտակցաբար, զարի ազդեցութեան ենթարկուելով, փոխուելին ու ալլեսալա չեն հասկանում իրանց դպրոցի էութիւնը: Սրանք մոռանում են, որ գիտութեան, արուեստի ու տնտեսութեան զարգացումն է ատուածաբանական — զինուորական ուղղութեան անկման գլխաւոր պատճառը: Այնուամենայնիւ ոչ մի կառավարութիւն և ոչ մի դպրոց այնքան պահպանողական չէ, որ սկսէ անպայման կերպով հալածել գիտութիւնները, արուեստը ու արգիւնադործութիւնը: Բնդհակառակը, բոլոր կառավարութիւններ իրանց պարտքն են համարում նպաստել լաւաջադիմութեան: Խնքը Բժնադարտը, որ շատ վճռական կերպով կողմնակից էր պահպանողական քաղաքականութեան, այնուամենայնիւ ձգտում էր ստանալ արգիւնադործութեան, արուեստի և գիտութեան պաշտպանի փառքը: Մինչև իսկ պահպանողական դպրոցի մտածող ներկայացուցիչները չեն կարողանում չը հակասել իրանց: Օրինակ Դէ-Մէստրը աշխատում է ապացուցել պապի գերիշխանութիւնը պատմական ու քաղաքական հիմունքներով, առանց որ պահանջէ այդ ուղղակի աստուածային իրաւունքի հիման վրայ:

Ո՛չ պակաս հակասութիւններ ունի և բնադանցական դպրոցը:

Նա ընդունում է օրինակ, որ բարոյական կանօնները և նպն իսկ վարչական հիմնարկութիւնները բղխում են «բնական իրաւունքի» գաղափարից, մինչդեռ այդ «բնական իրաւունքը» մի նախապաշարմունք է: «Բնական իրաւունք» ասած բանը իսկապէս գոյութիւն չունի, այլ բոլոր օրէնքները լոկ մարդու յօրինած միջոցներ են՝ ընդհանուր բարօրութեան հասնելու համար: Յիշեալ նախապաշարմունքը մանաւանդ ստորածուած է այն երկրներում, որտեղ հրապարակախօսները հիմնում են հռոմէական իրաւունքի վրայ: Եւրոպական իրաւագէտները հետեւելով հռոմէական օրէնագէտներին, որոնք իրանց կողմից նմանուել են լուսական բնադանցագէտներին, ընդունում են, թէ ամեն մի արդարացիութեան և անարդարութեան փորձաքարը «բնութիւնն» է: Իսկ բնութիւն ասելով նրանք երեակալում են ինչոր էութիւն, որը տարբերում է «նախաինամութիւնից» իւր անկենդան լինելով: Քրիստոնէական Եւրոպայի գրողները, որոնք բարոյական գաղափարները համակարգեցին, հի-

մնում էին իրանց զատողութիւնները նոյն բնազանցական նախապաշարմունքների վրա: Մտածողութեան ալդ ձեւը իւր գաղաթնակէտին հասաւ Բուսսօյի աշխարհայեցողութեան մէջ:

Բուսսօյի զպրօցը, որ բացասական ուղղութեան ամենազօրեղ ներկայացուցիչը ու լեղափոխութեան զրդող և զեկավարող ոյժն էր, իւր ամբողջութեամբ մի կատարեալ հակասութիւն է լառաջընթաց ուղղութեան համար: Նա քարոզում էր, թէ քաղաքակրթութիւնը փչացրել, անբաղդացրել է կեանքը, ուստի պէտք է վերադառնալ նախկին, սկզբնական դրութեան: Ձէ՞ որ ալդ նշանակում է արգելադրութիւն հանդիսանալ իւրաքանչիւր լառաջադիմութեան:

Այդպէս ուրեմն ոչ աստուածաբանական ու ոչ էլ բնազանցական զպրօցները չեն կարող առաջարկել հասարակութեան մի բաւարար կազմակերպութիւն: Կօնտի ասելով միայն դրական ուսումնասիրութեան վրա՝ հիմնուած կազմակերպութիւնը կարող է կանոնաւորել հասարակական կեանքը, որոնելով ու գտնելով աջակցի կենսաձև, որը կարողանար ապահովել թէ կարգաւորութիւնը և թէ լառաջադիմութիւնը: Հասարակական կեանքը մի օրգանիզմ է, որ պիտի, օրինակ, մարդու մարմինն է, ուստի ալդ օրգանիզմն էլ պէտք է ուսումնասիրել աջպէս, որպէս գիտութիւնը ուսումնասիրում է մարդու կազմուածքը: Ուրեմն սօցիօլօգեան նոյնն է հասարակական օրգանիզմի համար, ինչ որ ֆիզիօլօգեան կենդանական մարմնի համար: Որպէս ֆիզիօլօգեալի մէջ զանազանում են մարմնի կազմը նրա կեանքից, նոյնպէս էլ պէտք է որոշել հասարակութեան կազմակերպութիւնը (կարգը) նրա պատմութիւնից (լառաջընթացութիւնից): Որպէս մարմնի մէջ առանց որոշ կազմութեան չէ կարող կեանք գոյութիւն ունենալ, նոյնպէս էլ հասարակութեան մէջ առանց կարգ ու կանոնի չէ կարող լառաջադիմութիւն լինել:

Այդ երկու կարգի երևութները անքակտելի կերպով կապուած են իրար հետ: Ինչպէս բոյսի կամ կենդանու կեանքը խորտակում է նրա կազմութեան քաղքայութիւնը, նոյնպէս էլ մարդկային ցեղի լառաջադիմութիւնն անպատճառ կը կորչի, եթէ կարգապահութիւնը վերանայ:

Իրաւի, ինչի մէջն է կալանում մարդկութեան առաջ գնալու կարևոր խնդիրը, եթէ ոչ կարգի ու լառաջընթացութեան մէջ: Ի՞նչն է զանդադնեցնում մարդկութեան առաջ գնալը, եթէ ոչ չափազանց չարգանքը դէպի գոյութիւն ունեցող կարգապահութիւնը: Բոլոր դարեշրջաններում և իւրաքանչիւր ազգի մէջ միշտ լինում են լառաջադիմական և կարգապահական կուսակցութիւններ:

Այդ կուսակցութիւնները միմեանց զանազան վիրաւորական անուններ են տալիս: Սակայն ընդհանուր առմամբ մարդկութիւնը քարի նպատակներով է առգորուած: Տարբերութիւնը նրա մէջն է, որ մինչդեռ մէկ կուսակցութիւնը մեծ նշանակութիւն է տալիս արմատացած կարգաւորութեան բարիքներին և վախով ու սարսափով է նայում այդ կարգաւորութիւնը խանդարելու իւրաքանչիւր փորձի վերայ, միւս կուսակցութիւնը, տեսնելով վերջինի պակասութիւնները, ձգտում է քանզիւ ամեն մի կարգաւորութիւն:

Չունենալով պարզ գաղափար կարգաւորութեան և լաւաջադիմութեան իսկական շարքերութեան մասին, ոռլորաբար երկու կուսակցութիւններն էլ ծալրալեղութեանց են հասնում: Կարգաւորութեան կուսակցութիւնը, սիրելով կարգ ու կանոն, սկսում է արհամարել լաւաջադիմութիւնը և համարել նրան կարգաւորութեան թշնամի: Իսկ լաւաջադիմական կուսակցութիւնը ձգտելով զէպի լաւաջադիմութիւն, սկսում է արհամարհել կարգաւորութիւնը և համարել նրան զօրեղ արգելաւիթ լաւաջադիմութեան դէմ: Այդ միակողմանի հալեացքների ամենալաւ օրինակները կարելի է գտնել մի կողմից Չինաստանի քաղաքակրթութեան պատմութեան և միւս կողմից Ֆրանսիական լեղափոխական սարքերի մէջ: Չինաստանում համարեա լաւաջադիմութեան բոլոր նշանները անհետացան զէպի կարգաւորութիւնը եղած մանրակրկիտ չարգանքի պատճառով: Իսկ Ֆրանսիական լեղափոխականները բացարձակ թշնամութիւն չալանեցին իւրաքանչիւր կարգաւորութեան և իզուր փորձեցին լաւաջադիմութիւնը իրականացնել զուտ բացասական գործողութեամբ ամենայն կարգ քարուքանդ անելով: Բայց իսկապէս համաշխարհային պատմութիւնը կալանում է կարգի և լաւաջադիմութեան տարրերի փոխադարձ կուռի մէջ: Այստեղ նշմարում է առաջինների լամառութիւնը, որը վերջի վերջոյ կոտորում է ու չաղթում վերջինների անզուսպ ուժի առջև. իսկ չաղթողները լաւաջ տարուելով չաղթական ալիքներից, հասնում են մեծամեծ ծալրալեղութեանց, որի հետևանքն է լինում մի նոր բէակցեա և այլպէս շարունակ...: Ո՛րքան կը բարեփոխուէր այդ բոլորը, եթէ կարելի լինէր հասկացնել մարդկութեան, որ կարգաւորութեան ճշմարիտ նպատակը լաւաջադիմութիւնը պիտի լինի, իսկ լաւաջադիմութեան ճշմարիտ պալմանը կարգաւորութիւնն է:

Հասարակական կարգի ուսումնասիրութիւնը Կօնտը, մեքնաքանութեան բաժիններին նմանեցնելով, անուանում է սօցիալական ստատիկա, իսկ լաւաջընթացութիւնը՝ սօցիալական դինամիկա և

երկու երևութներն ուսումնասիրում է առանձին-առանձին, ըստ որում գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձնում է սօցիալական դինամիկայի վրայ, համարելով նրան սօցիօլօգիայի գլխաւոր մասը:

Ս Ս Ս Տ Ի Կ Ա:

Ստատիկայի մէջ Կօնտը զբաղւում է այն մի քանի երևութներով, առանց որոնց սօցիալական դինամիկան անհասկանալի կը լինի: Նա քննում է այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ են, որպէս զի հասարակական կեանքը կարողանայ գոյութիւն ունենալ:

Անհատը, աշխնքն իւրաքանչիւր մարդ, հակում ունի դէպի հասարակական կեանքը: Սխալ է այն կարծիքը, իբր թէ մարդկային բնաւորութեան մէջ գլխաւոր տեղը միտքն է բռնում, և իբր թէ հասարակական կեանքը առաջ է գալիս նրանից, որ իւրաքանչիւրը որոշ օգուտ է սպասում հասարակական կեանքից իր պահանջների համար: Մարդիկ հասարակութիւն են կազմում, առաջ քան ընդհանուր օգտի մասին գաղափար ունենալը:

Հասարակութիւնը, որպէս անհատների կազմակերպութիւն միշտ իր վրայ կրում է մարդու անհատական բնաւորութեան կնիքը: Ուրիշ խօսքով ասած՝ հասարակութեան այս ու այն յատկութիւնը բացատրւում է անհատի յատկութիւններով: Ուստի մի առ մի կը թւենք այստեղ առհասարակ մարդու (անհատի) էական յատկութիւնները:

1. Մարդ ի բնէ ծով է, չէ սիրում անընդհատ գործել, աշխատել: Նա փոփոխութիւններ է սիրում, մինչդեռ ամենայն մի գործունէութեան շարունակական անհրաժեշտ պայմանը անընդհատութիւնն է: Գէպի մտաւոր աշխատութիւնը մարդիկ քիչ հակում ունին, ուստի շատերը ամենափոքրիկ մտաւոր աշխատութիւնից յոգնում են, մինչդեռ այդ զբաղմունքը անհրաժեշտ է մարդուն: Ուստի մարդու մէջ մտաւոր գործունէութիւն առաջացնելու համար, հարկաւոր են կողմնակի պայմաններ, զրդիչ հանդամանքներ, որոնք մեծ մասամբ թէև բարձր չեն, բայց շօրեղ են: Որքան բարձր են այդ զրդիչ պայմանները, այնքան վեհ է մարդու էութիւնը: Եթէ մարդու կրքերը աւելի թուլ լինէին, անշուշտ հասարակաց կեանքը աւելի բաւարար կը լինէր: Բայց եթէ մարդիկ կիրքեր չունենային ու ղեկավարուէին միայն մաքի ազդեցութեամբ, ապա հասարակական կազմութիւնը առհասարակ գոյութիւն չէր ունենալ: Զգացումները, կրքերը ոչ միայն հարկաւոր են միտքը թմրած դրութիւնից հանելու

համար, ալլև նրա համար, որ մարդու գործունէութեան ուղղութիւն ու նպատակ տան, առանց որոնց մարդը կը չփօթուէր միմեանցից անկապ մտածմունքների մէջ:

2. Մարդու աչքի ընկնող երկրորդ լատկութիւնն այն է, որ ոչ-բարձր ու աւելի անձնասիրական բնազդումները աւելի զօրեղ են, քան հասարակական ազնիւ հակումները:

Վերջին տեսակի հակումներն են, որ ընդհանուր բարիք են առաջացնում և ստեղծելով հասարակական կեանք, պաշտպանում են նրան: Այնուամենայնիւ անձնասիրական զգացումներն էլ անհրաժեշտ են, որովհետև նրանք են, որ թէ անհատին և թէ ամբողջ հասարակութեան ուղղութիւն են տալիս: Նթէ մի հնարով բնաջինջ անէին մեր մէջ անձնասիրական զգացումները, մեր բարոյական բնաւորութիւնը բոլորովին կը մեռնէր, որովհետև հասարակական զգացումներն էլ, իրանց հիմքը կորցրած լինելով, անորոշ և անստուղ բարեցանկութեան կերպարանք կառնէին: Քաղաքակիրթ ազգերի բարոյականութիւնը, որ պահանջում է մեղանից՝ սիրել մեր մօտաւորներին մեր անձի պէս, իսկապէս մեղ համար իղեալ է զնում, դէպի որը մենք պիտի միշտ ձգտենք, բայց որին հասնել երբեք չենք կարող: Սակայն հէնց այդ բարձր դիրքի մէջ էլ դարձեալ անձնասիրութիւնն է մնում որպէս հիմք: Ուրիշին իր անձի պէս սիրել, նշանակում է սիրել համ իրան, համ էլ ուրիշներին, թէև հաւասար չափով: Ն. իսկապէս ո՞վ կարող է ուրիշին սիրել, եթէ ինքն իրան չէ սիրում: Ուրեմն ինքն իրան սիրելը բոլորովին ազատ չէ, միայն թէ այդ զգացումը չը պիտի ալն աստիճանի հասնէ, որ թուլացնէ հասարակական, մարդասիրական զգացումը: Մարդասիրութիւնը զարգանում է մարդու մէջ մտքի զարգացման հետ միասին, որովհետև զարգացած միտքը աւելի հեշտութեամբ կարող է չաղթող հանդիսանալ ստոր կրքերի վրայ: Միա կողմից՝ մտքի բարձր զարգացման համար, հարկաւոր է, որ հիմքում մարդասիրական զգացում լինի, որովհետև բարի զգացումներն են, որ զօրութիւն են տալիս մտքին, զրգում են նրան դէպի լուս:

Ուրեմն հասարակական կեանքի համար նշանակութիւնը ունին չիչեալ երկու, իրար հակառակ, զգացումները: Բայց նայելով սրանց մէկի կամ միւսի զօրեղութեան աստիճանին, հասարակական կեանքն էլ աւելի կամ պակաս բաւարար դրութեան մէջ է լինում: Ար կործանուի ալն հասարակութիւնն, ուր անձնականութիւնը ծալրազուրկիւն է հասել: Աւելի ամուր կը լինի ալն հասարակութիւնը, ուր ոչ մէկն է պակասում և ոչ միւսը:

Հասարակութիւնը բաղկացած է ոչ թէ անհատներից, ալլ

ընտանիքներից, որոնք իրանք էլ մի մի փոքրիկ հասարակութիւններ են ներկայացնում: Ընտանիքը բաղկացած է առնուադէն երկու անհատներից: Ընտանիքի մէջ են գտնուում հասարակական կազմի սերմերը, այնպէս որ ընտանիքը միջնորդ է անհատի ու հասարակութեան մէջ: Ընտանիքի մէջ է, որ մարդ սկսում է քանդել իր անձնականութեան սահմանները ու սովորում է ապրել և ուրիշների համար:

Ընտանիքի կազմակերպութիւնը անփոփոխ չէ, այլ նա ձևակերպւում է ժամանակին ու տեղին համեմատ: Հին ժամանակների ընտանիքը պարունակում էր իր մէջ զերիներ, ինչոր այժմ վերացած է: Բայց ընտանիքը ունի և այնպիսի շատկութիւններ, որոնք նրա էփական տարրերն են կազմում և առանց որոնց նա գոյութիւն ունենալ չէ կարող: Այդ շատկութիւններն են՝ իգական սեռի, հնազանդութիւնը դէպի արական սեռը և փոքրերի հնազանդութիւնը դէպի մեծերը *):

Մարդակազմական հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ թէ մարդկային ցեղի և թէ բոլոր ունասունների մէջ արական և իգական սեռերի մէջ գոյութիւն ունի ֆիզիկական և բարոյական տարբերութիւն: Իգական սեռը, մանաւանդ մարդկային ցեղի մէջ, զբաղւում է մի առնակ մանկական զրութեան մէջ: Աինը տղամարդի չափ մոտաւոր ընդունակութիւններ չունի, իր մտքի ներքին ուժի պակասութեան կամ թէ աւելի սպաւորւող բնաւորութեան պատճառով: Մինչև անգամ գեղարուեստի ասպարիզում կինը միշտ ցոյց է տալիս պակաս զարգացում, չնայելով նրա, աշխատութեան մէջ նկատուած չքեղութեան ու սրամտութեան: Աինը չունի նոյնպէս վարչական ընդունակութիւններ. նոյն խոյ ընտանիքի մէջ նա չէ կարող ընդունակ կառավարիչ հանդիսանալ, որովհետև չունի զօրեղ զատողականութիւն, բայց ունի զօրեղ զգացութիւն, մինչդեռ կառավարչական ասպարէզը հակառակն է պահանջում: Սակայն կնոջ մէջ աւելի ջերմ են քնքսւլ ու ընկերական զգացումները, ուստի և նրա դերն է ընտանիքին ու ամբողջ հասարակութեան մեղ-

*) Այդ կէտի մէջ մենք չենք կարող համաձայնել Կոնտի հետ: Ընտանիքի մէջ եթէ տիրապետէ փոխադարձ սիրոյ զգացումը, զիտակցական համերաշխութիւն լինի, այն ժամանակ հնազանդութիւնը և կրորդական տեղ կը բռնէ: Նրբ մարդիկ իրար հառկանում են և իրար սիրում, չափ էլ հնազանդելու կարիք չէ զգացում:

մութիւն ներշնչելով, պաշտպանել հրանց աղամարդի սառն դատողականութիւնից օ):

Ինչ վերաբերում է ընտանիքի երկրորդ լատիւթեան, կասենք, որ ընտանեկան կեանքը միշտ եղել է և կլինի հասարակական կեանքի համար մի տեսակ դպրոց, ուր մարդիկ սկսում են մի կողմից հնազանդութիւն, միւս կողմից կառավարութիւն: Եւ իսկապէս՝ որտեղ կարելի է գտնել աւելի յարգանք ու հնազանդութիւն փոքրիկ կողմից և աւելի սիրալիր հեղինակութիւն մեծի կողմից, քան ընտանիքի մէջ:

Վերջապէս ընտանիքի մէջ սովորում է մարդ՝ կապել անցեալը, ներկան և ապագան: Միայն իր անձնով հետաքրքրող մարդու համար նշանակութիւն չունի, թէ ինչ է կատարուել օրինակ հարիւր տարի առաջ, կամ ինչ կարող է կատարուել հարիւր տարի լետու: Բայց հասարակական կեանքի համար անհրաժեշտ է, որ նրա անգամները զատ վերցնեն անցեալ սերունդներից և ապրեն ու գործեն, ի նկատի ունենալով ապագայ սերունդների բարօրութիւնը: Ահա թէ ինչ է նշանակում կապել անցեալը ապագայի հետ, իսկ այդ զղացման ընտելանում է անհատը ընտանեկան կեանքի մէջ, ուր նա սովորում է ցաւակցել հանգուցեալ տնացիներին համար և հոգալ նորածինների ապագայի համար:

Ընտանիքներից կաղմում է հասարակութիւնը:

Կենդանական մարմնի հետադօտութիւնները ցոյց են տալիս, որ որքան մի կենդանի բարձր է, կատարեալ է, այնքան առաւել նրա մարմնի կաղմութիւնը բարդ է, այսինքն առանձին օրգանների թիւը շատ է, իւրաքանչիւրը այդ օրգաններից իւր որոշ գործունէութիւնը ունի, բայց սրանց բաղմատեսակ գործողութիւնները միմեանց ոչ թէ հակառակում են, այլ լրացնում: Հէնց այդպիսի բնաւորութիւն ունի և հասարակական մարմինը: Բաղմաթիւ անհատներ, որ զանազան լատիւթեան ու որակութեան ընդունակութիւններ ունին, գործում ու ապրում են ըստ երեւոյթին իւրաքանչիւրը իր համար, բայց իրօք ամենքն էլ աշխատում են մի ընդհանուր նպատակի համար, թէև շատ անգամ բոլորովին անգիտակցաբար: Ուրեմն հասարակական կաղմութիւնը ուրիշ մի բան չէ, բայց եթէ կենդանական մարմնի զարգացման աւելի բարձր աստիճանը (չարունակութիւնը), հետեւողէն հասարակագիտութիւնը կարող է նախ իսկ կենդանաբանութեան մի ճիւղը համարուել:

*) Այստեղ կանանց դերը չափից դուրս սահմանափակած է. Առհասարակ կանանց հարցի մէջ Կօնստը չէ կարող ժամանակակից քննադատութեան դիմանալ:
Ս. Թ.

Աշխատանքի բաժանման հրեղիթը նկատուում է արդէն ընտանիքի մէջ, բայց ալստեղ նա չէ կարողանում շատ զարգանալ, որովհետեւ ընտանիքի անդամների թիւը փոքր է և մանաւանդ այն պատճառով որ ալդպիտի բաժանումը հակառակ է ընտանիքի ոգուն: Ընտանիքը մի ընկերակցութիւն (ասոցիաիօն) չէ, որի անդամներից իւրաքանչիւրն իր շահն է որոնում, թէն ընդհանրութեամբ են աշխատում: Բայց ընտանիքը մի ամբողջութիւն, մի միութիւն է, որը հիմնուած է նախ և առաջ սիրոյ և համագործակցութեան վրայ: Ընտանիքի մէջ սակարկութիւն չկայ, այլ նրա անդամները շարունակ միմեանց համար են ապրում: Ուրիշ բան է հասարակութիւնը:

Իհարկէ հասարակութիւնն էլ ծագում է փոխադարձ, ընկերական հակումներից: Միայն թէ, երբ մենք վերցնում ենք հասարակութիւնը լայն մտքով, օրինակ մի ամբողջ երկիր, կամ թէ ամբողջ մարդկութիւնը, ապա ալստեղ առաջին տեղն է բռնում արդէն ընկերակցութեան սկզբունքը:

Հասարակական կեանքի համար գլխաւոր դերը կատարում է ընկերակցական սկզբունքը, բայց ընկերակցութիւնը պէտք է հասկանալ ամենալայն մտքով: Մարդիկ ընկերակցում են ոչ միայն տնտեսական գործեր կատարելու համար, այլ մարդկային բոլոր, բազմատեսակ, գործողութեանց մէջ էլ դեր է խաղում ընկերակցութեան սկզբունքը: Բացի այդ՝ ընկերակցութիւնը գոյութիւն ունի ոչ միայն անհատների մէջ, այլև զանազան դասակարգերի և ազգերի մէջ, նոյն իսկ միմեանց լաջորդող սերունդների մէջ, քանի որ սրանք ամենքն էլ, թէն շատ անգամ, անդիտակցաբար, մասնակից են ազգերի կամ մարդկութեան ընդհանուր աշխատութեան: Վերջին նպատակների լաջողութիւնը կախուած է նրանից, թէ որքան խելացի կերպով է կազմակերպուած ընկերակցութիւնը, ուրիշ խօսքով ասած՝ որքան խելացի կերպով է բաժանուած աշխատութիւնը անհատների, ընտանիքների, դասակարգերի ու ազգերի մէջ: Աշխատանքի բաժանումը հեշտացնում ու նրբացնում է մարդկային կեանքը նրանով, որ իւրաքանչիւր անհատ, կամ դասակարգ, կամ ազգ... սահմանափակուելով որոշ գործողութեանց մէջ, աւելի լաւ է կատարում նրանց:

Բայց աշխատանքի բաժանումը ունի և իւր վնասակար կողմերը: Նա զանազանութիւն է լառաջացնում մարդկանց մէջ մտաւոր և բարոյական տեսակէտից: Նա աշխատում է ճնշել «ամբողջականութեան» ոգին, կամ դոնեա խանգարում է նրա զարգացմանը, չանուն մասնաւոր նպատակների: Նոյն իսկ բարոյական տեսակէտից իւրաքանչիւր անհատ աւելի կախո ւած է դառնում ուրիշներից և իր

մասնաւոր զբաղմունքի շրջանում շարունակ ի նկատի է ունենում սեփական շահը: Որոշ զբաղմունքը թէն սրում է մարդու միտքը մի ուղղութեամբ, բայց զարձնում է նրան նեղ, սահմանափակ: Հասարակական զգացումը այդ դէպքում գոյութիւն է ունենում միայն միատեսակ զբաղմունք ունեցողներին մէջ և չէ տարածւում որոշ շրջանից դուրս՝ բարձրի ու միտքերի տարբերութեան պատճառով: Ուրեմն նոյն սկզբունքը որ հնարաւոր է դարձրել հասարակաց կեանքի զարգացումը և լայնացումը, միւս կողմից կարողանում է կործանիչ ներդրութիւն անել հասարակական կեանքի վրայ:

Այդ վնասակար ազդեցութիւնից հասարակական կեանքն ազատ պահելու համար գոյութիւն ունի կառավարութիւնը:

Կառավարութիւնը նրա համար է, որ ըստ կարելոյն թուլացնէ զազախարներին, զգացումներին և շահերին մէջ առաջացող անհամաձայնութիւնները, որոնք օրէցօր սաստկանալով կարգելէին հասարակական լուռաջնթացութիւնը: Այդպիսով կառավարութիւնը ինքն ըստինքեան չունենալով որոշ լուռաջագիմական գործունէութիւն, անուղղակի կերպով նպաստում է հասարակական լուռաջագիմութեան: Մարդկութեան կեանքի զարգացման հետ չէ թուլանում կառավարութեան դերը, այլ նոյնպէս աւելի ու աւելի գործնական է, որովհետեւ աշխատանքի բաժանման զարգացումը շարունակ սաստկացնում է մարդկանց մէջ եղած տարբերութիւնները, հետեապէս և անհամաձայնութիւնները:

Կառավարութեան գոյութիւնը շատ բնական է, որովհետեւ իւրաքանչիւր հասարակութիւն ինքն յօժարութեամբ կամենում է նրան ունենալ, զգալով նրա անհրաժեշտութիւնը: Մենք ամենքս շատ թէ քիչ հակուած ենք չարգելու ուրիշների մտաւոր ու բարոյական գերազանցութիւնը: Մինչև անգամ ամենասարսափելի լեղափոխութիւնների ժամանակ, երբ ամեն մի հեղինակութիւն խաղաւաղաւոր է համարուել, ամբոխը ընտրում է իւր միջից առաջնորդներ, որոնց հնազանդում է, տեսնելով նրանց մէջ մտաւոր ու բարոյական գերազանցութիւն:

Պարզ է, որ Կօնտը կառավարութիւն անելով ի նկատի ունի մի իսկապէս ընդունակ, բարոյական ու մտաւոր գերազանցութիւն ունեցող ուժ:

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԻՆԱՍԻԿԱ

ԿԱՄ

ՅԱՌԱՋՐԵԹԱՅՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ:

Հասարակական լառաջընթացութեան էութիւնը պարզելու համար հարկաւոր է որոշել նրա ուղղութիւնը, արագութիւնը և առանձին տարրերի փոխադարձութիւնը:

Ուղղութիւն: Մարդը ի բնէ ունի բուսական, կենդանական և զուտ մարդկային լատկութիւններ, այնպէս որ՝ մարդը մարդ լինելով, միեւնոյն ժամանակ կենդանի է և ոչ միայն կենդանի, այլ և միեւնոյն ժամանակ բոլոր է: Կենդանական դատարարի մէջ այն կենդանին է աւելի բարձր համարուած, որի մէջ բուսական լատկութիւնները համեմատաբար պակաս են, իսկ կենդանական լատկութիւնները աւելի: Այդպէս բարձրանալով հասնում ենք մինչև մարդը, որի մէջ բացի՝ բուսական և կենդանական լատկութիւններից նկատուած են և որոշ մարդկային լատկութիւններ, որոնք սակայն ուրիշ բան չեն, բաց եթէ կենդանական (մտաւոր և բարոյական) լատկութիւնների զարգացած աստիճանները: Այնպէս որ մարդկային լառաջընթացութիւնը իսկապէս կողմում է կենդանական աշխարհի կատարելագործութեան շարունակութիւնը: Հասարակական կեանքի զարգացման նպատակն է՝ գերազանց աստիճանի հասցնել մարդկայնական բարձր ընդունակութիւնները: Այդ նպատակը իրագործում է հասարակական կեանքը նրանով, որ մի կողմից ապահովելով մարդու ֆիզիկական (մարմնական) պահանջները, միջոց է տալիս նրան իւր հոգեկանին աւելի ուշ դարձնելու, իսկ միւս կողմից անմիջական ներգործութեամբ վարթնեցնում է նրա մտաւոր գործողութիւնները հասարակական զգացմունքը:

Արագութիւն: Թէ որսիսի արագութեամբ է կատարուած մարդու (մարդկութեան) կատարելագործութիւնը վերոյիշեալ ուղղութեամբ, այդ կախուած է մի կողմից մարդու օրգանիզմի կազմակերպութիւնից և միւս կողմից մարդուն շրջապատող բազմաթիւ հան-

զամանքներից: Եթէ օրինակ մարդու ուղեղը աւելի կատարեալ կազմութիւն ունենար, լառաջընթացութիւնը կը արադանար: Կամ եթէ մեր երկրագունդը փոխէր իւր շատկութիւնները, ապա մարդկային լառաջընթացութիւնն էլ կ'արագանար, կամ կը դանդաղանար: Սակայն այդպիսի պայմանների ուսումնասիրութիւնը անհնար է *): Ուստի պէտք է բաւականաճառ միայն երկրորդական հանգամանքները հետադիտելով: Այլընչիններէս վերաբերում են:

Չանձրոյթի զգացումը: Մարդը իրան բազմաւոր չէ զգում առանց իւր ընդունակութիւնը գործի դնելու: Ամենայն դրութեան մէջ նա ձգտում է կատարել բազմաւոր լինելու այդ պայմանը: Այսինքնները և երկխաները ձանձրոյթ չեն զգում, եթէ նրանց փիղիկական պահանջները արգելքների չեն հանդիպում: Հեշտութեամբ վրայ հասնող և երկարատե քունը թոյլ չէ տալիս նրանց, որպէս և անասուններին, ձանձրոյթ զգալու: Բայց որքան աւելի մարդ քաղաքակրթւում է, այնքան աւելի ձանձրոյթ է զգում նա, երբ չէ ունենում հոգեկան վարժութիւններ: Ուրեմն ձանձրոյթի զգայումն էլ նպաստում է լառաջընթացութեան արագութեանը:

Միջին երկարակեցութիւնը: Հասարակական լառաջընթացութիւնը շատ է կախուած մարդկային կեանքի երկար կամ կարճ լինելուց: Մարդկութիւնը լառաջադիմում է սերունդ առ սերունդ: Իւրաքանչիւր սերունդ, ինչպէս և իւրաքանչիւր անհատ, որոշ քալեր անելուց լետոյ լոգնում ու կանգ է առնում և այլևս ոչ մի նորութեան մասին լսել չէ կամենում, պահպանողական դիրք է ընդունում: Ուստի նոր սերունդ է հարկաւոր, որ կտորէ հնի լամառութիւնը և դարձեալ մի աստիճան բարձրացնէ կեանքը: Եթէ մարդիկ չը մեռնէին և նորերը չը ծնուէին, գոյութիւն ունեցող միակ սերունդը որոշ քալեր անելուց լետոյ կը դնէր կեանքը կատարեալ անշարժութեան մէջ: Ուրեմն մի որոշ երկրում կեանքի շատ երկար լինելը դանտադացնող ներդրութիւն կանէ լառաջընթացութեան վրայ: Բայց միւս կողմից կեանքի շատ կարճատեութիւնն էլ նպաստաւոր չէ, որովհետեւ մարդու կեանքի մի նշանաւոր մասը կազմում են մանկական ու պատանեկական հասակը: Իսկապէս լառաջադիմութիւնը կատարւում է ոչ պատանիների և ոչ էլ ծերերի ձեռքով, այլ այն անհատների ձեռքով, որոնք գտնւում են հասունութեան հասակում: Եւ եթէ կեանքը այնպէս կարճատե լինէր, որ միայն

*) Մեր կարծիքով՝ այդ անհնար չէ: Գիտական մետօդները զարգանալով հնարաւոր են դարձնում շատ բաներ, որոնք դարերի ընթացքում անհնար են համարուել:

քչերը վայելէին հասունութեան տարիները, իհարկէ ընդհանուր չառաջընթացութիւնը կը կաղէր:

Ազգաբնակչութեան աճեցողութիւնը: Որքան խիտանում է ազգաբնակչութիւնը, այնքան աւելի ստիպուած են լինում մարդիկ ապրուստի նոր և նուրբ միջոցներ հնարելու, որովհետեւ նախկին միջոցներով ապրելը անհնար է դառնում: Բայց այդ հասարակութիւնը ստիպուած է լինում աւելի հուսադուր կերպով մաքառելու մասնաւոր անհամաձայնութիւնների դէմ: Մտաւոր ու բարոյական ուժերը աւելի ու աւելի նշանակութիւն են ստանում: Նոր գիտեր անելու բնագոյումը աւելի ու աւելի զօրեղանում է: Ազգաբնակչութեան աճեցողութեան ազդեցութիւնը նման է կեանքի տեղափոխութեան ազդեցութեանը: Չափազանց աճեցողութիւնը նույնպէս կարող է չնասել չառաջընթացութեանը, կեանքը նեղ ու ճնշուած դրութեան մէջ դնելով: Բայց թույլ աճեցողութեան դէպքումն էլ մարդկային միտքը թմրում է, զերծ լինելով դրվիչ հանգամանքներից:

Այժմ տեսնենք թէ ինչ շարաքերութիւն կալ չառաջընթացութեան զանազան տարրերի մէջ: Մարդկային զարգացողութեան տարրերի մէջ ղեկավարող դերը պատկանում է խելքին: Թէև խելքի արթնանալու համար էլ անհրաժեշտ է ֆիզիկական պահանջներ, կրքերի և զգացումների ազդեցութիւնը, այնուամենայնիւ ընդհանրապէս խելքն է ամբողջ չառաջընթացութեան ղեկավարող ուժը: Հասարակական կազմակերպութիւնը կախուած է մարդկանց զանազան հաշեհաշիւների գումարից: Այդ հաշեհաշիւների փոխուելը զօրեղ կերպով ազդում է կեանքի վրայ, փոփոխում է մարդկային կեանքը: Այնպէս որ ընդհանրապէս յիշենք, չառաջընթացութեան մասին ուղիղ գաղափար կազմելու համար, մենք պիտի ուշադրութիւն դարձնենք մտքի (որպէս ղեկավարի) չառաջընթացութեան վրայ: Մտքի զարգացման պատմութիւնը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ փիլիսոփայութեան պատմութիւնը: Ուրեմն կեանքի ընդհանուր չառաջընթացութեան վերլուծութիւնը կարելի է ըմբռնել, ուսումնասիրելով փիլիսոփայութեան (մտաւոր կամ հոգեկան զարգացման) պատմութիւնը:

Մտքի կամ հոգեկան զարգացման գլխաւոր օրէնքը, որը արդէն չիլիլ ենք, կայանում է նրա մէջ, որ մարդկային միտքը իւր զարգացման ընթացքում անցնում է երեք աստիճանների՝ աստուածաբանական, բնագիտական և դրական, այսինքն՝ նա ունենում է լաջորդարար երեք տեսակ աշխարհայեացք՝ փերովչեալ աստիճանների համեմատ: Այդ երեք աշխարհայեացողութիւնքը, որ սովորաբար միաժամանակ գոյութիւն են ունեցել և այժմ էլ գոյութիւնն ունի,

դտնուել են անընդհատ զբաղւած ան դրութեան մէջ: Բայց նրանցից իւրաքանչիւրն որոշ դարեշրջանում գլխաւոր տեղն է բռնել, տիրապետող ոյժ է հանդիսացել: Իւրաքանչիւր մտաշրջանին համապատասխանում է հասարակական ու քաղաքական մի որոշ դրութիւն: Այսինքն աշխարհայեցողութեան տեսակը փոխուելուց, փոփոխութեան է ենթարկւում և ընդհանրապէս հասարակական ու քաղաքական կեանքը:

Կարճ կերպով կը ծանօթանանք երեք դարեշրջանների հետ:

1. Աստուածաբանական դարեշրջան: Բնութեան երեւոյթները հասկանալու համար, մարդը ամեն բան համեմատում է իւր անձնաւորութեան հետ, իւր սեփական չափովն է չափում: Նա կարողանում է բացատրել իւր անձնական գործողութիւնը, գիտէ թէ ինչու համար ինքը բարկանում է, ինչն է իշան դուր գալիս, մի խօսքով իւր զգացումների մասին զաղափար ունի: Այդպէս էլ մտածում է բնութեան ուրիշ արարածների կամ երեւոյթների մասին: Երբ օրինակ ծովը ալեկոծւում է, մարդը եղբակացնում է, թէ նրա մէջ ինչ որ արարած կալ, որը որոշ պատճառներից բարկացել է: Նոյնպիսի բացատրութիւն է տալիս փոթորիկին, կայծակին և այլն: Եւ առհասարակ նա բացատրում է շրջապատող երեւոյթների բնուորութիւնը ու ծագումը, նմանեցնելով իւր սեփական գործողութիւններին բնաւորութեան ու ծագման: Նա որոնում է բոլոր երեւոյթների մէջ արարածներ, որոնք մարդու նման կամք ունին և նոյն իսկ աւելի զօրեղ կամք, որովհետեւ աւելի զօրեղ կերպով են արտայայտւում (օրինակ կայծակը): Այստեղից ծագում է աստուածաբանական մտածողութիւնը:

Աստուածաբանական աշխարհայեցողութիւնը օգտակար է ընդհանուր բացառութեան՝ մտաւոր, բարոյական և հասարակագիտական տեսակէտներից:

Սկզբում մարդը չէր կարող ընդհանուր, զբաղական, աշխարհայեցողութիւն կազմել, որովհետեւ նա գեռ չէր ուսումնասիրել առանձին մասնաւոր երեւոյթները: Իսկ առանձին մասնաւոր երեւոյթները ուսումնասիրելու համար, մարդկային միտքը պիտի նախապէս ունենայ մի որոշ հալեացք, մի ընդհանուր գաղափար, որով պիտի ղեկավարուէ իւր հետազոտութիւնների ասպարիզում: Այդպիսով մարդկային միտքը սկզբում պանուելիս է եղել մի տեսակ կախարդուած շրջանի մէջ, որից դուրս գալու համար ծառայել է աստուածաբանական աշխարհայեացքը: Վերջինս ուրեմն մի տեսակ հիմնաքար է եղել՝ մասնաւոր ուսումնասիրութիւններին անցնելու համար:

Բարոյական տեսակէտից աստուածաբանական աշխարհայեցողութիւնը այն օգուտն է ունեցել, որ ներշնչել է մարդուն հոռանդ, ինքնավստահութիւն: Համարելով, թէ բոլոր երեոյթները ղեկավարողները իւր նման կամք ունեցող արարածներ են, նա հաւատացած է եղել, թէ հարկաւոր զէպքում խնդիրքներով (ազօթք) և զոհաբերութիւններով կը կարողանայ իւր օգտի համեմատ փոփոխել տալ երեոյթները: Եթէ մարդը հէնց սկզբից հաւատացած լինէր, որ ամեն բան կատարւում է որոշ օրէնքներով, որ որոշ պատճառներից անխուսափելի կերպով առաջ են գալիս համապատասխան երեոյթները, ապա նա կը վհատէր և չէր կարող դուրս գալ իւր մտաւոր թմրածութիւնից: Ներկայ մարդկութիւնը սովորել է տիրապետել բնութեանը, ծառայեցնել նրան իւր օգտին, առանց լուս գնելու վերացական ոյժերի վրայ: Իսկ սկզբնական մարդիկը չունէին դեռ այդ վարժութիւնը և նրանց եռանդը բոլորովին կը կորչէր, եթէ լուս չը դնէին վերացական ոյժերի աջակցութեան վրայ:

Հասարակակազմութեան տեսակէտից աստուածաբանական աշխարհայեցողութիւնը երկու օգուտ է բերել: Նախ որ նա ոտնգծել ու ղեկավարել է հասարակական կազմակերպութիւնը և երկրորդ որ նա առաջ է բերել մասնաւորապէս մտաւոր զբաղմունք ունեցողների դասակարգ (հոգեւորականութիւն):

Որպէս զի մի հասարակութիւն հաստատուն կազմակերպութիւն ունենալ, անհրաժեշտ է, որ նա ենթարկուած լինի մի ընդհանուր աշխարհայեցողութեան: Որքան էլ որ մարդիկ չսիրեն՝ չլարկեն միմեանց, որքան էլ նրանք ընդհանուր շահերով կապուած չլինեն իրար հետ, այնուամենայնիւ նրանք չեն կարող ամուր հասարակութիւն կազմել, եթէ մի ընդհանուր գաղափար, մի ամուր հալեացք չէ միացնում նրանց իրար հետ: Ահա այդպիսի դեր է խաղացել աստուածաբանական սկզբունքը հին ազգերի համար:

Ինչ վերաբերում է մտաւոր դասակարգին, սրա օգտակարութիւնը ակներև է: Հասարակական կեանքի սկզբնական դրութեան մէջ, երբ հոռաւակութիւնը քաղկացած էր միայն զինուորներից և գերիներից, չէր կարող առաջանալ մի դասակարգ, որը ազատ լինելով զինուորական ու տնտեսական աշխատանքներից, կարողանար նուիրուել մտաւոր ասպարիզին: Բայց աստուածաբանական ուղղութիւնը կարողացաւ ոչ միայն ստեղծել մի այդպիսի դասակարգ, այլև բարձրացնել նրա հեղինակութիւնը ժողովրդի աչքին: Քրիստոսի դասակարգը, չը նախելով քուրմերի մութ ու պղտոր մտաւոր աշխատանքին, այնուամենայնիւ հիմք դառաւ ապագայի մտաւոր դասակարգերի համար: Հակառակ զէպքում մտաւոր չառաջըն-

Թացութիւնը հէնց սկզբից կանգ կառնէր: Մտաւոր զարգացման համար անհրաժեշտ էր, որ զոյութիւնն ունենար մի գասակարգ, որը ազատ լինէր տնտեսական հոգսերից և իւր դիրքի համեմատ ստիպուած լինէր պարապելու մտաւոր աշխատութեամբ:

Աստուածաբանական դարեչրջանում որոշ կերպով նկատուում են երեք ժամանակամիջոցներ, կռապաշտական, բազմաստուածական և միաստուածական: Ակղբում, երբ մարդկանց կարծիքով ամեն տեղ և ամեն ժամանակ տարածուած են վերացական ոլժերը, աստուածաբանական մտածողութիւնը բոլորովին կաշկանդում է մարդկանց մոքերը: Արկրորդ ժամանակամիջոցում առաջ է դալիս քըըմութիւնը (կռապաշտական հոգեորականութիւնը), կառավարութիւն է կազմակերպում և ամբոխը գերի է դառնում: Բայց այդ ժամանակամիջոցը առաջինց աւելի նպաստաւոր է հանդիսանում մտաւոր և տնտեսական յառաջադիմութեան համար: Այդ դարեչրջանում արդէն սկսեց տարածուել Յգիպտոսում և Ասորեստանում միաստուածութեան գաղափարը: Աւելի ևս՝ բնադանցական աշխարահայեցողութիւնը խոր արմատներ գցեց յունական փիլիսոփայութեան մէջ: Մինչև անգամ զրական մտածողութիւնը արտալայտուեց Արիստոտելի, Արքիմիդէսի և Հիպպարխի աշխատութիւններով մէջ: Իսկ երբ հրէական միաստուածութեան գաղափարը ներս մտաւ Յունաստան և իտալիա և խորտակեց հեթանոսական աստուածներին, ապա յառաջ եկաւ նոր հոգեորականութիւն: Բազմաստուածութեան տեղը բռնեց միաստուածութիւնը: Վերջինս երկու մեծ ճիւղերը կարուեցին զիսաւոր բունից և կազմեցին յունական եկեղեցին Արեւելեան Աւրոպայում և մահմետական կրօնը Ասիայում և Աֆրիկայում: Այդ երկու ճիւղերը, ի հարկէ, նոյնպէս միաստուածութիւն էին դաւանում, բայց իրանց հոգեկան զարգացմամբ ընդհանում էին մաքառելու կաթօլիկութեան մէջ մարմնացած բարձր մտաւոր ոլժերի դէմ: Կաթօլիկութեան էր վիճակուած՝ կատարելագործել միաստուածական և ընդհանրապէս աստուածաբանական աշխարահայեցողութիւնը և չետոյ իւր կողմից ընկճուել նոր ծագող բնազանցական կամ ազատ քննադատութեան զօրութեան առաջ:

Աստուածաբանական մտաշրջանին համապատասխանում է զինուորական կենտաշրջանը: Սա պատուաստում և զարգացնում է կարգը, կարգապահութիւնը (դիսցիպլինան), որոնք քաղաքական կազմակերպութեան անհրաժեշտ պայմաններն են: Ոլժերը կենտրոնանում են ստիպողական և անհրաժեշտ ընդհանուր նպատակների շուրջը: Ինչպէս առաջին հոգեկան հեղինակութիւնը պիտի աստուածաբանական լինէր, նոյնպէս էլ առաջին կառավարութիւնները

պիտի զինուորական լինէին: Միայն արտաքին ոլոր կարող էր հաւաքել մարդկանց միատեղ և ի մի պահել: Եւ միայն պատերազմի միջոցով է աճում հասարակութիւնը զարգացման: աւելի վաղ աստիճաններում: Պատերազմի հետեանքը լինում է ստրկութիւնը, որպէս զի զինուորականները կարողանան ազատ կերպով գործադրել իրանց ոլորը, տնտեսական գործերը պիտի կատարուէին ստրկաների ձեռքով:

2. Կաթոլիկական կազմակերպութեան անկողնուորակները, որ այնպէս տիրապետում էր միջին դարերում, խորտակուեց միմեանց եւ երկու երևան եկող բարեկարգիչների հարուածների տակ: Տասնուչորս ու տասնուհինգերորդ դարերում քննադատական շարժումը ոչ մի չափ ու սահման չէր ճանաչում, իսկ նախընթաց երեք դարերում խառնակութիւնը կատարեալ եղաւ և իւր դազաթնակէտին հասնելով չառաջ բերաւ այն բացասական ուղղութիւնը, որը երկար ժամանակ տիրապետում էր հասարակական, քաղաքական և կրօնական խնդիրների մէջ: Ամեն բան բացառում էին, ամեն բան քանդում էին, տեղը ոչինչ չդնելով: Այդ բացասական փոխադարձութեան իսկական հայրը Հորբսն էր, որին կողմնակից էր անգլիացի Լոկերը: Իսկ ծայրակողութեան հասաւ նա Ֆրանսիայում Վոլտերի, Բուսսօի, Հէլվեցիի և Դիդրօի գրութիւնների մէջ: Կրօնական ասպարիզում բողոքականութիւնը, իւր «անաստուածաբանական» սկզբունքներով այնպէս վարակեց հիւսիս-արեւմտեան Եւրոպան և Իտալիան, որ պապի բարձրագոյն իշխանութիւնը բոլորովին փչացաւ: Քաղաքականութեան մէջ վարչական սանձերը անցան կրօնագէտների ձեռքը և տարածուեց այդպէս անուանուած իմաստակապետութիւնը: Տնտեսական ասպարիզում չառաջացան սոցիալական այնպիսի սխառեմներ, որոնք ցնորական բնաւորութիւն ունէին և կատարեալ էին դարձնում ընդհանուր անիշխանութիւնը:

Բնազանցական մտաշրջանին համապատասխանում է սոցիալական և քաղաքական ասպարիզում այն շրջանը, ուր տիրապետող տարրերն են իրաւաբաններին: Նախկին յարձակողական-զինուորականութեան փոխարինում է պաշտպանողական—զինուորական կազմակերպութիւնը: Պատերազմական ոգին հետզհետէ տեղի է տալիս արդիւնագործական ոգուն: Միջին դասակարգերը առաջ են ընկնում և քաղաքական իրաւունքներ են պահանջում: Տիրապետող իրաւաբանների պարտքն է լինում զանազան պահանջների համեմատական գնահատութիւնը: Այն ժամանակամիջոցը, որի մէջ մենք գտնուում ենք—անկախուն և անհանգիստ անցողական տարեշրջանն է:

3. Այդ խառնակութեան վերջ է դնում չառաջադիմութեան

ղրական դարեւորջանը: Նա սկիզբ է առնում Բէկօնից, որը որոշեց դիտողականութեան և փորձնական հետազոտութեան կանօնները: Գալիլէյ, որ նրանից երեք տարով փոքր էր, առանց նրա հետ ծանօթ լինելու, գործադրութեան մէջ մտցրեց նրա կանօնները, վըճռելով աստղաբաշխութեան և ֆիզիկայի մեծամեծ խնդիրները: Քառորդ դար յետոյ Դեկարդը, որ լաւ ծանօթ էր Բէկօնի և Գալիլէյի աշխատութիւնների հետ, միացրեց նրանց բոլոր եզրակացութիւնները մի փիլիսոփայութեան մէջ, որ իսկական զբաղմունքն ունէր: Այդ օրուանից սկսեցին իսկական գիտութիւնները ծաղկել և երեք դարերի ընթացքում կատարելապէս կերպարանափոխեցին կեանքը: Այդպէս ուրեմն արդէն գոյութիւն ունէր զբաղմունք մեթոտը, հետազոտութիւնը, գիտութիւնը, Կօնտին վիճակուած էր միայն՝ դիտել մտքի պատմութեան մէջ այդ մեծ փոփոխութիւնների ընթացքը, որոշել նրանցից իւրաքանչիւրի տեղը, նշանակութիւնը և ամբողջութիւնը մկրտէր պատշաճաւոր անուն: Ետևում որ լաւաշաղիմութեան զբաղմունքը շրջանը ստացաւ իւր իսկական ամբողջական նշանակութիւնը տառնուիններորդ դարի սկզբում մանաւանդ Կօնտի մասնակցութեամբ:

Դրական աստիճանին համապատասխանում է արդիւնազորական դարեւորջանը, որի մէջ հիմնարկութեանց կարգը և իշխողական իրաւունքները որոշուում են արդիւնաբերական ուժերով: Քաղաքական հարցերը փոխարինուում են հասարակական խնդիրներով:

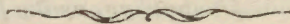
Սեփականազուրկ տարրերը փոքր առ փոքր ըմբռնում են, որ քաղաքական լեզափոխութիւնները անկարող են վճռելու այն մեծամեծ հասարակական խնդիրները, որոնց խալթոցը ինքեանք զգում են բոլոր միւսներից աւելի: Կատարելապէս հասկանալի է, որ ներանք կը համակրեն զբաղմունքի փիլիսոփայութեան ձգտումները, որ է պարտաւորութիւնները իրաւունքներից բարձր դասել, որպէս զի ընդհանուր ուշադրութիւնը ուղղուի՝ դէպի այն խնդիրների լուծումը, որոնց կարելի է հասարակական անուանել բառի բուն նշանակութեամբ. որ է՝ ամենքի համար հնարաւոր դարձնել հոգեկան կութեամբ. որ է՝ ամենքի համար հնարաւոր դարձնել իրաւունքը աշխատանքի վրայ: Ուստի սեփականազուրկ տարրերը և զբաղմունքի փիլիսոփայութիւնը միշտ բնականօրէն փոխադարձաբար կը հասկանան իրար:

Մարդկութեան այդպիսի համերաշխ զարգացումը մեծ նշանակութիւն ունի: Սրանով ամբանում է հասարակական զգացումը: Մարդու մէջ զարգանում են մասնաւորապէս մարդկայնական լատկութիւններ՝ խելացիութիւնը և ընկերականութիւնը: Վատ բնագ-

դումները հետզհետէ թուլանում են՝ մասամբ ինքնատիրութեան շնորհիւ, մասամբ նրանց մէջ հարկաւորութիւն չունենալու պատճառով:

Մարդկութեան ապագան կախուած է իրանից: Մարդկային առաջընթացութիւնը շատ կարագանալ, եթէ հասարակական երևոյթները աշնպէս պարզուեն, մշակուեն, որպէս օրինակ մարդակազմական, ֆիզիկական, քիմիական երևոյթները: Ծանօթ լինելով մարդակազմական երևոյթներին, հնարաւոր է լինում բժշկել տկար մարմինը կամ աւելի ամրացնել նրան: Նույնպէս էլ հասարակագիտութիւնը մշակելով, միջոցներ կը գտնուին՝ յառաջընթացութիւնը աւելի հաստատուն ու զօրեղ հիմունքների վրայ դնելու համար:

Ս. Թառայեան

ՏԱՐԵՐՔ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Պրօֆ. Ֆ. ՐԱՏՅԷԼ

I

Մարդկային ազգի բնակութեան տեղը, կազմութիւնն ու քանակութիւնը:

Մարդիկ բնակուում են երկրագնդի բարեխառն և տաք երկրներում ու կղզիների վրայ, մասամբ նոյնպէս Հիւսիսային կիսագնդի ցուրտ աշխարհում: Ամբողջ մարդաբնակ աշխարհը, որի մակերևույթը, առանց ծովերի, մօտաւորապէս 2,4 միլիօն աշխարհագրական մղոն է, կարելի է երկուսի բաժանել. մէկ բնակչութիւն անմարդաբնակ սառնապատներին կից Հիւսիսային և Հարաւային ծովեզրեայ երկրները, մէկ էլ արևելեան և արևմտեան, որոնց մէջ տարածուած է Ատլանտեան օվկիանոսը: Այս ծովեզրեայ երկրներում բնակուող ազգերն ամեն կողմից շրջապատուած չեն իրանց նմաններով և առանձնացած դիրք ունին. այդ դիրքը հարկաւ պատճառ է լինում ազգագրական աղբաւորութեան: Ընդհակառակն ազգերը խմբուած են այնպիսի կէտերում, ուր հաղորդակցութեան նշանաւոր առաւելութիւնն են վայելում. այսպիսի կայանների ենք հանդիպում խաղաղական Ռվկիանոսում, նա՝ մանաւանդ դրա Հիւսիսային ծովեզրեայ երկրներում, Միջերկրական ծովի սահմաններում և միջին Ամերիկայում: Երկրի դիրքից ու կազմութիւնից պարզ երևում է, որ Հիւսիսային կիսագունդն աւելի մեծ քանակութեամբ մարդկանց բնակավայրեր է մատակարարում, քան Հարաւայինը. որ երկրի այդ մասն աւելի ընդարձակ, ամեն կողմից շօշափուող և բաղմատեսակ շքեղութեամբ լի աշխարհներ է ներկայացնում և դրանով աւելի ճոխ կազմակերպութեան կարելիութիւնն է առաջ բերում—մի խօսքով՝ Հիւսիսային կիսագունդն իւր դիրքով, կազմութեամբն ու տարածութեամբը մարդկութեան զարգացման նպատակների համար ՚ի սկզբանէ՝ անտի գերադանց է հանդիսանում:

Մարդկանց, ինչպէս նաև կենդանիների ու բոյսերի ծաւալման հիմքը կազմում են դրանց կապակցութիւնը հիւսիսում և բաժանումը՝ հարաւում: Եթէ մարդկութիւնն ի նկատի ունենանք իբրև մի ամբողջութիւն, կտեսնենք, որ նրա հիւսիսային մասերն ընդարձակ և փոխադարձ կապակցութեան մէջ են գտնւում, իսկ հարաւային մասերը միմեանցից բաժանուած են: Եթէ մի ակնարկ գցենք մարդկային ցեղերի վրայ, կտեսնենք, որ նեգրոսները պատկանում են հարաւին, իսկ մոնղոլներն ու սպիտակամորթները հիւսիսին: Քաղաքակրթութեան ամենաբարձր զարգացումը հասարակածից դէպի հիւսիս է զրտնւում:

Ատլանտեան ովկիանոսի շնորհիւ երկրի դօտու մէջ առաջացած խորին անդունդը նայնպէս ծովեզրեայ աշխարհներ է ստեղծում: Սակայն թէև այս աշխարհները՝ միջօրէականի ուղղութեամբ տեղի ունեցած կենդանի հաղորդակցութեամբ, ներսի երկրների բնակիչների խտութեամբ և կլիմայական աւելի յաջող հանգամանքների շնորհիւ այնպէս աղքատ չեն, ինչպէս որ հարաւի և հիւսիսի աշխարհները, բայց և այնպէս Ամերիկայում զարգացման ամենաբարձր աստիճաններն արեւելեան կողմըն են գտնւում, Ամերիկայում—արեւմտեան, այսինքն Ատլանտեան ովկիանոսից հեռացած եզրային երկրներում: Անտարակայս Աֆրիկայի ազգաբնակչութիւնը սերտ կերպով կապակցուած է Ասիայի ազգաբնակչութեան հետ, այն ինչ Ամերիկայի ազգաբնակչութեան հետ ունեցած մօտիկ յարաբերութեան հետքն անգամ չկայ: Սակայն այդ կապակցութիւնն ասիական ցամաքի արեւելեան եզրներից աւելի հեռու է տարածւում և հասնում մինչև Ասիայի մեծ կղզիները: Այդպիսով հիւսիսի և հարաւի եզրային երկրների մէջ առաջ է գալիս մի մեծ քաղաքակրթութեամբ տարածութիւն, որ իբրև արեւմտեան՝ կարելի է հակադրել խաղաղական Ովկիանոսի վրայով մինչև Ամերիկա հասնող արեւելեանին: Այս բաժանման հիմնական գաղափարներն են «երկաթ» և «ոչ երկաթ»: Թէև արեւմտեան մասը հիւսիսում աւելի մեծ տարածութիւն ունի քան արեւելեանը, բայց և այնպէս հիւսիսային և հարաւային երկրների

մէջ տեղի ունեցած հակադրութիւնը, որ հետզհետէ աւելի ակն-
յայտնի է լինում մինչև այդ սահմանների ուղղանկիւն կերպով
միմեանց հանդիպելը, դարձեալ մնում է: Սահմանների
այդ խաչաձև իրար հանդիպելում ժամանակի տարբերու-
թիւն է նկատուում մարդաբանական և այս ազգա-
գրական խմբակցութիւնների մէջ: Ազգերի ամենավերջին զար-
գացման գործում, անկասկած, մեծ դեր է խաղացել երկաթը:
Երկաթ ունեցող և աներկաթ երկրների սահմանը միանում է
ուրիշ նշանաւոր ազգագրական տարածութիւնների սահմաննե-
րի հետ: Ուր երկաթ չկայ, այնտեղ անձանօթ է նաև անաս-
նապահութիւնը, որի նեցուկներն են՝ եզն ու կովը, գոմէշը,
ոչխարը, այծը, ձին, ուղղը և փիղը. աներկաթ երկրների մե-
ծագոյն մասում անյայտ է նոյնպէս խոզ և հաւ պահելը: Աւե-
լի աչքի է ընկնում ընկերական և քաղաքական հանգամանքնե-
րի տարբերութիւնը. Ամերիկայում, Աւստրալիայում և ովկիա նեան
աշխարհներում տիրում է աւելի հնագոյն զարգացումն, այսինքն
խմբերի ամուսնութիւն, (gruppenehe) օտարացեղ ամուսնութիւն
(exogamie), մայրական իրաւունք և ընտանիք. իսկ Ասիայում,
Աֆրիկայում և Եւրոպայում տիրում է ընտանիքի նահապետա-
կան համակարգութիւնը, այսինքն գոյգերի ամուսնութիւն և
պետութիւնների կազմակերպութիւն՝ ըստ ժամանակակից հասկա-
ցողութեան: Ուրեմն մարդկութեան մէջ էլ արեւելքն ու արե-
մուտքը միմեանց հակառակ են կանգնած: Ամերիկան մարդ-
կութեան ծայրագոյն արեւելքն է և այստեղ աւելի սպասելի են
հին զարգացման աստիճանները՝ քան թէ Աֆրիկայում և Եւ-
րոպայում, որ ծայրագոյն արեւմուտքն են ներկայացնում:

Մառդկային ցեղերի ծաւալուիլն այսպիսի պարզ պատ-
կեր չէ ներկայացնում: Նեղրոսներն էապէս հարաւային ցեղ են.
նրանց հիւսիսային սահմանը Աֆրիկայում ունապատն է, հա-
րաւային Ասիայում շարունակուում է լեռների միջով և նկատելի
կերպով դուրս է ցցւում միայն Ինդոսի անկիւնում, հիւսիսային
արեւադարձի վրայ, և ընկղմում է ովկիանեան աշխարհում՝ հա-
սարակածի տակ: Մեր աչքի առաջ ունինք ուրեմն մի հարա-
ւային պետութիւն, որ զլիաւորապէս պատկանում է արեւելեան

կիսագնդին, որի փակ և ամենամեծ երկրները բոլորը միասին զտնւում են արեաղարձային և հարաւային բարեխառն գօտի-ում: Հարաւային զիրքի վրայ ազդում են գետնի այստեղ իշխող հանդիսացող և տարօրինակ ձեւակերպութիւնները: Մինչ դեռ հիւսիսի և հարաւի մէջ եղած աշխարհագրական հակադրու-թիւնն ամբողջ երկրի շուրջն է տիրում, մարդաբանական-ազգա-գրական հակադրութիւնը սահմանափակւում է այսպէս կոչուած՝ հին աշխարհով և նրա մասերով: Այդ տեղ է գտնւում երկրի այդ մասի մարդկային յայտնութիւնների և գիւտերի հարստութեան մեծ մասը որ ամենա-բարձր զարգացման հետ ներփակւում է նաև ամենասոթ-րինը: Ամերիկայում մի ցեղ գոյութիւն ունի թէ հիւսիսում և թէ հարաւում, այնտեղ այնպիսի մեծ ազգագրական տարբերութիւն-ներ չկան, ինչպէս որ հիւսիսային և հարաւային Աֆրիկայում, հիւսիսային և հարաւային Ասիայում և Աւստրալիայում: Մար-դաբանութեան տեսակէտից Ամերիկան իր ամբողջ տարածու-թեամբ սկստկանում է հիւսիսային երկրներին, իսկ ազգագրա-կան տեսակէտից՝ մասամբ միայն:

Ընդհակառակն Աֆրիկայի և Ասիայի համար ամենանշա-նաւոր խնդիրն այն է, թէ ինչպէս են յարաբերում միմեանց հարաւային և հիւսիսային երկրները: Այստեղ նրանք խիստ տարբերւում են զանազան սահմանագծերում: Նեղոսների և հիւ-սիսային Աֆրիկայի մէջ տարածուած է հաղորդակցութիւնը խանգարող անապատը. այդ մասերից ամեն մէկը մեծ է և ինքնուրոյն: Հարաւային Ասիան բաղկացած է հիւսիսից և մէջ-տեղը ոչ բոլորովին բաժանուած ու թոյլ կերպով միացած մա-սերից: Հնդկաստանն այնպիսի ազդեցութիւնների է ենթակայ եղել, որոնք տարբերում են նրան Աֆրիկայից. մարդաբանական և մասամբ նոյնպէս ազգագրական տեսակէտից՝ Աֆրիկան աւելի հին, այսինքն միւլենոյն ծագման աւելի քիչ փոփոխուած դրու-թիւնն է ներկայացնում, քան Հնդկաստանը: Վերջապէս Մալայ-եան երկիրը Մադակասկարով և Հնդկաստանով որոշում է հիւսիսա-յին ազգերի ճիւղերի մուտքը դէպի հնդկա-աֆրիկական աշ-խարհները:

Քանի որ Աֆրիկայի հիւսիս-արեւմտեան ծայրից մինչև

Ֆիդէլի ձգուող տարածութեան վրայ սեւամորթ ցեղերը շփուած էին սպիտակամորթներին հետ, հասկանալի է, որ դրանք միմեանց հետ պէտքէ խառնուէին: Այսպիսի զանազան աստիճանի խառնուրդ ունեցող ցեղերը բնակուած են Սուդանում, Սահարայում, Հիւսիսային և միջին արևելեան Աֆրիկայում, Հարաւային Արաբիայում, Մագականկարում, Հարաւային առաջաւոր և անդրզանգէսեան Հնդկաստանում և Աւստրալիայում: Նեգրոսների խառնուրդի մի-մի հետք գտնուած ենք Հարաւային Եւրոպայում և ծայրագոյն Պօլինէզիայում: Փակ դրութեամբ միայն աւստրալիական լաւ որոշուող ցեղը կարողացել է դարձանալ: Սեւամորթ, զանգրահեր և երկարագլուխ այդ ցեղն առաջացել է ըստ երեւոյթի պապուականների և մալայ-պօլինէզեան տարրերի խառնուրդից: Պապուասներին — տիպի ըստ ծագման անյայտ առանձնայատկութիւնն այստեղ ևս աչքի է ընկնում. դրան աւելանում է նաև այն ախտաբանական շարժառիթը, որ գտնուած է քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանի և աղքատիկ կեանքի թողած հետքերի մէջ:

Միմիայն ծովերի ջրային մակերևոյթը հաւասարւում է երկրի ամբողջ մակերևոյթի համարեա երեք քառորդին. այսպիսով բոլոր ցամաքն՝ իրենից համարեա թէ երեք անգամ մեծ ծովի մէջ գտնուող կղզի է: Մարդկութեան զանազան մասերն իրենց պատմական տեղափոխութիւններով շատ անգամ հասել են ծովին. նաւազնացութեան գիւտից առաջ կար ժամանակ, երբ ծովը մարդկութեանը շրջափակուած էր երկրի այն սահմաններում, ուր նրա որորանն էր: Նաւազնացութեան գիւտը, որի առաջին արգասիքը վաղուց արդէն կորել է, — երկրի ամեն մասերում մենք գտնում ենք նաւազնացութեան արուեստի բարձր զարգացման և դրա հետ միասին այդ արուեստի անդիտութեան հետքեր — կարելի դարձրեց մարդկանց ծաւալուիլը երկրի համարեա թէ բոլոր մարդաբնակ մասերում: Երկրի զանազան մասերում պատահում ենք նաւաշինութեան և նաւազնացութեան արուեստի զարգացման բարձր աստիճանների՝ ամենից շատ Խաղաղական Ովկիանոսում և ամենից քիչ Ատլանտեան Ովկիանոսում: Նաւազնացութեան արուեստն անհաւասար տա-

րաժուելով՝ շուտով մոռացուելու յատկութիւնն է կրում, այդ պատճառով և նրա չգոյութիւնն ու նոյն իսկ չլիշուելն ի նկատի ունենալով՝ չպէտք է շուտով եզրակացնենք, որ մարդիկ բոլորովին և շարունակաբար հեռու են մնացել ծովից: Մարդաբնակ աշխարհի այժմեան մեծութիւնը մի վաւերագիր է մարդկութեան խորին ծերութեան՝ այն տեսակէտից, որ սակաւաթիւ հեռաւոր և փոքրիկ կղզիների բացառութեամբ, համարեա՞ թէ արդէն բռնում է բնակութեան յարմար բոլոր տեղերը:

Ջրի ընդարձակ ծաւալուիլը մարդու համար սնունդի հարուստ աղբիւրներ բացեց և այդ պատճառով էլ ջրի եզերքների վրայ մարդկային խիտ բնակութիւններ հաստատուեցին: Ջրի ծաւալման շնորհիւ կարելի դարձաւ հեռաւոր հաղորդակցութիւնը, որ հին ժամանակներն անկարելի էր՝ ամեն տեղ թշնամիներով լցուած երկրների միջով. բարձր քաղաքակրթութիւնն էլ եզերքներից տարածուեց դէպի երկրի ներսերը: Այդ պատճառով ևս ջրի ծաւալուիլը մարդկանց հոգու վրայ նոյնպէս դարձանալի ներդրածութիւնն ունեցաւ. ամենայն տեղ նկարուած աշխարհի պատկերներում տեղ է բռնում ծովի հորիզոնը: Զատերը երկիրն ըմբռնում են իբրեւ ընդարձակ ծովի մէջ գտնուող կղզի և հանդերձեալ աշխարհը՝ հեռու, ծովի մէջ: Այդ պատճառով էլ հոգին ջրի վրայով պէտք է ճանապարհորդէ. դրանից է առաջանում նաև այն հանգամանքը, որ դազադին տրուում է նաւակի ձև, նաւակը թաղւում է կամ թէ փոքրիկ նաւակը ծառայում է զերեզմանաքարի տեղ — ինչպէս դայնակներն են անում:

Մարդկային սեռի միութիւնն այն երկրային և մոլորակային յայտարար նշանն է, որ յատուկ է ստեղծագործութեան ամենաբարձր աստիճանին: Իրաւացի է, երբ զիտնական մտքով խօսում ենք մարդկային սեռի միութեան մասին, եթէ միութիւնն ասելով հասկանում ենք՝ ոչ թէ միատեսակութիւնը, այլ ժողովուրդների կեանքի ամեն ասպարէզներում վկայութիւններով ապացուցուած միաբանութիւնը հաղարաւոր տարիներ պարփակող պատմութեան մէջ, ինչպէս նաև բնութիւնից տրուած բնական հոգի միութիւնը: Եթէ քաղաքակրթութեան յա-

ուաջադիմութեան ամանակը—տեմպօ — վերջին պատմական դարաշրջաններում մասամբ այնպէս արագ է ընթացել, որ որոշ ազգախմբեր միւսներից շատ առաջ են անցել, այնուամենայնիւ այսօրուայ մարդկութեան՝ ինչպէս ամենաբարձր, նոյնպէս և ամենաստորին շերտերի մէջ կարելի է գտնել ընդհանուր ստացուածքի մեծամեծ մնացորդները: Եթէ հարց տրուի այդ ընդհանուր ստացուածքի ծագման մասին, կարելի է նորից մատնացոյց անել այն հանգամանքը, որ անդուլ շարժողութիւնն է մարդկութեան նշանացոյցը: Դրա ոյժի և յարատեւութեան հետ համեմատելով՝ երկիրը փոքր է. հազարաւոր սերունդներ, որ մեղհից առաջ են եղել, նոյն — իսկ առանց կամենալու էլ, կարող էին երկրի շուրջը պտտել՝ սկսած այն վայրկեանից, երբ ծովի ու գետերի վրայով ընթացող նաւերը գտնուեցան: Սակայն այդ վայրկեանը շատ հեռու է մեզանից: Միմիայն կարճատես յաւակնութիւնը կարող է համարել իբրեւ ընդհանուր պատմութեան դեռ ևս չհասած գազաթնակէտ այն հանգամանքը, որ Ամերիկայի գիւտից յետոյ, 400 տարուայ ընթացքում, եւրոպացիք կարողացան իրենց հետ միասին տարածել այնտեղ նաև իրենց ընտանի կենդանիները, պէտքական բոյսերը, զէնքերն ու գործիքները, իրենց կազմակերպութիւններն և կրօնը: Կօլումբօսից առաջ միայն նօրմանները չեն գտել Ամերիկան: Այս աշխարհը, որ մենք փքուն խօսքով «նոր» ենք անուանում, արեւմուտքից աւելի քան մէկ անգամ պէտքէ գտնուած լինէր, մինչև որ գունատադէմք եւրոպացիներն, իբրեւ վերջին գտնողներ, արեւելեան կողմից մօտեցան նրա ափերին: Երբ մալայեացիները հազիւ մի քանի դարերի ընթացքում, 200 երկարութեան աստիճան տարածութեամբ սփռուեցան, Մադակասկար և Օստեր կղզիների վրայ, — ինչպէս որ ապացուցուած է այդ նրանց լեզուով և ուրիշ հանգամանքներով, — երբ եւրոպացիների գիւտից յետոյ Ամերիկայում առանձին ցեղերն իրենց բնակավայրերից հինգ հարիւր մղոն հեռացան, երբ Աֆրիկայի ամբողջ կէս մասի վրայ, լայնութեան քառասուն աստիճանների տարածութեամբ միմիայն բարբառով զանազանուող — ինչպէս օրինակ վերին և ոտորին գերմաներէնը — մի լեզու է խօսուում՝ պէտք է համաձայնել, որ եւ-

րոպական քաղաքակրթութիւնն առաջինը չէ, որ տարածուել է ամբողջ աշխարհում: Մեծ տարբերութիւնը միայն այն է, որ ինչ այսօր տեղի է ունենում գիտակցօրէն, նախորդ Հազարաւոր տարիների ընթացքում կատարուել է անորոշ բնագումամբ՝ ընդհանուր պատմութեան ընթացքում Աղէքսանդրի և Կօլումբօսի ձեռքով, իսկ ոչ պատմական ժամանակներում՝ Հազարաւորներէ շնորհիւ:

Մարդկանց թիւը սերտ կապ ունի բնակութեան տեղի հետ, որովհետեւ վերջինս նշանաւոր ազդեցութիւն ունի նրանց ներքին զարգացման, ծաւալման և յարաբերութիւնների վրայ: Մարդկանց այսօրուայ Հազար հինգհարիւր միլիօնի չափ հաշուող ընդհանուր թիւը պէտք է նկատենք արդիւնք այնպիսի զարգացման, որին առաջ չէր հասել մարդկութիւնը: Այժմեան հանգամանքների զարգացումն աւելի մեծ չափով կախումն ունի ազդաբնակութեան շատութիւնից, քան թէ կարծւում է սովորաբար: Ազգերի կազմակերպութիւնը, եւրոպական և ասիական քաղաքակրթութեան շրջանից դուրս, թող չէ տալիս իսկ ազդաբնակութիւն հաստատելու: Երկրի մի աննշան կտորը մշակող փոքրիկ համայնքները միմեանցից բաժանուած են ընդամենը դատարկ տարածութիւններով, որոնք կամ իբրեւ որսատեղի են ծառայում, կամ թէ անպէտք դատարկ ընկած են: Դրանք բոլոր կարելոյն սահմանափակում են Հաղորդակցութիւնը. մտորականց աւելի մեծ և մնայուն ամբօրումն անկարելի է այդտեղ: Որսորդութեամբ զբաղող ազգերը, որ բոլորովին երկրագործութեամբ չեն պարապում կամ թէ շատ չնչին տեղ են տալիս դրան, յաճախ այնպէս անօր են բնակւում, որ ամեն մի քառակուսի մղոնի վրայ միայն մի մարդ է ապրում. Հազուադէպ չէ նաեւ աւելի անօր մարդաբնակութիւն: Որտեղ մի փոքր երկրագործութեամբ ևս զբաղւում են, ինչպէս օրինակ հնդկական շատ ցեղերի, դայեակների և պապուասների մօտ, տասից մինչև քառասուն մարդ են ապրում մի քառակուսի մղոնի վրայ. իսկ Աֆրիկայի ներսը և Մալայեան Արշիպէլագոսում, ուր երկրագործութիւնն աւելի բարձր զարգացմանն է հասել, մի քառակուսի մղոնին դալիս է հարիւրից մինչև երեքհարիւր մարդ: Հիւ-

սիծային Ամերիկայի Հիւսիս-արեւմտեան հզրաբնակ և ձկնորսութեամբ զբաղուող ազգերը բնակուում են իւրաքանչիւր քառակուսի մղոնի վրայ մինչև Հարիւր մարդ. նոյն խտութեամբ են բնակուում նաև թափառական հովուական ցեղերը: Ովկիանեան կղզիներում, ուր թէ ձկնորսութեամբ և թէ երկրագործութեամբ են պարապում, իւրաքանչիւր քառակուսի մղոնի վրայ դտնուում են մինչև ՀինգՀարիւր մարդ: Նոյնչափ խտութեամբ են բնակուում նաև առաջաւոր Ասիայի մեծ մասամբ անապատանման երկրներում ապրող թափառական և նստակեաց խառն ցեղերը: Այսպիսով արդէն ոտքներս դրինք հողի մի 'ուրիշ ձևակերպութեան շեմքը, որն իւր հնդկական-ասիական երկրներում՝ իւրաքանչիւր մղոնի վրայ կերակրում է տասը հազարից աւելի մարդ, իսկ եւրոպականում, արդիւնաբերութեան և հաղորդակցութեան օգնութեամբ, տասնևհինգ հազար մարդ:

Արդէն այս թուերը ցոյց են տալիս զանազան զօտիներում և երկրներում ապրող ազգերի ստորին աստիճանացոյցը: Բոլոր բնական ազգերը բնակուում են անօտր տարածութեան վրայ: Բարձր քաղաքակրթութեան հետ միանում է նաև խտաբնակութեան բարձր աստիճանը: Առաջիններն աւելի մեծ կախումն ունին գետնի յատկութիւնից, քան վերջինները. միատեսակ կազմութիւն ունեցող երկրներում նրանք ընդհանրապէս հաւասարաչափ խտութեամբ են բնակուում: Լաւ մշակուած, բայց անօտր բնակուած, ընդարձակ ցորենի դաշտերի և պարտէզներով ծածկուած խտաբնակ երկրների տարբերութիւնները քաղաքակրթութիւնից են առաջանում:

Խիտ ազգաբնակչութիւնը գրաւական է ոչ թէ միայն դօրեղ աճման, այլ նաև քաղաքակրթութեան անմիջական յառաջադիմութեան: Մարդիկ որչափ աւելի մօտ շօշափեն իրար, այնչափ աւելի կհաղորդեն միմեանց իրենց մտքերը, այնչափ աւելի քիչ քաղաքակրթութեան արդիւնքներ կկորցեն, այնչափ աւելի կբարձրանայ բոլոր ոյժերի գործադրութեան մրցումը: Ազգերի թուի աւելանալն ու հաստատուն դառնալը սերտ կապակցութիւն ունի քաղաքակրթութեան զարգացման հետ: Ուր ընդարձակ տարածութեան վրայ անօտր ազգաբնակչութիւն կսույ,

այնտեղ քաղաքակրթութիւնն էլ ստորին աստիճանի վրայ է գտնուում. իսկ թէ Հին և թէ նոր քաղաքակրթութեան կենդրոններում միշտ խիտ ազդաբնակութեան ամբոխումն է եղել: Չինաստանում և Հնդկաստանում վեցհարիւր միլիոնից աւելի մարդ է բնակւում, այն ինչ զրա չափ տարածութիւն ունեցող ներքին Ասիայի՝ Մոնղոլիայի, Տիբէթի և արևելեան թուրք ազգերի երկրներում հազիւ զրա վաթսուներորդ մասը: Երկրի մարդաբնակութեան վեց-եօթերորդական մասը պատկանում է քաղաքակրթուած երկրներին:

Մինչդեռ եւրոպական ազգերի պատմութիւնը դարերից ի վեր աճման նոյն հաստատուն ձգտումն է ցոյց տալիս, որ արդէն տեսնում ենք հնադարեան պատմութեան մէջ, բնական ազգերը տատանման և յետադիմութեան այնպիսի օրինակներ են ներկայացնում, որ առաջինների մօտ չենք հանդիպում կամ թէ միայն կարճ ժամանակով ենք գտնում՝ այն էլ պատահական հանգամանքների ազդեցութեան շնորհիւ, ինչպէս օրինակ պատերազմների և համաճարակների միջոցին: Անօր մարդաբնակութեան մէջ ինքն ըստ ինքեան արդէն գտնուում է նրա դիւրին կերպով անկման առիթը. այդ փոքրիկ թուերն աւելի հեշտութեամբ են անյայտանում ու կորչում: Քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանի վրայ գտնուող բոլոր ազգերի յատկութիւնն է՝ կենսական ոյժերի շուտափութ սպառումն: Իրանց տնտեսական կռուանն անձուկ ու թերի է, չսփաւորութիւնը յաճախ հասնում է աղքատութեան, կարիքը շատ շուտ-շուտ է Հիւր գալիս զրանց մօտ և չկան այն նախազգուշացուցիչ միջոցները, որով բժշկականութիւնը շրջապատում է մեր կեանքը: Արկտիսի և հարսւային կիսազնդի անապատներում բնութեան արտաքոյ կարգի զօրեղ ոյժերի հետ կռուելով՝ երբեմն, նա մանաւանդ մարդաբնակ աշխարհի սահմաններում, ամբողջ ազգեր կատարելապէս բնաջինջ են լինում, մեռնում: Յաճախակի լիշուած բնական ազգերի բնաջինջ լինելը սխալմամբ համարւում է միմիայն իբրև հետեանք՝ իրենցից աւելի քաղաքակրթութեամբ ազգերի հետ ունեցած շփման: Սակայն խնդիրն աւելի մանրամասն հետազօտելով՝ երկու դիպուածի ենք հանդիպում.

առաջինն է ինքնակործանումը, երկրորդը՝ գերակշռող քաղաքակրթութեան ազդեցութեան շնորհիւ առաջացած բնաջինջ լինելը: Սովորաբար երկուսն էլ միասին են ներգործում. ոչ մէկը դրանցից առանց միւսի գործակցութեան՝ չէր կարող այնպէս արագ իր նպատակին հասնել: Ազգերի առողջ աճման հիմքն է երկու սեռի մօտաւորապէս հաւասար թիւը. բնական ազգերի մէջ սովորաբար այդպէս չէ լինում և տղաների թիւը քիչ մեծի մասին փոքր է: Մալտուսի «Հաճոյական խոչնդոտը» յատուկ է մարդուն, որի հայեացքն ուղղուած է դէպի ապագան: Սակայն մարդկային հասարակութեան մէջ բարձրագոյն դասակարգերին չէ վերապահուած՝ «Ժամանակաւոր զուարճութեան զոհելովը՝ մշտական բարեկեցութիւն ձեռք բերել», այլ այն բոլոր միջոցները, որ կարող են արգելք լինել բաղմանսլուն, մեծ չափով գործ են դրում ամենաստորին խաւերում. դիւաւորապէս սլասերսպմը, սպանութիւնը և մարդկանց յափշտակելը: Այդտեղ մարդկային կեանքի արժէքը շատ չնչին է. դրա ապացոյց կարող է համարուել մարդազոհութիւնն ու մարդակերութիւնը: Վերջապէս բնական ազգերը շատ հեռու են այն իդէալական առողջութիւնից, որ թիւրիմացութեամբ վերագրել են նրանցը. միմիայն Աֆրիկայի նեգրոսները կարող են իբրեւ շատ պնդակազմ ցեղ համարուիլ: Ընդհակառակն աւստրալիացիք, ովկիանացիք և ամերիկացիներն աւելի ևս ենթակայ են հիւանդութեանց, քան քաղաքակիրթ մարդիկ և աւելի դժուարութեամբ են օդընտելանում: Անկասկած է, որ դրանք շատ տեղերում, զեռ եւրոպացիների հետ շփուելուց առաջ, սկսել էին կամաց-կամաց ծիրուիլ: Սակայն քաղաքակրթութիւնն էլ յետոյ այդ խանգարումը հասցնում է մինչև վերջին ծայրը՝ անցկացնելով այն տարածութիւնը, որի ընդարձակութեանը յարմարեցրած էր բնական ազգերի առանձնայատուկ հասարակական և քաղաքական յօրինուածութիւնը: Քաղաքակրթութիւնը ներմուծում է այնպիսի սպանանքներ և հաճոյքներ, որոնք այդ մարդկանց վարած կեանքի եղանակին և աշխատանքի կատարմանը չեն համապատասխանում. քաղաքակրթութիւնը բերում է դրանց համար անծանօթ ու սարսափելի աւերիչ հիւանդու-

Թիւններ և անխուսափելի վէճեր ու կռիւներ: Մեծ երկրներում, ինչպէս օրինակ Հիւսիսային Ամերիկայում, Աւստրալիայում, Նոր-Զէլանդիայում, քաղաքակրթութեան յառաջադիմութեան Հետեանքն եղաւ բնիկների լեռ մղուելը դէպի երկրի ամենայարմար մասերը և դրա Հետ սերտ կապակցուած այդ մարդկանց քանակութեան նուազումը: Փոքր երկրներում, նա մասնաւանդ ուկրաինեան կղզիներում, բայց նաև Կուբա և Հայտի կղզիների վրայ բնիկները մասամբ բնաջինջ են եղել, մասամբ էլ խառնուել ուրիշ ցեղերի Հետ և յամենայն դէպս՝ անյայտացել: Որտեղ որ աւելի ստորին աստիճանի վրայ գտնուող ցեղերի մեծ տոկոսնութեան և յաջող բնակտն յարաբերութեանց շնորհիւ ոչնչացման գործողութիւնը դանդաղել է, — ինչպէս Աֆրիկայի զանազան մասերում, Հիւսիսային Ամերիկայում, Մէքսիկայում — այնտեղ տեղի է ունենում խառնուրդի կազմուելը, որ շուտով իւր վերջնական նպատակին կհասնի, այսինքն կոչնչացնի բնիկների առանձնայատկութիւններն ու ինքնուրոյնութիւնը: Արդէն մեծ տեղափոխութիւններ են տեղի ունեցել, շատերն էլ սկսել են տեղի ունենալ և շատ ընդարձակ տեղերում ազգերն ենթարկւում են այս կրաւորական շարժմանը: Հիւսիսային Ամերիկայում մինչև 95° արեւմտեան երկարութեան մնացել են միայն Հնդիկ ցեղերի տիւուր աւերակները. Վիկտորիայում և Նոյզիւզլալէսում Հազիւ թէ Հազար մարդ մնացած լինի բնիկների սերունդներից, իսկ Հիւսիսային Ասիայի, Հիւսիսային Ամերիկայի, Աւստրալիայի, Ուկրաինեան կղզիների եւրոպականանալը միմիայն ժամանակի խնդիր է:

Հազարաւոր փորձերն արդէն այժմ ցոյց են տալիս մեզ, որ այսպիսի շարժումների և տեղափոխութիւնների միջոցին ցեղերը չեն կարող անփոփոխ մնալ, և նոյն իսկ ամենամեծ ցեղերը, որոնց ներկայացուցիչների թիւը Հարիւրաւոր միլիոնների է Հասնում, չեն կարողանում դիմանալ ամեն կողմից մղուչող կոհակների ժայռերին դիպչելուն: Երկրի շատ մասերում փոթորկալի կերպով է առաջ գնում ցեղերի խառնուելու գործը: Հիւսիսային և արեւելեան Աֆրիկայից արաբներն ու բիրբեր ցեղին պատկանողներն առաջ են գնում դէպի նեգրոսները, որոնց Հեռաւոր ցեղակիցները Հասնում են մինչև Հարաւային

ծայրը, իրենց սեմիտական գծագրութեամբ: Հոթէնդոտների տեղը բռնում են խառնածնունդները, եւրոպացիները հետ խառնուածները: Կանադայում համարեա՝ ֆրանսիական բոլոր գաղութները յատկութիւնն է հնդիկների հետ խառնուելը, միջին և հարաւային Ամերիկայում արդէն այսօր մեստիցներն ու մուլատներն աւելի պնդակազմ են, քան թէ բուն հնդիկները, Ուլկիանիայում վաղուց արդէն մալայեա-պօլինէզիացիք յերևան են եկել նեգրոսների մէջ, ամբողջ ներքին Ասիայում իշխող են հանդիսանում մոնղոլական-չինական և եւրոպական խառնուրդները, նրանք հասնում են մինչև Եւրոպայի խորքը և ազդում են մեր աշխարհամասի արևելքի ու հիւսիսի վրայ: Այս գործողութեան ընթացքում՝ թէ աւելի մեծ քանակութիւնը, թէ արագ աճումը և թէ արուեստների գերազանցութիւնը միշտ յօգուտ քաղաքակրթութեան բարձր աստիճանի վրայ գտնուողների է լինում, եթէ միայն կլիման չէ խանգարում: Քաղաքակրթութեան բարձր աստիճանների վրայ գտնուողները ոչնչացնում են ստորին աստիճանների վրայ գտնուողներին նաև այն դէպքում, երբ առաջինները մեծամասնութիւն չեն կազմում: Եթէ բնական ազգերի ընդհանուր անյայտանալու մէջ մի որևէ միութեարական բան կայ, այդ այն ստոյգ հանգամանքն է, որ դրանց մեծ մասը խառնուելով քաղաքակրթ ազգերի հետ՝ ինքն էլ քաղաքակրթում է: Թէև յաճախ կրկնում է իբրև թէ հին փորձերի հետևանք այն միտքը, թէ խառնուրդ սերունդները պահպանում են երկու ծնողների առաւելապէս վատ յատկութիւնները, բայց բաւական է մի հայեացք ձգել ներկայ ժամանակի ժողովուրդների կեանքի վրայ, որպէս զի տեսնենք, որ մուլատները, մեստիցները, արաբների ու նեգրոսների խառնուրդները հիւսիսային և հարաւային Ամերիկայում և Աֆրիկայում հնդիկների ու նեգրոսների առաջնորդներն են հանդիսանում: Մի անգամ սկսուած խառնուրդը շարունակում է և քաղաքակրթուած ցեղի արեան ամեն մի նոր հոսանքը հետզհետէ հաւասարեցնում է գոյութիւն ունեցող տարրերութիւնները:

Եթէ ընդհանուր պատմութիւնը քաղաքակրթութեան,

թէև ընդհատուող, բայց այնուամենայնիւ առաջ դիմող ծաւալումն է ցոյց տալիս երկրիս վրայ, դրա զօրաւոր գործոնն է քաղաքակիրթ ազգերի քանակութեան բնական զերակշռութիւնը: Մինչդեռ արագապէս աճող ազգն իւր աւելորդը ուրիշներին է տալիս, բարձր քաղաքակիրթութեան ազդեցութիւնն ինքն ըստ ինքեան զերակշռող է հանդիսանում, քանի որ այդ է խիստ բազմանալու պատճառը կամ պայմանը: Այսպիսով քաղաքակիրթութեան ծաւալումն երևում է մեղ իբրև՝ քաղաքակիրթ ազգերի ինքն իրեն ընթացքն արագացնող շարունակաբար աճումն երկրիս վրայ, որ շարունակ ձգտում է աւելի ևս կատարեալ կերպով իրագործել իբրև նպատակ և ինդիր, յոյս և ցանկութիւն յառաջադրուած մարդկային սեռի միութիւնը:

Ի վերջոյ՝ եթէ փորձենք հակառակ ընթացքով հետախուզել այն ճանապարհները, որով ընթացել են մարդկութեան ամենանշանաւոր մասերը, իբրև սկզբնակէտ մարդկային կոտնենք միատեսակ, միաժամանակ և միատեղ գոյութիւն ունեցող շատ փոփոխութիւններ, կամ ինչպէս Բլումֆէնբախն է ասում, այլասերութիւնները, որ առաջ սակաւ կէտերում են միասին հաւաքւում, որպէսզի յետոյ, հաղորդակցութեան շատանալովն աւելի ևս միմեանց շօշափելու ու վերջը միմեանց այնպէս մղելու և խառնակուելու, որ սկզբնական տեսակներից այսօր ոչ մէկն էլ գոյութիւն չունի՝ իր նախնական առանձնատկութիւններով: Սակայն դրանց մնացորդները ցոյց են տալիս այն երկու մեծ հակադրութիւնները, որ գոյութիւն ունեն դեռ այսօրուայ ցեղերի մէջ ևս՝ հիւսիսային կիսագնդի—սպիտակ և մոնղոլական ցեղերը—և հարաւային կիսագնդի—նեգրոսների ցեղը—մէջ: Դրանց պատկանում են ցամաքային միութեան և ովկիանական բաժանման հակադրութիւնները, հիւսիսային բևեռային երկրների խորքը մտած և ովկիանոսի միջոցով բևեռային ազդեցութիւնից բաժանուած աշխարհի հակասութիւնները: Նեգրոս ազգերը կարող են մի անգամ աւելի հիւսիս ապրած լինել, քան այժմ, ինչպէս Աֆրիկայում, նաև Ասիայում և խաղաղական ովկէանոսում, յամենայն դէպս նրանք բնակւում էին

իրանց այժմեան բնակավայրերի սեղմուած տեղերից ղէպի հարաւ:

II

Բնական ազգերի դիրքը մարդկութեան մէջ:

Նախ մի երկու խօսք ասենք այս էջերում յաճախ կրկնուող «բնական ազգեր» անուան վերաբերմամբ: Այս անունը մենք տալիս ենք այն ազգերին, որոնք աւելի ենթակայ են բնութեան ճնշմանը կամ աւելի կախումն ունին բնութիւնից, քան թէ քաղաքակիրթ ազգերը: Այս անունն արտայայտում է այն տարբերութիւնը, որ գոյութիւն ունի կեանքի եղանակի, հոգեկան ընդունակութիւնների և պատմական դրութեան մէջ. քանի որ այս անունն այդ ուղղութեամբ ոչինչ չէ բացատրում և նախապաշարում, հէնց այդ պատճառով էլ կրկնակի յարմար ենք գտնում մեզ համար: Մենք ասում ենք բնական ազգեր ո՛չ թէ նրա համար, որ նրանք ըստ կարելոյն սերտ յալաբերութիւն ունին բնութեան հետ, այլ որովհետեւ նրանք ապրում են բնութեան ննջման ներքոյ: Բնական և քաղաքակիրթ ազգերի տարբերութիւնը պէտք է որոնել ո՛չ թէ իրանց՝ բնութեան հետ ունեցած կապակցութեան առտիճանի, այլ այդ կապակցութեան տեսակի մէջ: Քաղաքակիրթութիւնը բնական ազատութիւն է ո՛չ թէ լիակատար անջատման մտքով, այլ բաղմապատիլ, յայն և ընդարձակ կապակցման տեսակէտով: Հացահատիկն իւր շտեմարանում ամբարոզ գիւղացին նոյնչափ վերջնական կախումն ունի իւր արտի հողից, որչափ ճահիճներում ջրաբրինձ հնձող հնդիկը, որ ինքը չէ ցանել. սակայն այս կախումն ունենալն առաջինի համար այնչափ ծանր չէ, որովհետեւ նա իմաստութեամբ պաշար ժողովելով՝ այդ ստրկութեան շղթայի ներքոյ այնքան էլ հեշտութեամբ չէ ճընշւում. այն ինչ ամեն մի փոթորիկ, որ բրնձի հասկերը ջուրն է թափում, երկրորդի կեանքի նեարդերն է շօշափում: Մենք բնութիւնից ամբողջովին չենք ազատուի, եթէ նրան մանրամասն ուսումնասիրենք և շահուենք նրանից, այլ միայն նրա էութեան կամ ընթացքի մի մի գիպուածքից անկախ

կլինենք՝ բազմապատկելով կապակցութիւնները: Հէնց մեր քաղաքակրթութեան պատճառով՝ այսօր մենք աւելի սերտ կապակցութիւն ունինք բնութեան հետ, քան թէ երբ և իցէ գոյութիւն ունեցող բոլոր սերունդները:

Թէև այնպէս է թւում՝ թէ բնական և քաղաքակիրթ ազգերի Համեմատութիւնն այդ երկուսի մէջ խոր անդունդ է բացանում, բայց այնուամենայնիւ մենք զրանով չենք բաւականաց, այլ ամենից առաջ կհարցնենք՝ թէ ինչ դիրք ունին բռնած բնական ազգերն ամբողջ մարդկութեան մէջ:

Արդեօք կարելի է բնածին մարմնական տարբերութիւններն ի նկատի ունենալով՝ անսխալ եզրակացութիւն անել մարդկութեան ընդհանուր տարբերութիւնների տեսակի ու քանակի մասին: Ազգազրական տեսակէտից, որ ամենապարզ կերպով ցոյց է տալիս մարդկութեան մեծ և ծանրակշիռ քաղաքակրթական տարբերութիւնները, ամենից առաջ այն ցանկութիւնն ենք յայտնում, որ փաղափակիք ցեղ գաղափարը մարդկութեան նկատմամբ աւելի մանրամասն քննուի, քան թէ այդ տեղի է ունեցել մինչև այսօր: Կարելի է նախատեսել, որ ասողներ կլինին՝ թէ քաղաքակիրթ ազգերի մարմնի կազմութեան մէջ այնպիսի յատկութիւններ կան, որոնք առաջացել են քաղաքակրթութեան շնորհիւ, ինչպէս որ միւս կողմից էլ բնական ազգերի մարմինը որոշ պծերով պարզ ցոյց է տալիս կեանքի այն եղանակի ազդեցութիւնը, որ զուրկ է այն ամենից, ինչոր մենք սովոր ենք քաղաքակրթութիւն անուանել: Անդամազնին Գուստաւ Փրիչը, որ բնական ազգերն ուսումնասիրել է հէնց իրենց բնութեան մէջ, ասում է. մարդկային մարմնի ներդաշնակ զարգացումը կարելի է միմիայն փաղափակիքութեան ազդեցութեան ներքոյ: Եւ մարդ կարգաւոր նրա նկարագրութիւնները հոթենդոտների, բուշմանների և նոյն իսկ կաֆրների մասին, Համոզում է, որ լաւ կազմակերպուած, արտաքուստ գեղեցիկ մարմիններ նրանցում աւելի հազուադէպ են, քան մեզանում՝ զառամեալ կարծուած քաղաքակիրթ մարդկանց մէջ: Նա մի տեղ պարզ արտայայտում է, «որ առողջակազմ, կանոնաւոր զարգացած մար-

մին ունեցող գերմանացին, ինչ վերաբերում է թէ ձևերի յարաբերութեանը, թէ ոյժին և թէ լիութեանը, իսկապէս զերագանցում է Ա-Բանտուին պատկանող մարդու միջին կազմութեանը»։ Սակայն այս բանտուները, կարելի է աւելացնել, կաֆրներն ճիշտաւորութեան, որոնց մասին է մասնաւորապէս խօսւում այլտեղ, ամենաուժեղ և վայելչահասակ ազգերից մէկն է Աֆրիկայում։ Նորագոյն ժամանակներում աւելի յաճախ ենք լսել այդպիսի դատողութիւններ և այսօր այն ամերիկացի ազգագրի խօսքը, թէ «Բելվեդէրի Ապոլոնի ամենալաւ նախատիպը Հնդկն է», նոյն իսկ իբրեւ զեղեցիկ խօսք չի կարելի ընդունել անկասկած։ Աւելի խորը թափանցելով՝ նոյն իսկ ոսկրների կազմութեան մէջ տարբերութիւններ են դտնուել, որոնք վերագրւում են մէկ տեղ քաղաքակրթութեան ազդեցութեանը, մի այլ տեղ անքաղաքակիրթ կեանքի ներգործութեանը։ Վիրխովը լապլանդացիներին և բուշմաններին ուղղակի ներկայացրել է իբրեւ ախտաբանական, այսինքն քաղցի և կարիքի շնորհիւ թշուառացած, անկեալ ցեղեր։ Սակայն ցեղերի տարբերութեան արժէքը որոշող ամենանշանաւոր փորձը, որի համար գիտութիւնը շատ փոքր և միմիայն ամբողջ աշխարհի պատմութիւնը կարող և ուժեղ է, զեռ նոր է կազմակերպւում։ Ստորին կոչուած ցեղերի ներմուծումը բարձր ցեղերի քաղաքակիրթ շրջանի մէջ և այն շրջափակների կործանումը, որ առաջ ընդդիմադրում էին այդ ներմուծմանը, ո՛չ թէ միայն մարդկայնութեան մի փայլուն գործն է, այլ միաժամանակ նաև ամենախորին գիտնական նշանակութիւն ունեցող իրողութիւն։ Ամենաստորին կարծուած ցեղերի միլիօնաւոր մարդիկը, սեւամորթները, առաջին անգամ կմասնակցեն ամենաբարձր քաղաքակրթութեան բոլոր առաւելութիւններին, իրաւունքներին և պարտականութիւններին. ոչինչ չէ արգելում նրանցը գործ դնելու զարգացման բոլոր միջոցները։ Եթէ այսօր միայն մօտաւոր ճշտութեամբ կարողանայինք ասել, թէ մի քանի սերունդների ընթացքում ի՞նչ կլինէր այն տասներկու միլիօն նեգրոս ստրուկների վիճակը, որ Ամերիկայում վերջին քսան տարուայ միջոցին ազատուել են ստրկու-

թիւնից և որոնք ազատութեան և նորագոյն քաղաքակրթութեան արդիւնքները վայելելով հարիւր միլիօնի կհասնեն, այն ժամանակ կարելի կլինէր վստահութեամբ վճռել՝ ցեղերի տարբերութեան մէջ եղած քաղաքակրթութեան ազդեցութեան դժուար խնդիրը: Բայց այսպէս պէտքէ բաւականանալ անարկութիւններով և զուշակութիւններով:

Կարելի է այն կարծիքը յայտնել, որ վերջին տարիներէ ընթացքում տեղի ունեցած ցեղերի համեմատական ուսումնասիրութիւնները նուազեցնում են սովորաբար ընդունուած մարդաբանական ցեղական տարբերութեան կշիւը և յամենայն դէպս չեն նպաստում այն ըմբռնմանը, որ մարդկութեան այսպէս կոչուած ստորին ցեղերը նկատում է իբրեւ կենդանուց փոխակերպուած մարդկանց խումբ: Դրանով չենք ուզում մերժել մարդու ընդհանուր նմանութիւնը կենդանիների հետ՝ ըստ մարմնի, սակայն ժխտում ենք այն ենթադրութիւնը, թէ մարդկութեան որոշ մասերն աւելի նման են կենդանուն, քան թէ ուրիշները: Ազգերի ուսումնասիրութեան միջոցին ամեն ցեղերի մէջ էլ հանդիպում ենք այնպիսի գծերի, որոնց կենդանական կարելի է անուանել. այլ կերպ էլ չէր կարելի սպասել: Որովհետեւ մարդս իր մարմնի կազմութեան մէջ պահպանել է կապի իր ոչ նմանութիւնը, այդ պատճառով և նոյն իսկ նորագոյն համակարգող գիտնականները միայն այդ բանին կարեւորութիւն տալով՝ կրկին վերագարձան Լիննէի համակարգութեանը, որ Homo սեռը կապի հետ միատեղ Primates դասին է կարգում, առանց կշտամբուելու, թէ անտրամաբանօրէն են դատում. բաւական է միայն ի նկատի ունենալ մարդկային բնութեան հոգեկան արտայայտութիւնը, որպէս զի շատ կողմերից սուր կերպով աչքի ընկնի նիւթեղէն հիմքի անասնականութիւնը: Մենք ամենքս՝ զժբախտաբար այնպէս ենք ըմբռնում, որ իբրեւ թէ մարդու մէջ մի դազան է թագնուած և «անասնական» ցանկութիւն, անասնաւ և ուրիշ այսպիսի լեզուի ձևերն ապացոյց են, թէ որչափ յաճախ մեր երեւակայութիւնը ստիպուած է լինում այդպիսի նմանութիւններ գտնելու: Երբ աւստրալիացի բնիկներ

մի քաղցած ընտանիք անգլի ճանկերից խլում է գէշը, ոչ ըստ բնութեան բոլոր օրէնքների վաղուց նրան էր պատկանում, և մի խումբ անյագ ու նախանձոտ շնագայլերի նման որսի վրայ ընկնելով՝ չէ դադարում լափելուց, մինչև որ նրանց չափից դուրս լցուած ստամոքսը քնելու չէ ստիպում՝ այս ապացոյց է կեանքի եղանակի այնպիսի անասնացման, որ ճնշում է ամեն տեսակ հոգեկան նշոյլ։ Մեզ չէ զարմացնում նոյնպէս, որ Աֆրիկայում ճանապարհորդողները՝ փախուստ տուող շիմպանզէների կամ օրանգնների հօտերի հետ են համեմատում շփոթուած բուշմանների, որոնք ամեն օտարականի, լինի նա սպիտակամորթ թէ սևամորթ, միևնոյն է, թշնամի են համարում։ Սակայն իզուր են միշտ այս խեղճ բնական ազգերի վրայ յարձակւում, որոնք բնութիւնից աւելի մեծ հակումն չունին անասնանմանութեան, քան թէ մենք։ Կան այնպիսի բարոյապէս ընկած եւրոպացիք, որոնք աւստրալիացիներից սոսր են գտնւում։ Անասնանման լինելու կամ թէ լինել կարողանալու այս անհաճոյ ընդունակութիւնը տարաբախտաբար յատուկ է ամեն մարդու՝ ոմանց քիչ, ոմանց շատ։ Այդ գլխաւորապէս կախումն ունի քաղաքակրթութեան աստիճանին համապատասխանող այլակերպուելու ընդունակութիւնից։ Միմիայն քաղաքակրթութիւնը կարող է մի սահման գծել մեր և բնական ազգերի մէջ։ Մեծ վճռականութեամբ պէտքէ շեշտել, որ «բնական ազգեր» գաղափարն իւր մէջ չէ պարունակում ոչինչ մարդաբանական, անդամազննական ու բնախօսական, այլ միմիայն զուտ ազգագրական, քաղաքակրթական գաղափար է։ Բնական ազգերը քաղաքակրթութեամբ խեղճ ազգեր են։ Ամեն ցեղի պատկանող և ամեն բնական յատկութեանց տէր ազգերը կարող են կամ դեռ հասած չլինել քաղաքակրթութեան կամ թէ քաղաքակրթութեամբ յետադիմած լինել։ Հնագոյն գերմանացիներն ու գալլերը հռովմէական քաղաքակրթութեան դիմացը համեմատաբար ոչ պակաս խեղճ էին քաղաքակրթութեամբ, քան թէ մեր դէմ կանգնած կաֆրները և ովկիանացիք. շատերը, որոնք այսօր ռուսաց քաղաքակիրթ ազգին են պատկանում, Պետրոս Մեծի ժամանակ զուտ բնական ազգեր էին։

Իսկապէս մարդկութեան երկու խմբերի քաղաքակրթութեան տարբերութեան անյուշողը, թէ ըստ լայնութեան և թէ ըստ խորութեան, կատարելապէս անկախ է նրանց ձիրքերի տարբերութեան մեծութիւնից: Պէտքէ ի նկատի ունենալ, որ մի ազգի քաղաքակրթութեան սեպհականութեան բարձր աստիճանի վերայ ներգործում են մեծ քանակութեամբ պատահական զիպուածներ, ուստի պէտքէ զգուշանալ զըրանցով իսկոյն և եթէ հետեւանքներ եզրակացնել՝ այդ ազգի հոգեկան և մարմնական կազմութեան մասին: Բարձր ձիրքերի տէր ազգերը կարող են քաղաքակրթութեամբ խեղճ լինել և այդպիսով մարդկութեան մէջ առհասարակ ստորին դիրք ունեցողների տպաւորութիւնն անել: Չինացիներն ու մոնղոլները միևնոյն ցեղին են պատկանում, բայց զրախի տարբերութիւն կայ զրանց քաղաքակրթութեան մէջ: Այդ տարբերութիւնն աւելի աչքի կրնկնի, եթէ մոնղոլների տեղ վերցնենք բարբարոս ցեղերից մէկն ու մէկը, որոնք Չինաստանի տաճմանի յաճանդներում կղղինքի նման են երևում՝ աւելի բարձր քաղաքակրթութեան տէր մարդկային ծովի մէջ: Ըստ նորագոյն հետազոտութիւնների այնպէս է թուում, որ աինօսերից, հիւսիսային Զապոնական կղզիների սկզբնական բնակիչներից, շատերն աւելի մօտ են կովկասեան, քան մոնղոլեան ցեղին: Բայց այնուամենայնիւ նրանք բնական ազգ են, մինչև անգամ մոնղոլ-մալայեան ջապոնացիների կարծիքով: Յեղը քաղաքակրթութեան սեպհականութեան հետ ինքն ըստ ինքեան ոչինչ կապ չունի: Թէև յիմարութիւն կլինէր ժխտել, որ մեր օրերում ամենաբարձր քաղաքակրթութիւնն այսպէս կոչուած կովկասեան կամ սպիտակ ցեղի յատկանիշն է, բայց միւս կողմից նոյնպէս նշանաւոր իրողութիւն է, որ հազար տարիներից ի վեր քաղաքակրթութեան ամեն շարժումների ընթացքում իշխող է հանդիսանում մարդկանց այն ձգտումը, որով նրանք կամենում են բոլոր ցեղերին իրենց ներդրութիւններին ու պարտականութիւններին մասնակից անել և այդպիսով ծանրակշիւ կարեւորութիւն են տալիս «մարդկութիւն» մեծ գաղափարին: Այդ գաղափարը թէև ժամանակակից աշխարհի

Հրաշալի յատկութիւնն է համարում, բայց դրա իրականանալուն շատերը դեռ հաւատ չեն ընծայում: Բայց եթէ դուրս նայենք պատահարների այն նեղ շրջանակից, որին յանդգնութեամբ ամբողջ աշխարհի պատմութիւն են անուանում, գտեսնենք, որ սկզբնական և նախապատմական ժամանակների ներկայացուցիչներն ամեն ցեղերից էլ եղել են:

III

Քաղաքապետութեան էութիւնը, ծագումը եւ տարածութիւնը

Սակայն հին է բնական և քաղաքապետութեան ազգերի տարբերութեան էութիւնը: Առիճանաբար զարգացման տեսութիւնը պաշտպանողներն այս խնդրում համարձակ առաջ են գալիս և այդ հարցը վաղուց որոշուած համայնում, որովհետև ով կարող է կասկածել, որ բնական ազգերը «մարդկութեան ամենահին և դեռ ևս գոյութիւն ունեցող խաւերն» են: Նրանք մնացորդներն են այն անքաղաքակիրթ ժամանակաշրջանների, որոնց վրայից վաղուց արդէն անցել են մարդկութեան ուրիշ մասերը, որոնք գոյութեան կռուի մէջ բարձրագոյն ձիւրքերի են հասել և քաղաքակիրթութեան հայտատ սեպհականութիւն ձեռք բերել: Այս տեսութեան դէմ մենք բարձրացնում ենք այն հարցը. թէ ինչից է բաղկացած արդեօք այդ քաղաքակիրթութեան սեպհականութիւնը: Խոհականութիւնը, որ ամեն բանի հիմքն ու աղբիւրն է, ամբողջ մարդկութեան ընդհանուր բարիքը չէ միթէ: Լեզուն եւ Կրօնը պէտք է առաջին տեղը բռնեն իբրև աւելի, այսպէս ասած, աղնիւ արտայայտութիւնների և աւելի սերտ կապակցութիւն խոհականութեան հետ՝ ըստ համանի այն սիրուն խօսքերի թէ. «առանց լեզուի խոհականութիւն չէինք ունենայ, առանց խոհականութեան՝ կրօն և առանց մեր բնութեան այս երեք էական բաղկացուցիչ մասերի՝ ոչ ընկերական կապ կունենայինք և ոչ ոգի»: Ճշմարիտ է, որ լեզուն մի անսահման զօրեղ ազդեցութիւն է ունեցել մարդկային ոգու զարգացման վրայ. քաղաքակիրթութեամբ խեղճ ազգերի կրօնը լեզուից ոչ պակաս հաւաստի կերպով պարունակում է իւր մէջ այն բոլոր սաղմերը, որ յե-

տոյ, ապագայում, պէտք է կազմեն քաղաքակրթութեամբ ազգերի հոգեւոր կեանքի հրաշալի և ծաղկալից անտառը: Կրօնը մի- ևնոյն ժամանակ արուեստ և գիտութիւն, աստուածաբանութիւն և փիլիսոփայութիւն է, այնպէս որ այս աշխարհի աղքատիկ կեանքում չկայ ոչ մի իդէալական ձգտումն, որ չգըտնուէր նրա սահմանների մէջ: Այդ ազգերի քահանաների համար կարելի է ասել, բառի բուն նշանակութեամբ, որ նրանք աստուածային զաղտնիքների պահպանողներն են: Այս զաղտնիքների յետադայում տալածուիլը ժողովրդի մէջ, բառի իսկական մտքով ժողովրդականացնելը, քաղաքակրթութեան առաջադիմութեան ամենապարզ և ամենալաւ նշանն է:

Ինչ վերաբերում է քաղաքական և սոցիալական կազմակերպութեանը, բնական ազգերի մէջ նկատում ենք քաղաքակրթութեան սեպհականութեան շատ մեծ տարբերութիւններ. նրանցից շատերը բաւականին յառաջադիմել են քաղաքակրթութեան դործում: Ստոյգ է նմանապէս, որ այդ տարբերութիւններն առաջանում են ոչ այնքան նրանց ընդունակութեանց զանազանութիւնից, որքան զարգացման պայմանների խիստ տարբեր լինելուց: Զարգացման ընթացքում դեր է խաղացել փոխանակութիւնը և անաչառ գիտողը շատ անգամ աւելի իրերի համաձայնութիւն է նկատել, քան տարբերութիւն: «Զարմանալի է», բացագանչում է խալիսի Պամարա ցեղի սովորութեանց մասին խօսելիս, «թէ իրաւի նմանութիւն է տիրում աշխարհիս երեսին եղած մարդկային ընտանիքների սովորութիւնների ու դործողութիւնների մէջ: Նոյն իսկ դամարացիներն այնպիսի սովորութիւններ ունին, որոնք բոլորովին միևնոյնն են, ինչ որ նոր-գէշլանդացիների, ինչպէս օրինակ առաջնատամների հանելը և ճկոյթի կտրելը»: Եւ որովհետեւ քաղաքակրթութեան էութիւնը կայանում է փորձառութեան դէպքերի հաւաքման, հաւաքածի պահպանման, տեւականութեան և վերջապէս նրանց զարգացումը շարունակելու կամ բազմապատկելու ընդունակութեան մէջ, այդ պատճառով խնդիր է՝ թէ ինչպէս կարելի է, որ իրականանայ քաղաքակրթութեան առաջին հիմնական պայմանը,

այսին քն քաղաքակրթութեան սեպհականութեան ժողովի-
լը՝ հմտութեանց, գիտութեանց, ոյժի դրամապլիսի ձևով:
Վաղուց արդէն համաձայնութեամբ որոշուած է, որ դրան
հասնելու առաջին քայլը պէտք է լինի բնութեան ազատական
շնորհածից կախումն ունենալուց կատարելապէս դադարել և
սկսել զիտակցօրէն արդիւնաւորել մարդկանց համար ամենա-
կարեւոր պտուղները՝ սեպհական սոշխատանքի միջոցով. նա
մանաւանդ երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Այդ
փոփոխութիւնը միանգամից ասպարիզ է բաց անում քաղա-
քակրթութեան ամենահեռաւոր կարելիութիւնների համար,
բայց միևնոյն ժամանակ պէտք է նկատել, որ առաջին
քայլից մինչև այսօր միայն հասած բարձրութիւնը՝ շատ
հեռու է:

Մարդու, նոյնպէս և ամբողջ ազգերի, ոգին ցոյց է տա-
լիս բաւականին մեծ զանազանութիւն՝ ինչպէս տարբեր ձիւ-
քերի, նոյնպէս և այն տարբեր ազգեցութիւնների շնորհիւ, որ ար-
տաքին հանգամանքները ներդործում են նրա վրայ: Գլխաւո-
րապէս տատանում է ներքին կապակցութեան աստիճանը և
դրա հետ միասին ոգեկան սեպհականութեան հաստատուն
լինելը կամ տեղակայանութիւնը: Այդ սեպհականութեան կա-
պակցուած չլինելը և միմեանցից անջատուիլը հաստատապէս
բնորոշում է նոյնպէս քաղաքակրթութեան ստորին աստի-
ճանները, ինչպէս որ նրա կապակցութիւնը, անբաժանելի
լինելը և աճման զօրութիւնը՝ բնորոշում են բարձրագոյն աս-
տիճանները: Քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանների
վրայ այնքան քիչ տեղ է բռնում աւանդութիւնը, որ այդ
աստիճանների վրայ գտնուող ազգերը ոչ կարողանում են իրենց
նախկին վիճակի մասին գիտակցել, ոչ էլ զօրացնել ու բաղ-
մապատկել իրենց ոգեկան սեպհականութիւնն՝ առանձին հան-
ձարեղ մարդկանց հնարագիտութեամբ կամ դրոյից եկող դրո-
ղումների ընդունելով ու խնամելով: Եթէ ամեն բան խաբէա-
կան չէ, հէնց այդ բանում է ազգերի խորին տարբերութեան
հիմքը: Ըստ երևույթին այդ հարցը շօշափում են, երբ միմեանց
հակադրում են պասմական և ոչ պասմական ազգերը: Մի-

Թէ պատմական գործերը կորած են պատմութեան համար միայն այն պատճառով, որ պատմագրութեան մէջ չեն յիշուում: Պատմութեան էութիւնը կայանում է նոյն իսկ պատահածի և ոչ թէ պատահածը յիշելու և պահպանելու մէջ: Աւելի լաւ կլինի, եթէ այս տարբերութիւնը վերագրենք ազգայնութեան անհատականութեան և յօրինուածութեան հակառակութեանը, որովհետեւ ներքին կապակցութիւնն այն ամենախորին տարբերութիւնն է ցոյց տալիս, որ գոյութիւն ունի պատմական գործունէութեան, ուրեմն և գլխաւորապէս մարդուս ոգեկան շրջանում: Մարդկութեան ինչպէս ընկերական և պետական, այնպէս և ոգեկան պատմութիւնն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ լառաջադիմութիւն պառակտուած գործելուց՝ դէպի միաբան զգործելը: Առաջին տեղը բռնում է արտաքին բնութիւնը, որով դատարարակում է մարդկային ոգին, ձգտելով նրա հետ մի այնպիսի յարաբերութեան մէջ մտնել, որի վերջնական նպատակը բնութեան կարգաւորեալ հոգեկան պատկերի շէնքն է՝ այսինքն արուեստի, բանաստեղծութեան և գիտութեան ստեղծագործութիւնը: Տարբեր ցեղերին պատկանող բնական ազգերը՝ անգամադնական — մարդաբանական մոքով՝ ազգերի խմբակցութիւններ չեն կազմում: Եւ որովհետեւ նրանք մ սրբկութեան ամենավսեմ բարիքներին — լեզուին և կրօնին — մասնակից են, ուստի և նրանց տեղը չբացւում է մարդկութեան տոհմացոյց ծառի վերջին աստիճանի վրայ դնել, կամ թէ նրանց դրութիւնն իբրեւ ամենասկզբնական և մանկական դրութիւն բմբռնել: Տարբերութիւն կայ մանկան սրագ հասունացող տհասութեան և որոշ նկատմամբ կանգ առած և անշարժ չափահասի չնչին հասունութեան մէջ: Բրնական ազգերը մօտ են այս վերջին տեսակին և առաջինից հեռու: Դրանցը մենք անուանում ենք քաղաքակրթութեամբ խեղճ ազգեր, որովհետեւ ներքին և արտաքին հանդամանքներն արգելք են եղել նրանցը՝ այնպիսի յարատեւ զարգացումն ձեռք բերել քաղաքակրթութեան շրջանում, ինչպիսին են քաղաքակիրթ ազգերի յատկանիշները և կրթութեան յառաջադիմութեան դրաւականները: Բայց և այնպէս մենք չենք վստահանայ անքաղաքակիրթ անուանել նրանցը, որովհետեւ

քաղաքակրթութեան բարձր աստիճաններին հասնելու սկզբնական միջոցները — լեզուն, կրօնը, կրակը, գէնքն ու դորժիքները — ամենքըն էլ ունին և հէնց այդ և դրանց նման ուրիշ միջոցներ ունենալը — օրինակի համար լիշենք միայն ընտանի կենդանիներն ու մշակուող բոյսերը — վկայում է այն բազմաթիւ և բազմատեսակ շօշափումների մասին, որ տեղի են ունենում իսկական քաղաքակիրթ ազգերի հետ:

Թէ ինչո՞ւ նրանք չեն օգտւում այդ սլարգներին՝ պատճառները բազմազան են: Առաջին պատճառներին մէկն է համարւում նրանց նուազ հոգեկան ընդունակութիւնը: Այս բացատրութիւնը թէ՛ և յարմար է, բայց առ սակաւն անարդարացի է: Այժմ գոյութիւն ունեցող բնական ազգերի մէջ յամենայն դէպս ընդունակութեանց մեծ տարբերութիւն կայ: Բայց կարելի է ընդունել, որ քաղաքակրթութեան զարգացման ընթացքում նոյն իսկ շատ քիչ բանով աւելի բարձր ընդունակութեանց տէր ազգերն աւելի և աւելի են տիրացել քաղաքակրթութեան միջոցներին և իրենց յառաջադիմութեանն ապահովութիւն և հաստատութիւն սեպհալանել, այն ինչ աւելի նուազ ընդունակութեանց տէր ազգերը չեն են մնացել: Սակայն արտաքին հանգամանքները, ինչ վերաբերում է նրանց արդիւյող կամ նսլաւտող ազդեցութեանը, աւելի պարզ կարելի է ճանաչել ու գնահատել. ուստի և առաջ այդ հանգամանքների չիշելն աւելի իրաւացի և տրամաբանական է: Մենք ըմբռնում ենք՝ թէ ինչո՞ւ բնական ազգերի բնակավայրերը գտնւում են գլխաւորապէս մարդաբնակ երկրի ծալրագոյն եզրներում, ցուրտ և տաք աշխարհներում, հեռաւոր կղզիների վրայ, կրդզիացած սարերում և անապատներում: Մենք հասկանում ենք նրանց յետամնացութիւնն երկրի այն մասերում, որոնք երկրագործութեան և անասնապահութեան զարգացման համար քիչ յարմարութիւններ ունէին, ինչպէս Աւստրալիան, Հիւսիսային բեւեռային աշխարհները և Ամերիկայի Հիւսիսային և Հարաւային ծալրագոյն մասերը: Անկատար զարգացման հասած օժանդակ աղբիւրների անվստահելիութիւնն իբրեւ մի ծանր շղթայ կախուած է նրանց ոտքից և սահմանափակում է նրանց շար-

ժողովուրդները մի նեղ տարածութեան մէջ: Դրանից է առաջանում նրանց չնչին թիւը և դրանից էլ հետևում է նրանց հոգեկան և մարմնական վատտակի չնչին ամբողջական գումարը, հանճարեղ մարդկանց հազուադիւտ լինելը, այնպէս և բացակայութիւնը այն փրկարար ճնշողութեան, որ գործ է դնում շրջապատող բազմութիւնը անհատների շրջահայեցութեան վրայ և ներգործող է հանդիւանում հաւարակութեան դասակարգերի և փրկարար աշխատանքի բաժանման նպաստման գործում: Օժանդակիչ միջոցների այդ անվստահելիութիւնից մասամբ հետևում է նաև բնական ազգերի չնչին տեւականութիւնը: Թափառական հովուական կեանքը մի ընդհանուր յատկութիւն է դրանց համար և դիւրադնում է դրանց անհաստատ քաղաքական ու տնտեսական կազմակերպութեանց անկարելիութիւնը, նոյն իսկ եթէ փութաջան երկրագործութիւնը կապում է դրանցը հողակոշտի հետ: Այսպիսով յաճախ, չնայելով ճոխապէս մասնատրուած և լաւ խնամուած քաղաքակրթութեան միջոցներին, առաջանում է մի բաժան բաժան, ուժասպառ և անպտուղ կեանք: Առանց ներքին կազակցութեան՝ այս կեանքն ապահով աճումն չի կարող ունենալ. այս այն կեանքը չէ, որի մէջ առաջացան քաղաքակրթութեան առաջին սաղմերը և որ մենք պատմական շրջանի սկզբում հիանալի կերպով աճած ենք տեսնում: Այս կեանքը լի է աւելի քաղաքակրթութեան բեկորներով և քաղաքակրթական անպիսի շրջանների, աղօտ լիշողութիւններով, որոնք մասամբ պատմական շրջանի սկզբից շատ առաջ եղած պէտքէ լինեն: Ի վերջոյ, եթէ կարճ ամփոփենք՝ թէ ինչպէս ենք ըմբռնում բնական ազգերի դիրքը՝ համեմատութեամբ այն ազգերի, որոնց պատկանում ենք և մենք, կասենք. ըստ քաղաքակրթութեան՝ այդ ազգերը մեզնից ստորև գտնուող խաւ են, այն ինչ ըստ բնական կազմութեան և ընդունակութեան՝ մասամբ, որչափ որ այդ կարելի է նշմարել, հաւասար են մեզ և մասամբ էլ մեզնից շատ հեռու չեն: Սակայն այդ խաւը այնպէս չպէտքէ հասկանալ, որ իբրև թէ մեզնից անմիջապէս ստորև գտնուող զարգացման Պատիճանի վրայ է, որի վր-

քայլով մենք ինքներս պիտի անցնէինք, այլ այնպէս, որ այդ իսկը հաւաքուած և կազմուած է ինչպէս կանգ առած, նոյնպէս և մի կողմը նետուած և յետամնաց տարրերից: Ուրեմն բնական ազգերը դրական յատկութեան մի զօրեղ սաղմն են պարունակում իրենց մէջ: Դրանումն է կայանում նրանց ուսումնասիրելու արժէքն ու առաւելութիւնը: Այն բացասական ըմբռնումը, որ միայն այն է տեսնում, ինչ որ նրանք չունին, համեմատելով մեզ հետ՝ մի անշրջահայեաց անգնահատութիւն է:

Քաղաքակրթութիւն բառով սովորաբար արտայայտուած ենք մի որոշ ժամանակի բոլոր հոգեկան ստացուածքի գումարը: Երբ խօսում ենք քաղաքակրթութեան աստիճանների, կամ բարձր և ստորին քաղաքակրթութեան ու կիսաքաղաքակրթութեան մասին և քաղաքակիրթ ու բնական ազգերը հակադրում ենք միմեանց՝ մեր ընդունած որոշ չափը վերցնում ենք քաղաքակրթութեան այն բարձր աստիճաններից, որին մենք ինքներս ենք հասել, որովհետև միայն մեր քաղաքակրթութիւնն ենք մենք քաղաքակրթութիւն անուանում: Սակայն ամեն ազգ ունի հոգևոր ձիւրքեր և իւր կեանքում հոգեկան կարողութիւններ է զարգացնում: Ամեն մէկը զիտութեան և կարողութեան մի որոշ գումարը իւրն է անուանում, որ և ներկայացնում է իբրև իւր քաղաքակրթութիւնը: Սյս «Հոգեկան ուսացուածքների գումարների» զանազանութիւնը գտնւում է ոչ թէ միայն դրանց մեծութեան, այլ և աճման զօրութեան մէջ: Քաղաքակրթուած ազգը երևում է մեզ իբրև մի զօրեղ ծառ, որ դառնալով աճմամբ ուժեղ և յարատև կերպով բարձրացել է քաղաքակրթութեամբ խեղճ ազգերի ստորութեան և անցողականութեան վրայից: Կան բոյսեր, որ ամեն տարի ոչնչանում են. կան և ուրիշ բոյսեր, որոնք հասարակ խոտից դառնում են պնդակազմ ծառեր: Զանազանութիւնն ամեն մի տարուայ աճման արգասիքի պահպանութեան, հաւաքման և միացման մէջն է: Այդպէս էլ բնական ազգերի նոյն իսկ անցողական աճումը, որ կոչուել է նոյնպէս ազգերի մացառներ, առաջ կրբերէր մի յարատև բան, ամեն մի նոր սերունդ աւելի վեր կը

բարձրացնէր և առաջուց ձեռք բերած արդասիքից կտար նրան աւելի Հաստատուն յենակէտ՝ եթէ նրա մէջ պահպանման և միացման ձգտումը ազդեցիկ լինէր: Սակայն այդ չկայ. և այդ պատճառով այն բոլոր բարձրանալու որոշած բոյսերը գետնի երեսին են մնում և թշուառ կերպով ոչնչանում՝ կռուելով օդի և լոյսի Համար, որ նրանք վերևում լիութեամբ կարող էին վայելել: Քաղաքակրթութիւնը շատ մարդկային սերունդների արգասիքն է:

Ինչպէս տարածական, այնպէս և ժամանակի սահմանափակման—որ առանձնացնում է թէ՛ իրճիթները, գիւղերը, ազգերը և թէ՛ միմեանց հետևող սերունդները—մէջ է կայանում քաղաքակրթութեան ժխտումը. դրա հակառակ՝ միմեանց հետ ապրողների միաբանութեան եւ միմեանց հետեւողների կապակցութեան մէջ է գտնում նրանց զարգացման կարելիութիւնը: Միմեանց հետ ապրողների միաբանութեամբ ապահովում է քաղաքակրթութեան պահպանումը, իսկ սերունդների կապակցութեամբ՝ ծաւալուիլը: Քաղաքակրթութեան զարգացումը գանձ ժողովել է: Գանձերն ինքն ըստ ինքեան են աճում, երբ պահպանող ոյժեր են հսկում դրանց վրայ: Մարդկային ստեղծագործութեան և գործունէութեան ամեն ասպարեղներում իւրաքանչիւր բարձր զարգացման հիմքը միութիւնն է: Միմիայն միաբան գործունէութեամբ, փոխադարձ օգնութեամբ, լինի այդ թէ՛ ժամանակակիցների մէջ և թէ՛ սերնդէ սերունդ, յաջողուել է բարձրանալ քաղաքակրթութեան այն աստիճանը, որի վրայ որ այժմ կանգնած են մարդկութեան ամենազարգացած անդամները: Այս միութեան եղանակից և ծաւալումից է կախուած այդ աճումը: Այդ բանին աւելի նըպաստել են ժամանակակից ազգերի անհատական մրցութեանն ոյժ տուող մեծ Համայնքներն ու պետութիւնները, քան թէ տոհմերի բազմութիւն փոքրիկ ու Համագոր միութիւնները:

Բարձրագոյն քաղաքակրթութեան զարգացման էական նշանը մենք համարում ենք յառաջադիմութեան ձգտողների ըստ կարելոյն ներքին կապակցութիւնը՝ թէ՛ միմեանց և թէ՛ նախկին սերունդների հետ և դրանից առաջացած արդիւնքի

և վաստակի ամենամեծ գումարը: Ծայրայեղութիւնների մէջ են գտնուում այն բոլոր միջին աստիճանները, որ մենք ամփոփում ենք կիսաաւաղափակութիւն բառի մէջ: Մի քանի խօսք էլ այս անուան մասին: Մինչդեռ բարձրագոյն քաղաքակրթութեան մէջ տեսնում ենք թէ պահպանող և թէ առաջ մղող և զարգացնող ոյժերի եռանդուն զործագրութիւնը, կիսաքաղաքակրթութեան մէջ առաջիններն իսկապէս մեծ գործունեութեան են հրաւիրւում, այն ինչ վերջինները յետ են մնում և այդպիսով կիսաքաղաքակրթութեան խոնարհագոյն աստիճանը որոշում: Կիսաքաղաքակրթութեան միակողմանիութիւններն ու անկատարելութիւնները վերաբերում են ոգեկան յառաջադիմութեանը, մինչդեռ անսեսական զարգացումն աւելի շուտ է հաստատւում: Երկու հարիւր տարուց առաջ, երբ Եւրոպան և Հիւսիսային Ամերիկան շոգիով, երկաթով և ելէքտրականութեամբ դեռ ևս իրենց հսկայական թռիչքները չէին արել, Չինաստանն ու Ջապոնիան եւրոպացի ճանապարհորդներին սաստիկ զարմացնում էին իրենց երկրագործութեան, արհեստների և վաճառականութեան արգասիքներով և նոյն իսկ իրենց այսօր խորին անկման հասած ջրանցքներով և ճանապարհներով: Սակայն եւրոպացիները և եւրոպացիների սերունդ ազգերն Ամերիկայում և Աւստրալիայում վերջին երկու հարիւր տարուայ ընթացքում ոչ թէ միայն հասան այդ թռիչքի ետեւից, այլև վաղուց արդէն նրանից առաջ են գնացել: Այստեղից կարելի է որոշել թէ ինչումն է կայանում չինական քաղաքակրթութեան և առհասարակ ամեն կիսաքաղաքակրթութեան առեղծուածը: Ի՞նչն էր արդեօք պատճառը, որ արեւմուտքը արեւելքին գերազանցեց, եթէ ոչ՝ ազատ ոգեկան ստեղծագործութեան հաճույքը: Վօլտէրն իրաւացի կերպով նկատում է, որ բնութիւնը չինացիներին տուել է բոլոր գործիները՝ գտնելու այն ամենը, ինչ որ օգտակար է իրենց, բայց դրանից աւելի ոչինչ: Ինչ վերաբերում է օգտակարին, գործնական կեանքի արուեստներին՝ նրանք մեծ արդիւնք են ցոյց տուել, մինչդեռ երևոյթների պատճառների և կապակցութիւնների մասին նոյն իսկ մի գիտնական հայեացք, մի տեսութիւն անգամ չեն տուել մեզ:

Արդեօք այս թերութիւնն առաջացել է նրանց ընդունակութեանց վերաբերեալ մի պակասութիւնից, թէ նրանց ընկերավարական և քաղաքական կազմակերպութեան անշարժութիւնից, որ պաշտպանում է միջակը և ճնշում հանճարեղը: Բայց որովհետեւ այդ թերութիւնը մնում է նրանց կազմակերպութեան ամեն տեսակ փոփոխութիւնների միջոցին, պէտքէ ընդունենք, որ առաջանում է ընդունակութեան պակասութիւնից: Միմիայն դրանով կարելի է բացատրել նաև նրանց ընկերական կարգերի անշարժութիւնը: Վճռական պատասխանը հարկաւ միայն ապագան կարող է տալ, որովհետեւ դեռ պէտք է տեսնել՝ թէ ինչ յառաջադիմութիւն ցոյց կտան այդ ազգերըն այն քաղաքակրթութեան ճանապարհի վրայ, որ այնպիսի մեծ եռանդով ցոյց են տալիս դրանցը Եւրոպան և հիւսիսային Ամերիկան: Բայց որ դրանք այդ ճանապարհով կամենում են կամ թէ պէտք է գնան, վաղուց արդէն անկասկած է: Այս խնդիրն անկարելի է վճռել, եթէ քաղաքակրթութեան այնքան շատ տեսակէտն ընդունենք, որ Չինաստանի, Ջապոնիայի և այլն անկատարելութիւնները համարում է իբրև նշան դրանց կեանքի ընդհանուր ստորին աստիճանի և յաճախ միևնոյն ժամանակ՝ իբրև ապացոյց դէպի լաւ փոխուելու փորձերի լիակատար անյաջողութեան: Եթէ նրանք նոյն իսկ միայն կիսաքաղաքակրթութեան ընդունակ լինէին, յառաջագիմութեան կարիքը Եւրոպայից և հիւսիսային Ամերիկայից զօրեղ գործոններ առաջ կբերէր, որոնք հետզհետէ կկերպարանափոխէին ժողովրդի զանգուածը: Այժմեան քաղաքակիրթ աշգերից շատերին այսպիսի դործողութեան եղանակն է բարձրը դիրքի հասցրել: Յիշենք միայն ռուսներին, ունգարացիներին և այն հանդամանքը, որ միլիոնաւոր գերմանացիների և այլ գաղթականների շնորհիւ այդ կիսամոնղոլները բազմատեսակ յաջողութիւններ են ունեցել եւրոպացիների մէջ:

Ամեն մի աստիճանի և ազգի քաղաքակրթութեան ստացումքի գումարը բաղկացած է նիւթական եւ ոգեկան կարողութիւնից: Այդ երկուսը միմեանցից զանազանելը մեծ կարևորութիւն ունի, որովհետեւ դրանք շատ տարբեր նշանակու-

թիւն ունին ամբողջ քաղաքակրթութեան ներքին արժէքի և գլխաւորապէս դրա զարգացման ընդունակութեան համար: Այդ երկուսը միեւնոյն միջոցներով, միեւնոյն դիւրութեամբ և միաժամանակ չեն ձեռք բերում: Ողեկան քաղաքակրթութեան յատկացածքի հիմքը նիւթական քաղաքակրթութիւնն է: Մարմնական կարիքներին բաւականութիւն տալուց յետոյ, ողեկան յատկեղծագործութիւնները շռայլութիւն են երևում: Այդ պատճառով և քաղաքակրթութեան ծաղման վերաբերեալ ամեն մի հարց կարելի է վերլուծել հետեւեալ հարցման. ինչն է նրա պատում քաղաքակրթութեան նիւթական հիմքերի զարգացմանը: Այստեղ գլխաւորապէս պէտքէ շեշտել, որ թէև այդ զարգացման ճանապարհը բնութեան միջոցների զարգացրութիւնն է մարդու նպատակների համար, բայց և այնպէս մեծագոյն գնահատութեան արժանի է՝ ոչ թէ բնութեան նիւթերի հարստութիւնը, այլ ուժերի կամ աւելի լաւ ասեմք, ուժերի զրգրուումը: Բնութեան այն ձիւրերը մարդու համար ամենից մեծ արժէք ունին, որոնց շնորհիւ կրացուին նրա ներքին ոյժերի աղբիւրները յարասեւ գործունէութեան համար:

Ինքն ըստինքեան հասկանալի է, որ ամենից քիչ կարող է անել այդ բնութեան այն հարստութիւնը կամ այն, այսպէս կոչուած, բարիքը, որ ազատում է նրան այնպիսի որոշ աշխատանքից, որ ուրիշ հանգամանքներում կարելի կլինէր, ինչպէս օրինակ ջերմութիւնը արեւադարձային երկրներում դիւրացնում է խրճիթ շինելը և զգեստներ հագնելը, քան թէ բարեխառն գոտիներում: Եթէ համեմատենք այն, ինչ որ կարող է տալ բնութիւնը՝ մարդկային ոգուն յատուկ կարելիութիւնների հետ, կտեսնենք, որ տարբերութիւնը խիստ մեծ և առաւելապէս հետեւեալն է. բնութեան ձիրքերը տեղիով և քանակութեամբ յարատեւ անփոփոխ են, սակայն ամենակարեւորների արգասիքը տարեց-տարի տատանւում և անհաշիւ է: Դրանք կապակցուած են որոշ արտաքին հանգամանքների հետ, որոշ գոտիներում՝ կախումն ունին որոշ բարձրութիւններից և հողի որոշ տեսակներից: Դրանց վերաբերմամբ մարդկային ուժը հէնց սկզբից սահմանափակ շրջա-

նի մէջ է գրուած. դա կարող է ընդարձակել նրա ոգու և կամքի ոյժի զարգացումը, բայց ոչ երբէք՝ բեկանել: Դրա հակառակ՝ մարդուս ոյժերը ամբողջովին միմիայն իրեն են պատկանում. նա ոչ թէ միայն կարող է զործադրել դժբախտ, այլև բազմապատկել և զօրեղացնել՝ առանց մի որևէ սահմանափակման: Ոչինչ այնպէս համոզեցուցիչ կերպով չէ ցոյց տալիս մեզ բնութեան շահագործման կախումն ունենալը մարդկային կամքից, ինչպէս երկրի ամեն կողմերում, ամեն կլիմաներում, բարձրութեան ամեն տեսակ աստիճանների վրայ բնակուող բնական ազգերի միանման դժբախտները:

Պատահամբ չէ, որ կուլտուր (քաղաքակրթութիւն) խօսքը հասկացուած է նաև երկրագործութեան մտքով: Այդտեղ է դրա ստուգաբանական արմատը և այն բանի հիմքը, ինչ որ մենք հասկանում ենք կուլտուր բառի ընդարձակ մըտքով: Գետնի մէջ ոյժերի մի ամբողջ զուտար թափելն ամենալաւ և շատ բան խոստացող սկիզբն է, որով անկախութիւն ենք ստանում բնութիւնից և որով նա իւր նպատակին է հասնում հոգու շնորհիւ: Զարգացման շղթայի օղակներն այստեղ ամենից հեշտութեամբ են միանում, որովհետև տարեց – տարի կրկնուող աշխատանքով՝ միևնոյն գետնի վրայ կենդանանում է ստեղծագործութիւնը և հաստատուում աւանդութիւնը. և այդպիսով այդտեղ առաջ են դալիս քաղաքակրթութեան հիմնական պայմանները:

Քաղաքակրթութեան զարգացման համար անկասկած ամենամեծ նշանակութիւն ունին բնութեան պայմանները, որոնք թոյլ են տալիս երկրի պտղաւետութեան և նրա վրայ գործդրուած աշխատանքի հարստութեան հաւաքելը: Բայց այնուամենայնիւ չի կարելի ընդունել, ինչպէս ասում է նաև Բուլէն, թէ պատմութեան մէջ ոչ մի օրինակ չկայ, որ մի երկիր իւր սեպհական ջանքերով քաղաքակրթուած լինի, եթէ վերոյիշեալ պայմաններից մէկն առանձին յաջող հանգամանքների մէջ չլինի: Մարդուս առաջին գոյութեան համար անկասկած ամենից նպաստաւոր էին տաք, խոնաւ և պտուղնե-

րով առատ երկիրները և սկզբնական մարդուն ամենից դիւրութեամբ կարելի է երևակայել իբրև արևադարձային երկրի բնակիչ: Սակայն միւս կողմից՝ եթէ քաղաքակրթութիւն ասելով պէտքէ հասկանանք միայն մարդու ոյժերի զարգացումը բնութեան շնորհիւ, ապա ուրեմն այդ կարող էր տեղի ունենալ միմիայն որևէ ճնշողութեան ներքոյ, որ մարդուն անյաջող հանգամանքների մէջ դնելով՝ պէտքէ ստիպէր նրան իրեն համար աւելի հողալ, քան թէ արևադարձի փափուկ որորանում: Բարեխառն երկիրները մենք միևնոյն կարևորութեամբ ընդունում ենք իբրև քաղաքակրթութեան որորան, ինչպէս որ արևադարձային երկիրները՝ իբրև մարդու որորան: Մէքսիկայի և Պերուի բարձրաւանդակութեանց վրայ աւելի քիչ պտղաւէտ երկիրներ կան, քան թէ դրանց շրջապատող դաշտավայրերում, բայց այնուամենայնիւ Ամերիկայի ամենաբարձր զարգացումն այդ երկու բարձրաւանդակների վրայ ենք գտնում: Նոյն իսկ այսօր դրանք իրենց բարձր քաղաքակրթութեամբ անապատների պէս ամայի և անբերրի են երևում՝ համեմատելով այն արտաքոյ կարգի փարթամ և հրաշալի բնութիւն ունեցող դաշտերի և դարատափերի հետ, որոնք շատ տեղերում միայն մի օրուայ ճանապարհ հեռու են այդ բարձրաւանդակներից: Արևադարձային երկրներում հողի պտղաւէտութիւնն առ հասարակ խիստ նկատելի կերպով նուազում է, իսկ բարձրաւանդակներն ամեն տեսակ կլիմայական պայմանների մէջ, երբէք այնքան պտղաւէտ չեն լինում, որքան դաշտավայրերը, բլրաշատ երկիրները և սարերի դոշերը: Եւ ամերիկական քաղաքակրթութեան կենդրոնավայրերն այդ երկու բարձրաւանդակների վրայ էին. Մէքսիկայի քաղաքակրթութեան կենդրոնը, Տենոխտիտլան մայրաքաղաքը, (այժմեան Մէքսիկայի տեղը) գտնւում էր 2280 մետր բարձրութեան վրայ, իսկ Պերուի Կուցկո քաղաքը 3500 մետր բարձրութեան վրայ էր: Եյդ երկու երկրներումն էլ աւելի քիչ ջերմութիւն ու խոնաւութիւն կայ, քան թէ միջին և հարաւային Ամերիկայի միւս մեծագոյն մասերում:

Վերոյիշեալից կարելի է եղբակացնել, որ թէև քաղաքակրթութիւնն իւր արմատով սերտ կապակցութիւն ունի զետնի մշակութեան հետ, սակայն առաջինի զարգանալով՝ վերանում է այդ երկուսի յարաբերութեան անհրաժեշտութիւնը: Երբ ազգերն աճում են իրենց քաղաքակրթութիւնն էլ խզում է զետնի հետ ունեցած կապը և հետզհետէ զարգանալով՝ աւելի և աւելի ստեղծում է այնպիսի զործոններ, որոնք միմիայն արմատացմանը չեն ծառայում: Կարելի է ասել, որ երկրագործին յատուկ է մի բնական անդօրութիւն. նա զէնքի գործածութեան անսովոր լինելով՝ սիրով ստացուածք է ձեռք բերում, նստակեաց կեանք վարում և կորցնում է իւր արիութիւնն ու ձեռներէցութեան ոգին: Ընդհակառակը քաղաքական ոյժի արտայայտութեան ամենաբարձր չափը գտնում ենք ուրուղների և հովիւների մօտ, որոնք շատ հանգամանքներով երկրագործին իբրև բնական հակօտենայ են հանդիսանում, նա մանաւանդ հովիւները, որոնք իրենց շարժունութեան հետ միացնում են քաղմութեամբ ասպարէզ իջնելու բնորոնակութիւնը, իսկ ոյժի հետ կապակցում են կարգապահութիւնը: Հէնց այն, ինչ որ երկրագործին դժուարութիւն է պատճառում այդ ոյժը զարգացնելու համար, այստեղ իբրև նպաստող հանգամանք է առաջանում, այն է նստակեաց կեանքի պակասութիւնը, շարժունութիւնը, ոյժի, արիութեան և զէնք գործածելու վարժութիւնը: Եւ եթէ մի հայեացք ձգենք երկրի վրայ, կտեսնենք իսկապէս, որ այսպէս կոչուած կիսաքաղաքայիւրթ ազգերի ամենահատուտուն կաղմակերպութիւններն առաջացել են այդ տարրերի ի մի ձուլուելովը: Չինաց անպայման երկրաշորժ ժողովրդին, մանղոլներից յետոյ, իշխում են մանղոլները, պարսիկներին տիրում են թուրքեստանի իշխողները, եգիպտացիները գտնում էին հեկսոսների, արաբների և այժմ էլ գտնում են թուրքերի իշխանութեան ներքոյ. սրանք բոլորը թափառակցի ազգեր են: Աֆրիկայի ներսը թափառական վահումաներն են Ուգանդա և Ունիօրօ հաստատուն պետութիւնների հիմնադիրներն ու պահպանողները: Սուդանի պետութիւնների շարքի մէջ, որ ծովից ծով է ձգւում, ամեն մի առանձին պետութիւն հիմնուել է

անապատներից և ամալի տեղերից զաղթողներն ձեռքով։ Մէքսիկայում բիրտ ացտէկները նուաճել են քաղաքակիրթ երկրագործ տօլտէկներին։ Անապատի և մշակուած երկիրների սահմաններում վերոյիշեալ կանոնը կարելի է բազմաթիւ օրինակներով հաստատել։ Սրանով մենք ճանաչում ենք պատմութեան մի օրէնքը։ Ուրեմն սակաւ պտղաւէտ բարձրաւանդակներն ու անմիջապէս դրանց կից գտնուող երկրի շերտերն ամեն տեղ ոչ թէ այն պատճառով են նպաստել բարձրագոյն քաղաքակիրթութեան զարգացմանը և քաղաքակիրթ պետութիւնների կազմութեանը, որովհետեւ ցուրտ կլիմա ունենալով՝ ստիպել են ժողովրդին երկրագործութեամբ պարապելու, այլ որովհետեւ այստեղ թափառական ազգերի նուաճող և կապակցող ոյժը միացաւ քաղաքակիրթ օազիսներում միատեղ սեղմուած սակայն պետութիւն կազմելու անկարող, երկրագործի աշխատասիրութեան հետ։

Քաղաքակիրթութեան նպաստող և խոչընդոտ հանգիսացող տեղական հանգամանքներից դուրս՝ նման կլիմայական պայմաններում, կլիմայի ներգործող յատկութեան շնորհիւ առաջանում են քաղաքակիրթ երկիրներ, որոնք գոտու ձևով դասաւորուած են երկրագնդի շուրջը։ Գրանց կարելի է քաղաքակիրթական գօտիներ անուանել։ Այն պատմական փորձերի հիման վրայ, որ ցայսօր յայտնի է մարդկութեանը, բարեխառն գօտին իսկական քաղաքակիրթական գօտին է։ Իրողութիւնների ամբողջ շարքեր վկայում են այդ բանը։ Վերջին հիւսիս հարավ տարուայ ամենանշանաւոր պատմական զարգացումներն այս գօտուն են պատկանում։ Հնագոյն պատմութեան սիրտը բաբախում էր Միջերկրական ծովի շուրջը, այդ գօտու տակ. որ այդ պատահական բան չէր, շատ որոշ կերպով ասպացուցանում է այն հանգամանքը, որ պատմական զարգացումը հապտատուն մնաց բարեխառն գօտու տակ՝ նաև Աւրոպայից դուրս, նոյն իսկ եւրոպական քաղաքակիրթութեան նոր աշխարհներում տարածուելուց յետոյ, ինչպէս Ամերիկայում, Աֆրիկայում և Աւստրալիայում։ Թէև անվերջ կերպով բազմաթիւ թեկեր են հաւում

այս գործուածքի մէջ, բայց որովհետեւ այն ամենը, ինչ որ ստեղծագործում են ազգերը, վերջ ի վերջոյ անհատի գործունէութեան վրայ է հիմնուում, անկասկած է, որ ըստ կսրելոյն շատ գործելու ընդունակ անհատներ հաւաքւում են բարեխառն գօտու տակ: Քաղաքակրթութեան առանձին շրջանների միանում են մի քաղաքակրթական գօտու տակ, որտեղ հաղորդակցութիւնները, փոխանակութիւնը են քաղաքակրթութեան տարրերի բազմաձայն ու հաստատուիլն ամենայաջող պայմանների մէջ են լինում. ուրիշ խօսքով որտեղ, քաղաքակրթութեան պահպանումն և յառաջագնացութիւնը կարող են ծաղկել աշխարհագրական ամենամեծ հիմքերի վրայ:

Հնագոյն կիսաքաղաքակրթութիւնները, որոնց մնացորդները գտնւում են արեւադարձային երկրներում, պատկանում են այնպիսի ժամանակի, երբ քաղաքակրթական աշխատանքը այնպիսի մեծամեծ պահանջներ չէր անում անհատներից, բայց երբ հէնց այդ պատճառով քաղաքակրթութեան բարդաւաճումըն անցողական էր: Հին և նոր քաղաքակրթութեան աշխարհագրական ծաւալման ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ քաղաքակրթութեան գօտիների քաղաքակրթական վաստակի աճումը տեղի է ունեցել բարեխառն կլիմայում: Այս խորհրդածութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի մարդկային սեռի սկզբնական պատմութեան, նրա տարածման պատմութեան և արեւադարձային երկրներում մնացած քաղաքակրթութեան բեկորների բացատրութեան համար: Քաղաքակրթութեան անկման մի ուրիշ հղանակը ցոյց են տալիս այն օրինակները, որ քաղաքակրթութեամբ աւելի ստոր ազգերը կլանում են քաղաքակրթութեամբ իրենցից աւելի բարձր կանգնած ազգերին. առաջիններին օգնութեան է հասնում կեանքի դժուար պայմաններին աւելի լաւ յարմարուելու առաւելութիւնը: Արհամարուած սկրէլինգներն իրենց մէջ ընդունեցին Գրեօնլանդիայի նորմաններին: 2^է որ արկտիսի սառցապատները գնացող եւրոպացիների խմբերն, այդտեղ եղած ժամանակի ընթացքում, յարկադրուած էին հարմարուել հսկիմոսների սովորութեանը և ուսանել արկտիսի բնակիչների արուեստներն ու հմտութիւններն:

ըր, որպէս զի կարողանային բեւեռային գօտու բնութեան ոյժերի հետ կռիւ մղել: Այդպէս էլ արեւադարձային և բեւեռային երկրների գաղթականութեան յաջող հետևանքներն ապահովելու համար՝ եւրոպացիք յարմարուում են բնիկների պահանջներին:

Անկատար միջոցներով գլուխ եկած լիակատար քաղաքակրթութիւնը ճաշակագիտական և բարոյագիտական տեսակէտից աւելի վսեմ երևոյթ է, քան թէ դէպի բարձրը ձգտելու և աճման միջոցին տարրալուծուած քաղաքակրթութիւնը: Այդ պատճառով և բարձր ու ստորին քաղաքակրթութեանց իրար շօշափելու առաջին հետևանքներն անհաճելի են լինում: Յիշենք օրինակի համար կէտորսների և փախստական նաւաստիների առաջին գաղթականութիւնները՝ արուեստներով և աւանդութիւններով հարուստ Նոր-գէէլանդ կամ Հաւայի կղզիներում և կտեսնենք թէ լինչպիսի ազդեցութիւն ունեցաւ այդտեղ առաջին օղէտների և անառականոցների՝ բացուիլը: Հիւսիսային Ամերիկայի վերաբերմամբ առաջին անգամ ձօնկրաֆտս ուշադրութիւն դարձրեց այն աշագանկման վրայ, որ կրեց բնիկների տնական արդիւնաբերական գործունէութիւնը, երբ սպիտակամորթները ներմուծեցին աւելի կատարելագործուած և նպատակայարմար գործիքներ, կշիռներ, զգեստներ և այլն: Երբ եւրոպական վաճառականութիւնը դիւրութեամբ սկսեց մատակարարել այն ամենը, ինչ որ երկար, յարատեւ և դժուար աշխատանքով հազիւ կարողանում էին անկատար կերպով պատրաստել մինչև այդ ժամանակ, բնիկների գործունէութիւնը պակասեց ոչ թէ միայն դաշտում, ուր նրանք բաւականին գործ էին անում, այլ և առհասարակ թուլացաւ, կորցրեց ինքն իրեն վրայ վստահ լինելու զգացմունքը և այդպիսով ժամանակի ընթացքում նոյն իսկ արուեստն անյայտացաւ: Այսօր յայտնի է մեզ, որ նոյնը տեղի է ունենում Աֆրիկայում, Պօլինէզիայում և խեղճ էսկիմոսների աշխարհում: Աֆրիկայի համար հաստատուած կանոն է, որ ծովեզրներին տարածուած է քայքայման շրջանը, դրանից յետոյ գալիս է բարձր քաղաքակրթութիւնը, իսկ ամենալաւը երկրի ներսումն է,

որ դեռ ևս չօշափուած չէ: Նոյն իսկ ջապօնական ինքնուրոյն
արուեստը նախանշեց՝ արուեստագիտական կողմից աւելի ստու-
րին աստիճանի վրայ գտնուող եւրոպականի գլմացը:

ԿԵԱՐՈՆԱԿՈՒ

գերմաներենից քարգ. ԻՍ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ.

Ծ Ր Ա Գ Ի Ր

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՆԻՒԹԵՐ ՀԱՒԱ-
ՔԵԼՈՒ ՀԱՍՍՐ

Ս. ԶԵԼԻՆՍԿՈՒ.

Ա.

ՄԵՐԴԿԱՆՑ ՎԵՐԵՐԵՐԵԱԼ.

I. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՐՑԵՐԻ ՎԻՐԱԲԵՐԵԱԼ:

1) Բնակութեան տեղի ֆիզիքական ուղղութիւնը, տեղադրութիւնը, տեղի բարձրութիւնը ծովի մակերեւոյթից, կլիման եւ այլն:

2) Խմելու ջրի տեսակները եւ նրանց յատկութիւնները: Մաքրում են արդեօք խմելու ջուրը եւ ինչ կերպով: Բերել խմելու ջրի քիմիական բաղադրութիւնը, եթէ յայտնի է:

3) Բացատրել բնակութեան տեղի (գիւղի, քաղաքի եւ այլն) տների դասատրութիւնը մէկ-մէկու վերաբերութեամբ եւ փողոցների լայնութիւնը: Մաքրում են արդեօք փողոցներն ու հրապարակները եւ ո՞րտեղ են ժողովում կամ ի՞նչ են անում աղբը: Չորացնում են արդեօք թրիքը եւ ո՞րտեղ են պատրաստում փթիւրը:

4) Նկարագրել տների ձեւը, նրանց յարմարութիւնը տարուայ զանազան եղանակների համար առողջապահական տեսակէտից:

5) Ինչպէ՞ս են ձմեռը տաքացնում ընակարանը, ի՞նչ տեսա՛լ վառարաններ են գործ անում (թոնիր, մանդալ, բուխարի եւ այլն):

6) Ինչպէ՞ս են օգտւում վառարանների տաքութիւնից (բուրսու տակ նստելը, քիւն քուրսու չորս կողմը, ոտները մտցնելով նրա տակ, մանդալի վրայ ձեռների տաքացնելը եւ այլն):

7) Գոյութիւն ունի՞ն արդեօք օդաներ (միանայ) գոմերում, իբրեւ ձմեռուայ ընակարան: Ե՞րբ են օգտւում օդաներից՝ ցերեկը թէ գիշերը:

8) Եինո՞ւմ են արտաքնոցներ եւ ի՞նչպէս են մաքրում նրանց, ի՞նչպէս են վարում արտաքնոցներ չեղած դէպքում:

9) Ի՞նչ են անում աներում հաւաքուած աղբը եւ ընտանի սատկած կենդանիների դիակները:

10) Չե՞ն համարում վարակիչ այն ջուրը, որի մէջ լուանում են մեռեալի դիակը, ի՞նչ են անում այդ ջուրը:

II. ՄԱԶՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԾՆԷ:

11) Արդեօք գիտերում կա՞ն բաղնիսներ, տարուայ ընթացքում քանի՞ անգամ են բաղնիս գնում:

12) Տանը լողանո՞ւմ են թէ չէ, քանի՞ անգամ տարուայ ընթացքում: Լողանո՞ւմ է կինը դաշտանից յետոյ, ամեն շաբաթ լուանում է նա իւր գլուխը եւ ոտները: Լողանո՞ւմ է աղամարդը իւր գլուխը եւ ոտները, ե՞րբ, քանի անգամ շաբաթուայ, ամսուայ, տարուայ ընթացքում:

13) Գո՞րծ են անում սալւեն, չողան (Salicornia), գիւժու, մածուն եւ այլ դրանց նման նիւթեր լողանալու կամ լուացուելու ժամանակ:

14) Սովորութիւն կա՞յ լուանալ ներքնագգեստը, վերնագգեստը եւ անկողինը, ե՞րբ եւ քանի անգամ տարուայ մէջ:

15) Սափրո՞ւմ են գլուխների թէ չէ, ինչ նշանակութիւն են տալի գլխի սափրելուն:

16) Սափրո՞ւմ են կամ փետո՞ւմ են սեռական անդամի կողմերի մազերը: Կա՞յ ցեխ (կուրայ) ղնելու սովորոթիւնը, քանի՞ անգամ տարուայ ընթացքում սափրում են կամ փետում են յիշեալ մազերը, կամ ցեխ են դնում նրանց անհետացնելու համար: Ի՞նչ նշանակութիւն են տալիս այս սովորութեանը:

III. ԿԻՒՂԱԿԱՆ ԲԺԻՇԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ:

17) Ո՞վքեր են զիւղերում բժշկութեամբ պարապում (յիշել նրանց անունը եւ ազգանունը):

18) Կա՞ն արդեօք զիւղական բժիշկներից մասնագէտներ հիւանդութեան ճիւղերի մէջ, օր. ոսկրաբնկութեան, աչքացաւի, վիրաբուժութեան եւ այլն:

19) Կան արդեօք միզաքար հանող բժիշկներ, պարապո՞ւմ են բժիշկները եւ անդամահատութեամբ:

Ծանօթ. Յանկալի է նշարագրել այսպիսի բժիշկների գործիքները:

20) Ո՞վ է արինն առնում, զրեխ, տգրուկ, սրունկ կամ կոտոշ ղնում:

21) Պարապո՞ւմ են արդեօք զիւղական սափրիչները բժշկութեան գործով եւ ի՞նչ տեսակ հիւանդութիւններ են բժշկում:

22) Կա՞ն ժողովրդի մէջ ծաղիկ կտրողներ, հաւատո՞ւմ է ժողովուրդը ծաղիկ կտրելուն:

23) Խնչպէս է վերաբերում ժողովուրդը դէպի ուսում ստացած բժիշկները:

24) Դո՞րժ են ածում տեղական բժիշկները ձեռագիր կամ տպած բժշկարաններ: Մանրամասն տեղեկութիւն տալ այսպիսի բժշկարանների մասին:

IV. ԲԺՇԿԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՆԱԼ:

25) Ցուցակագրել ղեղեր պատրաստելու գործածելի

նիւթերը, հանդերձ տեղական եւ գիտնական անուններով:

26) Ցուցակագրել քոլոր տեղական վայրենի եւ ընտանի քոյսերը, որոնք գործ են ածում դեղեր պատրաստելու համար, եւ նկարագրել նրանց ժողովելու, պահելու եւ գործածելու եղանակը:

Ծանօթ. Ցանկալի է գրել քոյսերի թէ տեղական (ժողովրդական) եւ թէ գիտնական անունները: Եթէ նիւթ ժողովողին յայտնի չէ քոյսերի գիտնական անունները, այն ժամանակ թող նա կազմէ նրանցից ժողովածու (редактир) եւ ուղարկէ նիւթերի հետ:

27) Նկարագրել ամեն տեսակի դեղերը պատրաստելու եղանակը:

28) Հինան, երես քսելու սնգոյրը եւ սեւ դեղը (աչքը դնելու համար) գեղեցկացուցի՞չ են համարում թէ բժշկական միջոցներ:

29) Ձե՛ն համարում քաղնիսի ցեխը (նուրան) իբրեւ բժշկական միջոց եւ ինչ հիւանդութեան դէմ:

30) Ի՞նչ նպատակով են հինայ դնում:

V. ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱ- ԲԵՐՆԱԼ:

31) Ցուցակագրել ամէն տեսակի հիւանդութիւնները, որոնք գոյութիւն ունին ժողովրդի մէջ, հանդերձ ժողովրդական անուններով (անհասկանալի անունները պէտք է քացատրել):

32) Բացի ընդհանուր հիւանդութիւններից կան արդե՞ք որոշ տեղին յատուկ հիւանդութիւններ, ի՞նչպէս է օր. Գանձակի իլեարան:

33) Նկատել մահաքնի (смерть) դէպքերը:

34) Համարում են արդե՞ք իբրեւ հիւանդութիւն լուսնոտութիւնը (лунатизм), մղձաւանջը (խիալիլիկը—конт-

արթ) եւ խելագարութիւնը: Ինչո՞վ են բացատրում այս հիւանդութիւնների առաջանալը:

35) Ինչո՞վ են բժշկում գանագան տեսակ հիւանդութիւնները, որոնք են՝ ախորժակի փակումն, ականջացաւը, ականջի խշշոցը, ամիրժիքի ուռոյցքը, այտուռոյցքը (флюкс), այրուածքը, անգլիական ախտը, այրական անգօրութիւնը, անքնութիւնը, աչքացաւը, ատամնացաւը, արգանդաէջը (отышение матки), արգանդատապը (воспаление матки), արգանդի ծոռիւիւը, արիւնահոսութիւնը (քթից, լնդերից, կտրած տեղից, արգանդից ծննդաբերութիւնից առաջ եւ յետոյ, երեխայի պորտից եւ այլն), արիւն թքիւը, արեւահարութիւնը, քարակացաւը (թոքախտը), քերանի ըորըրքումն, քերանի գարշահոտութիւնը, քերանի վէրքը, քիթենը (мороз), քկացաւը, ըորոտութիւնը (проказа), գլխացաւը, գլխի ճաքոցը (վեր ընկնելուց), գլխի պտոյտը, գլխի ուռոյցը, դաշտանի դադարումն, դաշտանի անկանոնութիւնը, դեղնախտը (желтуха), դժուարամարսութիւնը, դողերոցքը, երիզաորդն, երեսի պզուկներն, ընկերքի ընկնելու ուշանալը, թանչքը (желч), թարախակոյտը (нарыв), թուլութիւնը, թունատրութիւնը գանագան թոյներից, թքագնացութիւնը, լուծը, լուսնոտութիւնը, լսողութեան ծանրութիւնը, խելագարութիւնը, խզուկը, խիարուկը (бодокс), խիսիլիկը (մոծտանջը), խլութիւնը, խորուզիկը, ծաղիկը, ծծի ամրանալը, ծննդաջրի հոսումն, ծննդատենդը, կաթնասնկախտը, կաթուածը, կայծուռիկը (чума, вередс), կանանց ստինքի պտուկների ճաքճքիւը, կանանց սեռական անդամների ըորըրքումը, կանիճը, կապոյտ հագը (коклюшс), կատաղած շան կծածը, կարճատեսութիւնը (близорукость), կարմրուկը, կեղցաւը (шапкес), կիրկիրութիւնը (խզխզաւը, ծայնի կրտուիւը), կողքացաւը, կողքի ծակոցը, կոպերի ըորըրքումն, գորտնուկը, կտրուածքը, կրեստի եւ մեղուի խայթածը, կրծացաւը, հագը, հարկնքո, հաղբուխը, հեծկատանքը (գլորտոցը), հեշտոցի իջնելը, հեոցը, հնդկախտը, ճնոնների ճաքճքիւը, ճուսպարկի ուռոյցքը, մմլումն (чума), մատ-

նաշուրթ (կծիպ), միզարգելութիւնը, միզաքարը, մոնը (вечныя), միսողութիւնը (нроетуда), յօդացաւ (ревматизмъ въ счлеленіяхъ), շարաւագնացութիւնը ականջից, շէրի պատուովը, շրթունքների մաքծքիւր, ոսկրաքնկումն, ոսկրախախտումն, ոտների քրանումն. ործկալը, ործելուծը (холопуна), որքիւնը, ուշագնացութիւնը, ուտոյցքը (բկի, ականջի, սյտի, ոտի, ծնկան եւ այլն), ջրգողութիւնը (водоанка), ջերմը, ստաանակը (трусера), սահնքների բորբոքումն, սրտատրուիւր (сердцебиение), սրտախառնութիւնը, վաւաշախտը (сифилис), վերջնադիքի դուրս գալը, վէրքը (գնդակի, սրի, ծակելուց, անասունի կծած եւ այլն), տակը միգելը, տիկնակծիկը (կլգտրուկ — глумелъ на вемелъ), ցրնցումները (судорога), ցրտի տարածը, փայծաղի ածումն, փորացաւը, փորկապութիւնը, փխտումն, քամին (ոսկրի, մկանունքի եւ այլն — ревматизмъ), քոտը, քութէշը, օծի կծածը եւ այլն եւ այլն:

36) Ի՞նչ միջոցներ են գործ դնում, որ ամուլ կանայք երեխայ ծնեն:

37) Ի՞նչ բժշկական կամ մեքենայական միջոցների է դիմում կինը իւր արգանդի պտուղը ոչնչացնելու համար:

38) Ի՞նչ միջոցների են դիմում կանանց կաթը անլացնելու համար:

39) Ի՞նչ են անում ցայլոջիւր ոչնչացնելու համար:

40) Ի՞նչ միջոց են գործ ածում գլխի ոջիլի եւ անիծի դէմ:

41) Ի՞նչ հասկացողութիւն ունի ժողովուրդը պահնցողութեան մասին (diets):

42) Ի՞նչ տնտակ կերակրներ, պտուղներ եւ այլն հիւանդի համար լաւ կամ վատ են համարում:

43) Գործ են ածում արդեօ՞ք որեւ իցէ միջոց արքնցողութեան դէմ:

44) Կա՞յ ափիոն ընդունելու սովորութիւն:

45) Գիտե՞ արդեօք ժողովուրդը, որ կան վարակիչ հիւանդութիւններ եւ կարելի է հիւանդից վարակուիլ:

46) Ի՞նչ միջոցներն են գործ դնում վարակիչ հիւանդութիւնների դէմ վարակուելուց խոյս ապաւում համար:

47) Ի՞նչ միջոցների են դիմում օրիորդները իրենց մազերը ամեցնելու համար: Ի՞նչ միջոցներ են գործ ածում մազերը թափելու դէմ:

48) Ո՞ր տեսակ հիւանդութեան ժամանակ հիւանդի մազերը կտրում են կամ նրա գլուխը սափրում:

V I. ՆԱԽԱՊԱՇՏԱՐՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ:

49) Ինչո՞վ են բացատրում հիւանդութեան առաջանալը եւ նրա գլխաւոր պատճառը: Ի՞նչ զբաղմունքից ինչ հիւանդութիւն է առաջանում:

50) Ձե՞ն համարում որոշ հիւանդութիւնները իբրեւ կենդանի էակներ, ի՞նչ նմանութիւն են տալի ամէն մէկին եւ ո՞րտեղ են նրանք բնակում:

51) Ո՞ր սրբերն կամ չար ոգիներն ուղարկում են ժողովրդի մէջ հիւանդութիւն, ի՞նչ պէտք է անել, որ սրբերը կամ ոգիները հիւանդութիւն չտարածեն ժողովրդի մէջ, ի՞նչ միջոցների պէտք է դիմել: Հիւանդանալու համար:

52) Ի՞նչ պէտք է անել, որ կայծակը չտայ մարդուն:

53) Ի՞նչ նշանակութիւն են տալի մակատազրին հիւանդութեան դէպքում:

54) Ինչո՞վ են բացատրում տարափոխիկ հիւանդութեան երեւան գալը, ո՞րտեղից է գոյանում տարափոխիկ հիւանդութիւնը, ազդո՞ւմ են նրանց երեւան գալուն գիսաւոր աստղերը, ծիածանը եւ ուրիշ դրանց նման երեւոյթները:

55) Ո՞ր սուրբը կամ հրեշտակը, ոգին ինչ հիւանդութիւն է ուղարկում ժողովրդի մէջ, ինչ պատճառով սրբերը, հրեշտակները եւ ոգիները հիւանդութիւն են ուղարկում:

56) Ի՞նչ են անում հիւանդութիւն պատճառող սրբերին, հրեշտակներին, ոգիներին՝ մեղմացնելու համար, որ նրանք հիւանդութիւն չուղարկեն ժողովրդի մէջ կամ դադարեցնեն երեւան եկած հիւանդութիւնը:

57) Ի՞նչ ծէսեր են կատարում հիւանդութիւն պատճառող սրբի կամ հրեշտակի անունն իմանալու համար:

58) Ի՞նչ ծէսեր են կատարում չարերից պահպանելու համար, որ նրանք հիւանդութիւն չպատճառեն:

59) Ի՞նչ են անում, որ աչքով չտան (բժիկներ անելը: — թխտի վրայ գրած թլիսիմ կամ յուռութք, վրան հուլունքներ կախել եւ այլն): Ի՞նչ են անում աչքով տուածից ազատելու համար (թոնիրը խմորէ գնդակ գցելը եւ այլն):

Ծանօթ. Հաղորդել բժիկների բովանդակութիւնը եւ հուլունքների, քարեղէնների եւ ուրիշ առարկաների վերաբերեալ, որոնք կրում են իրանց վրայ աչքը տալու դէմ, չհիւանդանալու համար եւ այլն, մանրամասն տեղեկութիւն:

60) Պաս կամ կիրակի չե՞ն պահում, որ երեխաները չհիւանդանան, ո՞ր սրբի անունով են պահում սլասը կամ կիրակին, ո՞ր օրերն է որոշած դրա համար (մկան կիրակէ, սուրբ Կարապետի պասը եւ այլն):

61) Ի՞նչ տեսակ նախապաշարմական ծէսեր են կատարում հիւանդի վրան, նրան բուժելու համար (հիւանդի կշռելը, հիւանդ երեխային էշի տակից անցկացնելը, խեղդուած եւ անբնական կերպով մեռած մարդու գերեզմանի վրան լողանալը, նարեկ, սաղմոս կարդալը հիւանդի գլխի վրան եւ այլն):

62) Ի՞նչ տեսակ նախապաշարմական գործողութիւն են կատարում միքանի տեսակ հիւանդութիւններից ազատուելու համար, ինչպէս են փայծաղի աճումն, տիկնակծիկը, գորտնուկը, կարմիր քամին (рожа), ծննդկանի ուշաթափութիւնը, հեծկատանքը (զկրտալը), երեխայի նիհարութիւնը, հարբուխը եւ այլն եւ այլն:

63) Արուեստական խալը չէ՞ համարում ժողովուրդը իբրեւ հիւանդութեան դէմ առնող միջոց, մարմնի ո՞ր տեղի խալը ո՞ր հիւանդութիւնից է պահպանում:

Ծանօթ. Ցանկալի է նկարագրել խալ շինելու ձևը եւ

ցոյց տալ մարմնի ո՞ր մասերում ինչ տեսակ խալեր են շինում:

64) Ի՞նչ նշանակութիւն են տալիս ձեռքերի եւ պարանոցի մանեակներին, ի՞նչ հիւանդութիւններից նրանք պահպանում են, ո՞ր մետաղից պէտք է շինել այդպիսի մանեակները (չարշարանաց շաքաթուայ ուրբաթ օրը շինած պողպատէ պարանոցի մանեակը պահպանում է մըղձաւանջից եւ այլն):

65) Կա՞յ սովորութիւն մատաղ անել տարափոխիկ հիւանդութիւնների ժամանակ, ի՞նչ ծէսեր են կատարում այդ ժամանակ (թափօր անել, մատաղի արիւնով օծել մարմնի մասերը եւ այլն):

66) Ո՞ր հիւանդութեան համար յատկացրած է այս կամ այն ուխտատեղին:

67) Ի՞նչ նշանակութիւն են տալիս հանքային ջրերին, չեն համարում նրանց իբրեւ սուրբ ջրեր, ի՞նչ ծէսեր են կատարում նրանց մէջ լողանալու կամ լուացուելու ժամանակ (ծունր դնել նրանց առաջ, միմ կպցնել, մատաղ անել, լոռութեամբ մօտենալ նրանց եւ այլն):

68) Չկա՞ն սուրբ աղբիւրներ, որոնց ջրերը բժշկում են ջերմից, դողերոցքից եւ այլն, ինչ անումներ են տալիս այդպիսի աղբիւրներին:

Ծանօթ. Յանկալի է ցուցակագրել բոլոր աղբիւրները եւ հանքային ջրերը, որոնք ժողովրդի կարծիքով սուրբ են եւ կարող են բժշկել այս կամ այն հիւանդութիւնից:

69) Չկա՞ն համարում անձրեւի ջուրը հիւանդութիւն բուժող միջոց եւ ի՞նչ տեսակ հիւանդութիւններից կարող է բուժել անձրեւի ջուրը: Ինչ նշանակութիւն են տալի մաշիս ամսուայ անձրեւի ջրին:

70) Կա՞ն սուրբ ծառեր, մացառներ, սրբազան անտառներ, որոնք բժշկում են հիւանդութիւններից (Շամախու գաւառի Դիւրջեւան գիւղի մօտի սրբազան անտառը, Նախիջեւանի գաւառի Հաջիվար գիւղի մօտի «Դսուղ-դիւան»

ծառը եւ այլն): Ի՞նչ տեսակ հիւանդութիւններից են բժշկում այսպիսի ծառերը եւ անտառները, ի՞նչ տեսակ ծէսեր են կատարում, նրբ հիւանդին քնրում են այս տեսակ սրբազան ծառերի եւ մացառների մօտ (խումկ ծխել, մոմ կալցնել, շորի կտոր կապել, մատաղ անել, ծառի չորս կողմը պտրտել եւ այլն): Ի՞նչ նշանակութիւն են տալի այդպիսի ծէսերին:

71) Կա՞ն ուրիշ տեսակ սուրբ առարկաներ, որոնք բժշկում են այս կամ այն հիւանդութիւնից (լեռներ, քարեր, ժայռեր եւ այլն), ի՞նչ տեսակ ծէսեր են կատարում նրանցից օգնութիւն հայցելու ժամանակ:

72) Կա՞ն այնպիսի ընտանիքներ, որոնց անդամները հիւանդի մօտ գնալու ժամանակ վերջինը թնթնութիւն է զգում:

73) Կա՞ն այնպիսի մարդիկ, որոնք կարող են հիւանդի միջից դուրս հանել չարին, սատանային, դևին. ի՞նչ տեսակ ծէսեր են կատարում այս գործողութեան ժամանակ:

74) Կա՞ն գուշակողներ թէ հիւանդը կառողջանայ կամ կը մեռնի, ո՞վքեր են գուշակողները, ի՞նչ ծէսեր են կատարում գուշակելու ժամանակ:

75) Ի՞նչ են անում կատաղած մարդու վերաբերեալ, որ նա շուտ վախճանի (գլխի վրայ մօր ձեռքով հող մաղելը եւ այլն):

76) Ինչո՞վ են բացատրում մահաքունը (летария):

77) Ի՞նչ են անում հոգեվարքը (агония) թնթնացելու համար (աւետարան կարդալ գլխի վրայ եւ այլն), ինչո՞վ են բացատրում հոգեվարքը:

78) Ի՞նչ նշաններով են իմանում, թէ հիւանդն արդէն վախճանել է եւ ոչ թէ ուշագնացութեան կամ մահաքնի մէջ է:

Բ.

ԸՆՏՏԵՆԻ ԸՆՇԱՍՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐՇԲԵՐԵԼԸ.

I. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹ ԻՒՆՆԵՐ:

1) Ցուցակագրել ընտանի անասունների տեղական անունները համեմատ նրանց սեռին և հասակին՝ ձիան, էշի, ջորու, ուղտի, գրաստի, գովէշի, ոչխարի և այլի:

2) Նկարագրել ըզլոր տեսակի ընտանի անասունների քնակարանը, կերակուրը (ճարակը) և խմելու ջրի տեսակները:

3) Ցուցակագրել բոյսերի տեսակները, որոնք բուսում են գետի հանդում և արօտատեղերում, մէջ բերելով նրանց գիտնական անունները: Ո՞ր բոյսերը վնասակար կամ օգտակար են համարում այս կամ այն տեսակի ընտանի անասունի համար:

4) Ի՞նչ ազդեցութիւն ունի ընտանի անասունի առողջութեան վրայ նրա տեղափոխութիւնը ձմեռանոցից (ղըշ-լաղից) ամառանոց (կայլաղ) և հակառակ դէպքում:

5) Ի՞նչպէս են պահպանում բեղմնաւորող կենդանիները՝ ցուլին, յովատակին (որց ձիան), խոյին, ամեկին (որց այծին) և այլն:

6) Ի՞նչ միջոցների են դիմում ընտանի կենդանիներին արուեստական կերպով մերձաւորելու համար:

7) Ի՞նչ խնամք և հոգատարութիւն են գործ դնում յղի անասունների վրայ: Ի՞նչպէս են նրանց օգնում ծննդաբերութեան ժամանակ:

8) Ի՞նչպէս են սպահանում նորածին անասուններին: Ի՞նչպէս են վարժեցնում հասակն առած եզին, ձիուն, ջորուն, էշին և ուղտին հեծնելու, քնոնաւորելու և լծելու համար:

9) Ցուցակագրել ըզլոր տեղական մականունները

(Է.ՊԱՐԿԱ), որոնցով անուանում են այս կամ այն ընտանի կենդանուն:

10) Ի՞նչ տեսակ ղրոշմներով են նշանում այս կամ այն անասուններին: Ո՞վ է ղրոշմ ղնողը եւ ի՞նչպէս են անուանում նրան:

11) Նկարագրել ղրոշմ ղնելու եղանակը եւ ղրոշմների ձեւերը:

Ծ.Ն.Ք. Ցանկալի է ժողովել անասունների ղրոշմների նկարները:

II. ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ:

12) Ի՞նչ տեսակ հիւանդութիւնների են ենթարկում ընտանի անասունները: Նկարագրել հիւանդութիւնների արտաքին աւելքը, ընթացքը եւ այլն:

13) Ո՞ր տեսակ հիւանդութիւն է սուաջանում ժողովրդի կարծիքով այս կամ այն քոյսից կամ մարակից:

14) Ո՞ր հասակում եւ ի՞նչ տեսակ հիւանդութեան է ենթարկում այս կամ այն ընտանի անասունը: Ո՞ր տեսակ անասունը չի հիւանդանում այս կամ այն հիւանդութիւնով: Ո՞րը նրանցից աւելի դիմացկուն է հիւանդութեանը:

15) Ո՞ր տեսակ անասունը հեշտութեամբ է ենթարկւում ժանտախտ հիւանդութեան (չյ.ժ) եւ որը նրանցից չի հիւանդանում այս ախտով:

16) Ի՞նչպէս են անուանում անասնաբոյժերին: Ո՞վքեր են պարասլում այս բժշկութիւնով: Ո՞րտեղ եւ ո՞ւմ մօտ են սովորել նրանք այս արուեստը: Օգտւում են նրանք ձեռագիր կամ տպած բժշկարաններից:

Ծ.Ն.Ք. Հարկաւոր է մանրամասը տեղեկութիւն տալ այսպիսի բժշկարանների մասին:

17) Կա՞ն անասնաբոյժ մասնագէտներ անասունների ոսկրաքեղութեան եւ ոսկրախաղտութեան մէջ:

18) Ո՞վքեր են պարասլում անասունին ներքինացնե-

լու եւ ի՞նչ կերպով են ներքինացնում այս կամ այն անասունը:

19) Ի՞նչ դեղեր են գործ դնում անասունին այս կամ այն հիւանդութիւնից բժշկելու համար: Նկարագրել դեղերի քաղադրութիւնը եւ նրանց պատրաստելու եղանակը:

Ծանօթ. Ցանկալի է առաջ բերել նիւթերի տեղական եւ գիտնական անունները:

20) Ի՞նչ միջոցների են դիմում ներքինացած անասունի վէրքը բուժելու համար:

21) Ի՞նչ դեղեր են գործ ածում եւ ի՞նչպէս են բրժըզկում անասունին ոսկրաքեղութիւնից եւ ոսկրախախտումից:

22) Ի՞նչ բժշկական միջոցների են դիմում վարակիչ եւ համաճարակ հիւանդութիւնների ժամանակ:

23) Ի՞նչպէս են բժշկում վայրենի գազաններից վիրաւորուած անասունին: Ի՞նչ միջոցների են դիմում օձի եւ կատաղած շան կծածի դէմ: Ո՞ր անասունի վրայ օձի կծիլը չի ազդում:

III. ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՄՈՒՆՔՆԵՐ ԸՆՏԱՆԻ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԻՆ ՎԵՐԱԲԵՐՆԱԼ:

24) Ի՞նչ հասկացողութիւն ունի ժողովուրդը այս կամ այն անասունի ծագման մասին: Ո՞րտեղից եւ ինչի՞ց է գրացել նրա կարծիքով այս կամ այն ընտանի կենդանին:

25) Կա՞ն սրբեր, հրեշտակներ, ոգիներ եւ այլն, որոնք հովանաւորում են եւ պահպանում այս կամ այն ընտանի անասունին:

26) Ո՞ր սրբավայրերում եւ ի՞նչ հիւանդութիւնից առողջանում է հիւանդացած անասունը: Ցուցակագրել այդ տեսակ սրբավայրերը:

27) Ի՞նչ տեսակ ծէսեր են կատարում, երբ հիւանդ

անասունին տանում են այս կամ այն սրբավայրը նրան առողջացնելու համար:

28) Ուրիշ ի՞նչ տեսակ սրապաշտական միջոցների են դիմում հիանդ անասունին բժշկելու համար:

29) Ի՞նչ տեսակ աղօթքներ, ասացուածքներ, թովչութիւն եւ այլն գործ են դնում, որ ախտունիի ազատեն օձներից, գազաններից, աչք տալուց եւ այլն:

30) Ի՞նչ միջոցների է դիմում տանտիկիւր կովի, գումէշի, ոչխարի եւ այծի կաթն անելացնելու համար: Կա՞ն կաթն անելացնող սրբավայրեր եւ ի՞նչ ծէսեր են կատարում այդպիսի սրբավայրերը այցելելու ժամանակ:

31) Ի՞նչ կարծիք ունի ժողովուրդը վարակիչ ախտով հիանդացած անասունին սպանելու վերաբերմամբ:

32) Գո՞րծ են ածում սպանած, հիանդ կենդանու միսը: Երա՞ ո՞ր մասերը ուտելու համար մարուք կամ անմաքուր են համարում: Կատարո՞ւմ են որեւիցէ ծէս, կամ գործ են դնում որեւիցէ միջոց միջթած հիանդ անասունի միսը մաքրելու համար:

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень
Кавказа.

Издание Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.

Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ пересылкою 5 р.

Подписка принимается въ канцеляріи Общества (Москва, По-
литехнический Музей, на Любянской площади).

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE.

in-8° mensuel, Paris.

Abonnement: France 12 fr. Union postale 13 fr.

Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPOLOGIE DE PARIS.

9 année, 1899

Abonnement: France et Étranger, 10 fr. Le Numero, 1 fr.

L'ANTHROPOLOGIE

Paraissant tous les deux mois.

Abon. France 27 fr. Union postale 28 f.

Adresse. G. Masson, Editeur, 120 boul. Saint-Germain. Paris.

REVUE

des

TRADITIONS POPULAIRES.

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse: M. Paul Sébillo, 80 Boul. Saint-Marcel. Paris.

ZEITSCHRIFT

FÜR

ETHNOLOGIE.

Redactions-Commission:

A. Bastian, Virchow, A. Voss.

Preis 23 Mark.

Adresse: Bureau der Gesellschaft SW, Königgrätzerstrasse 120,
im Kgl Museum für Völkerkunde Berlin.

REVUE INTERNATIONALE
de
SOCIOLOGIE

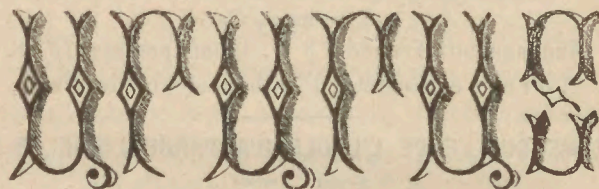
Publiée tous les mois, sous la direction de

RENÉ WORMS

Abonnement annuel: France: 18 fr.—Union Postale: 20 fr.

Adresse. V. GIARD & E. BRIÈRE, Éditeurs.

PARIS. 16 Rue Soufflot, 16.

Ամսագիր. Լ. տարի 1899

Բաժանորդ. 4 ը. Հասցեն՝ Редакция „Апаратъ“ Вагаршапатъ

ԲԱՋՄԱՎԷՊ

Ամսաթիվ: Բաժանորդագինն է՝ 10 ֆր. (4 ըք.)

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue „Basmavep“, Venise
(Italie), St. Lazare.

„ԲՒՐԱԿՆ“

Շաբաթաթիվ: Բաժանորդագինն է՝ 15 ֆր.
Հասցեն՝ Rédaction du journal „Burakn“ Constantinople.

ԺՐԱԳԻՐ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Կազմեց Գ. ԽԱՆՍԻՆԻ

Գինն է 50 կոպ.

